ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE

VOLUMUL XV

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

Revista „Studii și materiale de istorie medie" apare o dată pe an.

În țara, revista se poate procura pe bază de abonament la: RODIPET S.A., Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33-57, Fax 401-2226407, Tel. 401 6185103, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței 35 37, Sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-3122425; 401 6347145, Tel. 401-6346345, București, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29A, ap. 66, Sect. 3, P.O. Box 57-88, Fax 401-3125109, Tel. 401 6349390; 401 3125109, București, România.

La revue „Studii și materiale de istorie medie" paraît une fois par an.
Toute commande de l'ètranger pour les travaux parus aux Éditions de l'Académie Roumaine sera adressée à: RODIPET S.A., Piața Presei Libere, nr. 1, Sect. 1, P.O. Box 33 57, Fax 401-2226407, Tel. 401-6185103; 401-2224126, București, România; ORION PRESS INTERNATIONAL S.R.L., Șos. Olteniței 35 37, Sect. 4, P.O. Box 61-170, Fax 401-3122425; 401-6347145, Tel. 401 6346345, București, România; AMCO PRESS S.R.L., Bd. N. Grigorescu 29 A, ap. 66, Sect. 3, P.O Box 57-88, Fax 401-3125109, Tel. 401-6439390; 401 3125109, București, România.

Corespondența, manuscrisele și publicațiile vor fi trimise pe adresa Colegiului de redacție: B dul Aviatorilor nr. 1, 71247, București, tel. 6509045.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, Tel. 4103200

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XV, 1997

SUMAR

REMEMBER MIHAI BERZA

IMPERIUL OTOMAN ŞI ŢĂRILE CREŞTINE

EVREII ÎN ISTORIA ROMÂNIEI

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 1–244, 1997

DOCUMENTAR

RECENZII

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ISTORIE „NICOLAE IORGA"

STUDII ŞI MATERIALE
DE
ISTORIE MEDIE

VOL. XV, 1997

CONTENTS

REMEMBER MIHAI BERZA

DOCUMENTARY

BOOK REVIEWS

PROFESORUL MIHAI BERZA — STIMULATOR AL CERCETĂRII CULTURII URBANE MEDIEVALE DIN ŢĂRILE ROMÂNE EXTRACARPATICE*

RADU MANOLESCU

Mihai Berza
1907–1978

Deoarece una dintre sursele istoriografiei este memorialistica, voi face apel şi la memoria mea. Era în toamna anului 1956, când profesorul Mihai Berza, care se ocupase îndelung de istoria urbană şi de cultura medievală universală şi românească[1], mi-a propus să elaborez un studiu despre creaţia culturală

* Comunicare, revăzută, prezentată cu prilejul evocării profesorului Mihai Berza, organizată la Facultatea de istorie a Universităţii din Bucureşti la 17 ianuarie 1996.

[1] Cf. R. Manolescu, *Profesorul Mihai Berza*, în „Studii şi articole de istorie", XXXVII–XXXVIII, 1978, p. 223–224.

orăşenească din Moldova din a doua jumătate a secolului al XV-lea pentru volumul în pregătire *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare.* Propunerea m-a măgulit şi, totodată, m-a îngrijorat. M-a măgulit pentru că mi-a fost propus acest studiu mie, pe atunci un istoric la începutul carierei. M-a îngrijorat pentru că mi-am dat seama de dificultăţile elaborării unui astfel de studiu. Dacă pentru Transilvania şi mai ales pentru Europa apuseană şi centrală, unde cercetarea vieţii urbane şi a culturii orăşeneşti beneficiază de un bogat material documentar şi de numeroase contribuţii istoriografice, dificultăţile legate de un atare studiu rezidă mai ales în selectarea acestora, pentru ambele Ţări Române extracarpatice dificultăţile constau în puţinătatea şi dispersarea materialului documentar şi în lipsa unor contribuţii istoriografice de ansamblu. Pentru Moldova, actele urbane din secolul al XV-lea păstrate sunt extrem de puţine, suplinite, numai în parte, de alte referiri documentare şi arheologice[2].

În elaborarea studiului, am pornit de la conceptul că viaţa orăşenească, îndeosebi dezvoltarea meşteşugurilor, comerţului, operaţiilor băneşti, navigaţiei în oraşele portuare ca şi cerinţele administraţiei urbane, deşi mai limitate decât în alte ţări, impuneau creaţii culturale care să servească la desfăşurarea lor şi care le atestă existenţa.

Pentru a nu intra în detaliile întocmirii studiului, încheiat în primăvara anului 1957, menţionez că am tratat aspecte legate de elaborarea şi aplicarea normelor juridice locale şi cunoaşterea celor străine, de cunoaşterea şi folosirea scrisului, de învăţământul local şi frecventarea unor universităţi străine, de poziţia faţă de biserică şi consecinţele în plan cultural ale răspândirii husitismului, de creaţia folclorică. Stadiul încă insuficient de maturizat al vieţii urbane şi, în consecinţă, al evoluţiei culturii orăşeneşti, a generat însă numai creaţii culturale scrise cu caracter practic, datorate elementelor atât autohtone, cât şi alogene şi nu încă o creaţie mai evoluată, cu caracter istoriografic, filozofic, literar etc. Menţionez că nu m-am încadrat maşinal în limitele cronologice ale titlului studiului, adică numai în a doua jumătate a secolului al XV-lea, deoarece, în ce priveşte începutul culturii orăşeneşti, rădăcinile ei istorice din timpul domniei lui Ştefan cel Mare se împlântau în prima jumătate a acestui secol (de ex. primul act municipal păstrat emis la Baia în 1421 sau traducerea din 1440 a Bibliei de la Târgul Trotuş, făcută sub influenţă husită)[3].

În calitate de coordonator al volumului, profesorul Mihai Berza a citit manuscrisul studiului, s-a declarat de acord cu conceptul şi structura lui şi a remarcat caracterul de pionierat al unei teme insuficient abordate până atunci.

[2] Cf. M. D. Matei, *Probleme de cultură orăşenească în Moldova medievală,* în „Studii şi cercetări de istorie veche", 1956, nr. 3, p. 533–544.

[3] *Cultura orăşenească în Moldova în a doua jumătate a secolului al XV-lea,* în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare,* p. 47–95.

Din păcate, volumul a mai aşteptat câţiva ani. Diriguitorii de atunci cu rol ideologic şi de decizie din domeniul istoriei au obiectat că volumul cuprindea prea multe contribuţii cu caracter religios. Era firesc ca într-o epocă în care religia şi biserica îşi puneau amprenta pe creaţiile culturale-artistice, studiile elaborate să reflecte această situaţie. Nehotărâţi, ei au amânat publicarea volumului, astfel încât, după o îndelungată perioadă de aşteptare, acesta a putut apărea nu cu prilejul aniversării a 500 de ani de la înscăunarea lui Ştefan cel Mare, în 1957, aşa cum era programat, ci la 460 de ani de la moartea sa, în 1964. Este un volum magnific, prin contribuţiile cuprinse şi prin înfăţişare; din păcate, tirajul de 3 150 exemplare nu i-a putut asigura răspândirea necesară[4].

Noutatea abordării temei l-a determinat pe profesorul Mihai Berza să mă îndemne să continui cercetarea culturii medievale urbane, extinzând studierea ei în spaţiu şi timp. Astfel, printre preocupările mai însemnate privind cultura medievală urbană, am cercetat evoluţia ei din Ţara Românească în secolele XV–XVI[5] şi din Moldova în secolul al XVI-lea[6] şi, reluând preocupări mai vechi, am schiţat rolul cultural-artistic al oraşului din Europa apuseană din evul mediu dezvoltat până în epoca Renaşterii[7].

Problematica culturii medievale urbane a intrat, de-a lungul anilor, în circuitul istoriografic, validând însemnătatea temei pentru istoriografia românească[8].

Sesizându-i importanţa, profesorul Mihai Berza constata, încă din 1970, că „Récemment, on a commencé l'étude du développement culturel des couches urbaines de Moldavie et de Valachie aux XVe et XVIe siècles" [9].

Datorez preocupările şi rezultatele menţionate îndemnurilor şi sfaturilor profesorului Mihai Berza, care a intuit însemnătatea unei atari teme îndeosebi pentru istoria culturii medievale din Ţările Române, îndemnuri şi sfaturi pentru care îmi exprim, şi cu acest prilej, în memoria sa, profundul meu omagiu.

[4] *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare.* Culegere de studii îngrijită de M. Berza, Bucureşti, 1964, 686 p.

[5] *Cultura orăşenească în Ţara Românească în secolele XV–XVI*, în „Analele Universităţii din Bucureşti, Istorie", 1969, nr. 2, p. 37–53.

[6] *Cultura orăşenească în Moldova în secolul al XVI-lea*, ibidem, 1971, nr. 1, p. 51–77.

[7] *Les villes — centres de création et de diffusion de la culture dans l'Europe occidentale (du XIIe siècle à la Renaissance)*, ibidem, 1985, p. 37–49.

[8] Cf. P. Cernovodeanu, C. Rezachievici, *Înfăptuiri şi priorităţi în medievistica românească*, în „Revista de istorie", 1980, nr. 7–8, p. 1 356–1 357; C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1967, p. 167–172; . M. D. Matei, *Civilizaţia urbană medievală românească. Contribuţii*, Bucureşti, 1989, 224 p.

[9] Mihai Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, Bucureşti, 1985, p. 6.

ARHIVA MIHAI BERZA*

ANDREI PIPPIDI

Prinosul de recunoştinţă la care se asociază Institutul de studii sud-est europene, unde o întreagă generaţie de cercetători păstrează cu devotament amintirea fostului lor profesor, care a fost timp de 15 ani și directorul lor, n-a căutat cu tot dinadinsul un prilej de comemorare. Eventual, acesta s-ar fi putut găsi în împlinirea a 60 de ani de la al V-lea Congres de Studii Bizantine la Roma, când, cum menţiona N. Iorga într-o dare de seamă căreia semnătura sa îi acorda valoarea unei distribuţii de distincţii măgulitoare, „tânărul secretar al Şcolii româneşti din Roma, d. Berza, a vorbit despre cercetările sale privitoare la Amalfi"[1]. Sau am putea, de asemenea, evoca un alt congres de bizantinologie, cel organizat chiar de Mihai Berza la Bucureşti, acum două decenii. Dar iniţiatorii întâlnirii noastre au crezut că nu e de aşteptat una din acele aniversări cărora li se dă adesea un caracter ritual, deci superficial, ci că, fiind oricum în întârziere faţă de atâtea datorii, cea de a sublinia importanţa contribuţiei lui M. Berza la activitatea istorică din ţara noastră era mai urgentă decât altele, pentru a întări acel spirit de continuitate a cărui nevoie o simţim zi de zi.

Ceea ce, personal, eram obligat să nu mai amân era prezentarea, deocamdată provizorie, a materialului ştiinţific şi documentar lăsat de M. Berza, o arhivă despre care spuneam acum zece ani[2] că se împarte în trei loturi: manuscrisele care se află în posesia familiei, hârtiile oficiale, dar şi corespondenţă destinată colegilor din comunitatea savantă internaţională, rămasă în arhiva Institutului, şi, în sfârşit, o parte care mi-a revenit mie, fie în cursul relaţiilor pe care le-am considerat întotdeauna ca un privilegiu, fie prin bunăvoinţa vechilor mei prieteni Tudor şi Maria Berza, atunci când lucram la editarea volumului din 1985.

Mai înainte însă de a intra în substanţa, foarte tehnică, a acestei comunicări, e bine să amintesc încă un lucru. O cantitate enormă de informaţie s-a pierdut în România după ultimul război, cu confiscările care însoţeau arestările,

* Comunicare prezentată cu prilejul evocării profesorului Mihai Berza la Facultatea de istorie a Universităţii din Bucureşti, la 17 ianuarie 1996.

[1] N. Iorga, *Congresele de istorie de la Veneţia şi de la Roma*, „Academia Română, memoriile secţiunii istorice", s. III, t. XVIII, 1938, p. 334.

[2] M. Berza, *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, ed. Andrei Pippidi, Bucureşti, 1985, p. VII, n. 3.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 9–15, 1997

în perioada de crâncenă represiune politică dintre 1948 şi 1964, cu dispariţia sau emigrarea familiilor care avuseseră un rol în conducerea ţării — câteodată, vreme de secole — şi cu crescânda indiferenţă cu care au fost după aceea privite hârtiile, bietele hârtii, de care oricine a avut scrisul drept profesie nu se îndură să se despartă până când ele ajung în seama moştenitorilor. Nu se ştie îndeajuns, deşi faptul a fost semnalat de colegul nostru, dl. P. Ş. Năsturel, că M. Berza a fost el însuşi implicat în periculoasa acţiune de salvare a manuscriselor lui Gh. I. Brătianu[3]. Unele au fost transmise clandestin în Franţa, cu complicitatea asomp-ţioniştilor de la Institutul de studii bizantine, şi au alimentat ani îndelungaţi „Revue des études roumaines", în acelaşi lot intrând manuscrisele *Mării Negre* şi *Sfatului domnesc*[4]. Altă lucrare elaborată în condiţiile domiciliului forţat, *Formules d'organisation de la paix dans l'histoire universelle*[5], şi o preţioasă corespondenţă de familie, din care făceau parte scrisorile lui I. I. C. Brătianu şi ale Mariei Moruzi către fiul lor, precum şi câteva scrisori de tinereţe ale lui Gh. I. Brătianu, cu impresii proaspete din Parisul studiilor sale, au fost încredinţate lui M. Berza. Păstrate de el până la moartea sa şi de fiul său după 1978, ele au fost restituite din 1990 d-nei Maria Brătianu. Povestea merită cunoscută, atât ca dovadă a fidelităţii fără preget de care M. Berza era capabil, cât şi ca episod al unei îndelungate şi invizibile rezistenţe pe care o parte a societăţii româneşti a opus-o regimurilor de dictatură, transmiţând intact adevărul ei, ca tradiţie orală, ori chiar ca mărturie scrisă. „Noblesse oblige" şi, cum adăuga M. Berza, citând o vorbă spirituală a lui Valéry Larbaud, „elle ne fait qu'obliger".

Ambianţa în care au fost redactate opere trainice ale istoriografiei noastre ar fi trebuit ocrotită sau măcar să fie deschisă sursa de informaţie, adeseori de neînlocuit, pe care o constituie colecţia de cărţi a unui savant. Suntem azi în situaţia de a constata că mari biblioteci s-au împrăştiat ori sunt încă inaccesibile — excepţie făcând aceea a lui P. P. Panaitescu, pe care Facultatea noastră a cumpărat-o la vreme, aceea a lui D. M. Pippidi, dăruită Institutului de Arheologie, şi aceea chiar a lui M. Berza, care formează un fond special în bogata zestre de cărţi a Institutului de studii sud-est europene. Fericite excepţii într-o vreme în care am văzut camera de lucru a lui Gh. Ţiţeica neatinsă de o jumătate de secol, înainte ca această atmosferă de „Marile speranţe" să se risipească definitiv, aşa

[3] P. Ş. Năsturel, *Quelques éclaircissements autour de la communication de G. I. Brătianu*, „Revue des études roumaines", XVII–XVIII, 1993, pp. 33–34. Dintr-o inadvertenţă, M. Berza e amintit ca director adjunct, în 1948, al Institutului sud-est european; în realitate, el a deţinut din 1941 această funcţie la Institutul de istorie universală „N. Iorga", până la desfiinţarea acestuia, în iunie 1948.

[4] Georges I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête otomane*, München, 1969; Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc şi adunarea stărilor în principatele române*, Évry, 1977.

[5] Tabla de materii şi un capitol au fost publicate în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie" din Iaşi, XXIV, 1987, 2, pp. 45–61, împreună cu desluşirile mele. Textul întreg însă, având 417 pagini în manuscrisul autograf, a rămas până acum inedit.

cum au fost demantelate biblioteci care reflectau o cultură complexă şi rafinată, preocupări absolut singulare în mediul intelectual românesc. Emil Lăzărescu, Maria-Ana Musicescu, Maria Holban, înconjuraţi, fiecare, de cărţile strânse zeci de ani, au reprezentat asemenea izolate zone de lumină, până la urmă stinse de ravagiile unei istorii nemiloase.

Cât priveşte recuperarea manuscriselor unor istorici, echivalente cu literatura „de sertar” a scriitorilor contemporani, munca de editare, desfăşurată îndeosebi la Iaşi, în Institutul „A. D. Xenopol”, începe a da roade: I. Nistor şi mai ales Victor Slăvescu au lăsat o moştenire considerabilă, iar ineditele lui H. Dj. Siruni nu s-au pierdut, se pare, nici ele.

În cazul lui M. Berza, arhiva pe care o prezentăm astăzi — lăsând la o parte dosarele de la Institutul de studii sud-est europene, clasate, dar necercetate încă, până se va ocupa de ele vreun coleg mai tânăr, — cuprinde materiale referitoare atât la biografia, cât şi la activitatea învăţatului, strâns împletite de altfel.

În primul rând, se găsesc acolo acte personale şi amintiri de familie. Primele au un caracter oficial: o adresă a Direcţiei Învăţământului din Ministerul Instrucţiunii, Cultelor şi Artelor, în 1935, an în care M. Berza şi-a trecut doctoratul, transferându-l de la Şcoala de Meserii (Băieţi) din Fălticeni la catedra de istorie de la seminarul teologic din Curtea de Argeş (unde n-a predat nici o oră); o scrisoare a directorului Institutului Francez din România, Alphonse Dupront, la 17 iulie 1935, prin care e anunţat despre bursa de 2500 de franci care i s-a acordat; un afiş de conferinţe la Şcoala Română din Roma care menţionează că, la 8 martie 1938, M. Berza a ţinut prelegerea *Il commercio italiano nei paesi romeni alla fine del Medio Evo;* „Monitorul Oficial” de la 22 iunie 1945, cu raportul comisiei recomandând numirea sa ca profesor titular la Şcoala de Arhivistică, şi cel de la 6 iulie 1945, în care a apărut decretul regal de confirmare în acest post; cartea de membru al Asociaţiei „Amicii Franţei” din acelaşi an; diploma de doctor în filosofie şi litere, emisă de Universitatea din Iaşi la 1 noiembrie 1946; o adresă semnată de P. Constantinescu-Iaşi, directorul Institutului de Istorie şi Filozofie al Academiei R.P.R., în 1952, solicitând un permis la Biblioteca Academiei pentru „tovarăşul Berza, care lucrează la colectivul *Jugul otoman”;* trei autobiografii pentru „cadre” din anii 1956–1958 şi un memoriu de activitate ştiinţifico-didactică în 1960; invitaţii la École des Langues Orientales din Paris şi la Collège de France cu ocazia conferinţelor ţinute acolo în decembrie 1965 şi în mai 1966; afişe din 1977, când a conferenţiat la Sofia despre *Independenţa României,* la Iaşi despre *Etape ale legăturilor poporului român cu Sud-Estul european,* dar şi la Bucureşti, despre *Presa şi conştiinţa istorică a maselor;* în sfârşit, la 30 august 1977 şi 23 ianuarie 1978, ciornele demisiei de la direcţia Institutului de studii sud-est europene la care n-a primit nici un răspuns din partea Suzanei Gîdea. O carieră întreagă e rezumată în aceste mărturii de-a lungul a peste 40 de ani.

Alături, o seamă de documente evocă viaţa de familie sau reacţii personale la dificultăţile unei epoci nefaste. De pildă: un exemplar din indicatorul cursurilor de la Sorbona pentru anul şcolar 1935–1936; o fişă de la Bibliothèque Nationale, datată 2 decembrie 1935, înregistrând ca adresă, la Paris, „21, rue Racine"; un număr din „Le Figaro" din 1935 unde, la rubrica „Mariages" a cronicii mondene e anunţată căsătoria d-rei Anna Tzigara-Samurcaş cu dl. Mihai Berza, care avusese loc la 26 septembrie la Legaţia României din Paris; un alt „faire-part" de cununie, al bunicilor soţiei, Alexandru Cantacuzino şi Coralia Boldur-Kostaki, tipărit la Iaşi în 1875; pagini din manuscrisul tezei despre Amalfi şi din articolul *Sur le voyage du pape Jean VIII en France,* ilustrate pe margini cu graţioase veveriţe, desenate de Ancuţa Berza; memoriul unui antreprenor despre consolidarea casei din str. M. Kogălniceanu, 4, după cutremurul din 1940; proiectul de antologie Iorga, pe atunci intitulat „Pagini literare", cu observaţiile unui cenzor ideologic (cred, însuşi Miron Constantinescu) de acest gen: „prea multe privelişti nostalgice, cititorul oboseşte" sau „unde e contactul cu mişcarea socialistă?"; un concept de scrisoare din 1960 prin care M. Berza informa Secţia de Ştiinţă şi Cultură a C.C. al P.M.R. despre propunerea ce i se făcuse de a colabora cu un articol de istorie medievală la omagiul pentru Amintore Fanfani, pe atunci primul ministru al Italiei, invitaţie pe care era silit s-o refuze; ciornele a două scrisori din 1976, dintre care una, la 14 octombrie, adresată d-nei Hélène Ahrweiller, pentru a-i explica de ce nu acceptă titlul de doctor *honoris causa* al Sorbonei, onoare care i se păruse excesivă şi ambiguu oferită[6], iar cealaltă către prof. Ştefan Ştefănescu, la 8 noiembrie, luând foarte ferm apărarea lui Vlad Georgescu[7].

Alt filon care poate fi urmărit în această arhivă este corespondenţa primită. Nu e vorba de a enumera aici relaţiile care, stabilite în diverse epoci şi pe baza unor solidarităţi diferite, ajung să se stratifice sau chiar să coexiste, de la jovialele misive ale lui August Scriban, excentricul profesor de liceu al lui M. Berza, şi până la felicitările monoton adulatoare cum primeşte orice director. Există un număr de corespondenţi care, îndeosebi în ultimii ani, reprezintă o reţea de colaborare internaţională la cel mai înalt nivel european: G. Duby, J. Le Goff, înlocuindu-l pe bătrânul Yves Renouard, dispărut din 1965, André Mirambel, Louis Robert, Paul Lemerle, Michel François, Rosa del Conte, Agostino Pertusi, Roberto Lopez, Charles Jelavich, Ihor Ševčenko, Basil Laourdas, C. Th. Dimaras, Tayib Gökbilgin, Wakhtang Beridze, Ivan Dujčev, F. Barišić, K. D. Erdmann. Dar cel care face legătura cu anii de tinereţe, în care se întâlniseră la Roma şi la Bucureşti, este Alphonse Dupront (cel puţin cinci scrisori între 1935 şi 1940, de semnalat celor care, la Paris, au început să publice ineditele acestui personaj

[6] M-am referit mai amănunţit la această scrisoare în introducerea la M. Berza, *op. cit.*, p. X.

[7] Acesta fusese înlocuit ca secretar al unuia din volumele noului tratat de *Istoria României* care se pregătea. Arestarea sa va urma în martie 1977.

fascinant, de o statură impunătoare în cultura europeană și de o influență enormă în raporturile franco-române). În al treilea din seria „caietelor" pe care le tipărește La Société des Amis d'Alphonse Dupront am citit amintiri despre „deux amis rencontrés pendant mes années romaines alors qu'ils étaient membres de l'Académie roumaine à Rome, Mihail Berza et Pippidi, qui devaient devenir maîtres éminents dans leurs disciplines". Nu va fi fără interes să citez aici și alte cuvinte de caldă recunoștință pentru aceiași „conseillers toujours disponibles et d'un dévouement à toute épreuve", autorul gândindu-se desigur la faptul că, la plecarea sa din București, rechemat de guvernul de la Vichy, print e puținii care l-au însoțit la gară erau cei doi prieteni, „avec une sollicitude et une fidélité dont je garde un souvenir ému"[8]. Ar mai fi de semnalat corespondența din anii 1935–1937 în legătură cu intenția de a publica la București o istorie a Europei medievale. Nu demult, am avut prilejul de a urmări ideile, mai vechi, ale lui Gh. I. Brătianu și planurile tinerilor săi colaboratori, care cuprindeau și editarea unei reviste în limba franceză, „Clio" [9]. Scrisorile regăsite acum — de la Gh. I. Brătianu, invitat să coordoneze lucrarea[10], de la A. Momigliano (opt din anii 1938–1939) și de la istoricii belgieni François Ganshof, Charles Verlinden, Étienne Sabbe, A. Nowé, cei dintâi chemați să participe la proiectul inițiat de Duff, Berza și Pippidi — completează istoria acestei încercări pe nedrept uitate. O listă de autori, schițată pe o foaie cu antetul „La Source, café-brasserie, 35, Bd. St. Michel", cuprinde nume ca Halecki, H. Grégoire, Lucien Febvre, Calmette și P. Fedele, care ar fi adus competența și prestigiul lor. Dintr-o perioadă ulterioară a activității lui M. Berza, cea legată de Institutul de studii sud-est europene, s-au adunat scrisori de la colaboratorii săi cei mai apropiați: V. Cândea, Valentin Al. Georgescu, P. H. Stahl, Al. Duțu, M. A. Musicescu, E. Stănescu.

Înainte de toate, M. Berza a fost un profesor. Cantitatea de note de curs păstrate în arhiva lui este uimitoare, dovedind minuțiosul efort de pregătire a fiecărei lecții până la sfârșitul unei lungi și strălucite cariere didactice. Avem astfel un material bogat pentru anii în care a predat la Școala de Arhivistică, un curs de istoriografie (de la Hecataios din Milet până la Iorga), altul, probabil, de literatură medievală (cu note despre Villehardouin, Suger, Chaucer, Froissart), prelegeri de sigilografie și numismatică, izvoarele istoriei Evului Mediu, metodă istorică, un curs întreg de istorie a Italiei, mergând până la situația de după al doilea război mondial, apoi Orașul medieval în Europa apuseană (în 1958/59), Formarea relațiilor capitaliste în Europa apuseană (1961/62), notele despre războaiele religioase din Franța (1969/70) și despre istoria Veneției (1970/71),

[8] *Cahiers Alphonse Dupront,* 3, 1994, p. 9.

[9] Andrei Pippidi, *Un livre qui n'a jamais existé,* „Revue des études roumaines", *vol. cit.,* pp. 37–71.

[10] La 12 noiembrie 1935 și la 20 noiembrie 1938.

cursuri pe care le-am urmat ca student, ca şi seminarul consacrat unei lecturi critice a lui Neculce, din care a luat naştere, în 1972, o memorabilă comunicare la Academie. Tot aici se află copii de documente, de examinat în seminar (de exemplu, scrisoarea lui Étienne Marcel către Comuna din Ypres, descrierea Jacqueriei în *Chronographia regum Francorum* sau textul tratatului de la Troyes).

Munca paralelă, de cercetare, fără de care M. Berza nici nu concepea rostul de dascăl, e reprezentată de numeroase texte inedite. Din lista de 16 titluri, câte identificasem în 1985, trebuie să scădem pe cele publicate între timp: *Metodă istorică şi personalitate creatoare* (din 1947, apărut în AIIAI, XXV, 1, 1988), *I cronisti italiani del Medio Evo e la storia di Bisanzio* (din 1957, apărut în RESEE, XXIII, I, 1985), *Quelques remarques sur la culture roumaine du Moyen Age* (din 1977, apărut în RESEE, XVIII, 2, 1980), *Noile etape ale expansiunii otomane şi raporturile politico-militare în Europa centro-răsăriteană în secolul al XVI-lea* (din 1978, apărut în *Românii în istoria universală,* III, 1, 1988). În schimb, avem de adăugat o conferinţă la radio din 1942 despre Cetatea Albă, o conferinţă din 1943 în ciclul „Secolul de Aur al Spaniei" cu privire la dezvoltarea politică, manuscrisul unei comunicări la Uppsala în 1960 despre cultura slavo-română[11], un text de 47 pagini dactilografiate despre studiile istorice cu privire la epoca lui Ştefan cel Mare — pregătit pentru volumul *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare,* dar care n-a fost publicat în 1964 —, comunicarea *Compétitions politiques et pénétration économique dans les régions roumaines du Bas-Danube au XIIIe siècle,* din 1969. În acelaşi „Nachlass", în care înscriem fără ezitare şi un referat (16 p. dactilo) despre feudalism la Marx şi la marxiştii de diverse orientări — până la Hobsbawm —, mai sunt două conferinţe în limba franceză pentru cursurile de la Sinaia, despre feudalismul românesc (1960) şi despre Mihai Viteazul (1968), o conferinţă despre N. Iorga la cursurile de vară de la Vălenii de Munte — după note stenografiate — şi textele unor capitole din *Istoria militară a poporului român,* care nu mai figurează în vol. II din 1986 decât într-o formă mult prescurtată şi alterată: *Situaţia politico-militară în Sud-Estul european şi în Ungaria în sec. XIV* şi *Contribuţii militare româneşti la istoria Sud-Estului european (sec. XIV–XVI).* Trebuie reamintit că n-au fost încă publicate texte importante din 1945–1947 — *N. Iorga historien des Croisades, N. Iorga istoric al Veneţiei* şi *Consideraţiuni despre „Essai sur les Mœurs et l'Esprit des Nations"* —, nici masivul manuscris *Regimul economic al dominaţiei otomane în Moldova şi Ţara Românească (sec. XIV–XIX).* O variantă franceză a acestei lucrări, redusă la aproximativ 100 p., a format cele patru lecţii la Collège de France în 1966. În arhivă, există dosare de fişe, schiţe ale tablei de materii şi note referitoare la acest subiect.

[11] *Les lettres slaves dans les pays roumains. Recherches et interprétations nouvelles,* Uppsala, august 1960.

Ca în orice asemenea atelier, întâlnim şi fragmente nefinisate, ceea ce se cheamă, cu un termen familiar istoricilor artei, un „torso", deci pagini răzleţe, părăsite după o vreme: este cazul unui text, *Mărturii despre istorie şi istorici,* destinat „Revistei istorice" chiar în momentul când ea-şi înceta apariţia; în aceeaşi situaţie este un articol neterminat despre Nichifor Theotokis. Enumerarea ar mai putea continua cu planurile de articole sau de cărţi şi culegeri de studii, niciodată realizate. Cu atât mai melancolică este impresia cu care descoperim materialul adunat pentru un volum din „Revue historique du Sud-Est européen" care n-a mai văzut lumina tiparului. El cuprinde recenzii de Maria Holban, Maria Golescu, P. Ş. Năsturel, M. Berza, D. M. Pippidi şi generalul Radu Rosetti, ba chiar o comunicare din 1947 a d-lui Ion Zamfirescu, intitulată *Scurtă dezbatere de principiu asupra legilor istoriei.*

Muncii de secretar de redacţie la „Revue historique", căreia M. Berza i-a dat o mare parte a timpului său din 1941 până în 1948, i-a urmat o activitate asemănătoare în legătură cu publicarea revistelor „Studii" şi „Revue des études sud-est européennes". Rezultatul sunt zeci şi zeci de referate sau recenzii, la care se adaugă recomandările sau observaţiile critice la cererea editurilor al căror consilier a fost. În această calitate, se poate spune că i-a trecut prin mână majoritatea producţiei istorice româneşti timp de peste 35 de ani, experienţă contopită cu cea a preocupărilor ştiinţifice personale.

Ultima secţiune a arhivei despre care se cuvin spuse câteva cuvinte este cea fotografică, deşi mult mai săracă decât ar fi fost de aşteptat. Cele mai vechi portrete au înţepeneala stângace a unei ocazii solemne (ca în 1930, sublocotenent la 23 de ani), urmează grupurile de colegi la Şcoala din Roma sau scenele de familie, cu soţia şi cei doi fii, la via de la Merei, respirând o juvenilă bună dispoziţie, pentru ca mai târziu să găsim doar instantaneele de la congrese şi recepţii, unde prezenţa lui M. Berza aduce un accent de gravitate. Expresia întipărită pe chipul emaciat de la sfârşit, ca în fotografia de pe ultimul permis la Bibliothèque Nationale, în 1978, este a unei dureroase solitudini. Lista mereu mai lungă a funcţiilor şi titlurilor sale onorifice nu putea fi o consolare pentru tristeţile unui asemenea om, exigent faţă de sine şi sensibil la grosolănia opresivă din jur.

O arhivă personală, chiar dacă nu spune tot, fixează timpul şi locul în care se desfăşoară o viaţă. Aceea a lui M. Berza, recitită astfel în mărturii risipite şi totuşi reunite de o consecvenţă tenace, are drept notă dominantă un tiranic simţ al responsabilităţii, însoţit de darul căldurii omeneşti: amândouă sunt însuşiri indispensabile adevăratului istoric.

PROFESORUL MIHAI BERZA ŞI DESTINUL GENERAŢIEI SALE*

NICOLAE-ŞERBAN TANAŞOCA

De la 1 septembrie 1964, când am intrat, ca tânăr licenţiat în limbi clasice al Universităţii din Bucureşti, în atunci reînfiinţatul Institut de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române şi până la 5 octombrie 1978, când s-a stins din viaţă profesorul Mihai Berza, am lucrat şi m-am maturizat în atmosfera unei instituţii de cercetare căruia el, ca director, a ţinut şi a ştiut să-i creeze, prin prezenţă activă şi necontestată autoritate, stilul. Tocmai de aceea, fără să-i fi fost vreodată student ori să fi elaborat vreo lucrare sub nemijlocita sa îndrumare, ca alţi colegi, mă socotesc, totuşi, un discipol al celui pe care toţi îl numeam „Profesorul". L-am respectat şi admirat mai mult decât, în pofida unei educaţii stricte, impulsivitatea firii şi intransigenţele obtuze ale tinereţii mele m-au lăsat să recunosc şi l-am iubit mai mult decât mi-am îngăduit să-i arăt vreodată. Gândindu-mă la el cu regret pentru nesocotinţele cu care l-am mâhnit, pricep abia acum ce voia să spună, vorbind despre Gheorghe I. Brătianu cuiva care-l putea înţelege, cu puţin înainte de propriul său sfârşit: „Nici nu ştii ce dor îmi e uneori...". „De el?". „De ei, de toţi".

Schimbând tot ce este de schimbat, sentimentul care mă stăpâneşte ori de câte ori încerc să-l evoc pe profesorul Mihai Berza nu este altul decât acela pe care cuvintele sale îl sugerau, cu discreţie, atunci. E greu de spus şi e încă şi mai greu de înţeles ce dor ne-a fost, ce dor ne este adesea de ei, de toţi cei stăpâniţi, în taina sufletelor lor, de dorul lui Gheorghe I. Brătianu şi al întregii familii de spirite din care acesta făcea parte. E greu de spus, pentru că ar însemna să vorbim despre lucruri mult prea personale şi mult prea amare pentru a putea fi rostite, fără riscul indiscreţiei, în public. E greu de înţeles pentru că puţini dintre cei cărora ne adresăm au trăit experienţa relaţiei afective şi intelectuale cu aceşti oameni în condiţiile generaţiei din care facem parte noi, cei născuţi în anii războiului. Suntem totuşi datori să o facem, pentru că această aparentă slăbiciune sufletească, acest dor de oameni care au fost, într-un fel aparte în vremea lor, oameni constituie, de fapt, un semn şi un izvor de forţă morală, un factor de coeziune şi de continuitate în viaţa oricărei societăţi. Şi aceasta mai ales în viaţa

* Comunicare destinată evocării profesorului Mihai Berza, în cadrul întrunirii comemorative organizate la Facultatea de istorie a Universităţii din Bucureşti la 17 ianuarie 1996.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 17–21, 1997

societăţii româneşti, rănite adânc, în esenţa ei omenească şi în evoluţia ei firească, de năpasta cumplitelor vremi prin care noi am trecut, ale căror grave urmări sunt şi vor fi resimţite încă, mă tem, multă vreme de cei ce vin după noi.

Profesorul Mihai Berza aparţinea unei generaţii de istorici români care şi-au împlinit intelectual şi moral personalitatea în epoca de împlinire culturală şi politică a ţării imediat următoare celui dintâi război mondial, războiul întregirii noastre naţionale. Desăvârşind opera de cercetare şi gândire ştiinţifică a trei generaţii succesive de învăţaţi români de factură modernă şi formaţie occidentală — generaţia romantică a lui Mihail Kogălniceanu şi Nicolae Bălcescu, generaţia critică a lui Al. D. Xenopol şi Dimitrie Onciul, generaţia universalistă şi culturală a lui Nicolae Iorga şi Vasile Pârvan — această generaţie, a cărei figură emblematică a fost Gheorghe I. Brătianu, formată intelectual în patrie, dar care s-a bucurat şi de putinţa unor popasuri de studii îndelungate şi rodnice în marile centre culturale ale Europei occidentale, a avut misiunea de a desăvârşi integrarea efortului românesc de cercetare ştiinţifică în spiritul şi ritmul de dezvoltare ale ştiinţei europene, de a împlini afirmarea individualităţii noastre naţionale prin sinteza cumpănită dintre inovaţia modernizatoare şi spiritul reabilitat al tradiţiei, de a reînnoi şi aşeza pe baze temeinice instituţiile de învăţământ şi cercetare istoriografică ale ţării. I-a fost dat, cu deosebire, acestei generaţii, să revigoreze simţul istoric autentic în cultura românească, impunând în spiritul public o concepţie a istoriografiei înţeleasă ca ştiinţă, de expresie naţională, a condiţiei umane şi nu doar ca expresie ştiinţifică a conştiinţei naţionale, să marcheze astfel maturizarea deplină a culturii româneşti. În spiritul acestei maturizări, strălucit dovedite în al patrulea deceniu al secolului nostru, generaţia lui Mihai Berza s-a străduit statornic şi a izbutit să întrupeze în spaţiul cultural românesc, tipul european modern al istoricului autentic, eliberat de obsesia militantismului politic şi naţional cu mijloacele istoriografiei ştiinţifice, nicidecum însă lipsit de conştiinţa datoriei sale civice şi patriotice de a milita pentru dezvoltarea ştiinţei istorice naţionale.

Destinul acestei generaţii, din care făceau parte, pe lângă Gheorghe I. Brătianu, Andrei Oţetea, Radu Vulpe, Constantin Daicoviciu, Gheorghe Zane, Victor Papacostea, Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, Maria Holban, Henri H. Sthal, Vasile Christescu, Valentin Al. Georgescu, Dionisie M. Pippidi, Ion Nestor, Alexandru Elian, Emil Turdeanu, Emil C. Lăzărescu, Constantin Velichi, Ştefan Pascu, Emil Condurachi, Grigore Ionescu s-a vădit însă, până la urmă, tragic. Ea a trebuit să trăiască, patetic, marea criză a culturii şi solidarităţii europene din secolul nostru, să sufere consecinţele uriaşului asalt dezlănţuit împotriva idealului de libertate, demnitate umană şi intelectualitate care-i era propriu, de sumbre curente de idei antiumaniste, de rudimentare concepţii deterministe reducţioniste, din care s-au născut cele două ideologii şi mişcări totalitare, comunismul şi fascismul. Aceste ideologii şi mişcări politice de masă au

atacat cu aceeaşi înverşunare, chiar dacă în numele unor principii antagonice, valorile, instituţiile şi personalităţile civilizaţiei liberale, democratice şi laice pe care năzuiau să o desăvârşească, după ce optaseră ferm pentru ea, toate naţiunile continentului. Generaţia de istorici români căreia îi aparţinea Mihai Berza nu a fost afectată decât superficial de influenţele totalitarismului fascist, care nu a smuls mai mult decât adeziuni de ordin politic, ce n-au atins esenţa demersului istoriografic, din partea unora dintre reprezentanţii ei. Ea a avut însă de înfruntat, după al doilea război mondial, vreme de aproape cinci decenii, teribila presiune a propagandei şi constrângerilor administrative, cu ajutorul cărora regimul comunist a încercat să-i suprime libertatea de gândire, transformând istoriografia dintr-un instrument ştiinţific de eliberare, prin cunoaştere, a omului de servituţile existenţei sale sub timp într-un instrument ideologic de subordonare a acestuia faţă de totalitarismul bolşevic. Nu puţini dintre reprezentanţii acestei generaţii au fost, din pricina angajării lor directe în politica militantă şi în viaţa de stat din perioada premergătoare comunismului, întemniţaţi pentru ani de zile sau chiar exterminaţi în detenţie. Câţiva au luat calea exilului şi şi-au continuat cu strălucire carierele profesionale în lumea liberă. Alţii au înţeles să-şi manifeste, fie cu superficialitatea cinică a oportuniştilor, fie cu fanatismul neofiţilor, adeziunea la ideologia comunistă, renunţând la adevărata lor vocaţie intelectuală umanistă. Au fost însă şi reprezentanţi de elită ai acestei generaţii care au căutat să se adapteze condiţiilor noului regim şi să supravieţuiască, în condiţiile de relativă libertate din afara temniţelor, valurilor succesive de teroare, păstrându-şi, fără să renunţe la onestitatea lor, poziţiile profesionale şi răspunderile academice. Aceştia au ales să ducă, ani de-a rândul, zi de zi, tenace şi discret, lupta pentru apărarea autonomiei ştiinţei istorice şi a demnităţii statutului profesional al slujitorilor ei, pentru menţinerea în conştiinţe a simţului istoric, pentru dăinuirea instituţiilor de cercetare şi învăţământ istoriografic consacrate de o venerabilă tradiţie. Dintre aceştia din urmă a făcut parte şi profesorul Mihai Berza.

Am avut privilegiul să cunosc, mai mult sau mai puţin bine, alături de colegii mei, toată această varietate de tipuri şi destine umane. Tuturor, de la cei care au zăcut ani de zile în temniţă până la cei care s-au amăgit ani de zile cu iluzia succesului şi a puterii, comunismul le-a frânt ori deturnat cursul normal al vieţii, le-a îngrădit ori pervertit manifestarea personalităţii, le-a inhibat ori împuţinat puterile creatoare. Au fost, din acest punct de vedere, toţi, reprezentanţii unei generaţii sacrificate pe altarul absurdei utopii a Comunei internaţionaliste proletare, în detrimentul Cetăţii şi al culturii naţionale. În nici unul dintre aceşti oameni, comunismul căruia i se împotriviseră ori pe care, dimpotrivă, l-au servit nu putuse desfiinţa însă anumite trăsături de umanitate şi intelectualitate, anumite deprinderi de gândire şi comportament proprii intelectualului adevărat, pe care ei, toţi, le datorau mediului în care se născuseră şi se formaseră, în lumea de dinainte de război. Faţă de activiştii celor două revoluţii culturale care au

lovit istoriografia românească, cea înfăptuită de echipele „internaţionaliste" ale lui Mihail Roller şi cea datorată echipelor „naţional-comuniste" dirijate de Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, deopotrivă de incompetenţi şi lipsiţi de probitate, aceşti oameni păreau, toţi, cu deosebirile lor de caracter şi ideologie, rare exemplare supravieţuitoare ale unei specii dispărute în cataclismul ultimului război.

Alături de prietenul său cel mai apropiat, profesorul Dionisie M. Pippidi, profesorul Mihai Berza a trecut şi el, asemenea altor colegi de generaţie, prin infernul epurărilor şi degradărilor din anii cincizeci, dar nu a fost supus încarcerării. După ce valul terorii staliniste a trecut, a fost reintegrat în viaţa academică şi în învăţământul universitar, de unde fusese înlăturat, pentru a primi, mai târziu, în anii destinderii, demnităţi şi funcţii de răspundere în domeniul cercetării ştiinţifice, deşi nu se înscrisese în Partidul Comunist. Apogeul carierii sale a fost atins în perioada în care a condus, reînfiinţatul, în 1963, Institut de Studii Sud-Est Europene din Bucureşti, revista internaţională editată de acesta „Revue des Études Sud-Est Européennes" şi Comitetul Naţional de Studii Sud-Est Europene din România. A reuşit, ca nimeni altul, să redea, prin felul în care s-a achitat de aceste îndatoriri, Bucureştiului funcţia europeană a unui centru de iniţiativă menit să stimuleze, prin cultivarea dialogului şi a cooperării ştiinţifice la nivel regional, cunoaşterea reciprocă a popoarelor balcanice, solidarizarea lor şi, în spiritul şi în limitele politicii de destindere între cele două blocuri internaţionale de atunci, depăşirea barierelor ideologice dintre ele. Profesorul Mihai Berza a contribuit, pe această cale, la crearea în ţara noastră a unui climat propice dezideologizării istoriografiei, renaşterii studiilor de istorie universală şi a cercetărilor interdisciplinare şi comparate de balcanologie, aşa cum fuseseră ele concepute şi promovate cândva de Nicolae Iorga, pe care l-a restituit, în mare măsură, conştiinţei publice, după ani de silnică uitare, de Gheorghe I. Brătianu şi Victor Papacostea, colegi mai vârstnici de generaţie cu care colaborase fructuos şi pe care-i continua cu discretă fidelitate. A prezidat cele două mari congrese internaţionale de bizantinologie (1971) şi de studii sud-est europene (1974) de la Bucureşti, care au adunat în capitala României, într-o înmănunchiere unică, elita specialiştilor în aceste domenii de cercetare. Din păcate, speranţele de renaştere a vechilor tradiţii de largă deschidere către lume ale istoriografiei româneşti pe care le îngăduia această spornică activitate, căreia profesorul Mihai Berza i se dăruise cu elan şi încredere în viitor, s-au năruit o dată cu aşa zisa revoluţie culturală ceauşistă, promotoare a unui spirit partinic rudimentar şi exclusivist, ostil dialogului intelectual real şi valorilor spirituale autentice. În anii săi din urmă, profesorul Mihai Berza fusese iarăşi marginalizat şi era supus vexaţiunilor de tot felul din partea activiştilor de partid din domeniul ideologiei.

Pentru ca să ne dăm seama de amploarea dramei intelectuale şi morale trăite de istoricii din generaţia lui Mihai Berza sub constrângerile totalitarismu-

lui comunist, un rău de ale cărui dimensiuni nu suntem încă deplin conştienţi, va trebui să ne aplecăm într-o zi, mai atent decât până acum, asupra raporturilor lor cu marxismul. Concepţia materialistă a istoriei nu a fost nicidecum necunoscută istoricilor români din perioada anterioară instaurării regimului comunist, care o invoca abuziv pentru a-şi legitima ştiinţific autoritatea impusă prin forţa trupelor sovietice de ocupaţie. Cercetarea fără prejudecăţi a acestei teme va face cu uşurinţă evident adevărul că mai toţi intelectualii români de autentică vocaţie şi strictă formaţie ştiinţifică au studiat cu obiectivitate şi seriozitate marxismul şi, dacă l-au repudiat, integral sau în parte, ei au făcut-o în deplină cunoştinţă de cauză, din raţiuni şi cu argumente ştiinţifice, nu numai din motive politice şi din prejudecată ideologică. În aceste pagini de simplă evocare îmi pot îngădui să amintesc, spre pildă, că iniţierea mea în marxism o datorez scrierilor lui Alexandru G. Papacostea şi celor ale prietenului său Ştefan Zeletin, profunzi cunoscători şi critici pertinenţi ai acestui curent de gândire încă din anii premergători primului război mondial. Majoritatea istoricilor din generaţia lui Mihai Berza, oameni de orientări politice diverse, dar de mentalitate europeană, au fost chiar, în spiritul vremii, receptivi la sugestiile marxismului, căruia i-au consacrat, ca oricărei alte filosofii a istoriei, expuneri critice, cum au făcut, de pildă, între alţii, Andrei Oţetea şi Petre P. Panaitescu. Intelectualitatea românească nu avea nevoie aşadar de catehizarea, înrobitoare de spirit şi umilitoare pentru o întreagă cultură, la care a fost supusă de improvizaţii apostoli ignari şi aroganţi ai unui marxism transformat în unică religie de stat, pentru ca să înţeleagă şi să valorifice, atât cât era justificat raţional, concepţia şi metoda de interpretare materialistă a istoriei. Atunci când l-a practicat şi atât cât l-a practicat, marxismul mărturisit, nu numai de circumstanţă, de profesorul Mihai Berza şi de mulţi dintre colegii săi de generaţie, era altul decât cel impus de propaganda oficială.

Ultima, cea mai puţin aşteptată, dar cea mai binevenită pentru mine lecţie datorată profesorului Mihai Berza a fost însă cu totul alta. În seara zilei de 6 octombrie 1978, la căpătâiul său, în Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice a Republicii Socialiste România, unde fusese depus trupul său neînsufleţit, preotul de la biserica Mavrogheni i-a citit, după datină, stâlpii. Îmi răsună şi acum în auz cuvintele rostite atunci de el molcom, cu tristă şi blândă limpezime, după enumerarea, în numele celui adormit, a tuturor greşelilor şi păcatelor omeneşti de care nici unul dintre noi nu suntem scutiţi: „iată-mă, Doamne, acum mântuit prin credinţă şi harul Tău". Mi s-a deschis atunci o perspectivă asupra lumii şi a istoriei pe care, sunt convins, nici unul dintre noi nu are dreptul să o ignore.

PRIMELE AMBASADE ALE HABSBURGILOR ÎN IMPERIUL OTOMAN ŞI LUPTA PENTRU CUCERIREA TRANSILVANIEI (1547–1562) (II)

ILEANA CĂZAN

La 8 septembrie 1552 sultanul, pentru a şi asigura securitatea graniţelor în vederea proiectatei campanii, înştiinţa toate consiliile municipale din oraşele săseşti că orice colaborare cu Ferdinand avea să le aducă dărâmarea şi nimicirea cetăţilor. Primeau asemenea note orăşenii din Sibiu, Sebeşul-Săsesc, Braşov, Bistriţa şi Sighişoara, care erau somaţi să predea oraşul lui Ahmed-paşa, cuceritorul Timişoarei[32].

În situaţia creată Ferdinand se vedea încă odată înfrânt ruşinos într-o acţiune pornită cu multă emfază de el însuşi. Castaldo, măsurându-şi neputinţa, cerea să fie rechemat. Într-adevăr, pasivitatea sa costase viaţa apărătorilor Timişoarei. În luna iulie 1552 el scrisese lui Ferdinand că, datorită lipsei de bani, nu poate trimite mai mult de 1000 de oameni la Timişoara[33]. Ca urmare a situaţiei politice Andrei Báthory renunţa la titlul de voievod al Transilvaniei; în locul său Ferdinand avea să-l numească pe Ştefan Dóbó, secondat de Francisc Kendi.

Sarcina celor doi conducători ai Transilvaniei era ingrată. Marea nobilime din comitatele de pe Tisa, nemulţumită de rezultatul campaniilor lui Ferdinand, se răsculase, cerând reîntoarcerea „regelui ales", Ioan Sigismund. Mai mult, Petru Petrovič se întorcea în Banat şi, intrat în graţiile înalţilor demnitari otomani, era recomandat sultanului ca apărător al lui Ioan Sigismund („regelui Ştefan"). I se încredinţa spre administrare şi apărare fortificaţiile de la Caransebeş şi Lugoj, devenite avanposturi ale ocupaţiei otomane spre Transilvania.

Înconjurat de o ostilitate crescândă în 1552 Ferdinand apela, în disperare de cauză, la Sigismund al II-lea August, regele Poloniei, care o adăpostea pe regina Isabella. De la acesta nu putea obţine decât promisiunea vagă a neamestecului în problema succesiunii Transilvaniei. Solii lui Ferdinand, Sigismund von Herberstein şi dr. Johann Lanz, se întorceau fără un rezultat concret. În schimb, Isabella primea la Piotrkov pe ambasadorul francez, de la Vigne, care se arăta foarte receptiv la dorinţele reginei de a se reîntoarce în Transilvania, pro-

[32] *Ibidem*, doc. nr. 16–19, p. 29–33.
[33] *Hurmuzaki*, II$_5$, p. 25.

mițând mijlocirea sa la Poartă. Demersurile lui de la Vigne erau sprijinite la Constantinopol și de ambasadorul polonez Stanislaus Teczynski[34].

Eforturile celor doi erau încununate de succes; la 27 decembrie 1552 sultanul, aflat încă la Constantinopol, poruncea judelui orașului Sibiu ca întreaga Transilvanie să-l recunoască pe Ioan Sigismund ca rege și îl informa că a scris regelui Poloniei ca acesta să-l trimită în scurt timp înapoi Transilvania[35].

Teama lui Ferdinand față de o reacție mult mai violentă din partea sultanului era îndreptățită, mai ales că armistițiul pe cinci ani expirase și prevederile lui fuseseră încălcate din 1551. Era din nou rândul demersurilor diplomatice să repare ce se mai putea după înfrângerile rușinoase din 1552.

Sultanul însuși dorea perfectarea unui nou armistițiu, de data aceasta în condiții ce aveau să-l umilească pe Ferdinand. La 17 februarie 1553 scria din tabăra de la Çatalca beylerbey-ului Budei să elibereze salv-conduct pentru solii lui Ferdinand și să-i escorteze până la Constantinopol[36].

Ambasada extraordinară trimisă de Ferdinand în 1553 cuprindea câteva personalități de excepție, între care diplomatul Ogier Ghiselin de Busbecq și umanistul Antonio Veráncsics. Propunerile de pace făcute prin Veráncsics încă din 1552 erau deosebit de „costisitoare". Ferdinand ruga sultanul să evacueze teritoriile ocupate de curând contra sumei imense de 140 000 de galbeni, plătibili anual. Pentru recunoașterea drepturilor sale în Transilvania mai oferea încă 40 000 de ducați anual (de patru ori tributul plătit de „fratele George")[37].

După primele tratative duse de Veráncsics (Malvezzi fiind în continuare închis) răspunsul era negativ, dar Ferdinand obținea respectarea unui armistițiu de 6 luni, perioadă în care avea să aibă loc schimbul de curieri pentru a perfecta clauzele unui nou tratat. Acestea îi erau aduse la cunoștință „regelui Romei", la 6 martie 1553, de către marele dragoman Ibrahim-pașa[38].

Lui Veráncsics i se alăturau, cum am spus deja, flamandul Ogier Busbecq și comandantul flotei Dunării, Francisc Záy. În ultimul moment se hotăra să plece în Imperiul otoman și celebrul om de afaceri Hans Dernschwam. Participarea sa la această călătorie, concepută în egală măsură ca o misiune diplomatică, dar și ca o expediție „științifică", a fost mult discutată. În calitate de om de afaceri, aflat câteva decenii în slujba Fuggerilor, s-a crezut că s-a alăturat ambasadei pentru a tatona terenul pentru eventuale investiții de capital ale bancherilor germani în minele de cupru și în salinele din Balcani. Jurnalul său amănunțit nu oferă însă nici un fel de date speciale privind *mineritul*.

[34] H. Uebersberger, *op. cit.*, p. 261.

[35] A. Schaendlinger, *op. cit.*, doc. nr. 25, p. 41–42.

[36] *Ibidem*, doc, nr. 28, p. 44–45.

[37] L. Tardy, *Beyond the Ottoman Empire 14th–16th century Hungarian diplomacy in the East*, în „Studia Uralo-Altaice" nr. 13/1978, Széged, 1978, p. 174.

[38] A. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymans... an Karl V. Ferdinand I und Maximilian*, doc. nr. 16, p. 41–43.

Un studiu recent apărut al Marannei Birnbaum[39] înclină să-l considere pe Dernschwam ca agent secret *nu* al Habsburgilor, pentru că toţi membrii ambasadei aveau misiunea de a aduna informaţii, ci al lui Tamás Nadásdy. Faptul că Dernschwam sublinia în jurnalul său că a întreprins această călătorie pe propria cheltuială este un indiciu că nu a fost trimis de Ferdinand. Jurnalul său are trei variante: una germană, una latină şi una ungară, ceea ce arată că dacă primele două variante erau scrise fie în limba maternă, fie în cea în care urma să fie făcut public jurnalul, cea de-a treia variantă se adresa unui ungur. Că nu era vorba de partida reginei Isabella o dovedeşte atitudinea dispreţuitoare la adresa acesteia şi a nobililor ce au „vândut ţara" în 1541. În jurnalul său nota că Petru Petrovič şi cu „alţi pierde-vară" din Ungaria plănuiesc să-l aducă cu forţa pe tron pe „Ştefan", fiul voievodului Ioan, sau binecunoscut sub numele de „fiul căţelei"[40].

Rămâne în picioare ipoteza că Dernschwam a fost în slujba lui Nadásdy, având în vedere strânsa prietenie dintre aceştia. Misiunea sa ar fi putut fi legată de încercarea de a aduce în ţară rămăşiţele pământeşti ale lui Ştefan Mailath, mort în captivitate la Constantinopol, probabil în decembrie 1550. Nadásdy făcuse eforturi prin „fratele George" şi episcopul Nicolaus Olahus, ajuns secretar al lui Ferdinand de Austria, să obţină eliberarea acestuia. Scrisoarea lui Mailath către Nicolaus Olahus, la sfârşitul anului 1549, era foarte optimistă privind speranţa eliberării. Nu ştim din ce cauză acest fapt nu a avut loc, cert este că la sfârşitul anului 1550 Mailath murea în prizonierat. La rugămintea sorei sale Ana, soţia lui Mailath, Nadásdy întreprindea noi demersuri, de data aceasta pentru aducerea trupului neînsufleţit. Giovanni Maria Malvezzi îi scria la 7 aprilie 1551 că „paşa cere 3 000 de ducaţi pentru aceasta dar eu cred că cu puţini bani am putea aduce corpul într-un sac, în Transilvania, după dorinţa sa, fără să cer permisiunea şi fără ca omul care-l aduce să ştie ce l-ar aştepta"[41].

Cum Malvezzi era arestat în 1551 planul său nu a mai fost pus la punct. De aceea e foarte probabil ca Dernschwam să fi dus la bun sfârşit această tristă misiune. Din corespondenţa Anei Mailath cu Nadásdy se subînţelege că la 15 ianuarie 1556 îi mulţumea fratelui ei pentru readucerea în ţară a rămăşiţelor pământeşti ale soţului ei („înţeleg din scrisoarea ta că ai avut grijă de ceea ce te-am rugat să faci; să-mi ajute Dumnezeu ca eu şi copiii mei să te putem recompensa pentru ajutorul tău" [42].)

[39] M. Birnbaum, *The Fuggers. Hans Dernschwam and the Ottoman Empire*, în „Süd-Ost-Forschungen", Band 50, 1991, p. 119 şi urm.

[40] *Ibidem*, p. 135–137.

[41] Magyar Országos Leveltar, E. 185. 1851, scrisoarea lui Malvezzi din 24 ianuarie 1551 dădea informaţii cu privire la moartea şi la modul în care a fost îngropat. „Ca un bun creştin... cu mulţi preoţi greci şi armeni iar boala sa a fost apoplexia" („poplizia" în text), E. 185. 1839.

[42] M. Birnbaum, *op. cit.*, 144.

Revenind la misiunea diplomatică de bază, clauzele cedării Transilvaniei lui Ferdinand erau inacceptabile şi Busbecq era trimis în ţară, în timp ce restul ambasadei rămânea la Constantinopol[43]. Cum datorită bolii Malvezzi fusese rechemat, acesta ar fi dorit să se reîntoarcă în patrie după aventurile unei atât de periculoase misiuni diplomatice. În iunie 1554 era însă din nou trimis la Constantinopol. Corespondenţa lui Malvezzi cu Tamás Nadásdy îl arată din nou ca pe unul dintre apropiaţii marelui baron din Ungaria. La 12 iunie 1554 Malvezzi îşi exprima întregul său devotament şi recunoştinţă pentru generoasa ofertă de a-i furniza provizii şi bani pentru noua misiune, ce o începea sub cele mai proaste auspicii. Abia ajuns la Komáron turcii îi interziceau intrarea în Imperiu sub diverse pretexte. Speranţa lui era că în patru luni s-ar putea întoarce la Viena, dacă lucrurile ar decurge normal dar „va fi ceea ce Dumnezeu va voi şi Serenisima Maiestate... nu trimite la pierzanie servitorii săi".[44] De la un informator aflase cauza opririi sale la Komáron. „Francezii datorită vechii uri pe care o aveau împotriva mea au insinuat în faţa marelui turc şi în faţa Înaltei Porţi convingându-i că de la mine ar fi învăţat Rustem-paşa care îl învinuise [de trădare] pe sultanul Mustafa, în ce mod i-ar putea scoate ochii răposatului sultan Mustafa... şi numitul mare turc care deja se căieşte că l-a omorât pe fiul său, a ordonat ca de îndată ce voi ajunge la Poartă să suport aceleaşi torturi"[45]. În ce măsură Malvezzi se amestecase în intrigile sultanei Roxolana, ce-l înlăturase pe primul născut al sultanului — Mustafa — pentru a obţine tronul pentru unul din fiii săi (Selim sau Bayezid) nu ştim. Este cert că informaţiile primite îl îngrozeau şi aceasta nu era totul; mai era obligat să aducă, la cererea lui Ahmed-paşa un prizonier turc aflat la „Gerardo Lorenzo", iar dacă intra în Imperiu fără acest prizonier avea să plătească 4 000 de ducaţi şi urma a intra la închisoare în locul aceluiaşi Lorenzo, ce, se pare, evadase din închisoarea „celor şapte turnuri".

La 8 august se afla tot la Komáron şi mulţumea lui Nadásdy pentru butoiaşele de vin trimise. Credem că având în vedere frecvenţa cu care este amintit acest schimb de butoaie de vin (pline sau goale trimise dinspre şi înspre Komáron), din luna august şi până în octombrie, acesta ar putea să fi fost şi un cifru[46].

Cu toate pericolele, Malvezzi informa despre mişcările turcilor atât cât putea el şti. Astfel, la 13 septembrie ştia că în luna iulie „voievodul Ştefan" (probabil Ioan Sigismund) era încă la Constantinopol, unde nu se ştia dacă avea să plece în întâmpinarea sultanului sau avea să aştepte întoarcerea acestuia în capitală, fapt ce era considerat sigur pentru toamna anului 1554.

La 30 octombrie 1554 era deja sătul de atâta aşteptare şi cerea mijlocirea lui Nadásdy de a-l elibera din acest lung exil la Komáron[47]. Încă din august se

[43] L. Tardy, *op. cit.*, p. 175

[44] M.O.L., E. 185. 1849, f. 21.

[45] *Ibidem*, f. 22.

[46] *Ibidem*, E. 185. 1847, f. 18.

[47] *Ibidem*, E. 185. 1839, f. 7–8.

plângea că era bolnav „datorită aerului otrăvit" din Komáron, din cauza căruia avea febră mare şi o continuă oboseală. În luna septembrie se plângea că a fost atât de bolnav „că nu a putut ţine pana în mână". Treptat se poate observa cum scrisul i se deteriorează, devenind o încercare disperată de a trasa pe hârtie literele. La 24 noiembrie aştepta sosirea ambasadorului lui Ferdinand pentru a i se hotărî soarta[48]. Din informaţiile pe care le-a lăsat solul aşteptat, Busbecq, reţinem convingerea acestuia că Malvezzi a fost otrăvit[49].

Situaţia reală a lui Giovanni Maria Malvezzi o aflăm însă din răspunsul dat de Süleyman la 3 martie 1554 lui Ferdinand. Cu această ocazie se spune că „regele romanilor" trimisese deja o scrisoare cu propuneri de pace deosebit de rezonabile, pe care urma să le aducă la Înalta Poartă, Malvezzi. Conţinutul clauzelor de pace era plin de concesii. Ferdinand se angaja să-şi retragă toate trupele în propriile graniţe, să înceapă tratative cu noul beylerbey al Budei, Tuygun-paşa, pentru respectarea armıstiţiului şi să înceteze orice tratative sau acţiuni care ar prejudicia „pacea sau prietenia" cu sultanul. Şi mai interesant este faptul că deja în luna martie sultanul era informat de Ferdinand că misiunea lui Malvezzi avea să întârzie pentru că acesta era *grav bolnav.* („Şi când acesta va fi din nou sănătos va fi trimis grabnic sau dacă nu va fi înlocuit cu altcineva" [50]). Este clar că una din cauzele reţinerii lui Malvezzi la Komáron, unde ajungea abia în *luna iunie,* a fost, nu un presupus complot la Poartă împotriva sa, ci teama că ar fi purtătorul unei boli contagioase. De la început se plângea lui Nadásdy de febră mare şi de o „mare sfârşeală". Bolnav şi singur, după peripeţiile detenţiei din prima sa misiune diplomatică, era firesc să vadă pericolele ascunse în orice acţiune a turcilor. În acelaşi timp, speranţa sa a fost că s-ar putea obţine rechemarea din partea lui Ferdinand.

Revenind la scrisoarea din 3 martie 1554, ea anunţă cu multă pompă victoria sultanului, care se afla încă la Alep, împotriva şahului Tahmasp, considerându-se că avea să urmeze încheierea unei păci de durată, deoarece „am ocupat toate locurile unde el (şahul) avea de gând să fugă" şi „au fost făcuţi prizonieri copiii şi familia sa şi ar trebui să se gândească la aceasta, că o să poruncesc ca toţi aceşti oameni să fie trecuţi prin tăişul sabiei"[51].

Evoluţia situaţiei din Persia îl făcea pe Ferdinand să reevalueze poziţia sa din Transilvania, pe care de altfel nu era dispus să o piardă. Pentru aceasta căuta noi mijloace de a capta bunăvoinţa sultanului, dar şi de a-şi asigura sprijinul nobilimii. Răscoala din comitatele de pe Tisa putea oricând reîncepe şi chiar se putea extinde în toată Transilvania.

[48] *Ibidem,* E. 185, 1837, f. 5–6.
[49] Augerii Giselenii Busbequii, *Omnia quae existant,* Pestini, 1758, Epistola I.
[50] A. Schaendlinger, *op. cit.,* doc. nr. 19, p. 49.
[51] *Ibidem,* p. 50.

La 30 mai 1554, Nicolaus Olahus, arhiepiscop de Esztérgom și secretar al „regelui romanilor", lansa un apel catr populația Transilvaniei semnat de Ferdinand. Argumentația acestei proclamații a redactata în cel mai pur stil umanist. Se aducea în discuție necesitatea luptei împotriva turcilor pentru apărarea credinței creștine. Ferdinand nu a preluat Transil ania — spunea Olahus — „din ambiție imperială", ci din „dragoste față de creștinătate" și din grija „pentru cauza voastră". Sfârșitul acestei proclamații avertiza ritos că urmându-l pe Ioan Sigismund, transilvănenii aveau să fie sortiți pe veci la servitute față de turci[52].

În scrisoarea trimisă la 25 august 1554 voievodului Transilvaniei, Ștefan Dobó, se luau în considerare noi „canale" diplomatice, pentru a obține de la sultan recunoașterea posesiunii asupra Transilvaniei și acceptarea plății tributului. „Regele romanilor" se arăta mulțumit de legăturile de bună-vecinătate stabilite de Dobó cu domnul Țării Românești (Pătrașcu cel Bun) care „dorea să stabilească cu voi o prietenie sinceră și sigură"[53]. Din acest motiv îl împuternicea pe Dobó să trateze cu Pătrașcu posibilitatea ca acesta să ducă la Poartă tributul Transilvaniei și să pledeze cauza lui Ferdinand. Dorea acest lucru cu atât mai mult cu cât ambasada trimisă la 15 martie – 11 aprilie 1554, în același scop în Moldova, fusese respinsă de Alexandru Lăpușneanu cu cuvinte, atât de injurioase, cum nu le fusese dat să audă solilor lui Ferdinand nici din partea sultanului[54].

„Regele romanilor" cerea cu insistență lui Dobó ca Pătrașcu să mijlocească o înțelegere și cu domnul Moldovei, astfel încât să se poată încheia cu aceștia o posibilă alianță sau măcar o înțelegere ca domnii români să nu-și unească armata cu cea otomană sau cu cea a lui Petru Petrovič. Dacă nici acest lucru nu era posibil, Ferdinand se mulțumea să fie informat la timp de orice pregătire de atac a turcilor în Transilvania[55].

Îngrijorarea lui Ferdinand era îndreptățită pentru că regina Isabella pornise o nouă campanie de recucerire a drepturilor, la care renunțase, mai mult sau mai puțin, de bunăvoie. La 8 august 1554 Michelle Suriano îl informa pe doge că regina mamă cerea plata de urgență a întregii despăgubiri datorată de Ferdinand, dacă nu, amenința că avea să revină în Transilvania[56].

La 13 septembrie 1554, regele Franței, Henric al II-lea, sprijinitor activ al intereselor Isabellei la Poartă, reamintea acesteia de bunele relații de prietenie dintre Zápolya și Francisc I, pe care el înțelegea să le continue, de aceea oferea ajutor *financiar și diplomatic* nelimitat. În cazul în care ar relua ostilitățile cu

[52] *Monumenta Comitialia Regni Transylvaniae*, vol. I (1540–1556), Budapest, 1876, p 523 524.

[53] *Ibidem*, p. 530.

[54] *Ibidem*, p. 507 512.

[55] *Ibidem*, p 531.

[56] *Venetianische Depeschen*, vol. III, Wien, 1895, p. 5.

împăratul, cu care pe moment semnase pace, avea să-i ofere reginei şi *sprijin militar*[57].

Boala lui Malvezzi întârziase reluarea tratativelor diplomatice la Poartă, unde emisarii lui Ferdinand, rămaşi din 1553, băteau pasul pe loc, fiind lipsiţi de instrucţiuni. La începutul anului 1555 era retrimis Busbecq, ce avea să-i ia locul lui Malvezzi, în calitate de ambasador permanent, până în 1562. Busbecq urma să ceară păstrarea cu orice chip a Transilvaniei, argumentând prin date istorice, făcând propuneri de bani sau apelând la generozitatea sultanului căruia trebuia să i se ceară Transilvania *ca pe un dar,* pentru care s-ar fi oferit un tribut foarte ridicat.

Ambasada era plimbată de această dată prin tot imperiul, întâlnind pe sultan abia la Amasya, unde acesta, victorios, aştepta încheierea păcii cu Tahmasp. Relatarea acestei călătorii prin teritorii pline de mister şi de necunoscut o făcea Busbecq cu un deosebit spirit de observaţie şi cu mult umor[58]. Caravana de 16 persoane ce călătorea spre Amasya, a avut parte de o descoperire ce a făcut vogă în lumea Renaşterii, avidă de informaţii privind istoria antică. Pentru prima dată o ambasadă reunea alături de reprezentanţii diplomatici, oameni de cultură ca Antonio Véráncsics, pasionat de studiul istoriei, precum şi oameni de afaceri, cum era Hans Dernschwam. La Angora (Ankara), vizitând ruinele templului lui Augustus, descopereau o bucată de marmoră ce conţinea trecerea în revistă a domniei lui Octavian Augustus şi testamentul său politic. Inscripţiile au fost citite şi copiate cu grijă, pentru ca după un an să fie publicate de Busbecq.

„La Angora am văzut o inscripţie foarte frumoasă, o copie a unei tablete pe care Augustus îşi făcuse un scurt rezumat al faptelor sale memorabile. Am pus să fie copiată de oamenii mei dar numai atât cât s-a putut citi... Partea paragrafelor de sus era intactă, în partea de mijloc dificultăţile deveneau mari, iar partea de jos era atât de mutilată... încât era ilizibilă. Aceasta este o mare pierdere pentru literatură şi va fi mult deplânsă de învăţaţi..." [59]. Dispreţul turcilor pentru vestigiile antice era întâlnit la tot pasul de Busbecq, ceea ce îi stârnea mânia. În drum spre Angora (Ankara), la Iznik (Niceea) a fost de faţă la descoperirea intactă a unei statui romane, pe care lucrătorii au distrus-o, considerând-o imaginea unui zeu păgân". La Ankara un negustor turc, având prea multe monede romane din bronz, le topise şi le transformase în veselă. Busbecq, pentru a se răzbuna, l-a informat că i-ar fi cumpărat monedele cu 100 de piese de aur. Dezamăgirea flamandului era răzbunată de tristeţea ce-l cuprinsese pe turc la ideea micii averi pierdute[60]. Descoperirile arheologice au fost însă singu-

[57] *Monumenta Comitialia,* p. 532–536.

[58] Augerii Giselenii Busbequii, *op. cit.,* pentru confruntarea traducerilor în limba română s-a folosit şi *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq Imperial ambasador at Constantinople,* Oxford, 1633, traducerea din limba latină de Ed. Seymour Forster, (facsimil 1968).

[59] *Ibidem,* p. 50.

[60] *Ibidem,* p. 49–50.

rul profit al călătoriei; la Amasya, sultanul primindu-i lipsit de bunăvoinţă şi concediindu-i imediat ce a aflat cererile lui Ferdinand. „Nimic din atitudinea sa şi din manierele sale nu se vădea a fi binevoitor, nici faţă de noi, nici faţă de argumentele folosite, nici faţa de instrucţiunile aduse" nota Busbecq[61]. Era evident că mesajul solilor, ce reluau cererea, devenită plictisitoare pentru sultan, de a ceda lui Ferdinand Transilvania, era nedorit. Süleyman aştepta ca aceştia să-i aducă supunerea deplină şi lichidarea conflictului militar. Tratatul din 1547 fusese sfârşitul unei etape în negocierile diplomatice ale Habsburgilor şi numai faptul că Ferdinand renunţase de a mai menţiona *drepturile sale legitime* în Ungaria estică şi Transilvania concurase la încheierea tratatului. Dacă nu a mai cerut Ungaria, pentru că trupele otomane nu puteau fi înfruntate, „regele romanilor" şi-a canalizat toată energia pentru obţinerea Transilvaniei, pas decisiv şi indispensabil pentru dominaţia politică asupra spaţiului extracarpatic, ce i-ar fi adus controlul gurilor Dunării şi ieşirea la Marea Neagră. Acesta a fost planul maximal vizat de Habsburgi până în secolul XVIII şi al cărui embrion s-a născut în mintea lui Ferdinand de Austria, încă de la începutul secolului XVI.

La 10 mai 1555 soseau tot la Amasya solii şahului Tahmasp, însoţiţi de daruri atât de bogate, cum europenii nu mai văzuseră. Ceea ce stârnea bucuria sultanului, fiind probabil şi un dar simbolic al supunerii spirituale a lumii şiite, era exemplarul ferecat în aur al *Coranului,* „un dar... care se bucură de cea mai înaltă preţuire printre ei"[62]. Înalta cinstire de care se bucurau emisarii şahului Persiei marca şi respectul pe care sultanul îl arăta suveranului lor, deşi acesta era învins. Pus, împreună cu toată ambasada, într-o situaţie de inferioritate, Busbecq scria: „Turcii au obiceiul prost de a trece de la o extremă la alta, fie arată cea mai înaltă consideraţie prietenilor fie îşi arată [pe faţă] plăcerea de a umili pe cei nedoriţi"[63]. De departe trimişii Habsburgilor priveau cu tristeţe la marele banchet oferit de al doilea vizir, Ali-Paşa, solilor persani. Fără a li se organiza nici măcar un banchet de adio, la 2 iunie 1555, li se înmâna scrisoarea către Ferdinand şi câte un caftan în dar. Mesajul către „regele romanilor" era clar. I se oferea armistiţiul pe 6 luni cu condiţia de a-i asigura drepturile legitime lui Ioan Sigismund. Cu amărăciune, dar şi cu umor, Busbecq mai nota că el şi cu toată suita sa, îmbrăcaţi în caftane de mătase, şi-au luat rămas bun de la sultan şi arătau astfel încât s-ar fi putut crede „că sunt pe cale să joace rolul lui Agamemnon sau al altui erou similar dintr-o tragedie" [64].

Situaţia din Transilvania devenise în 1555 nesigură. Raportul trimis lui Ferdinand de vicevoievodul Transilvaniei, Francisc Kendi, era mai mult decât alarmant. Teritoriile de graniţă erau prădate de armata otomană şi de incursiu-

[61] *Ibidem.*

[62] *Ibidem,* p. 62.

[63] *Ibidem*

[64] *Ibidem,* p. 64–65.

nile domnilor din Ţara Românească şi Moldova; Petru Petrovič îşi ţinea şi el trupele gata pentru o intervenţie. Sultanul încuviinţa aceste atacuri, deşi era în vigoare armistiţiul pe 6 luni, pentru că dorea reinstalarea lui Ioan Sigismund pe tronul ţării[65].

De altfel, scrisoarea trimisă de Süleyman, din Amasya, lui Ferdinand (la 30 mai 1555), scrisoare ce avea să-i fie înmânată de membrii ambasadei imperiale, ce plecaseră la 2 iunie, era redactată în termeni fără echivoc. Pacea nu putea fi posibilă decât dacă Ioan Sigismund reprimea Transilvania, Ferdinand urmând a se retrage complet şi necondiţionat[66], din acest teritoriu.

Nobilimea transilvană văzându-şi ţara ameninţată de o nouă incursiune otomană lua o hotărâre decisivă. La 23 decembrie 1555 Dieta, întrunită la Târgu-Mureş, trimitea lui Ferdinand un mesaj ce vorbea de la sine despre starea de spirit ce domnea în ţară: „Noi am preţuit mult cinstea de a fi vasali ai unui principe creştin şi de a fi în legătură cu un împărat roman, *dar Dumnezeu nu a vrut ca aceasta să dureze*... Ceea ce cerem noi Majestăţii Voastre este fie *să ne ajutaţi cu forţe capabile să reziste lui* Süleyman, fie să *ne eliberaţi de jurământul nostru*"[67].

În cursul anului 1556 evenimentele se derulează rapid în favoarea reginei Isabella şi a lui Ioan Sigismund[68], Dietele întrunite la Turda şi Cluj dădeau câştig de cauză „fiului regelui". La 22 februarie 1556 Melchior Balassa — numit „căpitan general al regatului" — anunţă pe sibieni că Dieta întrunită la 2 februarie la Turda a recunoscut drepturile reginei Isabella, ce s-a întors în *„regat"* cu ajutorul otoman şi cerea prestarea grabnică a jurământului de fidelitate din partea oraşului Sibiu[69].

La 10 august Dieta întrunită la Cluj primea solii lui Alexandru Lăpuşneanu, care arătau că domnul Moldovei i-a alungat cu doi ani în urmă pe emisarii lui Ferdinand, ca pe nişte trădători, iar armata sa, cu cea a domnului Ţării Româneşti, a servit din ordinul sultanului interesele „maiestăţilor lor"[70].

Între 25 noiembrie şi 7 decembrie 1555 regina Isabella convoca din nou, la Cluj, Dieta pentru a-şi proclama oficial reîntoarcerea în *„regat"* şi pentru a-şi afirma „drepturile legitime". Deşi Ioan Sigismund avea deja 16 ani, iar practica obişnuită acorda majoratul principilor la 15 ani, Isabella se proclama „regină a Ungariei legitimă şi încoronată" ce avea să exercite „regenţa în numele fiului ei minor"[71]. Toţi cei care nu doreau să depună la data fixată jurământul de fideli-

[65] *Ibidem*, p. 557–558.

[66] A. Scheendlinger, *op. cit.*, doc. nr. 20, p. 53–54.

[67] *Mon. Comitialia*, I, p. 475.

[68] Pentru detaliile acţiunilor menţionate, vezi şi *Histoire de Transylvanie*, Budapest, 1992, p. 251–252 şi urm.

[69] *Mon. Comitialia*, I, p. 564.

[70] *Ibidem*, p. 583.

[71] *Ibidem*, vol. II, Budapest, 1877, p. 56–57.

tate, la Sebeşul-Săsesc, urmau a fi pedepsiţi cu moartea şi cu confiscarea tuturor bunurilor. Lua măsuri de uşurare a sarcinilor fiscale pentru secui şi pentru locuitorii din comitatul Hunedoara, deoarece aceştia fuseseră cei mai încercaţi de incursiunile domnilor români, poruncite de sultan[72]. „Numiţii voievozi" aveau să înceteze orice fel de expediţii, iar pentru că pacea era întronată, comitatele aflate sub obedienţa sa (Crasna, Ugocea şi Maramureş) urmau să-şi plătească la timp impozitele, după „obiceiul transilvan" adică „un florin de poartă"[73].

În anul 1556, în tabăra sultanului, instalată la Zemun, tânărul rege Ioan-Sigismund depunea jurământul solemn[74]. Sultanul răspundea la rândul său printr-o promisiune solemnă de ocrotire („ahdnâme"), care a constituit temelia relaţiilor juridice între Poartă şi principatul Transilvaniei, până în anul 1688. Textul acestei promisiuni prevedea ca sultanul să nu părăsească niciodată, nici pe principe, nici Ţara Transilvaniei în nici o primejdie, „chiar dacă ar fi să-şi piardă toate celelalte ţări şi să rămână singur". Dacă el sau urmaşii săi nu vor respecta această făgăduială „să cadă asupra capetelor lor mânia dreptăţii dumnezeieşti, şi să-i piardă, să se despice pământul şi să-i înghită, cu suflet cu tot". Obligaţia lui Ioan Sigismund şi a urmaşilor săi era de a trimite în fiecare an tributul la timp, iar sultanul îi va păzi şi le va apăra întotdeauna *libertatea lor* „pe cine va vrea ţara să-şi aleagă principe". Sultanul va trimite spre întărire celui ales „un cal înşeuat, un buzdugan, un steag, o sabie şi o căciulă împănată"[75].

În anul 1556, când Ioan Sigismund reîntărea prin jurământul solemn depus în faţa sultanului statutul de principat vasal pentru Transilvania, Ferdinand înregistra în Imperiul german un succes ce avea să-i reaprindă ambiţiile pentru „coroana Sfântului Ştefan". Recunoscut de principi drept conducător al imperiului, după retragerea fratelui său Carol, bolnav şi dezamăgit de eşecul politicii sale universale[76], Ferdinand a considerat că a sosit momentul de a angrena „creştinătatea" într-o *cruciadă* antiotomană, care ar fi trebuit să aducă extinderea dominaţiei Hasburgilor la linia Dunării de Jos şi eventual în Balcani şi în Marea Neagră, spre Strâmtori. Planul a fost utopic şi sortit de la început eşecului, cum au fost toate cele legate de „cruciadele târzii" din secolul al XVI-lea[77]. Inclusiv papa Paul al IV-lea, a considerat expediţia antiotomană, la care partici-

[72] *Ibidem*, p. 60, 62.

[73] *Ibidem*, p. 61.

[74] I. Lupaş, *Realităţi istorice în voievodatul Transilvaniei în secolele XII–XVI*, Bucureşti, 1938, p. 80–81.

[75] A. Veress, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, vol. I, p. 20.

[76] Pentru contextul evoluţiei situaţiei politice în Imperiul german şi al succesiunii la tron vezi Paula Sutter Fichtner, *Ferdinand of Austria: The politics of dynasticism in the age of Reformation*, New York, 1982, p. 167–180, 180–210, 212–220.

[77] Fl. Căzan, *Cruciadele*, Bucureşti, 1990, pentru planurile de cruciadă din secolul XVI şi realizarea sau eşecul lor vezi p. 201–220.

pau doar efective răzleţe din Florenţa şi Ferrara şi o flotă spaniolă, drept un război naţional.

„Regele romanilor" şi viitorul împărat german, devenit neîncrezător în soarta unei expediţii militare se reîntorcea la metodele sale diplomatice tradiţionale. În iulie 1556 Ogier Busbecq sosea din nou la Constantinopol cu un mesaj identic cu acel din 1555, trimis de Ferdinand sultanului. Teama ambasadorului era deci justificată când considera că era trimis „să-şi pună capul în gura leului"[78].

Situaţia în imperiu era tulbure. Rustem-paşa, favoritul sultanei Roxolana, căzut pentru un timp în dizgraţie, pusese la cale asasinarea marelui vizir Ahmed-paşa, ce-i luase locul, reuşind astfel să-şi reocupe poziţia. Persoana lui Rustem-paşa era binecunoscută europenilor, Bernardo Navagero, ambasador venețian, făcându-i în 1553, următorul portret: era de o mare avariţie şi dornic să placă neîncetat sultanului, era în mod instinctiv duşman creştinilor, „iar printre creştini nu-i ia în seamă decât pe cei care-l plătesc mai bine"[79].

Busbecq avea deci de ce să fie îngrijorat de soarta misiunii sale diplomatice. Ambasada condusă de acesta, din care făceau din nou parte Verancsics şi Francisc Záy, care, în calitate de comandant al flotei dunărene, era în măsură să strângă şi date de interes strategic, primea în luna aprilie-iunie toate informaţiile necesare de la agentul secret al lui Ferdinand, stabilit în Raguza, Mihail Cernovič „de Macedonia" (înrudit de fapt cu fosta casă domnitoare, din principatul Zeta). Astfel, aflau de planurile lui Süleyman de a asedia Sighetul (aflat în mâna lui Ferdinand) şi de pregătirile de război făcute de sangeacbey-ul din Bosnia.

Ajunşi la Constantinopol găseau capitala Imperiului otoman în fierberea pregătirilor de război. Rustem-paşa îi întâmpina cu multă răceală, informându-i că nici nu se pot gândi să fie primiţi în audienţă la sultan cu mesajul cu care veneau, la care Ferdinand adăugase insulte la adresa lui Ioan Sigismund şi ale reginei Isabella, acuzaţi de *fraudă* în recuperarea Transilvaniei[80]. Asemenea injurii erau considerate jigniri la adresa sultanului şi practic *erau închişi*, într-un „caravanserai", timp de 6 luni, perioadă în care nu au putut vorbi cu nimeni[81].

În august începea asediul Sighetului, dar, spre norocul lui Ferdinand, în octombrie 1556 trupele otomane primeau ordin de retragere. Cauza era neaşteptata călătorie a lui Carol al V-lea spre Spania. Neştiind despre retragerea acestuia, precipitată, din viaţa publică, sultanul se aştepta la o regrupare a flotei spaniole spre coastele Africii. Revolta izbucnită în Imperiu împotriva lui Süleyman şi aţâţată, în regiunea dunăreană, de Bayezid, fiul mai mic al Roxolanei, îl silea pe sultan să-şi regândească planurile de atac.

În decursul anului 1557 situaţia evolua nefavorabil poziţiei lui Ferdinand în Transilvania. La 10 iulie 1557 Sigismund Thorda, nobil maghiar rămas fidel

[78] Ogier Ghiselin de Busbecq, *op. cit.*, Epistola II, p. 77.

[79] *Le voyage de M. d'Aramon...*, p. XX.

[80] Ogier... de Busbecq, *op. cit.*, p. 77–78.

[81] *Ibidem*, p. 79.

lui Ferdinand, deşi teoretic trecuse de partea reginei Isabella, îl informa pe „regele romanilor" despre lucrarile Dietei de la Turda (ţinută între 1–10 iunie 1557). Situaţia în Transilvania ameninţa să devină periculoasă pentru că s-au prezentat în faţa reginei doi soli turci ce au cerut, din partea sultanului, cedarea Oradeei şi a pertinenţelor sale — spunea autorul scrisorii. Era posibil un atac asupra garnizoanei de la Gyula (ce rămăsese credincioasă lui Ferdinand)[82], iar forţele armate ale domnilor români continuau atacurile, deşi bună parte a Transilvaniei era acum de partea reginei Isabella.

Atitudinea ostilă a lui Alexandru Lăpuşneanu în Transilvania, ce aşteptase doar pretextul poruncii sultanului pentru a rezolva propriile sale diferende, revine în dezbaterile Dietelor din 1558 şi 1559, când regina Isabella promitea încheierea păcii cu domnii români, coalizaţi, şi obţinerea unor despăgubiri[83]. Pretextul prezenţei firave a partizanilor lui Ferdinand furnizase însă în permanenţă moldovenilor motivul incursiunilor ce devastaseră teritoriile de graniţă.

Treptat însă familiei Zápolya îi reveniseră aşa zisele teritorii patrimoniale, care se întindeau din Transilvania până la Kosiče (în Slovacia). Lui Ferdinand îi rămăseseră doar câteva capete de pod, ce aveau să reziste până la 1566 (Gyula, Şiria, Ineu şi Sighet).

În aceste condiţii, în care situaţia pe câmpul de luptă era net în defavoarea Habsburgilor, evident că şi tratativele de pace stagnau. După o adevărată detenţie la Constantinopol, doi membri ai ambasadei erau însărcinaţi să ducă lui Ferdinand răspunsul. Busbecq era reţinut ca „ambasador permanent" şi considera că „orice era mai bine decât a face să nu aibă loc un război, teribil, inevitabil"[84]. Această frază arată cât de grea şi precară era soarta unui ambasador imperial la Înalta Poartă.

La 13 august 1557 se înmâna răspunsul oficial al sultanului, ce cuprindea o clauză clară: „atâta timp cât cetatea Sighet rămâne aşa /în mâinile lui Ferdinand/ este greu, chiar imposibil, să se încheie un tratat"[85].

Busbecq, cu toate dificultăţile de a duce tratative, reuşea să încheie în ianuarie 1558 un nou armistiţiu pe 7 luni, care era adus la cunoştinţa lui Ferdinand, prin scrisoarea lui Süleyman trimisă la 21 ianuarie 1558[86].

În acelaşi an 1558, în luna septembrie murea Carol al V-lea, iar Ferdinand era recunoscut oficial de principii electori ca împărat. Poziţia sa în cadrul tratativelor cu Süleyman se modifica şi sultanul a acordat toată atenţia cuvenită schimbării de situaţie politică din Imperiul german. Aceasta se întâmpla cu atât mai mult cu cât, din 1557, asista mai degrabă neputincios, la lupta pentru succe-

[82] *Mon. Comitialia*, II, p. 83.
[83] *Ibidem*, p. 106 107, 109.
[84] Ogier de Busbecq, *op. cit.*, p. 85.
[85] A. Schaendlinger, *op. cit.*, doc. nr. 21, p. 56.
[86] *Ibidem*, doc, nr. 22, p. 59.

siunea la tron ce se ducea între ultimii săi fii în viață, Selim și Bayazid, amândoi fii ai Roxolanei. Evident intriga făcută de Selim împotriva fratelui său Bayezid, l-a făcut pe acesta să se apropie de șahul Tahmasp[87], iar conflictul dintre frați nu l-a lăsat nepăsător nici pe Busbecq, care, stabilit din nou la Constantinopol — din martie 1558 — și bucurându-se acum de tratamentul cuvenit unui ambasador, căuta să sprijine în luptă pe fratele pe care-l credea folositor cauzei Habsburgilor[88]. Alegerea lui Busbecq se îndrepta, în secret, spre Bayazid, dar, cum în Imperiul otoman nu existau secrete, preferința sa avea să-i provoace mari temeri în 1561, când Selim reușea să-și asasineze fratele.

Pericolul ce plana asupra lui Süleyman, chiar în sânul familiei sale, îl făcea conciliant față de Ferdinand. Busbecq era reprimit, cu toată cinstea, ca ambasador permanent și i se permitea să închirieze o casă, ceea ce îl scăpa de supravegherea permanentă din „caravanserai"[89].

În 1559 sosea un nou emisar al proaspăt alesului împărat, Ferdinand de Austria, în persoana lui Albert de Wyss, care încerca să-l impresioneze pe sultan și prin darurile scumpe aduse. Între aceste daruri atrăgea atenția orologiul în formă de turn, urcat pe spatele unui elefant, lucrat bineînțeles din aur și încrustat cu pietre prețioase. Se risipeau, după obiceiul locului, sume însemnate pentru pașale. Această revărsare de aur era bine primită de Süleyman, ce ținea ca Busbecq să-i prezinte darurile în tabăra sa de la Amasya[90], pentru a arăta oștirii prețuirea pe care i-o arăta „împăratul regilor creștini".

La 16 iunie 1559 li se înmâna la Constantinopol ambasadorilor imperiali textul armistițiului acceptat de sultan. Formula de adresare față de Ferdinand era protocolară („împăratul principilor creștini, al ducilor și beylor, vestitul și binecunoscutul între principii creștini, pe care l-au ales mai marii credinței creștine")[91].

Este notabil succesul înregistrat de diplomația Habsburgilor în cei peste 30 de ani de eforturi constante depuse pentru a fi recunoscută drept partener egal de discuție în Imperiul otoman. Trecerea de la formula seacă de „rege al spaniolilor", cu care se adresa sultanul lui Carol, la aceea de „împărat ales al principilor creștini", atribuită lui Ferdinand, arată că în plan diplomatic succesul a fost evident, chiar dacă în plan militar pierderile au fost mari, sultanul recunoștea, în sfârșit, existența legitimă a Imperiului german.

Trebuie menționat că în perioada 1552–1559, respectiv de la expirarea tratatului de pace pe 5 ani încheiat în 1547, toate eforturile ambasadorilor

[87] A. Decei, *op. cit.*, p. 196.

[88] Ogier de Busbecq, *op. cit.*, Epistola III, p. 162 și urm., Epistola IV, p. 227.

[89] *Ibidem*, p. 88.

[90] *Ibidem*, p. 159–160.

[91] A. Schaendlinger, *op. cit.*, doc. nr. 23, p. 62 (textul german reproducere *varianta otomană* a armistițiului nu pe cea latină sau italiană ce a fost înmânată lui Busbecq).

Habsburgılor au fost înd epta e spre a se prelungı tratatul amintit. Ambasada extraordınară trımis între 1 53 1555 s-a întors cu un ıaspuns negativ. Nici ıncercările lui Busbecq nu au a ut alt r zultat d ât armısti ii de scurta durată, 6 7 luni, care să ıngădu e lib ra circ laţı a s lil r.

În 1559, la 16 iunie, se semna un nou tıatat pe 8 ani, numit de sultan armistiţiu (ın conformitate cu concepţia lumii i lamice despre pacea cu creştinii). Era cea mai lungă pace perfectată de Habsburgi cu turcii până la acea dată.

Clauzele erau asemănatoare cu cele din 1547, cu câteva întăriri de poziţii în favoarea otomanilor.

Se prevedea, în mod expres, prezenţa *ţărilor române* între cei interesaţi de menţinerea păcii, de data aceasta înglobate total în sfera de dominaţie politică otomană. „Acest tratat va fi în vigoare opt ani şi *slujbaşii* mei: beylerbey-ii şi emirii, voievozii Ţării Româneşti şi Moldovei şi ıntregul popor urmează a lua cunoştinţă că orice acţiune potrivnică tratatului va fi pedepsită”[92].

Cea mai importanta prevedere, ce marca înfrângerea Habsburgilor în plan militar, era însă cea legată de Transilvania. Ferdinand era obligat de „a lua mâna de pe Transilvania, de pe teritoriile ce aparţin de aceasta, de pe localităţile, cetăţile şi oraşele, satele de aici. Împotriva acestora nu trebuia să se ducă *niciodată* tratative duşmănoase”[93].

Linia de graniţa urma a se stabili sigur pe teren, de către slujbaşi a ambelor parţi, pentru a se opri orice jafuri şi tâlharii[94].

Tributul de 30 000 „de piese de aur”, stabilit în 1547, ca răscumpărare a păcii pentru teritoriile ce aparţineau de „drept” sultanului, urma să fi plătit anual pe durata celor 8 ani ai armistiţiului, adăugându-se şi sumele neachitate din ultimii doi ani.

Teritoriile aflate în stăpânirea „fiului regelui” şi a „reginei” (Isabella) urmau a fi ocolite de orice incursiune duşmănoasă din Imperiul german, la fel erau stipulate *posesiunile regelui Franţei şi ale dogelui Veneţiei,* „care sunt cu Dinastia noastră, centrul prea-fericirii, în relaţıi de prietenie şi de cinstire”[95].

Sfârşitul era marcat de jurământul solemn al sultanului care era o *garanţie sigură a păcii.* „Pentru îndeplinirea tratatului meu prea-mărinimos jur din nou pe Alah, creatorul cerului şi pământului”[96]. În acelaşi timp angaja la respectarea clauzelor păcii pe toţi înalţii demnitari din ımperiu, ca şi pe toţi cei „mici şi mari din armata mea prea-victorioasă, ca şi pe regele Transilvaniei, pe voievozii Ţării Româneşti şi Moldovei”[97].

[92] *Ibidem,* p. 63.
[93] *Ibidem.*
[94] *Ibidem,* p. 64.
[95] *Ibidem.*
[96] *Ibidem.*
[97] *Ibidem,* p. 65.

În fapt, armistițiul din 1559 era un adevărat tratat de pace, dacă luăm în seamă durata de 8 ani pentru care era încheiat și detaliile stabilite atât de minuțios în scris. De altfel, cea mai lungă perioadă pentru care sultanul accepta un tratat era de 10 ani.

Textul latin prezentat de Busbecq, pe care Ferdinand l-a ratificat, a fost însă diferit, în unele formulări, de textul otoman. De aceea, din nefericire pentru ambasadorul imperial, sultanul refuza să ratifice, la rândul său, tratatul, care nu a intrat niciodată în vigoare. Era posibil să fie doar un pretext, motivul acestei tegiversări putea fi legat de suspiciunea sultanului față de diplomația europeană, în care nu avea încredere, considerând — spunea Busbecq — că instrucțiunile ambasadorilor sunt diferite după împrejurări, și aceștia cer la început mult și oferă puțin, apoi oferă mult și cer puțin.

La 24 septembrie 1559 lui Busbecq i se înmâna o scrisoare prin care sultanul refuza ratificarea tratatului datorită nepotrivirilor de text[98]. Negocierile erau reluate și aveau să dureze până în 1562.

Între timp Ferdinand punea capăt „războaielor italiene", prin pacea de la Cateau-Cambrésis (1559) și încerca să-și concentreze toată atenția spre Ungaria și Transilvania. Moartea reginei Isabella (în 1559, la numai 40 de ani) părea să-i redeschidă „poarta" preluării „Coroanei Sfântului Ștefan". Francisc Záy, comandantul flotei dunărene, încerca să preia zona „Partium" și să o alipească Ungariei ferdinandiste. Melchior Balassa își schimba din nou stăpânul, trecând în tabăra împăratului; la fel făceau și alți nobili care sperau să poată reunifica Ungaria și să-i alunge pe turci. Süleyman, bătrân, bolnav și prins de lupta dintre propriii fii, care scindaseră Imperiul otoman, părea mai puțin interesat de soarta graniței dunărene, decât de luptele din Asia, care-i amenințau tronul.

După 1560, până în 1562, posesiunile lui Ioan Sigismund erau sensibil micșorate și ofensiva habsburgică era oprită în Bihor doar de rezistența înverșunată a garnizoanei de la Oradea, condusă de Ștefan Báthory[99]. Lui Ioan Sigismund îi mai rămâneau, în afară de Transilvania propriu-zisă, doar comitatele Bihor și Maramureș. Aceste noi poziții avantajau situația lui Ferdinand la Poartă.

Moartea lui Bayezid, fiul cel mic al lui Süleyman și episodul Despot, amândouă petrecute în 1561, păreau însă să pericliteze serios tratativele de pace duse de Busbecq la Poartă pentru semnarea unui nou tratat de pace. Înfrângerea lui Bayazid, de către fratele său Selim, aducea și pacificarea la granița cu Persia, șahul Tahmasp căutând să obțină un nou tratat de pace de la Süleyman. Busbecq, care sperase că fiul cel mic al Roxolanei l-ar fi înlăturat pe ambițiosul și crudul Selim, era dezamăgit de noua întorsătură a lucrurilor. Marele vizir, Ali-pașa, cu care ambasadorul imperial ducea tratative din 1560, îi atrăgea atenția acestuia,

[98] *Ibidem*, doc. nr. 24, p. 66–67.

[99] A. Czettler, *op. cit.*, p. 95.

cu multa subtilitate, cu privire la posibila împăcare a sultanului cu şahul. „Ţine minte că este mai uşor să reîncepi o veche prietenie între doi suverani care au aceeaşi credinţa decât sa stabileşti o nouă alianţă între principi de diferite credinţe"[100]. Într-o situaţie mult mai delicata s-a aflat ambasadorul imperial când acelaşi Ali-paşa l-a informat că Despot, cu ajutor din partea lui Ferdinand, a intrat în Moldova şi a ocupat domnia. Aprecierea corectă a situaţiei îl făcea pe demnitarul turc să considere că „nemţii... invadează Moldova, care este la numai câteva zile de drum de Adrianopol" ceea ce nu „se poate tolera"[101].

După doi ani de tratative, Busbecq răsufla uşurat că putea să prezinte împăratului un nou tratat de pace, ale cărui clauze erau mai avantajoase decât cele din 1559. Nu este de mirare că în 1562 nota: „Am trecut cu succes peste numeroase stânci, inclusiv înfrângerea de la Jerbo, închiderea lui Bayezid şi *nefericitul incident cu alungarea voievodului din Moldova*"[102].

La 2 septembrie 1562, textul redactat la porunca sultanului şi semnat, îi era înmânat ambasadorului imperial. Clauzele noului tratat de pace pe 8 ani erau asemănătoare cu cele din 1559, dar se specifica clar menţinerea posesiunilor de moment pe perioada celor 8 ani stabiliţi.

Spre deosebire de 1559, în titulatura lui Süleyman, alături de nenumăratele sale posesiuni din Orientul Îndepărtat, Asia Mică şi Balcani, apar înscrise Ţara Românească, Moldova şi Ungaria (în 1559 fuseseră nominalizate doar Timişoara şi Buda ca provincii otomane). Formula de protocol cu care se adresa lui Ferdinand era şi ea întrucâtva modificată: acesta era „rege ales al poporului Romei şi împărat al ţării germanilor, rege al cehilor, slovacilor şi croaţilor"[103].

Clauzele propriu-zise erau următoarele: începând cu 1 ianuarie 1562 (deci retroactiv) urma a se plăti *anual* tributul de 30 000 de ducaţi ungureşti, datoraţi răscumpărării păcii. Teritoriile ce se aflau în afara Transilvaniei „care de facto se aflau în mâna fiului regelui Ioan" să nu fie atacate, chiar dacă ele ar aparţine teritoriilor de pe Tisa, ce ţin de zona ungară. La rândul lui, Ioan Sigismund nu putea ataca poziţiile deţinute de Ferdinand, fără ca aceasta să fie caz de încălcare a tratatului de pace[104].

Se specifica din nou că în tratatul „de prietenie" erau cuprinşi şi voievozii Moldovei şi Ţării Româneşti, ca şi posesiunile lui Ferdinand din Croaţia, Slovacia şi Bosnia, iar pacea avea să fie respectată „pe uscat, pe mare sau în insule"[105].

100 Ogier de Busbecq, *op. cit.*, Epistola IV, p. 227.
101 *Ibidem*, p. 197.
102 *Ibidem*, p. 227.
103 A. Schaendlinger, *op. cit.*, doc. nr. 25, p. 71.
104 *Ibidem*.
105 *Ibidem*, p. 72.

Respectarea clauzelor avea să fie urmărită prin slujbaşi imperiali şi ai sultanului, ce urmau a demarca strict linia de frontieră.

Jurământul solemn al sultanului întărea conţinutul actului, îi dădea autenticitate şi permitea intrarea sa în vigoare.

La 30 septembrie 1562 dragomanul Porţii, Ibrahim, aducea lui Süleyman traducerea variantei latine ratificate de Ferdinand[106]. Ambele părţi se declarau mulţumite şi misiunea lui Busbecq se încheia, odată cu intrarea în vigoare a noii păci, perfectată pe 8 ani.

Din 1563 noul ambasador imperial la Poartă avea să fie Albert de Wys, a cărui misiune nu era deloc uşoară. La 7 decembrie 1562 prima plângere împotriva încălcării frontierei de către armatele imperiale era trimisă lui Ioan Sigismund la Constantinopol[107].

Aceeaşi poveste, binecunoscută deja turcilor, avea să se repete. Acţiuni militare, tratative, negocieri şi înţelegeri secrete, care duceau la ruperea sau la prelungirea păcii, urmau a se succede până în 1571. În acest an Ioan Sigismund, renunţa, obosit de atâta luptă, la titlul de „rege ales al Ungariei", pe care îl ceda lui Maximilian al II-lea, noul împărat german, care la rândul său, sătul de lupte, ceda principelui Ioan Sigismund Transilvania, ce recunoştea formal suzeranitatea Imperiului german.

Până la acest compromis mai era cale lungă. Primele tratative erau iniţiate între Ferdinand, arhiducele Maximilian şi Ioan Sigismund, de regele Poloniei, Sigismund al II-lea, prin ambasadorul său Martin Cromer, în anul 1562.

Armistiţiul de *un an,* încheiat în 1562, conţinea în embrion toate clauzele *Concordatului de la Speyer* (1571). Împăratul cerea ca „ducele" Sigismund să renunţe la ajutorul otoman, să respecte condiţiile încetării focului şi să presteze jurământ de fidelitate lui Ferdinand şi fiului său Maximilian, în calitate de rege al Boemiei[108]. Evident, formula „ducele Ioan" marca necesitatea abandonării titlului regal. Acest armistiţiu nu a avut însă nici o valoare pe moment. Am arătat că în luna decembrie Ioan Sigismund se plângea sultanului de incursiunile trupelor imperiale, conduse de Melchior Balassa. În anii următori hărţuielile continuă. La moartea lui Ferdinand, în 1564, tratatul din 1562 urma a fi reînoit, cu semnătura noului împărat, Maximilian. Situaţia din Transilvania nu favoriza tratativele de pace. Dimpotrivă, în 1565–1566 avea loc ultima mare campanie sultanală din viaţa lui Süleyman, în timpul căreia acesta murea. Habsburgii pierdeau ultimele capete de pod: Sighet, Şiria, Ineu şi Gyula.

Am încercat să trecem în revistă diplomaţia Habsburgilor în Imperiul otoman — în perioada 1547–1562 — şi putem conchide că înfruntarea între cele

106 *Ibidem,* doc. nr. 26, p. 75.

107 *Ibidem,* doc. nr. 27, p. 77.

108 *Mon. Comitialia,* II, p. 200–201.

două puteri a fost dură, pe măsura mizei puse în joc, supremația în Europa și în Mediterană. Conflictul între cei doi frați, Carol și Ferdinand, forța Imperiului otoman, aflat într-o perioadă de apogeu — sub domnia sultanului Süleyman „Legiuitorul" — și insuficiența mijloacelor militare i-au făcut pe Habsburgi să obțină cu greu rezultate mulțumitoare în demersurile diplomatice.

Ceea ce trebuie subliniat, ca un succes al ambasadorilor Casei de Austria, este obținerea primelor tratate scrise cu Înalta Poartă (1547, 1559 și 1562) și recunoașterea Habsburgilor și a Imperiului german ca *parteneri egali și legitimi de discuție.*

COMERŢUL DANUBIANO-PONTIC LA SFÂRŞITUL SECOLULUI AL XVI-LEA: MIHAI VITEAZUL ŞI „DRUMUL MOLDOVENESC”

ŞTEFAN ANDREESCU

Faimosul „drum moldovenesc”, care lega Polonia, mai exact oraşele Cracovia şi Lvov, de ţărmul Mării Negre şi gurile Dunării, a fost o creaţie a evului mediu târziu. El a reţinut atenţia şi a fost studiat în legătură cu chestiunea întemeierii statelor româneşti sau cu prezenţa genovezilor în Marea Neagră, până la cucerirea de către otomani a Chiliei şi Cetăţii Albe (1484)[1]. Pentru perioada următoare, cea a dominaţiei otomane asupra Mării Negre, funcţia îndeplinită de această arteră comercială nu a fost cercetată în chip sistematic, spre a se vedea în ce măsură ea a rezistat timpului şi a putut înrâuri în continuare evoluţiile politice de la Dunărea de Jos. Semnificativ sub acest unghi ni se pare faptul că abia de curând au fost analizate în amănunt clauzele comerciale din tratatele polono-otomane din veacul al XVI-lea. Iar autorul acestei exegeze a observat că, în răstimpul amintit, numărul clauzelor privind regimul comerţului şi al neguţătorilor creşte neîncetat, articolele referitoare la comerţ ajungând să reprezinte aproape jumătate din clauzele dintr-un asemenea tratat polono-otoman în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Ceea ce l-a îndreptăţit să desprindă concluzia că una din raţiunile principale pentru care Imperiul otoman a dus o politică de pace cu Polonia a fost tocmai comerţul[2].

Credem, însă, că însemnătatea „drumului moldovenesc” poate fi surprinsă în adevărata ei dimensiune şi în împrejurări politico-militare excepţionale, cum au fost cele generate de războiul „cel Lung” (1593–1606), ce a „tulburat apele” şi a provocat reacţii şi luări de poziţie cu privire la situaţii altminteri greu de

[1] Vezi N. Iorga, *Trei lecţii de istorie despre însemnătatea românilor în istoria universală*, Vălenii de Munte, 1912, p. 23–24; idem, *Drumuri vechi* (Conferinţă ţinută la Şcoala de poduri şi şosele), Bucureşti, 1920, p. 9; idem, *Istoria comerţului cu Orientul*, în vol. *Opere economice*, ed. îngrijită de Georgeta Penelea, Bucureşti, 1982, p. 357 şi 364; P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Âge*, în „Revista Istorică Română”, III, 1933, p. 172–193; G. I. Brătianu, *Notes sur les Génois en Moldavie au XVe siècle*, în acelaşi periodic şi tom, p. 154–155; Şerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Ţării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV–XVI). Drum şi stat*, în „Studii şi materiale de istorie medie”, X, 1983, p. 9–55; Mihnea Berindei, *L'Empire ottoman et la „route moldave” avant la conquête de Chilia et de Cetatea-Albă (1484)*, în „Journal of Turkish Studies”, vol. 10, 1986, p. 47–71.

[2] Viorel Panaite, *Trade and Merchants in the 16th Century. Ottoman — Polish Treaties*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, XXXII, 1994, 3–4, p. 261–262 şi 264.

„Studii şi materiale de istorie medie”, vol. XV, p. 41–60, 1997

desluşit. O asemenea marturie ne-a atras de altfel atenţia că însuşi demersul lui Mihai Viteazul din ultima fază a existenţei lui — unirea sub autoritateă sa a celor trei state de la Dunărea de Jos —, cu rezultatul cunoscut, ar trebui examinat sub acest aspect, al consecinţelor sale în raport cu relaţiile comerciale îndătinate din această parte a Europei. Iată despre ce izvor este vorba: negustorul englez John Sanderson, într-o scrisoare datata în Pera, la 15/25 noiembrie 1600, îşi exprima satisfacţia că „acum... Moldova şi Ţara Românească sunt deschise, şi Polonia în mare prietenie cu acestea", ca urmare a răsturnării lui Mihai Viteazul de la cârma Transilvaniei. De aceea, negoţul era din nou posibil şi profitabil, mai cu seamă în privinţa postavului englezesc *(kersey)*. Şi Sanderson adăuga şi această reflecţie, pe care o vom reţine, în legătură cu perioada abia încheiată: „Vremuri mai rele decât am avut în aceşti doi ani trecuţi nu au fost niciodată în aceste părţi"[3]. Fireşte, mărturia de faţă, spre a fi înţeleasă cum se cuvine, are a fi confruntată cu o sumă de repere. Să le luăm pe rând.

1. După cum prea bine se ştie, organismul politic închegat de Mihai Viteazul în 1599–1600, prin gruparea Ţării Româneşti, Transilvaniei şi Moldovei sub autoritatea sa, a fost precedat de încercarea similară a principelui transilvănean Sigismund Báthory, din anul 1595. Atunci, în condiţiile răscoalei tuturor celor trei state contra Porţii, Sigismund, prin două tratate separate, din 20 mai şi 3 iunie 1595, încheiate la Alba Iulia, şi-a subordonat ţările româneşti extracarpatice[4]. La prima vedere, cel puţin în cazul Moldovei, intrarea în acest sistem politic nu a avut consecinţe deosebite, deoarece a fost de scurtă durată. Încă la sfârşitul lunii august 1595, o expediţie militară polonă, sub comanda cancelarului Jan Zamoyski — întreprinsă sub pretextul prevenirii pericolului invadării Moldovei de tătari! —, a scos statul de la răsărit de Carpaţi de sub suzeranitatea principelui Transilvaniei şi l-a readus în orbita politică a regatului polon.

Există totuşi câteva elemente care sugerează cât de strânse au devenit relaţiile moldo-transilvane în răstimpul menţionat şi de ce polonii le-au perceput numaidecât drept o primejdie pentru interesele lor. Ne gândim în primul rând la un document descoperit în arhivele polone şi publicat în rezumat de regretatul Ilie Corfus. La 17 ianuarie 1596, Stanislav Karnkowski, arhiepiscop primat al Poloniei şi adversar declarat al cancelarului Jan Zamoyski, recunoştea totuşi că

[3] *The Travels of John Sanderson* (The Hakluyt Society, Second Series, No. LXVII), 1930, p. 210; E. D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History (1427–1601), collected from British Archives*, London, The Hague, Paris, 1964, nr. 208, p. 139: „...Now that Bugdania and Valachia is open, and Poland in great frendship with thes, by reason of the driving Michall from the princedom of Transilvania, sales canott but be good, and all that I writt for in good request, espetially kersies. A wourse time then we have had thes two years past was never in thes parts". Actul a fost menţionat în treacăt de Ludovic Demény şi Paul Cernovodeanu, *Relaţiile politice ale Angliei cu Moldova, Ţara Românească şi Transilvania în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 1974, p. 41.

[4] Vezi, pentru aceste acte, Gh. I. Brătianu, *Sfatul domnesc şi adunarea Stărilor în principatele române*, Évry, 1977, p. 106–111 şi 211–212.

expediţia din Moldova — pe care el nu o recomandase! — a fost un lucru pozitiv. Căci, explica el, atâta vreme cât aceasta a fost supusă lui Sigismund Báthory, bucatele moldoveneşti nu s-au mai ivit în ţările rutene, boii pentru Germania au fost duşi pe alt drum, au fost puse taxe vamale pe vinul de Malvazia, pe şofran şi pe alte mărfuri, care desigur doar tranzitau prin Moldova. Şi arhiepiscopul Karnkowski încheia astfel consideraţiile lui: „Dumnezeu ne-a ferit de asemenea vecin. Transilvăneanul este un gospodar flămând, monarhul Turciei mare şi bogat, nu se uită la câştigul mic"[5]. Aşadar, intervalul 13 mai–18 august 1595, cât a durat efectiv domnia lui Ştefan vodă Răzvan, instalat pe tron cu sprijin transilvănean, a fost suficient spre a genera consecinţe economice negative pentru regatul polon.

Este locul să ne amintim de acea scrisoare în limba română, trimisă din Câmpulung primarului cetăţii Bistriţa exact în acelaşi moment, în care se propunea rezolvarea mai operativă a litigiilor dintre negustorii ce frecventau drumul între cele două oraşe, întrucât: „[În]că acmu, cu mila lui Dumnădzău, să fie măriia lui, craiu ⟨Sigismund Báthory⟩, sănătos şi domnu nostru Ştefan vodă, *iaste o ţară c-alaltă*"[6]. Aşa a fost deci percepută, la nivelul autorităţilor locale, din centrele urbane, schimbarea de orientare politică a Moldovei. Însă, pe de altă parte, controlul absolut pe care curtea de la Alba Iulia înţelegea să-l exercite asupra statului de la răsărit de Carpaţi, cu resursele lui, este cel mai bine ilustrat, în chip simbolic, de o stemă încastrată în zidurile cetăţii Suceava, astăzi dispărută, dar pe care a văzut-o şi a descris-o Dimitrie Cantemir: „pe o piatră mare", spune prinţul cărturar, au fost sculptate „şapte turnuri", deasupra cărora „se află o coroană imperială pe care o susţin doi lei". Abia *sub* această emblemă heraldică a Transilvaniei a fost figurată şi stema Moldovei, „capul unui bour care ţine între coarne o stea cu şase raze"[7].

Revenind la afirmaţiile lui Stanislav Karnkowski, vom desprinde pe cea cu privire la „boii pentru Germania", care „au fost duşi pe alt drum". Avem de-a

[5] Ilie Corfus, *Intervenţia polonă în Moldova şi consecinţele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii*, în „Revista de Istorie", t. 28, 1975, 4, 531–532.

[6] Ultima ediţie a actului: *Documente şi însemnări româneşti din secolul al XVI-lea*, cu o introducere de Alexandru Mareş, Bucureşti, 1979, nr. CII, p. 195 (s. n. — Şt. A.).

[7] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, trad. Gh. Guţu, studiu cartografic de Vintilă Mihăilescu, cu o notă asupra ediţiei de D. M. Pippidi, Bucureşti, 1973, p. 89; Cf. *Dimitrie Cantemir Historian of South — East European and Oriental Civilizations*, Edited by Al. Duţu and P. Cernovodeanu, Bucharest, 1973, p. 128. N. Iorga a observat cu drept cuvânt că a fost vorba desigur de „stema Ardealului impusă de Sigismund Báthory în zilele «vasalului» său Ştefan Răzvan" *(Note despre vechea Bucovină*, în „Revista Istorică", an. I, 1915, 5, p. 86–87). Cu privire la reprezentările heraldice asumate de Sigismund Báthory, vezi discuţia lui J. N. Mănescu, *Les armes de Transylvanie (XVIe–XXe s.)*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXXI, 1992, 1–2, p. 35–38. După Gh. I. Brătianu, moneda emisă de Ştefan vodă Răzvan ar avea pe ea „chipul lui Sigismund Báthory" *(Sfatul domnesc*, ed. cit., p. 212). Cf., însă, Costin C. Kiriţescu, *Sistemul bănesc al leului şi precursorii lui*, I, Bucureşti, 1964, p. 99 şi pl. VIII/14, după care această emisiune monetară, cunoscută în mai multe variante, era „în strânsă legătură cu sistemul polonez".

face, deci, cu devierea prin Transilvania a unuia din principalele articole de export ale Moldovei către Europa centrală. Cât de intens şi cum se desfăşura acest comerţ la hotarul moldo-polon în epoca ne put m da seama, printre altele, din privilegiul lui Petru vodă Şchiopul pentru negustorii din Liov (Lvov), emis la Iaşi, în 6 ianuarie 1579. Prin acest act era reînfiinţat iarmarocul de la Şipeniţ, cu vama cea veche: „câte un ban de tot boul". Şi, totodată, se decidea alungarea din Moldova a negustorilor evrei, pe următorul motiv: „...din cauza disperării neguţătorilor noştri, care îşi pierd timpul aşteptând la hotar sosirea cumpărătorilor de vite, pe când evreii, trecând alăturea şi aducând la noi postavurile leşeşti, după ce le desfac, îşi cumpăiă şi scot vite din interiorul ţării, lăsând pe neguţătorii noştri cu buzele umflate; noi nu le-am refuza să-şi cumpere vite şi în interiorul ţării, dacă nu le-ar ajunge cele de la hotar; dar ca să ruineze pe neguţătorii noştri, una ca aceasta nu putem îngădui"[8]. Merită subliniat că toate măsurile indicate în privilegiul cu pricina, inclusiv cea privitoare la eliminarea intermediarilor evrei, au fost luate în cursul unei adunări a negustorilor moldoveni, convocată de către domn spre a discuta plângerile lor repetate. Negreşit, intervenţia domniei nu ar fi avut loc dacă operaţiunile comerciale cu Polonia nu ar fi prezentat un interes major, nu ar fi fost o adevărată chestiune de stat[9].

Trecând acum la momentul stăpânirii lui Mihai Viteazul asupra Moldovei, constatăm că şi de astă dată s-a petrecut acelaşi fenomen precum cel semnalat de arhiepiscopul Karnkowski pentru anul 1595. Socotelile cetăţii Bistriţa au înregistrat sub data de 2 august 1600 sosirea din Moldova a unei cirezi de 3000 de boi „ai lui Mihai voievod"[10]. Aceşti boi au traversat Transilvania şi, apoi, prin Satu Mare şi Tokaj, către sfârşitul lunii septembrie au ajuns lângă Bratislava[11]. Ei au fost trimişi de domnul român în ţinuturile imperiale spre a fi vânduţi. Actele ce ni s-au păstrat în legătură cu această chestiune, destul de numeroase, vădesc faptul că nu toţi boii aduşi aparţineau lui Mihai Viteazul. De pildă, un număr de 338 de capete erau ale lui Teodor Chiriac, fost mare vameş al

[8] B. Petriceicu Hasdeu, *Archiva Istorică a României*, t. I–1, Bucureşti, 1865, p. 173–174; vezi şi *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, vol. I, întocmit de Victor Eskenazy, Bucureşti, 1986, nr. 64, p. 49. Comentarii la: N. Iorga, *Istoria comerţului românesc*, în *Opere economice*, ed. cit., p. 545–546.

[9] Pentru chestiunea exportului de boi din Moldova, vezi Al. Ciorănescu, *Trei ducale către Alexandru Lăpuşneanu*, în „Revista Istorică", XIX, 1933, 1–3, p. 36–39; Gh. Pungă, *Ţara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpuşneanu*, Iaşi, 1994, p. 80. Despre privilegiul din 1579, Gh. I. Brătianu a scris că este „încă un exemplu al consultării corporative a orăşenilor, într-o chestiune ce priveşte direct interesele lor" (*Sfatul domnesc*, p. 207).

[10] N. Iorga, *Socotelile Bistriţei*, în *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, I–II, Bucureşti, 1901, p. 25.

[11] A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, VI (1600–1601), Bucureşti, 1933, nr. 211, p. 229–231 (pentru itinerariul urmat).

Moldovei pe vremea lui Aron vodă[12]. Apoi, trebuie adăugat că, numaidecât după ce — pribeag — a sosit la Viena, voievodul a reclamat banii ce i se cuveneau, „care sunt preţul vitelor şi mai ales al celor furate în aceste părţi", sumă pe care o estima în total la aproximativ 60 000 de florini[13].

Episodul abia evocat ne arată limpede că intrarea Moldovei într-un alt sistem politic decât cel generat de înţelegerea polono-otomană — ilustrată de altfel şi de aşa-numitul „acord de la Ţuţora" din 22 octombrie 1595 — atrăgea după sine în chip automat mutarea principalei axe a comerţului moldovenesc. Dar exportul de vite, de care ne-am ocupat, reprezenta doar un aspect, anume antrenarea comerţului local pe marea cale ce străbătea Moldova de la miazăzi la miazănoapte. Să încercăm în continuare a vedea în ce măsură acţiunile lui Mihai Viteazul au influenţat funcţionarea normală a însuşi tranzitului internaţional pe „drumul moldovenesc".

2. În 23 aprilie 1599, aflat la Suceava, Ieremia vodă Movilă îi aducea la cunoştinţă regelui polon că „zilele acestea, o parte a oamenilor lui Mihai voevodul Ţării Româneşti, fără veste au trecut Dunărea pe caice şi au prădat, au ars şi au făcut una cu pământul oraşul turcesc Oblucita, care era pe Dunăre aproape în faţa oraşului nostru Reni". Cu această ocazie, detaşamentul muntean a surprins la acest vad o caravană de negustori poloni, „anume din Liov", care se întorcea din Imperiul otoman. În caravană se găseau şi „negustori din Spania". Dar aceste din urmă cuvinte au fost şterse din scrisoare, iar deasupra o altă mână a corectat: „un negustor din Anglia". Şi, în plus, adăuga domnul, „şi negustori de ai noştri moldoveni nu puţini", cu toţii îndreptându-se de fapt, cu mărfurile lor, către regatul polon. Paguba produsă prin atacarea şi prădarea acestei caravane era greu de apreciat, „după cum aflăm, aproape nepreţuibilă..."[14].

Întâmplarea a atras după sine, o lună mai târziu, protestul regelui Sigismund III Vasa pe lângă Mihai Viteazul, expediat printr-un emisar special. Citām: „Ne-a sosit ştirea că nu demult oamenii, trimişi de voi, au distrus negustorii din ţara noastră, care mergeau cu mărfuri din Turcia, în linişte, pe drumul obişnuit; le-au luat averile şi au pus mâna pe multe mărfuri ale domnilor voevozi, castelani şi altor oameni din ţările noastre, au bătut chiar pe unii oameni, iar pe alţii i-au aruncat în temniţă şi robie. Fapt ce ne miră mult. Din vremuri

[12] *Ibidem*, nr. 322, p. 343; „Toader Chiriiac marele vameş" este pomenit într-un act al lui Aron din 28 martie 1594 *(DIR*, A, XVI-4, nr. 127, p. 105). El este atestat ca vameş, alături de Battista Amorosi, şi pe vremea lui Ieremia Movilă, în 2 iulie 1597 (Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XII, Bucureşti, 1903, nr. CCCCLIX, p. 308).

[13] Scrisoare a lui Mihai către împăratul Rudolf II, din 6 februarie 1601, Viena, în: *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*, vol. V, Bucureşti, 1990, nr. 283, p. 416; vezi şi A. Veress, *op. cit.*, VI, nr. 281, p. 296–297.

[14] P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1936, nr. 31, p. 78–79.

vechi trecerea şi drumul prin acele locuri au fost libere oamenilor noştri şi nici o duşmănie n-a purces din partea noastră şi a oamenilor noştri împotriva voastră, din pricina căreia ar fi avut să se întâmple aceasta". Bineînţeles, regele cerea restituirea bunurilor confiscate, precum şi punerea în libertate a prizonierilor, „de bunăvoie, cu toate uneltele lor"[15].

Ecouri ale isprăvii de care ne ocupăm au sosit şi la Poartă, pe la începutul lunii mai. Astfel, acolo a sosit mai întâi ştirea că oştenii voievodului Ţării Româneşti au traversat Dunărea şi l-au înfrânt pe „Mamut-Bassà" — serdarul însărcinat cu paza ţărmurilor fluviului —, care „cu greu s-a putut salva, cu trei oameni"! O altă ştire, ulterioară, ne spune acelaşi raport italian, vădea că un detaşament de „1 600 de oşteni ai Valahului au prădat Isaccea, pe Dunăre, şi apoi au incendiat-o, făcând mare dobândă"[16]. La fel, în 5/15 mai 1599, Henry Lello, agentul diplomatic englez la Constantinopol, scria că „opt zile mai devreme", adică în 7 mai, a venit la Poartă ştirea că „Mihai, domnul Ţării Româneşti a făcut o a doua incursiune peste Dunăre şi l-a înfrânt pe Mahomet paşa, general al Vidinului, aşa cum înainte i-a făcut lui Hafiz paşa, care a scăpat cu numai trei oameni, abandonând tot ce avea în urmă". Trei zile după această faptă de arme, a fost „jefuit şi incendiat un mare târg, aşezat pe Dunăre, numit Isaccea, luând de asemenea şi o caravană din Polonia *(a Caravan of Powland)*, care atunci ⟨tocmai⟩ trecea Dunărea de aici"[17].

Dacă examinăm comparativ elementele oferite de cele două rapoarte, ne dăm seama uşor că ele au înregistrat două evenimente diferite: pe de o parte, o luptă victorioasă cu Güzelce Mahmud paşa, care-şi avea reşedinţa la Vidin, dată într-un loc neprecizat, dar oricum dincolo de linia Dunării; trei zile după această confruntare, un corp de oaste al lui Mihai, estimat la 1600 de oşteni, ataca în nordul Dobrogei vadul de la Oblucita-Isaccea[18], surprinzând caravana polonă ce se pregătea să traverseze fluviul în Moldova. De bună seamă, dacă avem în vedere şi scrisoarea lui Ieremia Movilă, ambele evenimente s-au petrecut în cursul *lunii aprilie 1599*. Şi ele constituie faza în care voievodul Ţării Româneşti a preluat din nou iniţiativa în cadrul ostilităţilor de la Dunărea de Jos. Am văzut însă

[15] Ilie Corfus, *Mihai Viteazul şi polonii (cu documente inedite în anexe)*, Bucureşti, 1938, nr. XXVII, p. 244–245; pentru emisarul Skrzyniecki, trimis la Mihai, vezi nr. XXIX, p. 247–248.

[16] Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCLXV, p. 434.

[17] E. D. Tappe, *op. cit.*, nr. 184, p. 127–128.

[18] Pentru ipoteza localizării misteriosului oraş bizantin Vicina la Isaccea, vezi Constantin C. Giurescu, *Probleme controversate în istoriografia română*, Bucureşti, 1977, p. 143–152. Pentru deosebirea dintre Oblucita, localitate de pe teritoriul Moldovei — identificabilă cu mai târziul „Cartal" —, şi Isaccea, de pe ţărmul dobrogean al Dunării, vezi Marcel Dumitru Ciucă, *Din relaţiile Moldovei cu imperiul otoman în timpul domniei lui Bogdan al III-lea*, în „Revista de Istorie", t. 31, 1978, 7, p. 1258–1262. Autorul citat a făcut remarca potrivit căreia, în unele izvoare, Isaccea este indicată în paralel şi sub numele Oblucita. Or, ţinând seamă de scrisoarea lui vodă Ieremia mai sus-citată, tocmai acesta a fost cazul în 1599 (Oblucita = Isaccea).

că raportul englez vorbeşte despre cele întâmplate acum cu Mahmud paşa ca despre „o a doua incursiune peste Dunăre" a lui Mihai, cealaltă, anterioară, fiind cea încheiată cu înfrângerea lui Hafiz Ahmed paşa. Dar se ştie că această altă incursiune şi confruntare s-au consumat în toamna anului precedent[19]. Deci, între timp, Mihai nu a mai întreprins nici o incursiune peste Dunăre[20].

Totuşi, luptele la Dunărea de Jos au reizbucnit ceva mai devreme, fiind de fapt reluate din iniţiativa otomanilor. Lucrul este vădit de cronica lui Mustafa Selaniki, care a consemnat că, în răstimpul 27 februarie–8 martie 1599, la Poartă au sosit veşti din partea lui Güzelce Mahmud paşa, „care fusese numit serdar împotriva Ţării Româneşti". Şi ele sunau astfel: „Dunărea îngheţând timp de câteva zile şi gazii musulmani socotind aceasta un prilej bun de pradă, vitejii au trecut cete după cete ⟨în Ţara Românească⟩ prin locurile pe unde au vrut, împreună cu Ahmed paşa, beilerbeiul de Silistra, şi i-au nimicit, trecându-i prin sabie, pe afurisiţii pe care i-au găsit în partea Ţării Româneşti. Ei au adus foarte mulţi prizonieri şi au luat patru tunuri în bună stare". Selaniki susţine că incursiunea în Ţara Românească s-ar fi încheiat în chip fericit, căci „îngheţul menţinându-se, gazii au trecut iarăşi pe malul de dincoace cu prăzi şi cu noroc"[21]. Pe de altă parte, ni s-a păstrat, în tălmăcire italiană, o scrisoare primită de bailul veneţian la Poartă în ajunul datei de 23 martie 1599 chiar de la Güzelce Mahmud paşa, în care este vorba de exact aceeaşi expediţie otomană contra lui Mihai Viteazul. Paşa Mahmud îl informa astfel pe corespondentul său, care-i sugerase să ajungă la o înţelegere oarecare cu Mihai, că el stă „zi şi noapte la paza ţărmurilor Dunării" şi că, de curând, apele fluviului îngheţând pentru 25 de zile, oştenii săi au putut trece în Ţara Românească, unde au ars 40 sau 50 de localităţi *(ville)*. Acolo, ei au capturat oameni de-ai lui Mihai, care puteau sluji drept informatori *(alcune buone spie)*, precum şi tunuri şi muniţie. Ba chiar, se lăuda paşa, „eu am eliberat din mâinile lui Mihai o galeră a prea fericitului Împărat" (sultan)[22]. Aşadar, şi acest izvor, tot de provenienţă otomană, oferă imaginea optimistă a unui succes militar deplin!

Există însă alte izvoare, care atestă că incursiunea otomană cu pricina nu s-a încheiat, totuşi, în chip atât de fericit. Un raport italian din Constantinopol, datat 2 aprilie 1599, consemna şi el că, într-adevăr, Ahmed paşa de la Silistra,

[19] Vezi Aurel Decei, *Răsunătoarea acţiune a lui Mihai Viteazul la sud de Dunăre, în septembrie-octombrie 1599, înfăţişată în cronicile turceşti*, în culegerea de studii *Mihai Viteazul*, ed. de P. Cernovodeanu şi C. Rezachevici, Bucureşti, 1975, p. 163–178.

[20] În 29 martie 1599, la Praga se ştia că Mihai „habbia tentato due volte ultimamente di passar il Danubio con buon numero di genti, ma che la prima egli sia stato impedito dalla debolezza del giaccio, et l'altra dalla influenza delle acque" (Hurmuzaki, *Documente*, III-2, Bucureşti, 1888, nr. CCCLXV, p. 312).

[21] *Cronici turceşti privind ţările române (Extrase)*, vol. I, ed. M. Guboglu şi M. Mehmet, Bucureşti, 1966, p. 395–396.

[22] Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, Bucureşti, 1884, anexă la nr. CLXLVI, p. 230.

„cumnatul Tătarului" (hanul Gazi Ghirai), a pătruns în Ţara Românească în fruntea a 4 000 de turci şi cu 6 tunuri. Într-o primă fază, el a atacat şi prădat o anume localitate *(un casale)* — unde tocmai se celebra o nuntă! —, luând şi mulţi robi. Această izbândă modestă — dar amplificată după cum am văzut mai sus! — a fost numaidecât raportată la Poartă... Ce s-a întâmplat însă ulterior? Cităm: „Sosind vestea la Bucureşti despre acest fapt, măritul Mihai *(il gran Michiel)* l-a trimis îndată pe un căpitan al său constantinopolitan din Casa Paleologilor, care l-a aşteptat pe duşman la trecere ⟨peste fluviu⟩ şi-l bătu în aşa chip încât cu greu a scăpat paşa împreună cu 50 de oameni". Au fost capturate toate cele 6 tunuri, iar prăzile au fost recuperate[23].

Am stăruit asupra contextului militar în care a avut loc şi atacul de la Oblucița-Isaccea spre a putea formula următoarea întrebare: acesta a fost oare întâmplător, un simplu episod al operaţiunilor din lungul Dunării de Jos, sau a făcut parte dintr-un plan precis, menit să asigure voievodului român controlul asupra gurilor fluviului? Răspunsul este cu atât mai greu de dat, cu cât ciocnirile s-au prelungit cel puţin până în luna iulie 1599[24]. Şi ele sunt imposibil de fixat din punct de vedere topografic. Există, totuşi, o serie de informaţii care îngăduie observaţia că din această perioadă Mihai Viteazul a încercat, în paralel cu atacul de la Oblucița, *să blocheze gurile Dunării pentru flota otomană.* Ne vom apleca asupra ştirilor cu pricina ceva mai departe. Deocamdată vom reaminti doar afirmaţia lui John Sanderson, din noiembrie 1600, potrivit căreia *ultimii doi ani* au fost cei mai răi pentru comerţul englez către zona Dunării de Jos.

Acum este momentul să examinăm, pe cât consimt izvoarele cunoscute, situaţia comerţului de tranzit, pe „drumul moldovenesc", în vara anului 1600, adică în intervalul stăpânirii lui Mihai Viteazul asupra statului românesc de la răsărit de Carpaţi. În acest sens vom semnala mai întâi un raport german din Bratislava, datat 7 iunie 1600, care, pe temeiul relatării unui „curier valah trimis din Moldova" la curtea imperială, vorbind de biruinţa câştigată de Mihai lângă cetatea Hotin, în 18 mai, pomenea şi de numeroasele prăzi dobândite de voievod, printre care „o mare cantitate de vin de Malvazia" *(Under ander Peuth haben sie viel Malvasier bekommen)*[25]. Nu putem decât bănui că această cantitate mare

[23] Alexandru Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, Bucureşti, 1940, nr. CCXCVIII, p. 139 (vezi şi *MVCE*, vol. IV, Bucureşti, 1986, nr. 108, p. 151–152 şi 153). De acest episod s-a ocupat Ion Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Ţării Româneşti*, ed. îngrijită de D. Mioc, Timişoara, 1976, p. 445.

[24] Un act intern, un hrisov domnesc din 17 iunie 1599 (st. v.), poartă menţiunea că a fost scris „după prada agarenilor, când au prădat şi au robit Ţara Românească" *(Documenta Romaniae Historica*, B, *Ţara Românească*, vol. XI, Bucureşti, 1975, nr. 333, p. 459). Pe de altă parte, în 28 iulie 1599 (st. v.), la Poartă se ştia că paşa de la Silistra a trecut pentru a doua oară Dunărea şi a înaintat cam 10–12 mile în interiorul ţării, dar găsind satele pustii şi temându-se de o capcană, s-a retras „fără să facă nimic" şi a distrus podul pe care-l utilizase (E. D. Tappe, *op. cit.*, nr. 187, p. 128).

[25] *MVCE*, IV, nr. 205, p. 274.

de vin străbătuse Moldova şi era pe punctul să treacă în Polonia, când a fost capturată de oamenii voievodului... Iar ea a fost desigur transportată de o caravană, dintre cele care în chip obişnuit erau prezente pe „drumul moldovenesc". Oricum, însă, acest episod poate fi rânduit printre consecinţele „normale" ale operaţiunilor militare din cursul expediţiei în Moldova. Cel puţin la prima vedere. Căci există un alt izvor, care menţionează alte două caravane polone, una aflată deja în Moldova, cealaltă pregătindu-se să treacă Dunărea, surprinse de aceeaşi expediţie din mai 1600. Să vedem în continuare ce s-a întâmplat şi cu ele.

Relatarea polonă de care ne ocupăm a fost întocmită pentru uzul regelui Sigismund III. Autorul ei, anonim, a fost trimis de nobilul Alexandru Chodkiewicz în Imperiul otoman să-i cumpere cai de rasă. La întoarcerea de la Constantinopol, el s-a alăturat unei caravane, din care făceau parte şi „şapte care cu diferite mărfuri" ale negustorilor din Liov. Vestea despre înstăpânirea lui Mihai asupra Moldovei s-a aflat „după ce am trecut Dunărea". Polonul, împreună cu caii stăpânului său, a fost dus la Iaşi, unde a fost nevoit să zăbovească „patru săptămâni", până ce a fost slobozit să-şi reia drumul către casă. El a înregistrat mai întâi zvonurile — nu ştim cât de exagerate! —, despre „omorurile ce s-au făcut printre bieţii negustori supuşi ai măriei tale, care mergeau la Dunăre după peşte şi alţii, care mergeau după alte mărfuri ale lor care erau pe mare, şi au venit la Şmil ⟨= Ismail⟩; acestora nu numai că li s-a luat averea câtă aveau, dar chiar mulţi dintre ei au fost omorâţi de către români". Pe de altă parte, negustorilor din Liov, cu cele şapte care ale lor — aduşi şi ei la Iaşi —, li s-a pretins „peste vamă" încă o sumă de „câteva sute de galbeni".

Dar iată fraza care ne interesează cu precădere în acest izvor: „După aceea ⟨Mihai⟩ a poruncit negustorilor şi mie să ne ducem în Transilvania, însă i s-a adus la cunoştinţă că acele care foarte anevoie vor putea suporta marile greutăţi ale drumului în munţi". Până la urmă, potrivit autorului relatării, li s-a dat îngăduinţa să-şi urmeze drumul către Polonia nu din alt motiv, ci spre a ademeni o altă caravană, mult mai bogată, ce adăsta de cealaltă parte a Dunării! Citâm din nou: „Pe acei negustori şi pe mine desigur că nu ne-ar fi lăsat să plecăm din ţară, şi a făcut-o numai pentru ca să poată amăgi pe alţi negustori, supuşi de ai măriei tale, care cu câteva zeci de care s-au oprit dincolo de Dunăre, aşa încât aceia, auzind că pe aceştia i-a lăsat, ⟨să se apuce⟩ să treacă şi ei peste Dunăre în Moldova"[26].

Maria Holban, în nota introductivă cu care a însoţit reeditarea în seria *Călători străini despre ţările române* a textului de faţă, a apreciat, pe bună dreptate, că el reprezintă „un amestec ciudat de adevăr şi fantezie", mai ales în privinţa ştirilor politice pe care le oferă (asupra cărora nu am stăruit!). Dar a rânduit printre ştirile puţin credibile şi ordinul lui Mihai Viteazul de a îndrepta spre Transilvania pe negustorii din Liov. După părerea sa, acea poruncă s-ar fi referit numai la caii pe care îi ducea autorul anonim al relatării... Dimpotrivă, noi cre-

[26] *Călători străini despre ţările române,* IV, Bucureşti, 1972, p. 198–200.

dem că acel ordin a existat. Iar renunţarea la el trebuie pusă, probabil, în legătură cu demersul diplomatic prin care Mihai Viteazul a încercat să întârzie reacţia polonă la ocuparea Moldovei[27].

Ce concluzii ferme ne îngăduie examinarea mărturiilor de mai sus? Mai întâi, că în momentul expediţiei lui Mihai Viteazul, nu mai puţin de *trei* caravane se aflau pe segmentul moldovenesc al drumului comercial ce lega Imperiul otoman de Polonia: una, care transporta vin de Malvazia, se găsea la Hotin, alta, din care făceau parte şapte care ale negustorilor din Liov, pătrunsese în Moldova şi a fost reţinută temporar din porunca voievodului, iar o a treia, cu mai multe zeci de care ale negustorilor poloni, se pregătea să treacă Dunărea pe la vadul de la Obluciţa-Isaccea. În plus, o serie de negustori poloni erau veniţi la gurile Dunării spre a achiziţiona peşte, iar alţii aşteptau aici, mai exact la Ismail, *mărfuri ce urmau să sosească pe mare!* Este, credem, o imagine suficient de grăitoare asupra intereselor economice polone legate de Moldova, în clipa în care controlul politic asupra ei a fost preluat de Mihai Viteazul. Ţinând seamă de devierea comerţului cu boi moldoveneşti, care, aşa cum am văzut, *a avut loc,* porunca voievodului de a îndrepta către Transilvania una din cele trei caravane — deşi retrasă — ne arată ce ar fi urmat şi în cazul comerţului de tranzit, dacă Mihai ar fi izbutit să-şi consolideze stăpânirea la răsărit de Carpaţi. Aşadar, se poate spune că reacţia hotărâtă a cancelarului Jan Zamoyski din anul 1600 a avut, dincolo de considerentele politico-strategice, aceleaşi raţiuni economice ce au prezidat intervenţia lui în Moldova din anul 1595.

Puternica axă comercială de care ne ocupăm a reţinut nu o dată atenţia observatorilor occidentali în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Ne gândim acum mai ales la relaţia nunţiului apostolic în Polonia, Giulio Ruggieri, înfăţişată la Roma în 1568. El a ţinut să consemneze atunci proiectul de îmbunătăţire a funcţionării acestei căi, prin înlăturarea obstacolelor care împiedicau navigaţia pe Nistru. Acest proiect a fost înaintat spre aprobare Dietei polone, în mai multe rânduri, de florentinul Giovanni Tebaldi. Deşi nu a fost pus în aplicare, el ne dă măsura interesului pe care îl stârnea în epocă artera comercială ce lega Polonia de Imperiul otoman. Astfel, semnala Ruggieri, în Liov se fac „diverse afaceri cu turci şi levantini, care vin de la Constantinopol, trecând prin Moldova, şi transportă pe care covoare, ţesături (din păr de capră sau cămilă), pânzeturi

[27] *Ibidem,* p. 197: „...acea poruncă de a-l trimite în Transilvania trebuie înţeleasă tot în legătură cu expedierea cailor şi nu cu drumul negustorilor poloni". Ni s-au păstrat, pe de altă parte, instrucţiunile lui Mihai, redactate de bună seamă în Moldova, în cursul lunii iunie 1600, pentru un sol al său trimis la regele polon, în care motiva expediţia lui contra lui Ieremia Movilă şi îl asigura că „n am rădicat sabiia spre craiul leşescu sau spre ţeara lui, să ne chemăm noi vrăjmaşii lor" (ultima ediţie: *Documente şi însemnări româneşti...,* nr. XLIV, p. 142–143). Acest sol al lui Mihai era slobozit de rege să se întoarcă în preajma zilei de 10 iulie 1600 (I. Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone (Secolul al XVI-lea),* Bucureşti, 1979, nr. 218, p. 409).

turceşti” *(portano sopra carri, tappetti, ciambellotti, drappi turcheschi)*. Pe de altă parte, din aceeaşi direcţie soseau în Polonia „toate stofele din Anglia şi Flandra, care se trimit în Levant” *(tutte le pannine di Inghilterra et Fiandra, che si mandano in Levante)*. Ele parcurgeau mai întâi, pe uscat, drumul până la Veneţia — lucru foarte costisitor! —, de unde, pe calea mării, ajungeau la Constantinopol (prin deschiderea navigaţiei pe Nistru, aceste mărfuri şi-ar fi schimbat itinerariul, fiind transportate practic aproape numai pe apă: mai întâi la Danzig, iar apoi pe râurile din Polonia, până la Nistru!). Fluxul contrar, al exportului din Polonia către Constantinopol şi, apoi, către Veneţia, ne spune acelaşi document, era constituit din „grâne, nutreţuri, tot soiul de vite şi piei”. Aceste produse plecau „din tot regatul şi mai cu seamă din Podolia, ţinut foarte fertil”[28]. Adică, întregim noi, din imediata vecinătate a capătului de la miazănoapte al „drumului moldovenesc”!

Desprindem din cele de mai sus mărturia că postavul englezesc era deja pe la 1568 un articol însemnat în traficul comercial dintre Imperiul otoman şi Polonia. De aici a decurs desigur interesul englezilor de a avea acces direct pe „drumul moldovenesc”. Şi aşa se explică prea bine privilegiul din 27 august 1588, obţinut de ambasadorul William Harborne din partea voievodului Petru Şchiopul, în baza căruia negustorii englezi puteau face comerţ liber în Moldova, plătind numai o taxă vamală de 3%, şi nu de 12%, cum era cea la care erau datori înşişi supuşii domnului[29]. Că negustorii englezi au început să frecventeze noua cale o dovedeşte chiar episodul consumat la Isaccea în aprilie 1599: în caravana polonă atunci atacată şi capturată se găsea, potrivit textului corectat al scrisorii lui Ieremia Movilă, şi „un negustor din Anglia”. Dar faptul pe care-l socotim cu deosebire semnificativ este că într-un document intern moldovenesc, din 24 noiembrie (1598), privitor la un banal schimb de proprietăţi, figurează la un moment dat menţiunea: „...şi i-a mai dat încă şi trei coţi de *postav de Londra*” (s.n. — Şt. A.)[30]. În consecinţă, redeschiderea „pieţei” de la Dunărea de Jos, ca urmare a căderii lui Mihai Viteazul, mai cu seamă pentru postavul englez, anunţată de John Sanderson în noiembrie 1600, răspundea de acum, în mod sigur, şi unei cereri locale, pe lângă faptul că oferea condiţii pentru tranzitul către Polonia.

3. Mărturiile trecute în revistă mai sus, precum şi însăşi premisa de la care am pornit în încercarea noastră — „drumul moldovenesc” a funcţionat neîntrerupt şi în epoca supremaţiei otomane în bazinul pontic — vin în contradicţie

[28] Athanasius G. Welykyj OSBM, *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850)*, I, Roma, 1959, nr. 46, p. 67–68.

[29] Vezi mai ales discuţia lui Paul Cernovodeanu, *Privilegiul comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588 şi răsunetul său politic în anii unirii principatelor*, în „Revista de Istorie”, t. 31, 1978, 6, p. 1041–1043; vezi şi *Călători străini*, IV, p. 596.

[30] *Documente privind istoria României*, A, *Moldova*, XVI-4, nr. 293, p. 239.

evidentă cu teza susţinută odinioară de P. P. Panaitescu, după care în secolul al XVI-lea „comerţul mare pe drumul moldovenesc nu mai exista şi nu s-a mai înnoit". După opinia sa, „...marele comerţ de stofe şi de vite din Moldova şi Polonia a fost ruinat", iar „de comerţ de tranzit, fireşte că nu mai poate fi vorba". Printre alte consecinţe ale „închiderii drumurilor de comerţ" a fost şi aceea că, spre sfârşitul veacului în cauză, Moldova şi Ţara Românească erau „unităţi economice autarhice", împrejurare „nefavorabilă unităţii politice"[31].

Cercetările mai noi tind să modifice radical această viziune. Dar, aşa cum spuneam, ele nu sunt decât la început. Încă un exemplu: în încheierea studiului său închinat „drumului moldovenesc" până la 1484, Mihnea Berindei, pe temeiul lecturii registrelor vamale de la Akkerman (Cetatea Albă, Moncastro), de la începutul secolului al XVI-lea — pe care anunţa că le va cerceta sistematic, împreună cu Gilles Veinstein —, vorbea de curând nu numai de redeschiderea şi continuarea funcţionării comerţului internaţional pe această cale, ci şi de o *evoluţie ascendentă* a traficului comercial[32]! Din păcate, după ştiinţa noastră, studiul cu pricina nu a văzut până în prezent lumina tiparului şi trebuie să ne mulţumim doar cu informaţia preliminară abia pomenită.

În ce ne priveşte, în această secţiune a studiului de faţă vom încerca, pentru momentul care ne interesează, să examinăm perspectiva otomană asupra comerţului la Dunărea de Jos. Şi o vom face introducând mai întâi în discuţie un izvor pe care-l socotim deosebit de preţios. Sub data 21 decembrie 1613, la Veneţia era consemnată vestea că în Varşovia au început lucrările Dietei, în faţa căreia s-a înfăţişat un ceauş „mandato dal Scander Bassa" (Iskender paşa, care în lunile precedente a participat la expediţia contra lui Gabriel Báthory, principele Transilvaniei, iar acum tocmai era numit „valiu al Bosniei"[33]). Acesta „protestava al Re di non risolver cosa pregiudiciale al Gran Signore, intendendo egli di continuar la pace con Poloni... anco il Chiaus doluto con la Maesta Sua, che da m/15 Cosacchi, che si trovavano alle bocche del Danubio, confini di quel Regno, scorendo sino al Mar Negro, depredavano barche con merci, che di Vallachia et Ungaria andavano a Constantinopoli con gran danno d'Ottomani,

[31] Vezi P. P. Panaitescu, *Interpretări româneşti*, ed. a II-a, prefaţă, note şi comentarii de Ştefan S. Gorovei şi M. M. Székely, Bucureşti, 1994, p. 97–98 şi 105–106.

[32] Vezi Mihnea Berindei, *op. cit.*, p. 71: „La poursuite et l'expansion de ce commerce deviennent évidentes à la lecture des registres de douane d'Aqkerman du début du XVI-e siècle...". Există deocamdată un studiu al registrelor vamale de la Tulcea, din 1516–1517. Dar autorul său s-a abţinut să formuleze concluzii definitive asupra importanţei comerţului desfăşurat în această zonă a Dunării, până la efectuarea analizei datelor oferite şi de registrele de vamă de la Semendria şi Giurgiu (J. Hóvári, *Customs register of Tulça (Tulcea), 1516–1517*, în „Acta Orient. Hung.", t. XXXVIII, 1984, p. 114–141).

[33] Pentru numirea lui Iskender, vezi raportul veneţian din Pera, datat 6 decembrie 1613, la Óváry Lipót, *Diplomatarium relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 469–470. În 15 ianuarie 1614, el încă nu revenise la Adrianopole din Transilvania (*Ibidem*, p. 471).

importante da 3 anni in qua più di 5 millioni d'oro di valuta, rocovrandosi poi li Cosachi in Russia, et che però Sua Maestà dovesse provedervi..." [34]. Deci, aşa după cum indică acest izvor, pagubele provocate de cazaci la gurile Dunării în răstimpul anilor 1611–1613, prin atacarea şi jefuirea navelor comerciale, ce transportau mărfuri din Moldova şi Transilvania către Constantinopol, au fost estimate de otomani că se ridicau la impresionanta sumă de *cinci milioane de monede de aur!* Negreşit, va trebui să zăbovim puţin spre a verifica, pe cât posibil, credibilitatea acestei informaţii.

Bănuim că o urmare directă a protestului otoman a fost proclamaţia regală adresată cazacilor în 21 decembrie 1613. Potrivit acesteia, regele polon primise ştiri despre faptul că în mai multe locuri cazacii se adună şi fără a ţine seamă de repercusiuni, se pregătesc să invadeze „ţările Valahe". El le poruncea să se împrăştie numaidecât şi să revină la sălaşele lor, abţinându-se să mai pricinuiască alte daune în ţinuturile coroanei polone şi să nu cumva să îndrăznească „să intre în ţările Valahe" sau în vreo altă ţară vecină[35]. Pe de altă parte, în 31 mai 1614, la Varşovia sosea încă un ceauş, care, în numele sultanului, aducea următorul mesaj: văzând că regele nu poate cu nici un chip să-i reţină pe cazaci, „din partea cărora are necontenite şi foarte mari pagube" *(continui et grandissimi danni),* sultanul s-a gândit s-o facă el însuşi, cu mijloacele sale. L-a însărcinat deci să intre în acţiune contra cazacilor pe Iskender paşa, cu un corp de oaste otomană, şi îi cerea regelui polon să nu considere aceasta drept un act de război contra sa[36].

Faptul că atât în vara anului 1614, cât şi în anii următori — mai cu seamă în 1617, când la expediţie au fost obligaţi să participe toţi trei cârmuitorii de la Dunărea de Jos —, Poarta a încercat cu forţa amelor să pună capăt incursiunilor cazacilor[37], demonstrează că protestul consemnat la Veneţia la sfârşitul lui 1613 este autentic. Şi merită semnalat, în plus, că astăzi dispunem de un act otoman din această perioadă, care ne indică până unde pătrundeau cazacii, cu şeicile lor,

[34] A. G. Welykyj, *op. cit.,* III (1609–1620), Roma, 1959, nr. 1108, p. 102; acelaşi text a fost editat în acelaşi volum şi sub nr. 1 101, p. 99. Aici el poartă doar data de zi — „21" — şi este atribuit lunii noiembrie. Relevăm varianta: „...il quale da 3 anni in qua importa da cinq'millioni d'oro".

[35] Vezi Wladyslaw A. Serczyk, *The Commonwealth and the Cossacks in the First Quarter of the Seventeenth Century,* în „Harvard Ukrainian Studies", Vol. II, No. 1, March 1978, p. 82.

[36] *Elementa ad fontium editiones,* XXVIII, Roma, 1972, nr. 444, p. 29–30. Un alt ceauş, semnalat în Varşovia la sfârşitul lunii august 1614, solicita îngăduinţa regelui pentru construirea de „alcune fortezze" la hotare, spre a stăvili incursiunile căzăceşti *(Ibidem,* nr. 451–452, p. 36–37).

[37] Pentru expediţia din 1614, vezi: Ştefan S. Gorovei, *Cronica armenilor din Cameniţa. Noi fragmente,* în *Izvoare străine pentru istoria românilor,* vol. îngrijit de Şt. S. Gorovei, Iaşi, 1988, p. 22. Asupra împrejurărilor din 1617 şi 1618, vezi Ştefan Andreescu, *Restitutio Daciae,* II, *Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1601–1659,* Bucureşti, 1989, p. 44–45 şi, mai ales, studiul lui Mihnea Berindei, citat în nota următoare.

pe cursul inferior al Dunării. Actul, probabil din 15 februarie 1616, este o poruncă a sultanului Ahmed I adresată lui Radu Mihnea, domnul Ţării Româneşti, prin care îi cerea să ia măsuri ferme în sectorul fluviului cu care se învecina, întrucât cazacii „fiind în permanentă acţiune şi adunându-se în locul numit Gebret (?), de pe malul Dunării, atacă în părţile Nicopolei şi Silistrei corăbiile negustoreşti şi altele care circulă ⟨pe Dunăre⟩, ucigând oamenii şi jefuind bunurile de pe ele"[38]. Prin urmare, cazacii îşi manifestau necontenit prezenţa nu numai la gurile fluviului, ci mult în amonte, până la Nicopole!

Acum, pe temeiul reperelor de mai sus, vom reveni la cele petrecute în vremea lui Mihai Viteazul, mai exact în anii 1599 şi 1600, pentru care nu avem decât informaţii răzleţe. Am spus, de pildă, ceva mai devreme că Mihai, în primăvara anului 1599, nu numai că a atacat caravana polonă de la Isaccea, ci a procedat şi la blocarea gurilor Dunării, spre a împiedica pătrunderea galerelor turceşti, dar şi a corăbiilor comerciale. Afirmaţia noastră se bizuie pe mai multe ştiri, corelate între ele. Astfel, în 25 iulie 1599, la Constantinopol se consemnau următoarele: „...Barba Michale hà fondato vascelli alla bocca del Danubio, sopra quali hà fabricato un poco di forte, con haver rimesso dentro non sò quanti pezzi d'artigliaria, per impedire che le galie non passino sopra le altre boche"[39]. Pe cât putem înţelege, a fost vorba de un fel de... fortăreaţă plutitoare! Ulterior, în august 1599, în capitala otomană vor ajunge veşti despre capturarea de către oamenii lui Mihai a două galere otomane. Ele făceau parte dintr-o flotă de 12 galere, care în iunie a părăsit ţărmurile Bosforului, spre a pătrunde pe Dunăre şi, după cât se pare, spre a proteja reconstrucţia cetăţii Giurgiu[40].

Dacă ţinem seamă de alte documente, atunci devine limpede faptul că forţa navală de care s-a slujit voievodul Ţării Româneşti era constituită din şeici ale cazacilor. Astfel, în legătură chiar cu cele două galere capturate, există o relaţie potrivit căreia autorii isprăvii au fost cazacii: „En el proprio mes ⟨august⟩ en el Danubio tomaron dos galeras los Cosacos, con grande mortandad de Turco"[41]. În insula Corfu, în 5 august 1599 ajunsese vestea că nu mai puţin de două sute de şeici *(barcones)* acţionau pe coastele Mării Negre pentru Mihai[42].

[38] Tahsin Gemil, *Relaţiile ţărilor române cu Poarta otomană în documente turceşti (1601–1712)*, Bucureşti, 1984, nr. 65, p. 170–171; cu privire la datarea acestui act, vezi Mihnea Berindei, *La Porte ottomane face aux Cosaques Zaporigues (1600–1637)*, în „Harvard Ukrainian Studies", Vol. I, No. 3, September 1977, p. 280.

[39] Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCLXXXVI, p. 444.

[40] Plecarea acestei flote, sub comanda lui Iahiapaşaoglu Şaban-paşa, „cu scopul de a ajunge la cetatea Giurgiului şi la Rusciuk", este înregistrată în cronica lui Mustafa Selaniki, sub data 5–14 iunie 1599 *(Cronici turceşti...*, I, p. 396). Vezi şi cele două rapoarte din 7 august 1599, editate în *MVCE*, vol. I, Bucureşti, 1982, nr. 88–89, p. 242–243, precum şi Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CCCV–CCCVI, p. 141 (pentru numărul galerelor otomane şi data plecării lor din Constantinopol — 9 iunie 1599). Cf. Hurmuzaki, *Documente*, XII, nr. DCXCVII, p. 447.

[41] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CCCXX, p. 147.

[42] *Ibidem*, nr. CCCXIII, p. 143: această forţă navală ar fi înfruntat flota otomană, alcătuită din 18 galere, din care ar fi capturat 4.

Dar numărul pare exagerat de mare. Un alt raport din Constantinopol, mai bine informat, vorbeşte de o flotilă de numai 40 de şeici ale cazacilor. Ele coborâseră pe Nipru până în Marea Neagră şi se îndreptaseră către gurile Dunării, unde au surprins şi atacat câteva nave comerciale, încărcate cu vin şi alte mărfuri. Turcii, supăraţi — ne spune acelaşi raport din 14–31 august 1599 —, credeau că au fost implicaţi cazaci dependenţi de coroana polonă. Dar polonii au respins acuzaţia, susţinând că era vorba de cazaci moscoviţi, trecuţi în slujba lui Mihai Viteazul *(sie nit aus Poln, sonder aus Moskhaw in des Waida aus Wallachei Dienst sein)*[43].

Poate nu este lipsit de interes să zăbovim puţin asupra chestiunii ajutorului moscovit pentru domnul Ţării Româneşti. O ştire din Alba Iulia, din 3 februarie 1599, vădeşte că atunci au sosit acolo soli din partea lui Mihai Viteazul, care au încercat iarăşi să-l determine pe principele Sigismund Báthory — revenit temporar pe tron! — să sprijine o expediţie în Moldova, pentru înlăturarea de la cârma ei a lui Ieremia vodă Movilă[44]. Era, de fapt, o reactualizare a unui proiect mai vechi, din toamna anului 1597, de care ne-am ocupat cu alt prilej[45]. Acum Mihai anunţa din nou că este „gata cu oastea lui" să intre în Moldova, ca să prevină „răul" ce putea să vină asupra amândurora din partea polonilor şi a lui Ieremia vodă[46]. Dar opţiunea lui Mihai era în chip evident diametral opusă planurilor tainice ale lui Sigismund, care tocmai se pregătea să abdice în favoarea vărului său, cardinalul Andrei Báthory, omul polonilor[47]!

Ecouri ale propunerii domnului muntean înfăţişată la Alba Iulia au răzbătut — desigur, prin iscoade! — până dincolo de Dunăre. Iată ce consemna la Poartă, în 21/31 martie 1599, reprezentantul englez Henry Lello, pe temeiul informaţiilor culese şi transmise de Güzelce Mahmud paşa, serdarul ce veghea la Vidin: „ţarul Rusiei va trimite în ajutorul principelui Transilvaniei douăsprezece mii de cazaci, care nu pot veni în Transilvania decât prin Moldova, ceea ce prinţul Ieremia nu va îngădui. De aceea, principele transilvănean spre a-l tulbura pe numitul Ieremia l-a făcut pe un anume Marco voievod domn al Moldovei, având intenţia să-l trimită contra lui Ieremia, pentru ca acei cazaci să poată trece

[43] Hurmuzaki, *Documente*, XII, Apendice, nr. XXIX, p. 1276–1277.

[44] A. Veress, *Epistolae et acta P. Alfonsi Carrillii S. J. (1591–1618)*, Budapest, 1906, nr. 270, p. 322.

[45] Ştefan Andreescu, *Michael the Brave's Relations with Poland: the Mission Undertaken by Spatharus Constantin Vorsi*, în „Revue Roumaine d'Histoire", t. XXXII, 1993, p. 203–219.

[46] „Michael vaivoda et altri hanno paura, che il male non piglia intrata per Moldavia, onde perciò ha mandato a Sua Altezza i soi ambasciatori; desidera remediare per tempo, essendo pronto con il suo essercito" (vezi mai sus, n. 44).

[47] Încă în 16 ianuarie 1599 Sigismund îl chema în secret la curte pe cardinalul Andrei Báthory (A. Veress, *Epistolae et acta...*, nr. 268, p. 320). Acesta, într-adevăr, a venit din Polonia, în 20 februarie găsindu-se la Cluj, iar câteva zile mai târziu se întâlnea cu principele. Şi, foarte curând, în 2 martie, din Sighişoara, iezuitul Carillo raporta la Roma, că, sub influenţa „unora", Sigismund era mai aprins ca niciodată de dorinţa de „răzbunare" contra imperialilor. Şi, de aceea, trata cu cardinalul trecerea Transilvaniei sub autoritatea regelui polon *(di fare permuta di questa provinza con il re di Polonia)* (*Ibidem*, nr. 274, p. 324).

mai uşor"[48]. Mai întâi trebuie observat că pretendentul Marcu, fiul lui Petru Cercel, era de fapt adăpostit şi sprijinit de Mihai Viteazul. Şi asta încă din anul 1597[49]. Dar ceea ce ne interesează cu precădere este bineînţeles ştirea despre ajutorul rusesc. Ea nu este singulară şi din acest motiv merită să stăruim asupra ei.

Încă de la sfârşitul anului 1598 voievodul de Smolensk, în numele ţarului Boris Godunov, cerea autorităţilor polone permisul de liberă trecere pentru o ambasadă ce trebuia să meargă la curtea imperială din Praga[50]. Aici, la Praga, în 12 mai 1599, soseau scrisori care-i anunţau apropiata venire, în scopul ratificării păcii cu Casa de Austria pe încă cinci ani. În acel moment solia cu pricina se afla deja la Varşovia şi se ştia că ea a solicitat acolo, din partea ţarului, îngăduinţa ca prin Polonia să poată trece un ajutor „în oaste" destinat domnului Ţării Româneşti[51]. Prin urmare, ajutorul era nu pentru principele transilvănean, ci pentru Mihai Viteazul. Se vede deci limpede că ceea ce a ajuns la Poartă în martie 1599 au fost ecouri deformate ale planului transmis de domnul muntean curţii din Alba Iulia în pragul lunii februarie...

Oricum, la 1 aprilie 1599, în Constantinopol sosise vestea că un detaşament de cazaci a izbutit sa treacă spre Ţara Românească, deoarece Ieremia vodă Movilă nu l-a putut împiedica s-o facă[52]. În stadiul actual al informaţiei nu putem preciza daca era vorba de cazaci zaporojeni, cu care Mihai intrase încă mai de mult în legatura[53], sau de cazaci de la Don — aflaţi sub autoritatea Moscovei , aşa cum vor pretinde polonii în vară. Ceea ce ni se pare sigur şi denn de reţinut este faptul că de acum, din primăvara anului 1599, domnul muntean a d'spus de o forţa navală, al ătuită din câteva zeci de şeici ale cazacilor, cu care a acţionat pe cursul infe ior al Duna ii şi pe litoralul vest-pontic.

Sa trecem dın nou, aşa cum am făcut şi mai sus, la examinarea ştirilor din anul urmato , 1600, cu privire la situaţia din Ma ea Neagră. La 1 iulie 1600, din Constantinopol pleca vestea ca un convoi de şase corăbii — dintr-un total de doua pre ece se pregătea să se îndrepte către gurile Dunării, „cu gând să ridice o fortareaţa *(u ı fuerte)* în parţile Moldovei care ajung la Marea Neagră, spre a pune stavila pagubirilor ce le pricinuieşte necontenit Mihai Voievod, de

[48] E. D. Tappe, *op. cit.*, nr. 181, p. 126–127.

[49] Ştefan Andreescu, *Michael the Brave's Relations with Poland*, p. 204.

[50] Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II 1, Bucureşti, 1893, nr. CCLXIV, p. 486.

[51] *MVCE*, IV, nr. 115, p. 159. În 8 n ai 1599, la Veneţia se consemna ştirea, sosită de la Viena, că „m/8 Cosacchı andarano ad unırsı col Valacco, al quale l'Imperatore manderà m/6 archibuggi e m/2 corsaletti" (A. G. Welykyj, *op. cit.*, II (1594–1608), Roma, 1959, nr. 660, p. 153).

[52] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CCXCVII, p. 138.

[53] P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1936, p. 141–142; Ilie Corfus, *Mihai Viteazul şi polonii...*, p. 38–40; Ştefan Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul, cneazul Constantin Vasile de Ostrog şi Mihai Viteazul*, în „Revista Istorică", serie nouă, t. III, 1992, 5–6, p. 501 504. Se poate consulta şi încercarea, puternic marcată ideologic, lui Eugen Stănescu, *Colaborarea militară dintre români şi cazaci în ultimul sfert al veacului al XVI-lea* (II), în „Studii", an. VII, 1954, 4, p. 204–210.

care turcii sunt atâta de înspăimântaţi, cât nu se poate arăta în vorbe"[54]. Peste trei săptămâni, în 22 iulie, la Veneţia se consemna că sultanul, preocupat de tulburările din Asia, „are o nemaipomenită teamă şi de Mihai, mai ales după ce i s-a făcut cunoscut că în urma cuceririi Moldovei, faptă săvârşită ⟨de curând⟩, zisul Mihai ar putea merge până la Constantinopol. Se scrie că ⟨Mihai⟩ are înţelegere cu cazacii de pe ţarmul Mării Negre, care cu şeicile lor numeroase ⟨şi⟩ înarmate împiedică trecerea proviziilor care sunt duse la Constantinopol şi se fac stăpani pe schelele unde sosesc toate mărfurile şi cele necesare traiului *(dalle scale dove capitano tutte le mercantie e robbe da vivere)*, aducându-i pe turci la mare n norocire"[55]. De bună seamă, aceste informaţii datau din luna precedentă. Caci peste alte cateva zile, tot la Veneţia, sosise o scrisoare din 26 iunie, din Constantinopol, din care iarăşi rezulta că „în Marea Neagră cazacii, cu o galera şi alte şeici *(barche)*, făceau multe pagube ⟨otomanilor⟩"[56]. Pe o altă cale, prin T ansilvania şi Viena, răzbătea în 12 august 1600 în acelaşi loc vestea despre o luptă navală ce se dăduse în Marea Neagră între flota otomană, compusă din 12 galere, şi cazaci[57]. În fine, în Zante, în 14 august ajungeau ecouri despre faptul că Mihai, „cu şeicile lui" *(con sus barcones)*, face bună ispravă în Marea Neagră, „nelăsând să treacă provizii către Constantinopol", ceea ce a dăunat într-atat oraşului, încât însuşi sultanul nu mai este în siguranţă în propriul lui serai[58]!

Bilanţul negativ al „embargoului" instituit de Mihai Viteazul împotriva Constantinopolului era făcut în aceşti termeni la data de 24 noiembrie 1600: „Ca era mare lipsă de pâine, grâu, făină şi carne, că toate acestea se găseau cu mare greutate şi vinul era foarte scump, mult mai scump lemnul de construcţie, lipsindu-le proviziile, care obişnuiau să vină din Ţara Românească şi Moldova"[59]. Iar rândurile citate au fost aşternute în chiar preziua redactării scrisorii lui John Sanderson, care, în fond, dădea glas satisfacţiei de ansamblu resimţite în cercurile de afaceri din capitala imperială la vestea doborârii voievodului român... Nu mai poate exista deci nici o îndoială: interese economice majore au prezidat acţiunea concertată polono-otomană contra lui Mihai Viteazul din toamna anului

[54] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CCCLIII, p. 162 (= *MVCE*, IV, nr. 212, p. 282).

[55] A. G. Welykyj, *op. cit.*, II, nr. 687, p. 165; altă ediţie: Anton Mesrobeanu, *Documente din Arhiva Vaticanului referitoare la Mihai Viteazul (I)*, în „Cercetări Istorice", an. IV (1928), 2, Iaşi, 1929, nr. XLIV, p. 176. (= *MVCE*, IV, nr. 215, p. 284–285).

[56] A. G. Welykyj, *op. cit.*, II, nr. 688, p. 165.

[57] *Ibidem*, nr. 689, p. 165.

[58] Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CCCLX, p. 165.

[59] *Ibidem*, nr. CCCLXXIII, p. 171. De curând au fost formulate mari rezerve cu privire la ponderea deţinută de ţările române, către finele veacului al XVI-lea, în aprovizionarea Constantinopolului (Bogdan Murgescu, *Au provocat românii foametea de la Istanbul, din 1595?*, în „Magazin Istoric", an. XXIX, 1995, 11, p. 22–24 şi 39). Ne propunem să revenim asupra acestei chestiuni cu alt prilej. Deocamdată ne mulţumim să atragem atenţia asupra unui act otoman din 28 iulie 1574, în care se susţine că „majoritatea zaherelei Istanbulului bine păzit vine de acolo" (din Moldova) (Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane*, fasc. I, *Izvoare documentare şi juridice (sec. XV–XX)*, Bucureşti, 1974, nr. 10, p. 49).

1600. Restabilirea funcţionării „drumului moldovenesc", cu partenerii de acum tradiţionali — regatul polon şi Imperiul otoman —, precum şi chestiunea vitală a aprovizionării Constantinopolului, au fost cei doi factori care au impulsionat hotărâtor, după părerea noastră, iniţiativele militare menite să ducă la destrămarea organi mului politic abia înfiripat la Dunărea de Jos. Contrar celor susţinute de P. P. Panaitescu, nu autarhia economică la care ajunseseră ţările române către sfârşitul secolului al XVI-lea s-a opus unităţii lor politice, ci o realitate economica aparţinând evului mediu târziu, care s-a dovedit extrem de viabilă: legatura comerciala terestră şi navală pe la gurile Dunării între Constantinopol şi Polonia. Ea, această realitate economică fundamentală a „dublat" interesul politico-strategic al celor două mari puteri — mereu şi cu drept cuvânt sesizat de istorici! — de a menţine rolul de state-tampon pentru Moldova şi Ţara Românească.

5. Ar fi o regretabilă lacună să încheiem înainte de a confrunta perspectiva noastră cu privire la „drumul moldovenesc" în veacul al XVI-lea cu concluziile la care au ajuns în ultimele decenii, în aceeaşi problemă, istoricii poloni sau cei turci.

Istoricul polon Marian Malowist, într-un studiu publicat în 1973, bizuindu-se în principal pe cercetările colegilor săi R. Rybarski şi A. Dziubinski, a arătat ca expansiunea otomană în zona Mării Negre în a doua jumătate a secolului al XV-lea, departe de a da o grea lovitură comerţului Poloniei şi ţărilor limitrofe cu Levantul aşa cum au crezut istoricii mai vechi! —, din contră, a făcut ca acest comerţ să crească şi să se diversifice faţă de epoca anterioară[60]. Oraşele Lublin şi Lvov au fost, în cursul secolului al XVI-lea, centrele comerţului regatului polon cu Orientul. Iar această activitate s-a dezvoltat mai cu seamă mulţumită negustorilor armeni stabiliţi în Polonia sau în ţările ocupate ori doar vasale ale Porţii, cum era şi cazul Moldovei. Mai apoi, rolul de agenţi în cadrul aceluiaşi comerţ l-au îndeplinit şi evrei provenind din Imperiul otoman. La care s-au adăugat până şi negustori turci, care chiar erau favorizaţi, dacă efectuau achiziţii şi vânzări direct pentru sultan. Pe de altă parte, observă M. Malowist: „Les marchands polonais fréquentaient aussi au XVIe siècle les pays ottomans, empruntant les routes qui, par les principautés roumaines, menaient jusqu'à Istanbul et Brousse. Ils s'embarquaient parfois à Bielgorod et à Chilia à destination de la capitale turque et des ports de l'Asie Mineure. Mais c'étaient les routes de terre qu'ils préféraient; ils voyageaient alors en caravanes, les conditions de sécurité en Ukraine et dans les principautés danubiennes étant loin d'être satisfaisantes"[61]. Evident, lista agenţilor economici care participau la traficul pe „drumul moldovenesc" poate fi întregită şi cu negustori greci, raguzani sau români, ba chiar — aşa cum am văzut — şi englezi, către sfârşitul veacului.

[60] Marian Małowist, *Le commerce du Levant avec l'Europe de l'Est au XVIe siècle. Quelques problèmes*, în vol. *Histoire économique du monde méditeranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse, 1973, p. 349–357.

[61] *Ibidem*, p. 351.

Printre articolele importate în Polonia din spaţiul otoman, M. Małowist enumeră produse indiene, şofran şi alaun din Asia Mică, orez din Balcani şi indigo, dar şi „mohair" sau mătăsuri de Brusa, produse ceramice şi — în cantităţi considerabile — vinuri greceşti, mai ales de Malvazia[62]. Iar o parte dintre mărfurile aduse din Imperiul otoman erau reexportate către Rusia, ţările din zona Mării Baltice şi Germania. Lor li se adăuga o mare cantitate de vite importate din Moldova. Către sfârşitul secolului al XVI-lea vitele reexportate din Polonia către Germania şi Boemia depăşeau numărul de 40 000 pe an, din care „probablement plus de la moitié, provenaient de Moldavie". În ansamblu, acest fenomen al reexportării mărfurilor turceşti şi româneşti către Occident a contribuit la întărirea balanţei comerciale a Poloniei. Concluzia lui M. Małowist este următoarea: „on constate que la circulation de marchandises entre la Pologne et le Levant turc et persan a considérablement augmenté au XVIe siècle et que la «pax turcica» en Europe du Sud-Est et en Anatolie a probablement contribué d'une façon importante au rapprochement économique de cette zone avec les pays situé plus au Nord"[63]. Se poate spune, aşadar, că în istoriografia polonă a intervenit o radicală revizuire a viziunii despre problema care ne preocupă. Şi asta s-a întâmplat cu destulă vreme în urmă[64]...

De curând a văzut lumina tiparului o masivă sinteză asupra istoriei economice şi sociale a Imperiului otoman, a cărei primă parte, închinată perioadei 1300–1600, a fost redactată de marele istoric turc Halil Inalcik. În secţiunea consacrată comerţului, H. Inalcik a socotit potrivit să reunească într-un capitol special datele şi concluziile sale despre „Marea Neagră şi Europa de Est"[65]. Iar în cadrul acestui capitol, un paragraf poartă titlul: „Drumul Bursa–Istanbul–Akkerman–Lvov", în vreme ce următorul, cu caracter complementar, stăruie asupra însemnătăţii Chiliei şi Cetăţii Albe pentru legătura pe această cale comercială[66]. Din unghiul de vedere al profesorului Inalcik care, pe lângă sursele europene, a pus la contribuţie şi o serie de preţioase izvoare otomane, „drumul moldovenesc" a funcţionat neîntrerupt şi după cucerirea completă a bazinului Mării Negre de către turci. Ceea ce s-au schimbat în lungul timpului au fost participanţii la trafic. Astfel, în cursul secolului al XV-lea, tendinţa generală a fost

[62] *Ibidem*, p. 352.

[63] *Ibidem*, p. 353.

[64] Totuşi, dacă pentru M. Małowist comerţul cu Levantul „a păstrat o mare vitalitate în ceea ce priveşte Europa de Est" în tot lungul secolului al XVI-lea (*Ibidem*, p. 355), pentru un alt istoric polon, Jerzy Topolski, acelaşi comerţ a jucat un rol secundar în cadrul schimburilor în care a fost antrenat, în epocă, spaţiul est-european (*A model of East-Central European continental commerce in the sixteenth and the first half of the seventeenth century*, în vol.: *East-Central Europe in transition (From the Fourteenth to the Seventeenth* Century), editat de A. Maczak, H. Samsonowicz şi P. Burke, Cambridge University Press şi Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1985, p. 128–139).

[65] *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*, edited by Halil Inalcik with Donald Quataert, Cambridge University Press, 1994, p. 271–314.

[66] *Ibidem*, p. 285–293.

de înlocuire a negustorilor genovezi, care deţineau monopolul comerţului nord-sud, în tot spaţiul pontic. Şi asta s-a întâmplat încă înainte de căderea cetăţii-port Caffa în mâna Turcilor (1475), paralel cu dezvoltarea şi consolidarea „drumului moldovenesc", în detrimentul „drumului tătăresc", care străbătea stepa ucraineană, până la Kiev şi Cameniţa-Lvov. Pe măsură ce genovezii au pierdut controlul asupra comerţului oriental, locul lor a fost luat de supuşi ai Imperiului otoman, „mai cu seamă armeni, greci, evrei şi moldoveni". Pe de altă parte, „negustori musulmani, turci, tătari şi sirieni, apar pe prospera piaţă a Lvovului mai ales după 1454, când porturile moldoveneşti Cetatea Albă şi Chilia au căpătat privilegii comerciale de la Mehmed II şi drumul moldovenesc pentru bunuri orientale a devenit principala cale comercială între sud şi nord"[67].

Pe temeiul datelor conţinute în registrele de vamă otomane de la Chilia şi Cetatea Albă, din răstimpul 1495–1508, profesorul Inalcik a reconstituit succint caracteristicile comerţului practicat aici, în perioada de început a stăpânirii turceşti asupra celor două puncte. În afară de sublinierea „importanţei centrale" deţinute de portul de la Cetatea Albă, în prima decadă a secolului al XVI-lea, pentru comerţul internaţional între sud şi nord, vom reţine şi această observaţie: „Nici o schimbare semnificativă în «modelul» de comerţ între sud şi nord prin Chilia poate fi detectată în perioada 1470–1570. În întregul interval, exporturile de bază din regiunea de stepă din nord au inclus grâne, carne, peşte, blănuri şi piei, cai şi sclavi, iar importurile, ca de pildă fructe uscate, vin şi ţesături soseau atunci din Asia Mică şi Marea Egee" [68]. De asemenea, în vremea sultanului Süleyman I (1520–1566), sub aspect politic se remarcă faptul că una din condiţiile otomane pentru menţinerea păcii şi prieteniei cu Polonia „a fost întotdeauna siguranţa căilor de comerţ între Cetatea Albă şi Lvov pentru negustorii otomani". Iar de partea cealaltă, una din plângerile polone a fost aceea că negustori din Imperiul otoman, „mai ales armeni şi greci, evitau itinerariul obişnuit şi punctele de vamă şi călătoreau prin zone nelocuite". Oricum, concluzia de ansamblu a profesorului H. Inalcik este că „a existat o preocupare constantă pentru siguranţă pe drumul moldovenesc de-a lungul secolului al XVI-lea"[69].

Nu are rost să mai stăruim. Cercetările şi interpretările pe care le-am semnalat nu fac decât să contureze în chip şi mai pronunţat sensul eforturilor lui Mihai Viteazul din ultimii ani ai secolului, mai întâi de a întrerupe, apoi de a devia traficul comercial intens de la Dunărea de Jos, pe „drumul moldovenesc".

[67] *Ibidem*, p. 276, 278 şi 289. De fapt, privilegiul comercial acordat de sultanul Mehmed II negustorilor din Cetatea Albă, datat 9 iunie 1456, a succedat îndeaproape acceptarea plăţii tributului anual de 2 000 de ducaţi de aur de către Petru vodă Aron al Moldovei (N. Iorga, *Actul lui Mohammed al II-lea pentru negustorii din Cetatea Albă (1456)*, în „Revista Istorică", X, 1924, p. 105 şi M. A. Mehmed, *Documente turceşti privind istoria României*, I (1455–1774), Bucureşti, 1976, nr. 2, p. 2; tot aici — nr. 1, p. 1 — şi somaţia sultanului pentru plata tributului, din 5 octombrie 1455). Pentru actul de închinare, datat 5 iunie 1456, Vaslui, vezi: *Documenta Romaniae Historica*, A, II, nr. 58, p. 85–87.

[68] *Ibidem*, p. 293.

[69] *Ibidem*, p. 291.

FORMULE DE PROTOCOL ŞI CLAUZELE TRATATELOR DE PACE HABSBURGO-OTOMANE, ÎNTRE 1533 ŞI 1562

ILEANA CĂZAN

Existenţa negocierilor şi tratatelor de pace între principii creştini şi sultanii otomani a devenit o realitate permanentă a diplomaţiei începând cu secolul al XV-lea, deşi teoretic atât dreptul islamic, cât şi dreptul canonic creştin interzicea orice negocieri cu „necredincioşii". Faţă de doctrina extremistă a şcolii hanefite ce considera că nu pot exista decât două categorii de teritorii, cuprinse fie în „Casa islamului" („*dar-ul-islam*"), fie în „Casa războiului" („*dar-ul-harb*"), necesitatea politică şi militară a impus treptat un alt concept juridic cel al „Casei păcii" („*dar-ul-ahd*"), ce delimita teritoriile care îşi răscumpărau pacea prin plata haraciului[1]. Noua categorie juridică nu a contrazis „*djhadul*" („războiul sfânt") ca formă de confruntare permanentă cu „necredincioşii", ci a justificat negocierile de pace ca forme *temporare* de încheiere a ostilităţilor, pentru o mai bună pregătire şi înarmare a musulmanilor în vederea reînceperii „războiului Sfânt".

Istoricul Hans Joachim Kissling arăta că însuşi conceptul politic de *teritoriu cucerit* ajunge să fie teoretizat diferenţiat, odată cu extinderea noilor doctrine ce „legalizau" pacea cu creştinii[2]. Este vorba despre doctrina *mudârâ*. De la conotaţia negativă se constată transformarea doctrinei *mudârâ* într-un concept strict pozitiv, admis şi extins de dreptul islamic pentru a facilita prin orice mijloace instaurarea dominaţiei în noi teritorii[3], ca pe o formă de armistiţiu considerată perfect valabilă şi care, prin natura sa, avea o durată strict limitată. Tratatele de acest gen au fost de regulă respectate, deoarece ele angrenau răspunderea personală a semnatarului, angajată prin jurământ[4]. Ele puteau fi însă încălcate în cazuri în care sultanul considera că interesele „Casei Islamului" erau periclitate.[5]

[1] M. Maxim, *Ţările Române şi Înalta Poartă*, Bucureşti, 1993. Acestei probleme îi este rezervat un loc important, fiind amplu dezbătută în capitolul *Statutul de „ahd" în teoria şi practica otomană*, p. 143–169; vezi şi Tahsin Gemil, *Românii şi otomanii în secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 1991, p. 19–20.

[2] H. J. Kissling, *Rechtsproblematik in den christlich-muslimischen Beziehungen vorab im Zeitalter der Türkenkriege*, Graz, 1974, p. 9–12 (extras). M. Maxim include acest concept cu forma lexicală *muwāda'a* între celelalte categorii ale păcii-armistiţiu, *op. cit.*, p. 158.

[3] H. J. Kissling, *op. cit.*, p. 13.

[4] *Ibidem*, p. 14.

[5] M. Maxim, *op. cit.*, p. 145.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 61–71, 1997

Dreptul canonic nu a fost nici el mai conciliant la început, în privința păcii cu „păgânii". Curia papală a dezavuat nu odată pe principii creștini care încheiau „*impium foedus*" („alianță nelegiuită") cu musulmanii. După epoca de avânt a cruciadelor (concepute de teoreticienii lor ca fiind tocmai un „contra-djhad")[6], a urmat o reevaluare a realităților politice și istorice, dictată de interesele fiecărui principe. Nașterea statelor naționale a subminat ideea generoasă a unității europene, văzută ca o „republică creștină", bazată pe coeziunea religioasă. Politica echilibrului de forțe și principiile diplomației moderne au impus Europei, ca pe o practică deplin legală, încheierea tratatelor și alianțelor cu musulmanii, chiar împotriva altor principi creștini.

Așa se explică faptul că, în secolul al XVI-lea, tratativele cu Imperiul otoman duse de către principii creștini au fost la fel de numeroase ca cele purtate între statele europene, iar relațiile diplomatice au atins chiar faza ambasadelor permanente.

Casa de Austria, în dorința de a obține cât mai mari avantaje din negocierile cu otomanii, a urmărit cu cea mai mare asiduitate să semneze tratate de pace cu aceștia, oferind exemplul cel mai elocvent al preeminenței intereselor de stat în fața preceptelor ideologico-religioase.

În secolul al XVI-lea, în momentul în care Regatul maghiar încetează să mai fie un factor politic viabil la Dunărea de Jos, după 1526, Habsburgii preiau ștafeta luptei pentru hegemonie în centrul și sud-estul Europei prin Ferdinand de Austria. În ciuda pretențiilor[7] Casei de Austria, lupta cu Imperiul otoman nu s-a mai putut duce de pe poziții de egalitate. De la început, Ferdinand de Austria, având doar sprijinul sporadic al puternicului său frate, împăratul Carol Quintul, a pornit competiția cu sultanul Süleyman I cu un handicap în planul relațiilor diplomatice. Habsburgii nu au fost considerați demni de încredere și nu au putut beneficia de prezența, în Imperiul otoman, a unor ambasade permanente, care să le reprezinte interesele. Din această cauză orice negocieri de pace se derulau greu, cu multe obstacole: de la obținerea salv-conductului pentru soli, până la acordarea audiențelor la marele vizir și la sultan.

Pe baza cuceririlor din deceniile II–III ale secolului al XVI-lea Süleyman I s-a considerat pe drept cuvânt „Padișahul Lumii" și ca atare nu a recunoscut titlul imperial al Habsburgilor[8]. Ferdinand de Austria, din dorința de a capta

[6] Pentru ampla argumentație a universalismului habsburgic, vezi Fl. Căzan, *Cruciadele*, București, 1991, cap. *Cruciada în secolul XVI: o formulă de cancelarie sau o realitate istorică?*, p. 189 199.

[7] *Ibidem*.

8 A. Gévay, *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI XVII Jh. Gesandschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I.*, Wien, 1838, relatarile ambasadorului N. Jurisič prezintă obstinența cu care sultanul îl numea, în anul 1530, pe Carol al V-lea „regele spaniolilor", p. 18 și urm.; vezi și M. Maxim, *op. cit.*, p. 185.

bunăvoința sultanului în conflictul cu Zápolya, nu a încetat să i se adreseze ca unui suzeran, de la care cerea cu umilință „investitura Ungariei"[9]. Nu este deci de mirare de ce, într-o primă etapă, în relațiile diplomatice dintre Habsburgi și Imperiul otoman dispare orice urmă de egalitate și parteneriat, din formulele de protocol ale negocierilor de pace. După cum o dovedește însă textul tratatului comercial încheiat cu Franța, în 1535[10] și din frazele referitoare la acest regat din alte tratate, asemenea formule nu erau străine practicilor diplomației otomane, din secolul al XVI-lea.

Primele negocieri habsburgo-otomane finalizate au avut loc abia în 1533. Până la acea dată, toate eforturile lui Ferdinand de Austria de a obține recunoașterea, din partea sultanului, a titlului de rege al Ungariei au fost zadarnice. Singurul rezultat a fost încheierea unor armistiții de câteva luni, până la 1 an, între Ferdinand și Zápolya și aprobate de sultan[11]. În rest, cei 7 ani scurși de la lupta de la Mohács au fost deosebit de grei, din punct de vedere militar, pentru Casa de Austria. Cele două campanii ale lui Süleyman I ce vizau cucerirea Vienei, din 1529 și 1532, au pus la încercare capacitatea militară a conglomeratului statal din centrul Europei, condus de Ferdinand (Boemia, Austria, Ungaria vestică). S-a dovedit că acesta singur nu poate face față invaziei otomane (1529) și că doar cu ajutorul trupelor de mercenari, bine antrenate și echipate, aduse de împăratul Carol al V-lea, efectivele otomane au putut fi respinse, într-un mod categoric (1532). Această victorie a Habsburgilor și planurile lui Süleyman I de a relua ofensiva în Iran au condus la negocierile de pace din 1533.

În ciuda corespondenței bogate schimbate de ambasadorii Casei de Austria, Geronimo Zara și Cornelius Duplicius Scepper, cu Ferdinand[12], nu cunoaștem în detaliu clauzele armistițiului, care s-a încheiat, în final, sub forma unui *acord verbal* între sultan și emisarii Habsburgilor. Perfectarea scrisă ar fi urmat abia în 1534, cu condiția impusă de sultan, ca însuși împăratul Carol Quintul să se angajeze în tratative, doar de pe poziția clar desemnată de Süleyman I de „rege al spaniolilor". Cum acest lucru era inacceptabil pentru un împărat al „Sfântului Imperiu roman de națiune germană", totul s-a redus la negocierile perfectate de Scepper, în vara anului 1533.

La 28 februarie 1533 ambasadorul Casei de Austria, Geronimo Zara anunța că s-a încheiat pacea (armistițiul) cu turcii „pe mare și pe uscat" și că sultanul a poruncit ca nimeni „sub pedeapsa cu moartea să nu îndrăznească a lovi sau a

[9] Arhivele Statului București, *Microfilme Austria, Fond „Turcica"*, R. 338, c. 27–28.

[10] Acest tratat a fost reînnoit în 1569, 1581, 1604 și 1673, iar de la 28 mai 1740 i se dă caracter de „pace veșnică", ce a fost în vigoare până la *6 august 1924*, cf. J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, 1535–1914*, New York, London, Princeton, New Jersey, 1956, p. 1–5.

[11] Textul acestor tratate redat integral de R. Goos, *Österreichische Staatsvertäge. Fürstentum Siebenbürgen, 1526–1690*, Wien, 1911, p. 17 și urm.

[12] Arhivele Statului București, *Microfilme Austria. Fond „Turcica"*, R. 338, c. 4–6, 12.

atinge locurile sau supuşii sus-numitei maiestăţi catolice şi imperiale"[13]. Era clar că sultanul înţelegea că tratează pacea cu Carol al V-lea. Ferdinand, deşi nu obţinea decât o recunoaştere a posesiunilor de moment din Ungaria vestică, până la linia Dunării şi Buda, anunţa cu emfază că a încheiat pace cu „împăratul turcilor" şi cerea ca aceasta să fie respectată[14].

La 21 iulie 1533, sosea la Viena ştirea trimisă de Scepper despre obţinerea acordului final din partea sultanului[15], la perfectarea păcii. Sultanul îşi păstra libertatea de a ratifica această pace doar în condiţiile angajării împăratului Carol al V-lea, ce ar fi urmat să cedeze otomanilor cetatea Coron, ocupată în timpul campaniei din Mediterana din 1532[16]. Clauzele tratatului final aveau să fie aduse la Viena de emisarul sultanului, Aloisio Gritti[17]. Evoluţia evenimentelor ulterioare este cunoscută. În anul 1533, datorită intrigilor de la Istanbul, cărora Gritti le-a căzut, în cele din urmă, victimă, plecarea sa spre Transilvania şi Ungaria a fost întârziată neaşteptat de mult. Prezenţa sa ca emisar la curtea lui Ferdinand de Austria ar fi lezat pe toţi cei interesaţi de menţinerea stării conflictuale în Ungaria de est şi Transilvania între Habsburgi şi turci[18], de aceea complotul din septembrie 1534, de la Mediaş, căruia i-au căzut victime Gritti şi cei doi fii ai săi, a fost dictat de dorinţa domnilor români, de comun acord cu voievodul Transilvaniei, Ştefan Mailath, de a opri orice tentativă a Habsburgilor de a încheia o pace viabilă cu Imperiul otoman.

Ceea ce obţinuse Ferdinand în 1533 era de fapt consfinţirea unui nou echilibru relativ de forţe la Dunărea de Jos, în care otomanii obţineau înaintarea spre centrul Europei, linia de demarcaţie a sferelor de influenţă otomano-habsburgice fiind de această dată Ungaria. În virtutea drepturilor arogate de deţinător legitim al „Coroanei Sfântului Ştefan", Ferdinand de Austria nu a încetat să încerce să îşi extindă influenţa în Ţara Românească şi Moldova, a căror importanţă strategică şi politică nu a scăpat nici un moment Habsburgilor. Pentru acest lucru Ferdinand era gata la cele mai mari compromisuri politice, pentru a capta bunăvoinţa sultanului şi pentru a-i adormi suspiciunile. Revenind la formulele

[13] *Ibidem*, c. 5–6.

[14] *Ibidem*, c. 22–23.

[15] *Nuntiaturberichte aus Deutschland, 1533–1559*, vol. I (1533–1536), Gotha, 1892, p. 110.

[16] *Ibidem*, p. 228. Această clauză reiese din relatările pe care le făcea nunţiul apostolic la Viena, cardinalul Vergerio, curier papal, în luna mai 1534.

[17] *Ibidem*, p. 111; scrisoarea cardinalului Vergerio către papă din 23 iulie 1533.

[18] A. Decei, *Aloisio Gritti în slujba lui Soliman Kanuni, după unele documente inedite (1533–1534)*, în „S.M.I.M.", vol. VII, Bucureşti, 1974, p. 107, şi urm., vezi şi Cristina Feneşan, Jean Louis Bacqué-Gramont, *Notes et autres documents sur Aloisio Gritti et les Pays Roumains*, în „Anatolia Moderna/Yeni Anadolu", vol. III, Paris, f.a., p. 92 şi urm., T. Gemil, *Les relations de la Moldavie avec la Porte ottomane pendant la premier règne de Petru Rareş (1527–1538)*, în „Revue roumaine d'histoire", nr. 2/1978, p. 303.

de protocol folosite de „regele romanilor" în corespondența cu sultanul, menționăm apelul la termenii ce desemnau clar în lumea europeană raportul de vasalitate. În scrisoarea din 4 aprilie 1533, adresată marelui vizir, Ibrahim-pașa, îl numea pe sultan „potentissimo Imperatore de Turchi, *padre nostro charissimo, signore nostro*"[19]. Aceleași formule revin în tot cursul anului 1533, ceea ce implica, din partea lui Ferdinand, recunoașterea demnității imperiale exercitate de sultan în fostul Imperiu bizantin și acceptarea relației de vasalitate. Acest lucru era deosebit de important în condițiile în care Süleyman I nu recunoștea titulatura imperială a Habsburgilor și nici titlul de rege al Ungariei, afișat de Ferdinand.

Poziția de superioritate pe care sultanul o adopta în relațiile cu Habsburgii apare clar din schimbul de scrisori din anul 1535, prilejuit de ancheta asupra morții lui Aloisio Gritti. Nu ne vom ocupa, în cele ce urmează, decât de formularul de adresare.

„Tu Ferdinand, care ești rege al Romei, alesul principilor creștinătății dintre mai marii profetului Isus, rege al Austriei. Astfel ați trimis voi la Poarta Mea, adăpostul lumii și la curtea noastră, pragul fericirii, care este locul de naștere al aștrilor și al bucuriei, o scrisoare în care ați povestit împrejurările uciderii lui Luigi, fiul dogelui Veneției, care în urmă cu câtva timp a fost asasinat în Transilvania". După ce își exprima dorința expresă ca Ferdinand să nu întreprindă nimic ostil împotriva lui Zápolya, deoarece acesta nu este vinovat de moartea lui Gritti și, mai mult, niciodată nu l-a acuzat pe Ferdinand de complicitate la acea crimă, sultanul încheia: „Voi din partea voastră trebuie să fiți cu mare luare aminte, și să nu întreprindeți nimic în nici o direcție cât timp durează prietenia noastră pe care am promis-o și fără încetare să trimiteți din partea voastră știri și să nu le întrerupeți. Așa să știți!"[20]. Tonul de comandă este elocvent de la sine și trebuie menționată oscilația între adresarea la persoana a doua singular („tu care ești rege") și formula ambiguă „voi", care nu este totuși cea de protocol — Maiestatea Voastră.

Perioada care a urmat nu a adus nimic nou în relațiile diplomatice între Habsburgi și Imperiul otoman, care își întărea poziția în centrul Europei, prin cucerirea Budei, în 1541. Primul succes diplomatic real înregistrat de emisarii imperiali avea să vină în 1547, prin perfectarea primului *tratat scris* între cele două părți, tratat ce permitea Habsburgilor să-și numească la Istanbul ambasadori permanenți.

Tratativele de pace începute în anul 1546 demarau sub auspicii mai favorabile Habsburgilor. Carol al V-lea încheiase pace cu Franța (1544), iar Süleyman se pregătea pentru o nouă campanie în Persia. Cum ambasadorul, Gerard

[19] Arhivele Statului București, *Microfilme Austria. Fond „Turcica"*, R. 338, c. 27–28.

[20] Rudolf Tschudi, *Ein Schreiben Süleymans I. an Ferdinand I.*, în vol. *Festschrift für Georg Jakob zum 70. Geburstag*, Wien, 1932, p. 326–328.

Veltwyck, era, de această dată, trimisul plenipotenţiar al lui Ferdinand, dar şi al împăratului, negocierile s-au axat pe stabilirea păcii în puncte de graniţă foarte îndepărtate unul de altul: este vorba despre Ungaria şi Maghreb (Magrib)*, zonele în care Süleyman fusese în conflict cu Ferdinand şi respectiv cu Carol.

Pentru analiza textului tratatului din 1547, negociat de Gerard Veltwick, dispunem de o bază documentară excepţională, pusă la dispoziţie de editarea acestui tratat de istoricul austriac, Ernst Dieter Petritsch[21]. Se poate analiza varianta latină, ratificată, de Ferdinand de Austria la 26 august, la Praga, şi traducerea integrală a variantei originale a textului osman, întărit de sultan la 23 Šaban 954 H. (octombrie 1547). Ca element comparativ foarte interesant, istoricul austriac a adăugat şi traducerea germană, făcută în secolul al XVI-lea textului otoman şi pusă la dispoziţia lui Ferdinand. Cele trei forme ne furnizează date extrem de importante privind modul în care fiecare parte semnatară şi-a asumat clauzele tratatului precum şi maniera de adresare folosită pentru a se marca poziţia politică. Traducerea germană făcută în secolul al XVI-lea arată şi dorinţa celor ce au înmânat această variantă a tratatului de a menaja susceptibilitatea lui Ferdinand de Austria.

Textul latin cuprinde prevederi strict legate de încetarea ostilităţilor în Ungaria şi clauza stabilirii păcii „atât pe mare cât şi pe uscat"[22], fără implicarea explicită a lui Carol al V-lea, care înmânase propriile instrucţiuni de negociere a păcii, la 1 august. Formula de adresare este cea obişnuită în protocolul curţilor europene „Nos Ferdinandus, rex Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae etc..." către „Principe Domino Solymano Imperatore Turchorum ac Asiae et Graecie etc...".

Varianta osmană originală diferă însă mult „Eu, sultan al sultanilor, piatră de încercare a monarhilor, cel care împarte coroanele între regii lumii, umbra lui Dumnezeu pe pământ, împărat şi sultan al Meccăi /şi/ Medinei, stăpânul Ierusalimului şi al Istanbulului, al Mării Albe (Mediterana), al Mării Negre, al Rumeliei, Anatoliei, al Romei (Sivei), al Karamaniei (Konya) etc... al ţinutului tătarilor, al hanatului de Astrahan şi al Magribului (Tunisia şi Algeria), al Ţării Româneşti (Eflak) şi al Moldovei (Bogdan) al tronului Budei (Budun) şi al provinciei Ardeal (Erdel)... sultanul Sūleyman-şah fiul sultanului Selim-şah, fiu al sultanului Bayezid-Han". În traducerea germană din secolul al XVI-lea rămân menţionate toate teritoriile aparţinând sultanului, doar formula de început este îndulcită, pentru a nu contrasta prea mult cu adresarea seacă „către regele Spaniei" şi „regele Ferdinand". Această formulă era: „eu prea-puternicul, prea-

* Cuvânt arab ce înseamnă *apus* şi desemna Algeria şi Tunisia.

[21] E. Dieter Petritsch, *Der Habsburgisch-Osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547*, în „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung", vol. 38/1985, textul publicat la p. 68 şi urm.

[22] *Ibidem*, p. 68–69.

măritul și neasemuitul împărat și domn, cuceritor al întregii lumi, al Mecăi și Medinei etc."[23]

Clauza privitoare la plata tributului anual de 30 000 de piese de aur, datorat atât de Ferdinand cât și de Carol al V-lea, găsea o interpretare deosebită în variantele aduse în discuție. Varianta latină considera acești bani despăgubiri aduse proprietarilor otomani din beylerbeylicul Budei, pentru pagubele suferite în timpul războiului. Varianta otomană specifica o altă semnificație. „Pentru fiecare cetate și fortificație în provincia Ungaria care împreună cu supușii săi nu se află sub stăpânirea musulmanilor, trebuie să fie plătite, ca despăgubire anual, 30 000 de piese de aur."[24] Era clară convingerea sultanului că Ungaria îi aparține și că cedează prin bunăvoință unele teritorii lui Ferdinand. Aceeași prevedere se repetă pentru posesiunile lui Carol din Africa (Magrib), care aparțin de drept tot sultanului[25]. Formula îndulcită ce a fost adusă la cunoștință Habsburgilor era: „De asemenea, în Ungaria pentru toate numitele castele, orașe, târguri și sate ale creștinilor, care până acum nu au fost niciodată în mâinile poporului turc, ci doar în mâinile și stăpânirea creștinilor, pentru acestea în fiecare an să se plătească visteriei imperiale 30 000 de guldeni ungurești"[26].

În plus, față de varianta latină, foarte scurtă, varianta osmană cuprindea clauze comerciale: „negustorii au voie, de asemenea, în temeiul armistițiului și siguranței să vină și să plece, după cum este stabilit în cartea noastră imperială de legi; trebuie să plătească pentru bunurile și mărfurile lor vamă și ceea ce mai este drept. Nu trebuie să se permită să întâmpine vreo nedreptate sau să fie atacați și pot, în timpul armistițiului și al păcii, să meargă și să facă negoț"[27]. Urma apoi clauza retrocedării obligatorii și reciproce a fugarilor, cea a respectării stricte a posesiunilor de moment, precum și cea referitoare la încetarea jafurilor la graniță.

Formula de jurământ finală era departe de a mai pune persoana sultanului direct sub pedeapsa divină, în cazul nerespectării clauzelor, cum se întâmpla în tratatul maghiaro-otoman din 1488. Credibilitatea lui Süleyman era angajată de simpla aplicare a însemnelor de putere *(tuğra)*. „Astfel să se știe prin nobilul însemn al sultanului, să se creadă și să se încreadă și acestea ca sigure și adevărate să fie ținute"[28].

În concluzie, tratatul din 1547 stabilea pacea pe 5 ani între Habsburgi și Imperiul otoman. Deși din punct de vedere politic și militar situația se menținea în favoarea sultanului, care accepta să primească un tribut anual de 30 000 de

[23] *Ibidem*, p. 71.
[24] *Ibidem*, p. 73.
[25] *Ibidem*, p. 77.
[26] *Ibidem*, p. 74.
[27] *Ibidem*, p. 75.
[28] *Ibidem*, p. 79.

guldeni, plătit atât pentru posesiunile lui Ferdinand din Ungaria cât şi pentru teritoriile africane ale lui Carol, din punct de vedere diplomatic se normalizau şi se reglementau relaţiile dintre cele două puteri. Tratatul era ratificat de Carol Quintul la Augsburg la 1 august, de Ferdinand la 26 august, la Praga, cel din urmă fiind sultanul, care impunea varianta sa ca formă finală, la 6/14 octombrie 1547. Alaturi de aceş ia, semnau documentul şi regele Franţei (numit de sultan nu întamplator „împarat") şi dogele Veneţiei[29]. În aceeaşi zi, 6/14 octombrie, Sül yman inmana primului ambasador permanent al Casei de Austria la Istanbul, Giovanni Maria Malvezzi, copia versiunii otomane, ratificată de sultan şi documentul aferent de asigurare a pacii *(ahdnáme)*[30].

Dupa 1552, anul in care expira armistiţiul din 1547, numeroase schimburi de solii şi eforturile susţinute ale ambasadorilor permanenţi au încercat să obţină de la sultan reînnoirea păcii. Situaţia conflictuală din Transilvania, ocupată de trupele Habsburgilor, a determinat ostilitatea constantă a sultanului.

Situaţia tensionată din propria familie, în care fiii săi se luptau pentru a obţine titlul de moştenitor al tronului, frontul din Asia şi, nu în cele din urmă, alegerea lui Ferdinand ca împărat al „Sfântului Imperiu roman de neam germanic" l-au făcut pe Süleyman să accepte un nou tratat de pace în anul 1559.

Este primul tratat habsburgo-otoman, care negociază pacea de pe poziţii de relativă egalita e şi reciprocitate. Cel care a avut dificila sarcină de a perfecta o asemenea înţelegere a fost flamandul Ogier Ghiselin de Busbecq, aflat în Imperiul otoman cu scurte intermitenţe, din 1553, când lua locul, în funcţia de ambasador permanent, lui Giovanni Maria Malvezzi.

De data aceasta, de la formula de adresare a armistiţiului din 16 iunie 1559 se marca o atitudine de deferenţă protocolară pe care o respecta şi sultanul. Această formulă era „împăratul principilor creştini, al ducilor şi beylor, vestitul şi binecunoscutul între principii creştini, pe care l-au ales mai marii credinţei creştine"[31].

Este notabil succesul înregistrat de diplomaţia Habsburgilor în cei peste 30 de ani de eforturi constante depuse pentru a fi recunoscută drept partener egal de discuţie în Imperiul otoman. Trecerea de la formula seacă de „rege al spaniolilor" cu care se adresa sultanul lui Carol al V-lea la aceea de „împărat ales al principilor creştini", atribuită lui Ferdinand de Austria arată că în plan diplomatic succesul era evident; chiar dacă în plan militar pierderile au fost mari sultanul recunoştea, în sfârşit, existenţa legitimă a Imperiului german.

În 1559, la 16 iunie, se semna un nou tratat pe 8 ani, numit de sultan armistiţiu (în conformitate cu concepţia lumii islamice despre pacea cu creştinii). Era cea mai lungă pace negociată de Habsburgi cu otomanii până la acea dată.

[29] În textul osman al tratatului, formula era *„olan Frânča pâdisâhinuñ ve Venedik beglerinüñ"*.

[30] E. Dieter Petritsch, *Regesten des osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv*, Band I, 1480–1574, Wien, 1991, p. 52.

[31] A. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. und Maximilian II.*, Wien, 1983, doc. 23, p. 62.

Clauzele erau asemănătoare cu cele din 1547, cu câteva întăriri de poziţii în favoarea otomanilor.

Se prevedea în mod expres prezenţa *ţărilor române* între cei interesaţi de menţinerea păcii, de data aceasta înglobate total în sfera de dominaţie politică otomană. „Acest tratat va fi în vigoare opt ani şi slujbaşii mei: beylerbegii şi emirii, voievozii Ţării Româneşti şi Moldovei şi întregul popor urmează a lua cunoştinţă că orice acţiune potrivnică tratatului va fi pedepsită"[32].

Se stabilea regimul juridic al proprietăţii în zonele de graniţă dintre cele două puteri. Se specifica faptul că oricărei persoane care ar fugi dintr-o parte în alta a graniţei *nu trebuie să-i fie confiscate bunurile şi proprietăţile.* Această prevedere era un fel de „amnistie" generală pentru toţi cei care, în ultimii ani ai conflictului, schimbaseră de două-trei ori tabăra şi stăpânul pe care-l serviseră.

Satele şi locuitorii din regiunea Komáron, *pe ambele părţi ale Dunării,* rămâneau înscrişi în registrul fiscal ca aparţinând de Komáron şi având obligaţia de a plăti impozite Imperiului otoman.

Supuşilor Imperiului otoman, *mai ales musulmanilor,* le erau strict interzise incursiunile de jaf la graniţă şi mai ales prinderea de captivi. Toţi prizonierii luaţi în asemenea incursiuni urmau a fi eliberaţi.

Cea mai importantă prevedere, ce marca înfrângerea Habsburgilor în plan militar, era însă cea legată de Transilvania. Ferdinand era obligat de „a lua mâna de pe Transilvania, de pe teritoriile ce aparţin de aceasta, de pe localităţile şi cetăţile şi oraşele, satele de aici. Împotriva acestora nu trebuie să se ducă niciodată tratative duşmănoase"[33].

Linia de graniţă urma a se stabili sigur pe teren, de către slujbaşi ai ambelor părţi, pentru a se opri orice jafuri şi tâlhării. Cine avea să încalce tratatul avea să fie prins şi pedepsit sever.

Tributul de 30 000 „de piese de aur", stabilit în 1547 ca răscumpărare a păcii pentru teritorii ce aparţineau de „drept" sultanului urma a fi plătit anual pe durata celor opt ani ai armistiţiului, adăugându-se şi sumele neachitate din ultimii doi ani.

Teritoriile aflate sub stăpânirea „fiului regelui şi a reginei" (Isabella) urmau a fi ocolite în orice incursiune duşmănoasă pornită din Imperiul german, la fel erau stipulate *posesiunile regelui Franţei şi ale dogelui Veneţiei,* care „sunt cu Dinastia noastră, centrul preafericirii, în relaţii de prietenie şi de cinstire"[34].

[32] *Ibidem,* p. 63.
[33] *Ibidem.*
[34] *Ibidem.*

Schimbarea de atitudine faţă de Ferdinand apare şi în formula finală, ce angaja, de această dată, jurământul solemn al sultanului ca pe o garanţie a păcii. „Pentru îndeplinirea tratatului meu preamărinimos, jur din nou pe Allah, creatorul Cerului şi Pământului". În acelaşi timp, angaja la respectarea clauzelor păcii pe toţi înalţii demnitari din Imperiu ca şi pe toţi cei „mici şi mari din armata mea prea-victorioasă, ca şi pe regele Transilvaniei, pe voievozii Ţării Româneşti şi Moldovei"[35].

Textul latin prezentat de Busbecq, pe care Ferdinand l-a ratificat, a fost însă diferit, în unele formulări, de textul otoman. De aceea, din nefericire pentru ambasadorul imperial, sultanul refuza să ratifice, la rândul său, tratatul, care nu a intrat niciodată în vigoare. Urmau alţi 3 ani de tratative anevoioase.

La 2 septembrie 1562, textul redactat la porunca sultanului şi semnat îi era înmânat ambasadorului imperial. Clauzele noului tratat de pace pe opt ani erau asemănătoare cu cele din 1559, dar se specifica clar menţinerea posesiunilor de moment, pe perioada armistiţiului în vigoare.

Clauzele propriu-zise erau următoarele: începând cu 1 iunie 1562 (deci retroactiv) urma a se plăti anual tributul de 30 000 de ducaţi ungureşti, datoraţi răscumpărării păcii. Teritoriile ce se aflau în afara Transilvaniei „care de fapt se aflau în mâna fiului regelui Ioan" să nu fie atacate, chiar dacă ele aparţin teritoriilor de pe Tisa ce ţin de zona ungară. La rândul său, Ioan Sigismund nu putea ataca poziţiile deţinute de Ferdinand.

Satele aparţinând de Komáron, indiferent cât de aproape de punctul de graniţă al Ungariei vestice s-ar fi aflat, rămâneau sub jurisdicţie otomană.

Orice încălcări de frontieră, jafuri, tâlhării şi luări de prizonieri erau interzise, cine se făcea vinovat de aşa ceva avea să fie prins şi pedepsit sever.

Se specifica din nou că tratatul „de prietenie" cuprindea şi pe voievozii Moldovei, Ţării Româneşti, ca şi posesiunile lui Ferdinand din Croaţia, Slovacia şi Bosnia, iar pacea avea să fie respectată „pe uscat, pe mare sau în insule"[36].

Jurământul solemn al sultanului întărea conţinutul actului, îi dădea autenticitatea şi permitea intrarea lui în vigoare.

La 30 septembrie 1562, dragomanul Porţii aducea lui Süleyman traducerea variantei latine ratificate de Ferdinand[37]. Ambele părţi se declarau mulţumite şi misiunea lui Busbecq se încheia, odată cu intrarea în vigoare a noii păci, perfectată pe opt ani.

[35] *Ibidem*, p. 65.
[36] A. Schaendlinger, *op. cit.*, doc. m 25, p. 72.
[37] *Ibidem*, doc. nr. 26, p. 75.

Încercarea de a trece în revistă etapele evoluţiei raporturilor diplomatice dintre Imperiul otoman şi Casa de Austria a urmărit să justifice ideea că, în epoca lui Süleyman, Imperiul otoman şi-a consolidat poziţia de hegemon al situaţiei politice din Europa centrală şi de sud-est, în Africa de nord până în Asia centrală. Forţa militară a fost dublată de cristalizarea unei propagande ideologice, manevrată cu multă abilitate în sprijinul justificării pretenţiilor sultanului de a fi considerat „stăpân al lumii".

CONSTRUIREA CETĂŢII OTOMANE YENI KALE (1703) PENTRU BLOCAREA ACCESULUI RUSIEI LA MAREA NEAGRĂ

ADRIAN TERTECEL

Începând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, stăpânirea otomană asupra bazinului Mării Negre a fost grav periclitată din cauza politicii expansioniste a Rusiei în direcţia Pontului Euxin şi a Strâmtorilor (Bosfor şi Dardanele). Sub domnia ţarului Petru cel Mare (1689–1725), Rusia se afla în plin proces de întărire şi dezvoltare pe toate planurile. Ea dorea să pună stăpânire pe ţărmul nordic al Mării Negre, iar apoi să ajungă la Strâmtori şi la Constantinopol (Istanbul pentru otomani, Ţarigrad pentru popoarele slave şi pentru românii medievali), asigurându-şi astfel ieşirea la „mările calde"[1].

Utilizând prilejul oferit de îndelungatul război dintre Imperiul otoman şi Liga Sfântă (Imperiul habsburgic, Polonia, Sf. Scaun şi Veneţia) din anii 1683–1699, Rusia s-a alăturat acesteia din urmă în anul 1686. După ce, în 1695, au asediat zadarnic cetatea Azov *(Azak)*, în 1696, trupele lui Petru cel Mare au ocupat această cetate, iar apoi (1697–1698) şi alte cetăţi şi teritorii din apropiere, producând astfel o primă (şi îndelungată) breşă în sistemul stăpânirii otomane asupra bazinului Mării Negre. În urma păcii de la Karlowitz (1699), slăbită de înfrângerile suferite în faţa Imperiului habsburgic, Poloniei şi Veneţiei, Poarta le-a cedat acestora întinse teritorii. De asemenea, prin pacea de la Istanbul (1700), otomanii au trebuit să accepte (pentru moment) stăpânirea rusă asupra cetăţilor-porturi Azov şi Taganrog[2]. Rusia obţinea astfel ieşire doar la Marea de

[1] I. P. Tuşin, *Russkoe moreplavanie na Kaspiiskom, Azovskom i Cernom moriah (XVII vek)* (Navigaţia rusă în Marea Caspică, Marea de Azov şi Marea Neagră în secolul al XVII-lea), Moskva, 1978, p. 86–158; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya* (Turcia şi Rusia), Ankara, 1970, p. 1–10; Cemal Tukin, *Osmanlı Imparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi* (Problema Strâmtorilor în timpul Imperiului otoman), Istanbul, 1947, p. 15–31. De asemenea, pentru situaţia Mării Negre în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea (până în 1774), a se mai vedea: Robert Mantran, *Istanbul dans la seconde moitié du XVII-e siècle*, Paris, 1962; Paul Cernovodeanu, *England and the Question of Free Trade in the Black Sea in the 17th Century. General Survey*, în „Revue Roumaine d'Histoire", t. VI, 1967, nr. 1, p. 15–22; Faruk Bilici, *La politique française en Mer Noire (1747–1789), Vicissitudes d'une implantation*, Istanbul, 1992, p. 21–94.

[2] S. F. Oreşkova, *Russko-tureţkie otnoşeniia v naceale XVIII v.* (Relaţiile ruso-turce la începutul secolului al XVIII-lea), Moskva, 1971, p. 26–33; A. N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı* (Expediţia şi pacea de la Prut), cilt (vol.) I, Ankara, 1951, p. 38–48.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 73–83, 1997

Azov (Strâmtoarea Kerci — care leagă Marea de Azov de Marea Neagră — rămânea sub controlul Porţii). Ea îşi amâna aplicarea planurilor pontice, intrând (în alianţă cu Polonia, Saxonia şi Danemarca) în „Războiul nordic" contra Suediei (1700–1721) pentru a-şi asigura accesul la Marea Baltică. Pe tot parcursul desfăşurării „Războiului nordic", Petru cel Mare s-a străduit din răsputeri să evite declanşarea unui nou război ruso-otoman. Ţarul dorea un asemenea război doar după încheierea „Războiului nordic"[3].

Deoarece şi Imperiul otoman avea nevoie de câţiva ani de refacere internă după războiul cu Liga Sfântă (şi deci nu putea risca imediat un conflict armat cu Rusia spre a-şi redobândi stăpânirea deplină asupra bazinului Mării Negre)[4], anii 1700–1709 (de la pacea de la Istanbul până la bătălia de la Poltava) au reprezentat pentru relaţiile ruso-otomane o perioadă de aparentă şi înşelătoare linişte. Ambele părţi făceau însă pregătiri intense pentru un nou război ruso-otoman pe care fiecare nădăjduia să-l poată declanşa într-un moment prielnic.

Modificarea importantă produsă în raportul de forţe din nordul, estul şi sud-estul Europei prin victoria rusă de la Poltava (1709) asupra regelui suedez Carol al XII-lea (silit astfel să se refugieze în Imperiul otoman, la Bender), i-a făcut pe otomani să înţeleagă că trebuiau să atace imediat Rusia înainte de a fi prea târziu (adică înainte ca ţarul să câştige „Războiul nordic" şi să lovească apoi cu toate forţele sale Poarta). Profitând de faptul că ţarul nu putea trimite contra Porţii decât o parte din trupele sale, oastea sultanului a câştigat războiul ruso-otoman din 1710–1711. Prin pacea de la Vadul Huşilor (22 iulie 1711), confirmată apoi prin tratatele ruso-otomane din 1712 şi 1713, Poarta a izbutit să astupe breşa făcută de Rusia în 1696 şi să rămână stăpâna deplină a bazinului Mării Negre până la pacea de la Küçük Kaynarca (1774). De asemenea, ea şi-a consolidat, pentru câteva decenii, dominaţia (suzeranitatea efectivă şi restrictivă) asupra Moldovei şi Ţării Româneşti. În Moldova (1711) şi Ţara Românească (1716) au fost instaurate domniile fanariote (care au durat până în 1821). Imperiul otoman nu mai avea încredere în domnii români (întrucât aceştia sprijiniseră — în secret sau deschis — Rusia)[5].

[3] S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 32–33; A. N. Kurat, *op. cit.*, p. 54–62.

[4] S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 40–49.

[5] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) II, Ankara, 1953, p. 728–731; S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 57–187; Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane*, Bucureşti, 1974, p. 118–125; Mustafa Ali Mehmet, *Istoria turcilor*, Bucureşti, 1976, p. 251–255; idem, *Cronica lui Mehmed Raşid ca izvor pentru campania de la Prut (1711)*, în „Studii"nr. 4/1961, p. 925–931; Paul Cernovodeanu, *Anglo-Dutch Mediation in the Russo-Turkish Peace Treaty of the Prut (1712–1713)*, în „Southeastern Europe" (Arizona State University — U.S.A.), 5, Pt. I 1978, p. 88–101; Veniamin Ciobanu, *Les Pays Roumains au seuil du 18-e siècle (Charles XII et les Roumains)*, Bucarest, 1984, p. 87–154; Bogdan Murgescu, *Istorie românească — istorie universală (600–1800)*, Bucureşti, 1994, p. 125–131; Adrian Tertecel, *Izbucnirea războiului ruso-otoman din 1710–1711 pentru stăpânirea bazinului Mării Negre (un izvor narativ otoman)*, în „Revista istorică", tom. V, 1994, nr. 11–12, p. 1 197–1 209.

Acestea au fost — prezentate pe scurt — cauzele, evoluţia şi consecinţele acerbei rivalităţi ruso-otomane asupra bazinului Mării Negre în distincta şi exploziva perioadă 1695–1714.

În continuare, vom insista asupra unor probleme de amănunt privind raporturile ruso-otomane în anii 1700–1709 (care, la prima vedere, par a reprezenta o perioadă de relativă linişte în relaţiile dintre cele două imperii). După cum am demonstrat însă într-un articol publicat anterior[6], această aparentă linişte este înşelătoare. În realitate, în întreg acest interval, între Rusia şi Poartă a existat o permanentă stare de tensiune cauzată de accentuarea rivalităţii lor în privinţa bazinului Mării Negre. Pe lângă conţinutul corespondenţei dintre ţarul Petru cel Mare şi sultanii otomani Mustafa al II-lea (1695–1703) şi Ahmed al III-lea (1703–1730), acest fapt este dovedit atât de consolidarea fortificaţiilor şi a forţelor terestre şi navale ruseşti din regiunile nord-pontice, cât şi de contramăsurile otomane (inclusiv operaţiunile întreprinse în fiecare din anii aparţinând intervalului 1700–1709 de către flota otomană în apele Mării Negre)[7]. Foarte puţin a lipsit ca Poarta să înceapă un nou război contra Rusiei în decembrie 1702–ianuarie 1703 (sub conducerea marelui vizir Daltaban Mustafa Paşa)[8]. Doar angajarea principalelor forţe ale Rusiei în direcţia Mării Baltice (în cadrul „Războiului nordic" din anii 1700–1721) şi nevoia unei pauze pentru refacerea forţelor resimţită de Poartă după lungul şi dezastruosul război cu Liga Sfântă (1683–1699) au făcut ca pacea dintre cele două imperii să dureze din iulie 1700 până în noiembrie 1710. În tot acest timp însă, ambele părţi s-au pregătit intens pentru un nou război ruso-otoman. Acesta a fost declanşat de Poartă la 9/20 noiembrie 1710 (din motive pe care le-am menţionat mai sus)[9].

Dintre problemele de amănunt referitoare la relaţiile ruso-otomane în anii 1700–1709, ne vom opri (în articolul de faţă) asupra construirii de către Poartă, în anul 1703 şi în anii imediat următori, a cetăţii Yeni Kale, pe malul vestic al Strâmtorii Kerci (care uneşte Marea de Azov cu Marea Neagră). Precizăm că în

[6] Adrian Tertecel, *Rivalitatea ruso-otomană pentru stăpânirea bazinului Mării Negre la începutul secolului al XVIII-lea (un document otoman din anul 1703)*, în „Studii şi materiale de istorie medie", vol. XIV, 1996, p. 145–152.

[7] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 79–105; Cemal Tukin, *op. cit.*, p. 34–38; S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 34–40; 51–56; M. R. Arunova, S. F. Oreşkova, *Russkii posol v Stambule. Piotr Andreevici Tolstoi i ego opisanie Osmanskoi imperii naceala XVIII v.* (Un ambasador rus la Istanbul. Piotr Andreevici Tolstoi şi a sa descriere a Imperiului otoman la începutul secolului al XVIII-lea), Moskva, 1985, p. 105–114; A. Tertecel, *op. cit.*, p. 150–152.

[8] Pentru rapoartele ambasadorului englez la Istanbul, Sir Robert Sutton referitoare la marele vizir Daltaban Mustafa Paşa, vezi: Public Record Office (London), State Papers, *Turkey*, dos. 97/21, filele 96–124.

[9] Mehmed Raşid, *Tarih* (Cronică), cilt (vol.) III, Istanbul, 1865 1866 (1282 H.), p. 336–343; A. N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, cilt (vol.) I, p. 165–174; idem, *The Despatches of Sir Robert Sutton, Ambassador in Constantinople (1710–1714)*, London, 1953, p. 25–32; A. Tertecel, *Izbucnirea războiului...*, p. 1 207–1 209.

istoriografia românească (ca, de altfel, şi în istoriografia occidentală) problema construirii acestei cetăţi a fost tratată doar tangenţial, sub forma unor scurte m nţiuni (atunci când s-a scris despre istoria Imperiului otoman şi despre raporturile ruso-otomane ın in ervalul 1700–1709)[10]. În istoriografia rusă şi sovietică problema a fost pre e tată ceva mai amănunţit, punându-se însă accentul mai m t pe semnif caţ a şi consecinţele construirii cetăţii Yeni Kale (în traducere: ,Cetatea Noua"), decât pe munca de clădire a acesteia[11]. Cel mai amănunţit a t tat ac astă problemă istoriografia turcă (prin intermediul regretatului istoric Akd s Nimet Kurat)[12]. Decizia noastră de a dedica acest articol construirii cetăţii Y i Kale (d numită de cele mai multe ori, în izvoarele otomane de epocă, *Kale-i C did,* ceea c semnifică tot „Cetatea Nouă") a fost deci determinată atât de puţ na cuno şte e a problemei în istoriografia românească, cât şi de marea ei importanţa pentru consolidarea stăpânirii otomane asupra bazinului Mării Negre, pentru relaţiile ruso-otomane, precum şi pentru Moldova şi Ţara Românească. Totodata, ne-am propus, cu acest prilej, să punem la dispoziţia istoriografiei româneşti un document otoman de cancelarie (referitor la această problemă) ramas practic necunoscut şi nefolosit în ţara noastră. Este vorba despre scrisoarea *(mektub)* adresată (probabil) de către marele vizir otoman Rami Mehmed Paşa (28 ianuarie–19 august 1703) lui Mehmed Ağa, căpetenia pirotehnicienilor *(lâğımcıbaşı)* Porţii, la 14 mai 1703 *(fi 27 Zilhicce 1114).* Mehmed Ağa a fost numit de către marele vizir în funcţia de arhitect şef *(mimar)* al cetăţii Yeni Kale (a cărei construcţie urma să înceapă foarte curând). Scrisoarea a fost publicată în original (în transliterare cu litere latine) la Ankara, în 1951, de către A. N. Kurat[13].

Încă din anii 1701–1702, contrar prevederilor păcii de la Istanbul (1700), Rusia (după cum am menţionat mai sus) îşi consolidase tot mai ameninţător prezenţa militară lângă graniţele nord-pontice ale Imperiului otoman. Petru cel Mare întărise permanent fortificaţiile şi garnizoanele cetăţilor-porturi Azov şi

[10] M. A. Mehmet, *Cronica lui Mehmed Raşid...,* p. 922; idem, *Cronici turceşti privind Ţările Române,* vol. III, Bucureşti, 1980, p. 203 (fragment tradus în lb. română din cronica lui Mehmed Raşid); Nicolae Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches,* Band IV, Gotha, 1912, p. 292. Dintre istoricii occidentali, din câte cunoaştem, s-a ocupat ceva mai atent de construirea cetăţii Yeni Kale doar Hammer *(Histoire de l'Empire ottoman,* vol. 13, Paris, 1839, p. 88–89; 149–151; 163–164; 182–183). A se mai vedea: B. H. Sumner, *Büyük Petro ve Osmanlı Imparatorluğu* (Peter the Great and the Ottoman Empire), Istanbul, 1993 (traducere din engleză în turcă: Eşref Bengi Özbilen), p. 18; 25.

[11] Vezi (de exemplu): S. F. Oreşkova, *op. cit.,* p. 51–54; M. R. Arunova, S. F. Oreşkova, *op. cit.,* p. 97–98; 111–113.

[12] A. N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı,* cilt (vol.) I, p. 49–54. De asemenea, vezi: I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Istoria Imperiului otoman), cilt (vol.) IV, bölüm (partea) 1, 4. baskı (ediţia a IV-a), Ankara, 1988, p. 2–3.

[13] A. N. Kurat, *op. cit.,* cilt (vol.) I, p. 51–52.

Taganrog, construise numeroase corăbii militare la Voronej (pe Don), Azov şi Taganrog, clădise cetatea Kamenka (pe Niprul inferior, în apropierea frontierei ruso-otomane). Mai ales dezvoltarea flotei militare ruseşti din Marea de Azov a provocat o mare îngrijorare în rândurile înalţilor demnitari otomani[14]. Aceştia nu puteau trece cu vederea nici insistenţa cu care, în timpul tratativelor de pace ruso-otomane din anii 1698–1700, diplomaţii ruşi încercaseră (în zadar) să obţină din partea Porţii cedarea către Rusia a cetăţii Kerci şi a strâmtorii cu acelaşi nume (ceea ce ar fi permis flotei ruse din Marea de Azov să pătrundă cu uşurinţă în Marea Neagră)[15]. Devenea tot mai clară intenţia Rusiei de a ataca din nou Imperiul otoman după încheierea „Războiului nordic" (cu scopul de a obţine ieşirea la Marea Neagră şi a putea, mai târziu, să ajungă la Strâmtori).

În aceste condiţii (şi având în vedere faptul că şi Poarta aştepta un moment prielnic pentru a ataca Rusia şi a recupera teritoriile nord-pontice pe care fusese nevoită să le cedeze ţarului prin pacea de la Istanbul) erau inevitabile o serie de contramăsuri otomane. Astfel, începând din anul 1702, otomanii au reparat şi consolidat cetăţile pe care le stăpâneau pe ţărmul nordic al Mării Negre (Oceakov, Caffa, Kerci, Taman, Bender, Kılburun, Chilia şi Cetatea Albă), au trimis noi trupe în această regiune, au intensificat operaţiunile flotei lor militare în apele Pontului Euxin şi au luat măsuri pentru construirea unor noi fortificaţii pe malurile Strâmtorii Kerci[16]. Trupele Hanatului Crimeei erau, de asemenea, permanent în alertă. Deoarece asigura legătura dintre Marea de Azov şi Marea Neagră, Strâmtoarea Kerci avea o mare importanţă strategică atât pentru Rusia, cât şi pentru Poartă. Otomanii apărau cu disperare această strâmtoare, deoarece pătrunderea flotei ruse în Marea Neagră ar fi avut consecinţe catastrofale pentru Imperiul otoman[17].

Încă din anul 1702, înalţii demnitari ai Porţii au înţeles că fortăreţele otomane Kerci şi Taman nu puteau bloca suficient de bine Strâmtoarea Kerci. Aceste două cetăţi erau aşezate în locul unde strâmtoarea respectivă are lăţimea

[14] Idem, *op. cit.*, cilt (vol.) II, p. 709–710; A. Tertecel, *Izbucnirea războiului...*, p. 1207–1209; idem, *Rivalitatea ruso-otomană...*, p. 50–52; Cemal Tukin, *op. cit.*, p. 25–38; M. R. Arunova, S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 49–51.

[15] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 38–43; S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 29–33. De asemenea, vezi: Paul Cernovodeanu, *Le Journal des travaux du Congrès de Karlowitz (1698–1699)*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes", t. XIX, 1981, nr. 2, p. 325–354; Rifaat A. Abou-El-Haj, *The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703*, în „Journal of the American Oriental Society", vol. 89, 1969, no. 3, p. 467–475; idem, *Ottoman Diplomacy at Karlowitz*, în „Journal of the American Oriental Society", vol. 87, 1967, no. 4, p. 498–512.

[16] Mehmed Raşid, *op. cit.*, cilt (vol.) II, p. 549; cilt (vol.) III, p. 172, 285–302; Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* (Cartea victoriilor), cilt (vol.) II, Istanbul, 1969 (ed. Ismet Parmaksızoğlu), p. 136, 201–212; Hammer,. *op. cit.*, vol. 13, p. 88–94, 149–151, 170–171.

[17] M. R. Arunova, S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 97–98; 112–113. A se mai vedea: A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) II, p. 709–710; * * * *Mufassal Osmanlı Tarihi* (Istoria otomană detaliată), cilt (vol.) V, Istanbul, 1962, p. 2 378–2 390.

cea mai mare. Astfel, flota rusă ar fi putut traversa strâmtoarea (dinspre nord spre sud) fără ca tunurile din cele două cetăţi să îi provoace pagube prea mari. De aceea, era necesară construirea unor noi fortificaţii ceva mai spre nord, în punctul unde Strâmtoarea Kerci avea lăţimea cea mai mică[18]. Astfel, conducătorii otomani au hotărât, în toamna anului 1702, să construiască, în punctul respectiv, o cetate puternică şi de mari dimensiuni (care să poată găzdui câteva mii de ostaşi şi câteva zeci de tunuri). Cetatea urma să aibă şi o serie de forturi exterioare (dintre care unele trebuiau construite pe malul opus al strâmtorii). Pentru stabilirea pe teren a amplasamentului viitoarei cetăţi (Yeni Kale), a fost trimisă la faţa locului o comisie otomană condusă de Osman Ağa, căpetenia humbaragiilor *(kumbaracıbaşı)*[19].

Conducătorul acestei comisii a ales însă un loc care s-a dovedit a fi prea nisipos. Pentru a corecta această greşeală, a fost trimis în zona Strâmtorii Kerci un alt reprezentant al Porţii. Este vorba despre Mehmed Ağa, căpetenia pirotehnicienilor otomani *(lâğımcıbaşı)*. Acesta, în consens cu trimişii hanului Crimeei, Selim Giray I (1702–1704) şi ai beilerbeiului de Caffa *(Kefe)*, Mürteza Paşa, a stabilit că noua cetate urma să se construiască pe malul vestic al Strâmtorii Kerci, în locul numit *Akıntıburnu* („Capul curentului maritim"), aflat la aproximativ 15 km nord-est de cetatea Kerci. Câteva forturi exterioare trebuiau construite la sud de noua cetate, precum şi pe malul opus al Strâmtorii Kerci. S-a mai hotărât construirea unei cetăţi mai mici la Temrük (la vărsarea fluviului Kuban în Marea de Azov, pe ţărmul nordic al Peninsulei Taman, la aproximativ 30 km est de viitoarea cetate Yeni Kale). Sultanul Mustafa al II-lea (1695–1703) şi noul mare vizir Rami Mehmed Paşa au aprobat deciziile luate de Mehmed Ağa şi au emis poruncile necesare pentru aplicarea acestora[20].

De la Istanbul, de pe litoralul anatolian al Mării Negre (Sinop) şi din Peninsula Balcanică (eialetele Rumelia şi Silistra-Oceakov) s-au trimis în

[18] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 49–50; M. R. Arunova, S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 97–98. A se vedea şi harta cetăţilor otomane de pe litoralul nordic al Mării Negre (I. H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, cilt IV, bölüm 1, 4. baskı, harita 1; la sfârşitul volumului). Otomanii concepuseră chiar un plan care prevedea astuparea cu pământ a Strâmtorii Kerci. Acest plan (rămas neaplicat) l-a îngrijorat foarte mult pe ţarul Petru cel Mare (cf. M. R. Arunova, S. F. Oreşkova, *ibidem)*.

[19] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 50–52. A se vedea şi documentul otoman publicat (în traducere) la sfârşitul articolului de faţă. Humbaragiii *(kumbaracı* sau *humbaracı)* erau militarii otomani care fabricau şi foloseau obuzele (sau grenadele de mână) numite *humbara* (sau *kumbara)*. Primeau solde din vistieria statului otoman. Comandantul lor era denumit *kumbaracıbaşı* sau *humbaracıbaşı* (căpetenia humbaragiilor). Aparţineau „trupelor de Poartă" *(kapıkulu askeri)*.

[20] A. N. Kurat, *ibidem;* Hammer, *op. cit.*, vol. 13, p. 88–89. Pirotehnicienii otomani *(lâğımcı)* făceau parte din „trupele de Poartă" şi primeau solde din vistieria statului. Comandantul lor era denumit *lâğımcıbaşı* (căpetenia pirotehnicienilor). În limba turcă, *lâğımcı* = săpător de şanţuri şi tunele. Şi-au căpătat această denumire întrucât, pentru a putea arunca în aer zidurile cetăţilor inamice, săpau tunele pe sub acestea. În tunele aşezau praf de puşcă, iar apoi îl detonau.

Strâmtoarea Kerci materiale de construcţie, provizii şi lucrători. Din porunca Porţii, Moldova şi Ţara Românească au trebuit să trimită pe litoralul cerchez al Mării Negre (între fluviul Kuban şi actuala graniţă ruso-gruzină) tăietori de lemne şi salahori *(baltacı ve cerahorlar)* pentru tăierea lemnului, cioplirea şi apoi transportarea cherestelei până în Strâmtoarea Kerci (desigur, pe corăbii otomane)[21]. Acest fapt a rămas practic necunoscut în istoriografia românească. Un rol decisiv în construirea cetăţii Yeni Kale (precum şi a cetăţii Temrük) l-a avut flota militară otomană centrală (ce acţiona de regulă în Marea Mediterană şi Marea Neagră) comandată de marele amiral *(kapudanpaşa)* Aşçı Mehmed Paşa (dec. 1702–dec. 1703). Această flotă a transportat materialele de construcţie, proviziile şi lucrătorii până în Strâmtoarea Kerci. Printre materialele transportate s-au numărat şi multe pietre de mari dimensiuni care au fost apoi descărcate pe amplasamentul viitoarei cetăţi Yeni Kale (şi al cetăţii Temrük). Tâmplarii *(marangoz)* de pe corăbiile flotei militare otomane au confecţionat lăzile necesare în munca de pe şantierul cetăţii. Robii vâslaşi *(forsa)* de pe galerele Porţii au fost debarcaţi şi folosiţi la săparea şi umplerea şanţurilor cetăţii, precum şi la transportul pe distanţe mici al pietrelor şi la descărcarea acestora pe locul viitoarei fortăreţe[22].

La data scrierii documentului otoman de cancelarie sus-amintit (27 Zilhicce 1114 H./14 mai 1703), flota militară otomană era pe punctul de a sosi în Strâmtoarea Kerci. Aşa cum am arătat, Mehmed Ağa, căpetenia pirotehnicienilor, era înştiinţat prin respectiva scrisoare că a fost numit arhitect-şef *(mimar)* al viitoarei cetăţi Yeni Kale, iar Osman Ağa, căpetenia humbaragiilor, şi Mustafa Ağa, fostul intendent al construcţiei *(sabıka bina emini)*, au fost rechemaţi la Istanbul. De asemenea, (probabil) marele vizir îi poruncea lui Mehmed Ağa ca, în momentul în care va sosi flota militară otomană condusă de marele amiral, să se înceapă imediat lucrările de construcţie a cetăţii Yeni Kale (şi a cetăţii Temrük). Mehmed Ağa (ţinând seama permanent de sfaturile hanului Crimeei şi ale beilerbeiului de Caffa, Mürteza Paşa) trebuia să manifeste maximum de atenţie, fermitate şi vigilenţă pentru încheierea cât mai grabnică a construirii cetăţii suspomenite[23].

La sfârşitul lunii mai 1703, flota militară otomană a sosit în Strâmtoarea Kerci, iar construirea cetăţii a început. Trebuie să precizăm aici faptul că Mehmed Ağa a fost în realitate doar supraveghetorul general al lucrărilor de construire a cetăţii Yeni Kale. Adevăratul arhitect al acestei cetăţi a fost italianul Galoppo

[21] Mehmed Raşid, *op. cit.*, cilt (vol.) II, p. 549; A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 51.

[22] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 51–52. Pentru lista marilor amirali otomani din anii 1700–1709, vezi: I. H. Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı* (Demnitarii de stat otomani), Istanbul, 1971, p. 203–206.

[23] A. N. Kurat, *ibidem*, De remarcat aici şi rolul important jucat de Çerkes Yusuf Paşa, care a fost beilerbei de Silistra-Oceakov în anii 1695–1710 (cf. Hammer, *op. cit.*, vol. 13, p. 89; 150; 214–217; 231–232).

(care trecuse la religia islamică şi primise numele de Ahmed). El ne-a lăsat şi un plan detaliat al cetăţii Yeni Kale[24]. Lucrările de construire a cetăţii nu au putut fi încheiate în anul 1703. Ele au durat 3–4 ani, fiind finalizate abia în anii 1706–1707. În fiecare din aceşti ani, flota militară otomană (sub comanda directă a marelui amiral) a acţionat în Marea Neagră, transportând materiale de construcţie, arme, muniţii, provizii şi lucrători nu numai pentru terminarea construirii cetăţii Yeni Kale (şi a cetăţii Temrük), ci şi pentru lucrările de reparaţie şi consolidare efectuate de otomani la cetăţile nord-pontice Chilia, Cetatea Albă, Bender (Tighina), Oceakov, Kılburun, Kerci, Taman şi Caffa[25].

După încheierea construirii cetăţii Yeni Kale, în această fortăreaţă a fost instalată o garnizoană de peste 2 000 (două mii) de ostaşi otomani, dotată, printre altele, cu câteva zeci de tunuri de calibru mare şi mijlociu. Beilerbeiul de Caffa a început să-şi aibă reşedinţa, în majoritatea timpului, în această cetate (înainte de anul 1696, beilerbeiul şedea, de obicei, în cetatea Azov). În cetatea Kerci rămăseseră doar 500 (cinci sute) de ostaşi otomani[26].

Despre importanţa şi consecinţele construirii cetăţii Yeni Kale (şi a cetăţii Temrük) se cuvin precizate următoarele. Cetatea Yeni Kale (secondată de cetatea Temrük) a fost ultima cetate construită de otomani pe ţărmul nordic al Mării Negre. După aceea, otomanii s-au mulţumit doar să repare cetăţile din zonă, fără a mai construi însă vreo alta nouă. Prin construirea cetăţii Yeni Kale, s-a consolidat, în mod substanţial, stăpânirea otomană asupra Strâmtorii Kerci şi asupra ansamblului Mării Negre. Cetatea secundară Temrük (în completarea cetăţii Yeni Kale) avea rolul de a proteja dinspre est Strâmtoarea Kerci prin blocarea accesului corăbiilor ruse (din Marea de Azov) pe fluviul Kuban, precum şi prin împiedicarea debarcării trupelor ruse în Peninsula Taman (pe ţărmul sudic al Mării de Azov) şi a eventualei construiri de către acestea a unui canal navigabil între Marea de Azov şi Marea Neagră (folosindu-se lăţimea relativ mică — doar 30–40 km — a Peninsulei Taman şi lacurile aflate acolo). Se poate afirma că fortăreaţa Yeni Kale a preluat, în mare parte, rolul cetăţii Azov (până la recupe-

[24] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 52; B. H. Summer *op. cit.*, p. 18, 25; E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. I, supliment I şi II, Bucureşti, 1886, p. 359 (după terminarea cetăţii Yeni Kale, Galoppo urma să conducă lucrările de reparaţie şi consolidare de la cetatea Bender); Hammer, *op. cit.*, vol. 13, p. 182.

[25] Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *op. cit.*, cilt (vol.) II, p. 136; 201–212; 218; 221; 229–231; 252; 263. De asemenea, vezi: Hammer, *op. cit.*, vol. 13, p. 88–89; 149–151; 163–164; 170–171; 183; 190; 194–195.

[26] I. H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, cilt IV, bölüm 1, 4. baskı, p. 2–3; S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 51. Se cuvine menţionat aici şi faptul că, în anul 1697, otomanii construiseră cetatea Acu, pe litoralul estic al Mării de Azov, la aproximativ 50 km nord-est de locul unde fluviul Kuban se varsă în această mare (şi unde Poarta a clădit, puţin mai târziu, cetatea Temrük) (cf. I. H. Uzunçarşılı, *ibidem;* S. F. Oreşkova, *ibidem).*

rarea acesteia de către otomani în anul 1712). Este vorba de rolul de „lacăt" al Mării Negre împotriva unei pătrunderi forţate din direcţia Mării de Azov[27].

În anii de pace 1703–1710, cetatea Yeni Kale (împreună cu cetatea Temrük) a descurajat o eventuală tentativă a flotei ruse din Marea de Azov de a pătrunde prin surprindere în Marea Neagră (străbătând Strâmtoarea Kerci). În timpul războiului ruso-otoman din 1710–1711, cetatea Yeni Kale a fost folosită ca punct de sprijin pentru atacul flotei militare otomane (susţinut de trupele eialetelor Trabzon şi Erzurum) asupra cetăţilor-porturi ruseşti Azov şi Taganrog[28]. Atacul a eşuat, dar a reprezentat totuşi o diversiune utilă, blocând în această regiune o parte din trupele ţarului. Astfel, aceste unităţi militare ruseşti nu au putut pătrunde în Moldova spre a participa la bătălia decisivă de la Stănileşti (18–22 iulie 1711). De asemenea, este probabil că una din cauzele care l-au determinat pe Petru cel Mare să evite (în anul 1711) atacarea Imperiului otoman în zona Mării de Azov şi să prefere, în schimb, o campanie militară pe teritoriul Moldovei, a fost şi puternica fortificare (în anii precedenţi) de către otomani a strategicei Strâmtori Kerci.

Anii de pace 1712—1735, interval în care otomanii au stăpânit pentru ultima oară cetatea Azov *(Azak)*, au adus o scădere temporară a importanţei cetăţii Yeni Kale. Ea şi-a recăpătat marea însemnătate în timpul războiului ruso–austro–otoman din anii 1735–1739. În cursul acestui război, otomanii au pierdut definitiv cetatea Azov în favoarea Rusiei, situaţie confirmată prin pacea de la Belgrad din 1739 (chiar dacă Rusia a fost atunci obligată să dărâme zidurile Azovului şi să nu întreţină în zonă nici un fel de forţe militare, precum şi să nu posede în zonă nici o corabie, nici măcar comercială)[29].

Eforturile otomane de a întări cetatea Yeni Kale în anii de pace 1739–1768 s-au dovedit insuficiente. În timpul războiului ruso-otoman din 1768–1774, armata rusă a cucerit cetatea Yeni Kale. Această cucerire a fost confirmată prin pacea de la Küçük Kaynarca (1774). Atunci Poarta a pierdut definitiv (în favoarea Rusiei) ţărmul nordic al Mării Negre. Ea a trebuit să renunţe şi la monopolul asupra navigaţiei în Marea Neagră şi Strâmtori. Cu acest prilej, şi cetatea Yeni Kale îşi încheia rolul său istoric de stâlp al stăpânirii otomane asupra litoralului nordic al Mării Negre[30].

[27] A. N. Kurat, *op. cit.*, cilt (vol.) I, p. 49–54; S. F. Oreşkova, *op. cit.*, p. 51–52; I. H. Uzunçarşılı, *ibidem*. A se vedea şi harta Mării de Azov şi a regiunilor înconjurătoare (de exemplu, *Atlas avtomobilnâh dorog S.S.S.R.*, Moskva, 1981, p. 30; 73).

[28] Mehmed Raşid, *op. cit.*, cilt (vol.) III, p. 341; 346–347; 353–354. De asemenea, vezi: B. H. Summer; *op. cit.*, p. 19; 25.

[29] M. A. Mehmet, *Istoria turcilor*, p. 268–271; I. H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, cilt IV, bölüm 1, p. 289–294.

[30] M. A. Mehmet, *op. cit.*, p. 288–290; I. H. Uzunçarşılı, *op. cit.*, cilt IV, bölüm 1, p. 422–427; *Mufassal Osmanlı Tarihi*, cilt (vol.) V, p. 2584–2589.

În încheierea acestui articol, publicăm, sub formă de anexă, traducerea din limba turco-osmană în limba română a scrisorii *(mektub)* adresată (probabil) de către marele vizir Rami Mehmed Paşa lui Mehmed Ağa, căpetenia pirotehnicienilor *(lâğımcıbaşı)* Porţii, la 14 mai 1703 (traducerea a fost efectuată de către noi — A.T.)[31]. Punem astfel la dispoziţia istoriografiei româneşti un nou izvor otoman privitor la raporturile dintre Rusia şi Înalta Poartă, precum şi la stăpânirea otomană asupra ţărmului nordic al Mării Negre în intervalul cuprins între pacea de la Istanbul şi bătălia de la Poltava (1700–1709). Nădăjduim că această sursă va contribui la clarificarea, în istoriografia noastră, atât a principalelor caracteristici şi a evoluţiei relaţiilor ruso-otomane (precum şi a modului în care s-a păstrat şi exercitat stăpânirea otomană asupra bazinului Mării Negre) în intervalul sus-amintit, cât şi a cauzelor declanşării războiului ruso-otoman din anii 1710–1711 (cu efectele pe care le ştim, nu numai pentru Rusia, Înalta Poartă şi regiunile din imediata apropiere a Mării Negre, ci şi pentru Moldova şi Ţara Românească).

ANEXĂ

TRADUCERE

Către Mehmed Ağa, căpetenia pirotehnicienilor *(lâğımcıbaşı)*:

Ţi se dă de ştire că scrisoarea ta a sosit. Din cuprinsul său se înţelege foarte clar că locul fixat mai înainte în Strâmtoarea Kerci şi Taman pentru construirea unei cetăţi este nisipos. De aceea, în acel loc, nu se pot pune temeliile unei cetăţi. În schimb, în Peninsula Crimeea, în locul numit Akıntıburnu, aflat în apropiere de Kerci, precum şi în faţa Peninsulei Taman, în locul numit Temrük, aflat între Lacul Kızıltaş şi Marea de Azov, se poate construi câte o cetate. De asemenea, s-a comunicat (prin scrisoare ta) că, în unanimitate, se consideră potrivită construirea, în partea dinspre Marea Neagră a cetăţii care se va clădi la Akıntıburnu, a forturilor şi bastioanelor necesare. Iar pentru aceasta, o porţiune de teren din acea zonă se cuvine a fi supusă la diverse săpături (şi alte lucrări de construcţie). Şi, de asemenea, măria sa preaputernicul, fericitul şi slăvitul han (al Crimeei) a făcut raport *(arz)* în mod identic (cu scrisoarea ta). Iar atât oamenii sosiţi aici (la Istanbul) din partea sa, cât şi fratele tău au fost interogaţi. Din rapoartele şi memoriile lor am aflat toate amănuntele situaţiei. De aceea, s-a emis un firman împărătesc pentru a se efectua lucrările de construcţie în modul menţionat mai sus. Datorită emiterii acestui firman, s-au trimis mubaşiri

[31] Pentru transliterarea textului original (în limba turco-osmană) din alfabetul arab în alfabetul latin, vezi: A. N. Kurat, *Prut Seferi ve Barışı*, cilt (vol.) I, Ankara, 1951, p. 51–52. Parantezele rotunde din textul traducerii (ca, de altfel, şi traducerea propriu-zisă) ne aparţin (A. T.). În interiorul acestor paranteze am aşezat atât anumite cuvinte mai importante din textul original (în limba turco-osmană), cât şi o serie de completări şi scurte explicaţii destinate mai bunei înţelegeri a unor propoziţii concepute la origine în turco-osmană, al căror sens este mai greu de desluşit pentru cei nefamiliarizaţi cu vocabularul, topica şi logica acestei limbi, precum şi cu realităţile Imperiului otoman.

*(mübâşirler)** cu porunci ilustre pentru transportul şi expedierea de la Pragul Fericirii (Istanbul) şi din Rumelia în locul sus-amintit (Strâmtoarea Kerci) a proviziilor, materialelor şi lucrătorilor necesari. Iar Mustafa Ağa, fosta căpetenie a bostangiilor din Istanbul *(sabıka Istanbul Bostancıbaşı)***, a fost numit intendent al construcţiei *(bina emini)****. De asemenea, s-a poruncit să se trimită tăietori de lemne şi salahori din Ţara Românească *(Eflâk)* şi din Moldova *(Boğdan)* pentru a tăia şi transporta cheresteaua de pe ţărmul cerchez (litoralul caucazian al Mării Negre). S-a mai poruncit ca, în momentul în care va sosi acolo (în Strâmtoarea Kerci) actualul mare amiral Mehmed Paşa împreună cu corăbiile flotei imperiale (otomane) să fie debarcaţi imediat de pe fiecare galeră *(çekdiri)* câte cincizeci de robi vâslaşi *(ellişer nefer forsa)*. Şi să se depună mari eforturi pentru săparea şi curăţirea şanţurilor cetăţilor sus-amintite. S-a mai ordonat să se poruncească să se transporte pietre mari cu bărci cu vâsle *(sandal)* şi bacuri *(tombaz)* şi bărcuţe *(bot)*, precum şi cu celelalte corăbii şi bărci *(sefine ve kayıklar)* bune de folosit aflate în acel loc. Şi să se pună să se toarne acele pietre în locurile unde este necesar să se facă acest lucru. După ce, cu voia lui Allah cel Preaînalt, vor sosi cheresteaua şi materialele necesare, să se poruncească tâmplarilor *(marangoz)* şi celorlalţi lucrători aflaţi pe galere să confecţioneze lăzi (de lemn). Şi s-a mai ordonat să li se dea porunci şi poveţe ferme şi insistente pentru a face toate eforturile posibile, în înaltul serviciu (imperial otoman), necesitate de construirea cetăţii. Şi s-a scris o scrisoare *(mektub)* pentru ca Osman Ağa, căpetenia humbaragiilor *(kumbaracıbaşı)*, şi Mustafa Ağa, fostul intendent al construcţiei *(sabıka bina emini)*, să vină încoace (la Istanbul). Prin aceeaşi scrisoare, tu ai fost numit arhitect *(mimar)* (al cetăţii sus-amintite). Aşadar, după ce, cu îngăduinţa lui Allah cel Preaînalt, flota imperială *(donanma-yı hümâyûn)* va ajunge în curând acolo, îndată ce vor sosi cheresteaua şi materialele necesare, să nu zăboveşti nici o clipă, ci să depui eforturi pentru săparea şi umplerea şanţurilor aşa după cum s-a arătat mai sus. Ţinând seama de sfaturile înţelepte şi plăcute lui Allah date de măria sa preafericitul, viteazul şi slăvitul han (al Crimeei), să te străduieşti, fără a precupeţi energia, forţa şi puterea, pentru terminarea arderii varului, a transportului pietrelor şi a celorlalte înalte slujbe (imperiale otomane) necesare. Şi să faci eforturi maxime şi să dovedeşti cea mai mare atenţie pentru îndeplinirea acestor slăvite porunci. (Scris) la 27 Zilhicce, (anul) 1114 H.****

* Mubaşirii (la sg. *mübâşir*, iar la pl. *mübâşirler)* erau persoane trimise (de la Istanbul în diverse provincii ale Imperiului otoman) de către sultan sau marele vizir pentru a duce porunci scrise adresate unor demnitari otomani locali şi a supraveghea îndeplinirea acestora. Era o însărcinare provizorie. După executarea misiunii, mubaşirii se întorceau la Istanbul pentru a raporta şi primeau apoi alte misiuni (unii dintre ei erau avansaţi în diverse funcţii din administraţia otomană).

** Bostangiii (la sg. *bostancı*; la pl. *bostancılar)* erau slujitorii imperiali otomani înarmaţi care lucrau în grădinile palatului sultanal şi erau folosiţi în diverse servicii de muncă, pază şi însoţire în palat şi în împrejurimile acestuia. O parte din bostangii îl însoţeau pe sultan la vânătoare sau în alte deplasări. Erau plătiţi din vistieria statului otoman. Comandantul lor era denumit *bostancıbaşı* (căpetenia bostangiilor). El era un personaj foarte important în Imperiul otoman. În limba turcă, *bostancı* = grădinar. Această denumire reflectă, deci, sarcina lor iniţială.

*** *Bina emini* (intendentul construcţiei) = funcţie provizorie acordată de autorităţile otomane centrale unei persoane de mare încredere pe durata construirii unei clădiri de mare importanţă pentru Poartă. Era răspunzător de problemele de contabilitate, precum şi de procurarea şi evidenţa materialelor de construcţie, uneltelor şi lucrătorilor. Faptul că (pentru construirea cetăţii Yeni Kale) în această funcţie a fost numit fostul comandant al bostangiilor din Istanbul *(sabıka Istanbul Bostancıbaşı)* arată marea importanţă acordată de către conducătorii otomani viitoarei fortăreţe.

**** 14 mai 1703.

INFORMAŢII ISTORICE DINTR-O COLECŢIE INEDITĂ DE DOCUMENTE OTOMANE DIN 1737: „TELHISAT-I SADRAZAM MUHSINZADE ÇELEBI ABDULLAH PAŞA" (RAPOARTELE MARELUI VIZIR MUHSINZADE ÇELEBI ABDULLAH PAŞA)

NAGY PIENARU

Această colecţie *(munşeat)* cuprinde rapoarte *(telhis*-uri) adresate de marele vizir Muhsinzade Abdullah Paşa (august–decembrie 1737) sultanului Mahmud I (1730–1754).

Aceste rapoarte vizirale sunt conservate într-un volum unic la Biblioteca Süleymaniye — fondul Biblioteca Esad Efendi, nr. 2 238. Titlul scurt al colecţiei este *Telhîs mecmuası* (colecţie de rapoarte). Volumul cuprinde 139 foi numerotate, fiecare foaie cuprinzând câte 11 rânduri pe faţă şi verso. În catalogul Bibliotecii în care se păstrează colecţia se indică titulatura lucrării sub forma: *Telhisat-i dürer* al lui Muhsin-zade Çelebi Abdullah Paşa şi că opera include informaţii privind Rumelia[1].

Volumul cuprinde rapoarte care au fost copiate în vremea sultanului Mahmud II (1808–1839). Din acest motiv nu putem face precizări de natură diplomatică. Scrierea copiatorului este de tip *talik* (cu o grafie mai elaborată), dar este greu de crezut că a păstrat tipul iniţial de scriere. Copiatorul a executat lucrarea sub comandă şi din acest motiv a încercat să-şi pună în evidenţă calităţile de scrib, realizând un model de măiestrie grafică. Semnele diacritice lipsesc în rare cazuri. Inexistenţa unor prescurtări uzitate în scrierea sub presiunea timpului, ca în cazul întocmirii unor rapoarte urgente adresate sultanului, ne îndreptăţesc să considerăm ca foarte probabilă o intervenţie a copiatorului în stilul original al redactării iniţiale. Deci rapoartele vizirale pe care le prezentăm nu sunt originalele trimise de marele vizir către sultan şi nici copiile care se conservau în arhiva viziratului. În mod normal rapoartele vizirale către palatul imperial

[1] Noi am consultat acest *munşeat* după microfilmul manuscrisului stambuliot, aflat la Arhiva Naţională Centrală — Bucureşti, Documente turceşti — microfilme, rola II, — cadrele 395–532. *Telhisat-i sadrazam Muhsinzade Çelebi Abdullah Paşa* este indicat în *Ghidul microfilmelor. Documente din arhivele străine*, vol. III, D.G.A.S., Bucureşti, 1976, p. 117. Documentele din Turcia sunt clasificate în acest volum de Gemil Tahsin.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 85–96, 1997

trebuiau să cuprindă sigiliul marelui vizir şi un semn distinctiv al şefului raportorilor *(telhisçi aga* sau *telhîsî aga)* din cancelaria marelui vizir *(bab-i asafi)*[2].

Sub aspect diplomatic telhisurile din colecţie au un caracter aparte, de corespondenţă specială cu sens unic, în care expeditorul este marele vizir, iar adresantul este sultanul. Spre deosebire de firmane al căror *intitulatio (unvan)* este deosebit de bogat, telhisurile din această colecţie au o formulă simplă de adresare. Majoritatea încep variabil, cu *Şevketlü* (Prea Generosului), *Şevketlü Efendim* (Prea Generosului meu Domn) sau *Kerâmetlü* (Prea Puternicului). Întâlnim şi o formă ceva mai elaborată sub forma: *Şevketlü Kerâmetlü velinimetim Efendim Padişahum hazretleri* (Prea Puternicului, Generosului şi Binefăcătorului, excelenţei sale Domnului meu Padişahului).

Actele din colecţie sunt dispuse în general în ordine cronologică şi acoperă intervalul de timp de la numirea lui Muhsinzade Abdullah Paşa în dregătoria de mare vizir (5 august 1737), moment în care acesta îndeplinea sarcina de comandant şef *(serasker)* al zonei Bender (Tighina), până la începutul iernii 1737/1738. O excepţie îl constituie un document din ⟨1⟩128 H/1716 care cuprinde lista de cheltuieli ocazionate de războiul de la Varadin[3]. Rapoartele datate cuprind elemente cronologice care indică decadele lunii (I *evail;* II *evâsit;* III *evahir),* începutul *(gürre),* mijlocul *(muntasaf)* şi sfârşitul lunii *(selh)* şi ziua din săptămână. Anul hegirei, când este menţionat, este indicat sub forma scurtă prin scrierea sutelor, zecilor şi unităţilor anilor hegirei. Locul de emitere *(be-makam-i)* al rapoartelor lipseşte, dar el poate fi dedus din conţinutul lor. În marea lor majoritate, rapoartele au fost elaborate în Basarabia şi nordul Dobrogei. Volumul nu cuprinde rapoarte din intervalul sosirii lui Muhsinzade Abdullah Paşa la Istanbul şi momentul mazilirii acestuia (19 decembrie 1737).

Deşi autorul acestor rapoarte, Muhsinzade Abdullah Paşa, a fost o personalitate activă în viaţa politică, militară şi diplomatică din Imperiul otoman din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, totuşi, este puţin cunoscut în istoriografia de specialitate[4]. Muhsinzade Abdullah Paşa era de etnie arab, fiul unui bogat negustor, Muhsin Celebi, originar din Alep. Ridicându-se prin calităţi personale, a ocupat înalte dregătorii militare atât în segmentul oriental cât şi în cel occidental al Imperiului Otoman. Trebuie specificat că viitorul mare vizir era un cunoscător al frontierei nordice. În perioada toamna 1727 – primăvara

[2] Pentru o analiză detaliată a funcţionării birourilor marelui vizirat *(Bâb-i Âsâfi),* a diversităţii de rapoarte *(telhis)* şi organizării raportorilor *(telhisçi* sau *telhîsî)* vezi Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler. Telhîsler. (1597–1607),* (Documente privind istoria osmanilor. Rapoarte, 1597–1607), Edebiyat Fakultesi Basımevi, Istanbul, 1970, p. XVII–XXIV.

[3] Arhiva Naţională Centrală — Bucureşti, Documente turceşti — microfilme (în continuare A.N.C.-B., Doc. turceşti), rola II, cadru 414: *„yüz yirmi sekiz senesinde vaki Varadin seferinün masrafı ".*

[4] În mod surprinzător, în marile enciclopedii *(Islam Ansiklopedisi* şi *Encyclopédie de l'Islam), vocile* membrilor familiei Muhsinzade lipsesc. Vezi şi nota 43.

1728, în calitate de beilerbei de Rumelia, Muhsinzade Abdullah Paşa a acţionat în perimetrul otoman din nordul gurilor Dunării pentru stingerea revoltei prinţului pretendent Adil Ghirai şi al tătarilor nogai[5]. La un an după revolta lui Patrona Halil, deci în 1731, când îndeplinea funcţia de şef *(aga)* al ienicerilor a fost implicat într-o tentativă de revoltă a corpurilor de ieniceri din Istanbul. Din acest motiv a fost mazilit şi transferat în postul de valiu de Adana[6]. Înainte de încheierea păcii cu Iranul (vara 1736), otomanii pregătindu-se pentru un război, la frontiera nordică, cu Rusia, probabil în primăvara 1736, Muhsinzade Abdullah Paşa a fost numit la paza (serasker) cetăţii Bender (Tighina). Aici s-a deplasat însoţit de fiul său, Mehmed[7]. După scurta carieră de mare vizir, acesta a îndeplinit misiuni militare în calitate de muhafîz şi valiu la Salonic, Inebahti (Lepanto/Negroponte), Bender, Hotin şi Özü (Oceakov), unde va reveni după o întrerupere în 1756[8].

În conformitate cu primele rapoarte trimise din Basarabia la Istanbul, Muhsinzade Abdullah Paşa a fost „onorat" *(şerefresân)* cu primirea caftanului *(hil'at)* şi sigiliului viziral în ziua de joi 9 august 1737, la Bender[9]. Deci în această zi Muhsinzade Abdullah Paşa a preluat efectiv şefia viziratului, care implica de fapt în situaţia din acest moment, sarcina militară supremă de comandant al trupelor otomane de la frontiera Dunării şi de la frontiera nord pontică. Imediat noul vizir s-a deplasat în sudul Dunării şi după o inspecţie a regiunii şi-a stabilit cartierul general la Babadag. Prin poziţia strategică a acestui oraş dobrogean, de unde au fost emise majoritatea rapoartelor din colecţie, marele vizir avea posibilitatea de a urmări mai îndeaproape atât confruntările militare din Bosnia, Ţara Românească şi nordul Mării Negre cât şi evoluţia tratativelor trilaterale de la Nemirov. Datorită situaţiei excepţionale în care se afla statul osman, primele măsuri adoptate de Muhsinzade Abdullah Paşa au fost de natură organizatorică. În postul de apărător al Benderului a fost instalat fostul valiu de Anatolia, Ali Paşa. În punctele strategice de la linia Dunării şi de la frontiera din Bosnia au fost concentrate forţe suplimentare. Cevher Aga, care făcea parte din suita sa, a fost trimis cu unităţi de voluntari cu simbrie în Ţara Românească. În

[5] Küçük Çelebizade Ismail Asım Efendi, *Tarih* în *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase*, vol. III, *sfârşitul sec. XVI–începutul sec. XIX*, ed. Mustafa A. Mehmet, Edit. Academiei, Bucureşti, 1980, p. 251–252.

[6] * * * *Mufassal Osmanlı Tarihi* (Istoria amănunţită a otomanilor), Istanbul, 1958, p. 2 475.

[7] Viaţa şi activitatea lui Muhsinzade Mehmed Paşa a fost subiectul tezei de doctorat al japonezului Yuzo Nagata, *Muhsinzade Mehmed Paşa ve Ayânlık Muessesesi* (Muhsinzade Mehmed Paşa şi Instituţia Ayanatului), Tokyo, 1976. Muhsinzade Mehmed Paşa care şi-a făcut ucenicia alături de tatăl său în foste teritorii româneşti (Basarabia şi Dobrogea) şi al cărui destin a fost mai strâns legat de istoria ţărilor române, a ocupat dregătoria supremă de mare vizir în două rânduri: între martie 1765–septembrie 1768 şi noiembrie 1771–august 1774.

[8] Yuzo Nagata, *op. cit.*, p. 13–15.

[9] A.N.C.-B., Doc. turceşti, rola II, cadru 396: *„mah-i rebi ül-ahirenin onbirinci pencşembe günü sahrayı Bender'de şerefresan vürüd idüb"*...

acelaşi raport în care se relatează situaţia fostului mare vizir Mehmed Paşa *(„vezir-i azam-i sabık Mehmed Paşa...")* sunt trimise la Istanbul ştiri asupra propunerilor otomane în privinţa articolelor armistiţiului *(„musâliha maddesi")*[10].

Fostul mare vizir îi lăsase moştenire lui Muhsinzade Abdullah Paşa nu numai o situaţie militară dezastruoasă, dar şi o conjunctură diplomatică complicată. În primăvara anului 1737, otomanii se pregătiseră pentru o ripostă militară contra Rusiei[11], atitudine la care sultanul fusese împins prin jocul diplomatic al ambasadorilor Angliei, Franţei şi Austriei. De deplasarea unor unităţi militare de la frontiera occidentală, dinspre Bosnia spre frontiera pontică, ceea ce a dus la slăbirea securităţii la frontiera vestică şi la transformarea Dobrogei într-un bastion fortificat, în care fuseseră concentrate trupe din diverse regiuni, muniţii şi furaje, considerate ca necesare în vederea desfăşurării războiului de recuperare contra Rusiei, a profitat Austria care a tergiversat adoptarea unei poziţii clare în diferendul dintre Rusia şi Imperiul otoman[12]. Dezintegrarea sistemului otoman de apărare dinspre Occident a permis Austriei să organizeze o ofensivă militară surprinzătoare pe două direcţii — spre Bosnia şi spre Ţara Românească şi Moldova[13]. Noile achiziţii teritoriale au permis Austriei să-şi modifice radical

[10] Silahdar Mehmed Paşa, mazilit la 5 august 1737, a fost numit în paza cetăţii Ağriboz, Ibidem, rola II, cadru 398.

[11] Ö. Gökbilgin, D. Desaive, *Le Khanat de Crimée et le campagnes militaires de l'Empire Ottoman, fin du XVIIe et debut du XVIIIe siècle (1687–1736)*, în „C.M.R.S.", 11(1), 1970, p. 110–118. Otomanii doreau să recupereze Cetatea Azov *(Azak)* pierdută în 1736 în urma primei invazii ruseşti asupra litoralului nord pontic.

[12] Diplomaţia austriacă a intoxicat cercurile conducătoare otomane cu ideea, care a căpătat mulţi adepţi pe malurile Bosforului, că Austria va îndeplini un rol de intermediar, binevoitor, în conflictul dintre Imperiul Otoman şi Rusia. O dovadă a ineficacităţii sistemului de informaţii otoman îl reprezintă faptul că deşi încă din ianuarie 1737 Austria semnase o convenţie militară cu Rusia (Veniamin Ciobanu, *Les Principautés Roumaines et la politique européenne (1699–1815)*, Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1984, p. 42), totuşi marele vizir şi vârfurile palatului credeau în declaraţiile formale ale internunţiului von Talmann. Informaţiile trimise din Ţara Românească şi Moldova privind intenţiile mascate ale austriecilor nu au avut ecou la Poartă. După un izvor contemporan *(Cronica Ghiculeştilor. Istoria Moldovei între anii 1695–1754*, ed. N. Camariano, A. Camariano-Cioran, Edit. Academiei, Bucureşti, 1965, p. 359): „atunci s-au adeverit vorbele lui Grigore Vodă, care spusese de mult Porţii otomane despre viclenia şi scopurile împăratului Austriei, care s-a arătat în loc de mijlocitor al păcii, duşman, chipurile ca să viclenească Poarta să primească pacea după vederile ruşilor".

[13] Deşi a declarat război Imperiului Otoman la 6 iunie, Austria nu a început ostilităţile decât la 12 iulie — când a atacat pe întreg aliniamentul, din Moldova până în Bosnia, vezi *Mémoirs secrets de la guerre de Hongrie pendant les campagnes de 1737, 1738 et 1739*, par le Comte de Schmettau, Francfort, 1771, p. 1–2. În acest interval Poarta nu a luat măsuri eficace de apărare a ţărilor române. Spre linia frontului care se profila au fost trimise câteva piese de artilerie iar Constantin Mavrocordat a primit ordinul de a construi un pod de vase peste Dunăre între Rusciuk şi Giurgiu pentru armatele otomane; ştire din 20 iunie 1737 din Istanbul, *Hurmuzaki, Documente*, vol. I, supliment 1, doc. D.CCXXXIII, p. 503. Credem că intrarea Austriei în război a fost grăbită de avansul rapid şi uşurinţa armatei ruse în cucerirea Oceakovului la începutul lunii iulie 1737 cât şi de masivele pierderi umane suferite de otomani, Cristoph Hermann Manstein, *Mémoirs historiques politiques et militaires sur la Russie, depuis l'année 1727 jusqu'a 1744*, Paris, 1771, p. 209.

pretenţiile[14] şi să încerce, în conjunctura în care otomanii luptau pe două fionturi, să obţină într-o poziţie avantajoasă, o legitimare juridică printr-un tratat bilateral cu Imperiul otoman, sau trilateral cu participarea Rusiei.

După cum rezultă din aceste rapoarte inedite, în cursul viziratului lui Abdullah Paşa a existat o puternică presiune diplomatică concentrică şi simultană asupra cercurilor politice decizionale din Imperiul otoman din partea Angliei, Franţei şi Olandei, ca Turcia să iniţieze o diversiune contra Austriei prin lansarea în spatele frontului dunărean a fiului lui Francisc Rákóczi, Iosif Rákóczi. Aceste intervenţii s-au produs însă tardiv, deoarece sultanul Mahmud I pregătise logistic în primăvara anului 1737 un război ofensiv cu Rusia pentru a recupera pierderile din anul 1736 în regiunile nord-pontice. Faptul că marele vizir Muhsinzade Abdullah Paşa a fost iniţiatorul „afacerii Josif Rákóczi", în care s-au implicat în mod deschis Ibrahim Muteferikka şi aventurierul francez Ahmed Paşa Bonneval şi în spatele cărora s-au aflat ambasadorii Franţei, Marchizul Louis Sauveur de Villeneuve, Angliei, Sir Everard Fawkener şi al Olandei, Cornelius Calkoen, este consemnat cu numeroase amănunte şi în rapoartele trimise de cei 3 diplomaţi. Aceste rapoarte confirmă că din primavara până în toamna anului 1737, în vreme ce ambasadorul Franţei s-a aflat la Istanbul[15], ceilalţi doi, în speţă ambasadorul Angliei şi al Olandei s-au aşezat în Dobrogea de nord, la Babadag, care a devenit pentru câteva luni centrul politic şi diplomatic al întregii împărăţii otomane. Însuşi sultanul Mahmud I, înainte de martie 1737, s-a deplasat în zona gurilor Dunării. Din Babadag, la 2 martie 1737/29 şevval 1149; 3–12 martie/evail zilkade 1149; 17 martie 1737/15 zilkade 1149; 8 aprilie 1737/2 zilhicce 1149; 12–21 aprilie 1737/evasit zilhicce 1149, sultanul a adresat mai multe firmane dregătorilor săi de la linia Dunării în vederea facilitării concentrării trupelor otomane pe şesul de la Isaccea. Aici, Mahmud I

[14] În primăvara 1737 în vreme ce otomanii cereau restituirea Belgradului şi Banatului, însoţită de o despăgubire de 10 milioane florini, austriecii reclamau doar rectificari minore de graniţă către Principatele române, V. Mihordea, *Contribuţii la istoria păcii de la Belgrad*, Craiova, 1935, p. 4–5. Însă la Congresul de la Nemirov austriecii au încercat, maximal, sa obţina cedarea Ţării Româneşti până la Dâmboviţa, care urma să fie graniţa, sau cel puţin până la Argeş (*Hurmuzaki. Fragmente*, vol. V, p. 64); se pare că ar fi vrut şi Moldova (N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 1895, p. 348); cedarea unor teritorii întinse cu cetăţile Vidin, Niş, Bosnia, etc. (*Hurmuzaki. Fragmente*, vol. V, p. 65); o despăgubire de război de 20 milioane florini (N. Iorga, *op. cit.*, I, p. 347 şi *Hurmuzaki. Documente*, vol. I, Supliment 1, p. 509).

[15] În politica orientală a Franţei, atât cardinalul de Fleury cât şi secretarul de stat în afacerile străine, Chauvelin, erau partizanii luptei totale contra Austriei. Se dorea manevrarea otomanilor contra Austriei, dar fără a se încheia o alianţă scrisă şi formală cu Poarta. V. Mihordea, *op. cit.*, p. 8. Penetraţia Rusiei în Marea Neagră şi accesul liber al navelor ruseşti prin strâmtori puneau în pericol interesele franceze din Mediterana Orientală. Franţa urmărea un dublu obiectiv înfrângerea completă a Austriei şi limitarea ascensiunii Rusiei în bazinul pontic prin organizarea unei ofensive surprinzătoare a Suediei asupra Petersburgului.

împreună cu suita sa rezida încă înainte de ultima decadă a lunii mai 1737[16]. Deşi ulterior suveranul osman a revenit la Istanbul, la Babadag a rămas în continuare marele vizir, Silahdar Seid Mehmed, predecesorul lui Abdullah Paşa. După rapoartele ambasadorului Olandei, Cornelius Calkoen, trimise la 26 mai şi 19 iunie, din Babadag, marele vizir se afla în această localitate împreună cu ambasadorul englez[17]. Se credea că la 5 iunie 1737 tabăra turcească va trece Dunărea pe la Isaccea. Însă planul otoman de a deschide un conflict militar doar cu Rusia pentru recuperarea cetăţii Özü (Oceakov) a fost anihilat de surprinzătoarea ofensivă austriacă în Bosnia, Ţara Românească şi Moldova. În acest context, când la Nemirov trebuiau să debuteze, după amânări succesive, tratativele trilaterale dintre Turcia, Austria şi Rusia, Mahmud I, pentru redresarea situaţiei de la frontierele dunărene, l-a pomovat ca mare vizir pe experimentatul militar Abdullah Paşa. Acum a redevenit actual proiectul de a se creea o diversiune în coasta Austriei. Se spera ca în jurul lui Josif Rákóczi se vor ralia grupările nobiliare ungureşti care manifestau atitudini antihabsburgice.

După un raport inedit din 29 noiembrie 1736[18] adresat din Istanbul de Sir Everard Fawkener consilierului regal Horatio Walpole „fiul Prinţului Rákóczi a sosit la reşedinţa tatălui său la Rodosto, la Marmara. El a debarcat de pe o navă franceză la Gallipole".

Sultanul Mahmud I, considerat în istoriografie ca un suveran paşnic şi deosebit de precaut, a amânat aplicarea planului antiaustriac — datorită spectrului periculos pentru otomani de a lupta simultan pe două fronturi cu inamici puternici — până după asigurarea succesului contraofensivei turceşti în Bosnia, Ţara Românească şi Moldova şi când se conturase cu claritate, posibilitatea încheierii unui acord separat cu Moscova, iar Polonia oferise garanţii de neutralitate. Marele vizir Muhsinzade a utilizat dosarul „afacerii Rákóczi" pentru a crea delegaţiei otomane trimisă la Nemirov un avantaj diplomatic în tratativele secrete cu emisarii austrieci.

Încă din cursul lunii aprilie 1737 fusese trimisă la nordul gurilor Dunării la Oceakov (Özü) o delegaţie compusă din ministrul de externe *(reis ül-küttab)* Mustafa Efendi, şeful cancelariei de jurnalieri *(başruznamçeci),* Mehmed Emni

[16] *Documente turceşti privind istoria României, vol. I, 1455–1774,* ed. Mustafa A. Mehmet, Edit. Academiei, Bucureşti, 1976, doc. 217, p. 224–225; doc. 218, p. 225–226; doc. 219, p. 226–227; doc. 220, p. 227–228; doc. 221, p. 228–230; doc. 222, p. 230.

[17] N. Iorga, *Ştiri despre veacul al XVIII-lea în ţerile noastre după corespondenţe diplomatice străine, I, 1700–1750,* extras din „Analele Academiei Române", Seria II. Tom XXXII, Memoriile Secţiunii istorice, 1909, p. 33.

[18] Sir Everard Fawkener, ambasadorul Angliei către consilierul Horatio Walpole: *"The Son of Prince Ragotzki is arriv'd at the residence of his late Father at Rodosto, upon the Propontis. He debarked from a French Vessel at Gallipoly".* (Public Record Office, State Papers Foreign, *Turkey,* dosar 97/28, f. 271). Mulţumim şi pe această cale domnului Paul Cernovodeanu care cu amabilitate ne-a pus la dispoziţie această ştire.

Bey, şeful biroului de corespondenţă al viziratului *(sadaret mektupçusu)*, Mehmet Ragib Efendi şi secretarul armaşilor *(silâhdarlar kâtibi)*, Said Mehmed Efendi. Datorită atitudinii Austriei, care dorea să înceapă tratativele de pe poziţii de forţă, cât şi a întârzierii deliberate a sosirii plenipotenţiarilor ruşi, convorbirile de la Nemirov au debutat la 16 august 1737, deci la 10 zile după promovarea lui Muhsinzade Abdullah Paşa ca mare vizir. În acel moment, în tabăra virizală de la Babadag, conform raportului trimis la Istanbul, continuau să rezideze „ambasadorii Angliei şi Olandei"[19]. Din perioada imediat următoare deschiderii convorbirilor de la Nemirov, datează raportul viziral adresat sultanului, în care pentru prima dată sunt menţionate presiunile diplomatice pentru „instalarea fiului lui Francisc Rákóczi pe tronul regatului"[20]. După raportarea unor date privind deplasarea la Tulcea[21], a situaţiei din zona Vidinului[22], al cărui apărător, vizirul Ivaz Mehmed Paşa trimisese o scrisoare printr-un emisar la Babadag cu ştiri despre operaţiunile contra Austriei şi sosirea flotei Dunării în părţile Isaccei[23], marele vizir Muhzinzade Abdullah Paşa revine asupra misiunii ambasadorilor Angliei, Sir Everard Fawkener, şi al Olandei, Cornelius Calkoen, care „rezidau încă la Babadag şi intenţionau să plece la locul tratativelor"[24]. În legătură cu tratativele de la Nemirov, într-un raport viziral, trimis probabil în ultima decadă a lunii august, — în *telhis* se menţionează un acord preliminar încheiat între ambasadori în ziua de 19 august 1737 *(rebi ül-ahırının yirmibirinci gününde)* — s-a comunicat suveranului osman despre o scrisoare primită prin intermediul translatorului divanului vizir de la delegaţii otomani, în legătură cu necesitatea acordării unor noi scrisori de acreditare şi plenipotenţiare acestora, cât şi a unor dispoziţii oficiale în vederea încheierii convenţiei cu delegaţii Rusiei *(Mosvov)* şi Austriei *(Nemçe)*[25]. În încheiere se menţiona sosirea la Babadag a lui Ragib Efendi, care era practic şeful delegaţiei otomane în tratativele cu internunţiul Austriei, baronul Leopold von Talmann[26], probabil pentru a primi noi instrucţiuni. Pretenţiile teritoriale ale Austriei şi Rusiei depăşeau plenipotenţele

[19] A.N.C.-B., Doc. turceşti, rola II, cadru 399: *„Babadağında meks üzere olan Ingiltere ve Felemenk elçileri"...*

[20] Ibidem, rola II, cadru 405: *bundan akdem Nalkıran oğlunun kiraliğim teslim zimuretinde"...*

[21] Ibidem, rola II cadru 412–413.

[22] Ibidem, rola II, cadru 417 *„...hala Vidin muhafızı vezir (Ivaz) Mehmed Paşa kullarının mektubu kaimesi varıd olub..."*

[23] Ibidem, rola II, cadru 419: *„Isakçi tarafına Tuna sefineleriyle gelür iken..."*

[24] Ibidem, rola II, cadru 431: *„hâla Babadağında ikamet üzere olan Ingiltere ve Felemenk elçileri mahall-i mükalemeye gidecekleri.* Pentru această intenţie nerealizată vezi şi cadru 507.

[25] Ibidem, rola II, cadru 477: *„Murahhas efendiler bu defa divan tercüman yediyle mektub ve kaimeleri ve müceddeden iktiza ruhsâtname müsveddesi..."*

[26] Încă de la începutul secolului al XVIII-lea von Talmann a deţinut funcţia de rezident imperial la Istanbul. În această calitate a participat la negocierile comerciale otomano-habsburgice din 1704. Datorită experienţei acumulate în februarie 1732 a fost ridicat de la rangul de rezident imperial la Istanbul la cel de internunţiu, Cristina şi Costin Feneşan, *Două documente osmane privind comerţul austro-turc în Banat şi Moreea (1722–1734)*, în „Tibiscus", vol. 5, Timişoara, 1978, p. 217.

acordate inițial, de sultan și marele vizir, delegației otomane. Pentru a face mai flexibilă Austria, din inițiativa marelui vizir Muhsinzade Abdullah Pașa a fost organizată o contraofensivă în Bosnia și Țara Românească și s-a încercat simultan punerea în aplicare a planului de a se creea dificultăți în spatele inamicului. Într-un raport nedatat, dar probabil anterior datei de 27 august — această dată figurează în raportul imediat următor[27] — marele vizir îl informa pe sultan că asupra sa se exercitau presiuni de „ambasadorii Angliei și Olandei ca și ambasadorul Franței, care au aversiune față de austrieci și moscoviți, și care au declarat de ce nu sunt utilizați în astfel de vremuri Humbaracibași și fii lui Rákóczioğlu. Acestea au fost în repetate rânduri spuse de dragomanii ambasadorilor". Prin intermediul lui Ibrahim Muteferikka *(Basmaci Ibrahim Efendi),* Ahmed Bonneval Pașa *(Humbaracibași Ahmed)* ceruse marelui vizir „ca prin decizia sa fiul răposatului rege Rákóczi, care se află acum la Tekfurdag să fie introdus printre unguri și să pricinuiască o mare revoltă în țara austriacă". În încheiere, marele vizir cerea emiterea unui firman imperial *(ferman-i hümayün)* pentru aducerea lui Humbaracibași, cu o zi mai devreme în tabăra oastei imperiale, pentru discutarea acestor probleme[28].

Pe lângă faptul că porecla de Tipograful (Basmaci) intrase și în circuitul cancelariei otomane, acest raport dezvăluie partea cea mai puțin cunoscută din activitatea de dregător de stat și diplomat a lui Ibrahim Muteferikka, anume implicarea lui directă în afacerea „Rákóczioğlu". Originar din Transilvania, vorbitor al limbii maghiare, cunoscut doar sub numele islamizat, Ibrahim Muteferikka a fost în relații deosebit de apropiate cu fostul principe al Transilvaniei, Francisc Rákóczi II în perioada în care ultimul s-a aflat în Imperiul otoman ca refugiat (1717–1735). În 1720, după îndeplinirea unor misiuni diplomatice la Viena și Belgrad, sultanul Ahmed III l-a numit ceauș imperial și ofițer de legătură pe lângă Francisc Rákóczi, cu misiunea de a-l supraveghea pe acesta cât și numeroasa sa suită maghiară găzduită la Rodosto. În această calitate Ibrahim a adresat la 24 august 1720 (19 șevval 1132) o cerere *(arz)* serviciului contabilității centrale de a fi renumerat în luna respectivă cu suma ce i se cuvenea de 1 800 akçele. Solicitări similare au fost adresate la 26 noiembrie 1720 (25 muharrem 1133); 14 decembrie 1720 (13 safer 1113); 22 februarie 1722 (23 rebi-ul-ahir 1134); 6 iunie 1722 (21 șaban 1134); 29 decembrie 1727 (15 cümazi ül-evvel 1140); 1 aprilie 1731 (23 ramazan 1143); 18 noiembrie 1731 (18 cümazi ül-evvel 1144); 18 februarie 1732 (21 șaban 1144)[29].

Cât de apropiate au fost relațiile dintre Ibrahim Muteferikka și familia lui Rákóczi II sunt semnalate de ultimul în scrisoarea sa de adio, elaborată cu puțin timp înainte de producerea decesului său (aprilie 1735). Francisc Rákóczi reco-

[27] A.N.C.-B., Doc. turcești, rola 2, cadrul 484–485. Raportul este datat miercuri 27 august 1737 *(cümazi ül-evvel gürre ceharșembe günü)* și se referă la activitatea hanului tătar Mengli Giray, aflat dincolo de Dunăre, în Basarabia cu misiunea de a recupera cetatea Özü (Oceakov).

[28] Ibidem, rola 2, cadru 482–483. Raport în curs de publicare în „Revista istorică", t. VIII, 1997, nr. 7–8.

[29] Maria M. Mravkova, *A Rákóczi emigráció Törökországban. Török i ratok a szófiai Nemzeti Könyvtár Orientalisztikai Osztályának anyagában,* în „Századok", 1976, nr. 6, p. 1 121–1 130.

manda bunăvoinței marelui vizir Hekimoğlu Ali pe toți prietenii săi care-l urmaseră în refugiul din Imperiul otoman, pe dregatorii turci puși în slujba sa și *„sed praecipue Ibrahim Effendi, meum fidelissimum Interpretem; Deus omnipotens recompenset pretiosissimus suis benedictionibus in me effusa facta"*, adică „în mod special pe interpretul meu fidel Ibrahim; fie ca Dumnezeu atotputernic să-l recompenseze pentru binefacerile sale față de mine"[30].

După moartea lui Rákóczi II, această scrisoare împreună cu alte documente au fost trimise la Istanbul unde au f s t aduse pentru m rele vizir de „Ibrahim-Effendi Dragoeman ou Interp e du Prınce à la Port ' . O luna maı târziu — așa cum rezultă din scrisoarea lui Mike elemen — d n 17 maı 17 5 — din Rodosto/Tekirdağ ımarele vizir l-a tr'm's pe Ibrahim Muteferikka la refugiații kuruți pentru a se ocupa din nou de problemele lor curente[31]. Afecțiun a lui Ibrahim Muteferikka pentru Francisc Rákóczi a fost transferata asupra fiului acestuia, Iosif Rákóczi. Ibrahim Muteferikka a făcut parte din grupul numeros de oameni politici — otomani și occidentali, care au depus eforturi stăruitoare pentru aducerea lui Iosif Rákóczi în Imperiul otoman și promovarea lui ca „rege al Ungariei și principe al Transilvaniei".

Adept al ideilor reformatoare, apropiat prin afininități politice de marele vizir Damad Ibrahim Pașa (1718–1730), de diplomatul Mehmed Efendi, cunoscut sub numele de Yirmisekiz Çelebi (trimis ca ambasador în Franța în 1718) și de fiul acestuia Sa'id Efendi care l-au sprijinit în deschiderea unei tipografii la Istanbul (1727), Ibrahim Muteferikka simultan cu această activitate culturala a desfășurat și o intensă activitate politică și doplomatica. Sub influența lui Ahmed Pașa Bonneval, cunoscut sub cognomenul Humbaraci Pașa, Ibrahim Muteferikka considera Rusia și nu Austria ca principalul inamic al Turciei[32].

[30] Hopp Lajos, *La civilisation de la Turquie vue par Kelemen Mikes chambellan du Prince Rákóczi*, în vol. *Türk-Macar kültür münasebetleri ișigi altinda II. Rákóczi Ferenc ve macar mültecileri, sempozyumu (31 Mayis–3 Haziran 1976) Istanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/ Symposium on Rákóczi Ferenc II and the hungarian refugees in the light of turco-hungarian cultural relations (31 May–3 June 1976) Üniversity of Istanbul, the Faculty of Lettres*, Istanbul, 1976, p. 146.

[31] *Ibidem.*

[32] Contele Alexandre de Bonneval, islamizat înainte de 1731 (firmanul sultanului în carac tere arabe a fost publicat de B. Nedkov, *Osmanoturska diplomatika i paleografia*, vol. 2, Sofia, 1972, p. 73–74) sub numele de Ahmed Pașa, deși a contribuit la victoriile otomanilor contra Austriei, modernizând sistemul militar otoman, totuși considera Rusia și nu Austria principalul adversar. Prieten apropiat al francofilului Said Efendi, Ahmed Pașa a contribuit la dezvoltarea influenței franceze la Poartă. Heinrich Benedik, *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval, 1675–1747*, Graz–Köln, 1959, p. 100, indică sfârșitul anului 1737 ca moment al apropierii între Iosif Rákóczi și Ahmed Pașa. Pentru relațiile dintre aceste 2 personaje vezi Septime Gorceix, *Bonneval Pacha et le jeune Rákóczi*, în vol. *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française*, Paris, 1938, p. 341–363. Datorită impreciziei izvoarelor otomane nu am putut stabili dacă Ahmed Pașa a fost îndepărtat din Istanbul și mazilit la Kastamonu în urma victoriilor austriece din vara 1737 sau datorită eșecului tentativei lui Iosif Rákóczi. Pentru ultima variantă (1738) optează editorul Neșet Cagatay al cronicarului Mustafa Nuri Pașa, *Netayic ül-vuküat. Kurumlari ve örgütleriyle Osmanli tarihi*, ed. III, vol. III IV, Ankara, 1992, p. 331.

Din acest motiv implicarea lui Ibrahim Muteferikka în afacerea „Rákóczioğlu” pare destul de surprinzătoare, dar ea poate fi descifrată prin condiţiile momentului din vara anului 1737. În acest nou context internaţional din 1737 sultanul Mahmud I l-a trimis în misiune pe Ibrahim Muteferikka la Palatinul de Kiev pentru negocieri în legătură cu tratatul cu Polonia[33], pentru a obţine avantaj de poziţie în tratativele purtate la Nemirov simultan cu Rusia şi Austria. La întoarcerea din misiune Ibrahim Muteferikka, s-a întâlnit în Dobrogea de nord cu marele vizir Abdullah Paşa cât şi cu ambasadorii Angliei şi Olandei. Cu siguranţă cu acest prilej diplomatul osman, care era unul din principalii promotori ai alianţei turco-franceze contra Rusiei, a intervenit la marele vizir în favoarea lui Iosif Rákóczi.

În conformitate cu un raport al Marchizului de Villeneuve la 20 septembrie 1737[34], deci la scurtă vreme după trimiterea raportului lui Abdullah Paşa către sultan, Prinţul Rákóczi avusese la Istanbul, o întrevedere cu locţiitorul marelui vizir *(Kaymakam)* şi, după o promisă audienţă publică la sultan, urma să fie trimis prin Dobrogea — unde se afla tabăra marelui vizir — şi Moldova în Transilvania. În mod curios în *Cronica* ardeleanului Gheorghe Şincai, sub aceeaşi dată de 20 septembrie[35], se notează — după moartea lui Francisc Rákóczi II — că fiul său Iosif este chemat la Ţarigrad „şi atunci au căpătat firman ca să fie prinţ Ardealului”. În realitate acest eveniment s-a produs abia în ianuarie 1738[36].

În luna septembrie 1737 Abdullah Paşa a rămas tot în zona Babadagului. După un raport al ambasadorului Olandei, Cornelius Calkoen, la 7 septembrie pleca, din tabăra marelui vizir din Babadag, emisarul polon Stadnicki cu cererea

[33] Polonia a încercat în 1737 reactualizarea vechiului proiect de a transforma Moldova în „stat tampon”. Dacă în mod oficial Polonia se declarase pentru continuarea raporturilor polono-otomane în cadrul trasat de tratatul de la Karlowitz — în schimb în instrucţiunile secrete date emisarului ei la Nemirov se cerea Porţii la renunţarea fortificării Hotinului şi oprirea colonizării tătarilor în Moldova. Poarta prevăzând eşecul tratativelor, a cerut Poloniei permisiunea ca trupele otomane să treacă pe teritoriul ei până la Kiev şi să le faciliteze aprovizionarea pentru trupele de la frontieră. V. Ciobanu, *Relaţiile politice romano-polone între 1699 şi 1848*, Edit. Acad., Bucureşti, 1980, p. 64.

[34] *Hurmuzaki, Documente*, vol. I, Supliment 1, doc. DCC XLII, p. 507. *Kaymakam* era Yeğen Mehmed Paşa, care va fi numit mare vizir după mazilirea lui Muhsinzade Abdullah Paşa.

[35] Gheorghe Şincai, *Hronica românilor*, tom III, ed. Florea Fugariu, Manole Neagoe, Edit. pentru literatură, Bucureşti, 1969. p. 361. Motivaţia acţiunii lui Josif Rákóczi: „pentru că nădejduia turcii cu cât se va apropia acesta, ungurii şi ardelenii îndată vor sta cu dânsul” concordă cu cea expusă în raportul adresat de marele vizir, sultanului.

[36] Fără pregătiri speciale Iosif Rákóczi, a plecat din Istanbul spre Dobrogea. La 18 februarie a sosit la Cernavodă, de unde l-a trimis pe K. Mikes la domnul Ţării Româneşti, Constantin Mavrocordat. Apoi I. Rákóczi s-a îndreptat spre Vidin, unde se aflau circa 60 de kuruţi. Sprijinit de unităţi turceşti trimise din capitală şi zona Hotin a pătruns, însoţit şi de Ahmed Paşa, în Transilvania. Excomunicat de Papă, rănit şi înfrânt, la 19 octombrie 1738 Iosif Rákóczi s-a reîntors la Cernavodă. Aici a decedat, probabil otrăvit de doctorul său, cf. Carol Göllner, Paul Abrudan, *Francisc Rákóczi al II-lea*, Edit. Militară, Bucureşti, 1983, p. 207–208.

otomanilor ca regele Poloniei August al III-lea să manifeste o strictă neutralitate[37]. La Babadag a continuat să stea şi ambasadorul Angliei Sir Everard Fawkener, care la 2/13 octombrie 1737 trimitea o scrisoare care cuprindea ştirea căpătată de la marele vizir precum că Austria la Nemirov „cerea Bosnia, Nisa (Niş) şi Vidin cu teritoriile care depind de ele, Valahia şi Moldova, în afară de despăgubirile de război"[38]. Prezenţa simultană a acestor doi ambasadori este confirmată de una din ultimele rapoarte trimise de Abdullah Paşa în care se relata că „încă se afla la Babadag ambasadorii Angliei şi Olandei"[39]. Când deja se profila eşecul tratativelor de la Nemirov şi otomanii începuseră ofensiva, ambasadorul Olandei, a părăsit Dobrogea de nord revenind la Istanbul la 11 octombrie 1737. A fost urmat curând şi de ambasadorul Angliei. Data precisă a sosirii lui Muhsinzade Abdullah Paşa la Istanbul nu se cunoaşte. Evenimentul însă este ulterior emiterii firmanului din 25 octombrie–3 noiembrie 1737 *(evail-i receb 1150)* prin care sultanul, în consecinţa raportului adresat de marele vizir, ordona trimiterea unor unităţi militare suplimentare în Ţara Românească[40]. Este foarte probabil ca Muhsinzade Abdullah să fi revenit pe malurile Bosforului după sosirea la 11 noiembrie 1737 a delegaţiei otomane care participase la tratativele de la Nemirov.

Victorios pe câmpurile de luptă, atât împotriva austriecilor[41], cât şi a ruşilor, prin intrigile şefului haremului imperial, Beşir Aga, influent pe lângă sultan, Muhsinzade Abdullah Paşa a fost mazilit la 19 decembrie 1737[42].

Această colecţie de documente *(munşeat)*, al cărei conţinut l-am prezentat în mod sumar, pune într-o lumină reală activitatea unui mare vizir foarte puţin

[37] N. Iorga, *Ştiri despre veacul al XVIII-lea în ţerile noastre după corespondenţele diplomatice străine I 1700–1750*, p. 33. Monografia lui A. A. Kampmann, *The diplomatic mission of Cornelius Calkoen in Constantinople (1726–1743). The Ottoman Empire and the Dutch Republic in the 18th Century*, Stamboul, 1970, nu ne-a fost accesibilă.

[38] N. Iorga, *Acte şi fragmente*, vol. I, p. 348. Pentru poziţia Austriei la Congresul de la Nemirov, vezi Karl A. Roider, *Futile Peacemaking: Austria and the Congress of Nemirov (1737)*, în „Austrian History Yearbook", vol. XII–XIII (1976–1977), p. 100–150.

[39] A.N.C.-B., Doc. turceşti, rola II, cadrul 510: *„Hâla Babadağında ikamet üzere olan Ingiltere ve Felemenk elçileri..."*

[40] *Documente turceşti privind istoria României*, vol. I, doc. 224, p. 232 233. Editorul îl identifica pe „vizirul meu Abdullah Paşa" din firman — cu Abdullah Paşa, agă de ieniceri. Dintr-o poruncă ulterioară din 4–13 noiembrie 1737 *(evâsit-i receb 1150)* (Valeriu Veliman, *Relaţiile româno-otomane (1711–1821) Documente turceşti*, Bucureşti, 1984, doc. 83, p. 222 225) către boierii şi supuşii din Ţara Românească rezultă că seraskerul din zona Vidinului, Ivaz Mehmed Paşa, se adresase direct sultanului şi nu prin intermediul marelui vizir.

[41] O analiză deosebit de clară a obiectivelor austriece în 1737 şi a rezultatelor contraofensivei otomane din toamna aceluiaşi an după recuperarea Bosniei (august) până în noiembrie, când prin eşecul austriac în asediul Vidinului, punct cheie al sistemului defensiv otoman în Peninsula Balcanică, s-a produs cotitura decisivă, vezi Şerban Papacostea, *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718–1739)*, Edit. Academiei, Bucureşti, 1971, p. 304–305.

[42] *Mufassal Osmanli Tarihi*, p. 2 504.

cunoscut[43] şi totodată aduce o informaţie inedită, care completează cunoştinţele istoricilor asupra evoluţiilor militare şi diplomatice din triunghiul Imperiul otoman–Imperiul Habsburgic–Rusia din cursul verii şi toamnei anului 1737[44].

[43] Relaţiile lui Muhsinzade Abdullah — primul mare vizir de origine arabă, care înainte şi după această dregătorie a îndeplinit funcţii militare înalte în zonele imediat periferice ţărilor române la Bender (Tighina), Hotin, Vidin, Nicopol, — şi ale fiului său, Mehmed Muhsinzade, cu domnitorii ţărilor române sunt puţin cunoscute. În nici o lucrare din istoriografia română referitoare la razboiul otomano–ruso–austriac din 1735–1739, numele marelui vizir Muhsinzade Abdullah Paşa nu este menţionat. Muhsinzade Mehmed, paşă de Hotin — ortografiat Musun-Zade (Florin Constantiniu, *Constantin Mavrocordat,* Edit. Militară, Bucureşti, 1985, p. 162) — în timpul celei de-a treia domnii a lui Constantin Mavrocordat în Moldova (aprilie 1748–august 1749) a facilitat operaţiunea de eliminare a lazilor din această ţară. În indicele volumului de documente turceşti editate de Valeriu Valentin (Bucureşti, 1984) din cei 8 Abdullah indicaţi, 5 se referă la acelaşi personaj: Muhsinzade Abdullah (I doc. 60, p. 180, februarie 1728, „valiu de Rumelia"; II doc. 30, p. 119–121, noiembrie 1717, „muhafâz de Vidin"; III, doc. 111, p. 281–283, 15–24 februarie 1744 „fostul mare vizir Abdullah paşa, mutasarrâf în sangeacul Nikopol" şi „muhafâz de Vidin" şi doc. 112, p. 283–289, 30 iulie–8 august 1745, „muhafâz de Vidin şi mutasarrâf al sangeacului Nikopol"; IV doc. 128, p. 334–338, 31 iulie–9 august 1755, *gediklü*/inspector aflat în Moldova, emir; V doc. 148, p. 401–403, 10 decembrie 1760–7 ianuarie 1761, *gediklü,* mubaşir/comisar în Moldova, emir).

[44] Pentru situaţia internaţională din 1737 sunt deosebit de interesante rapoartele reprezentanţilor diplomatici britanici de la Istanbul, Viena şi Petersburg care în majoritate sunt inedite. Rapoartele din Rusia, parţial editate în colecţia *Sbornik Imperatorskago Russkago Istoriceskago obştestva* (cu subtitlul *Diplomaticeskaia perepiska angliiskih poslov i posslanikov prin Russkom Dvore)* vol. 80 (pentru anii 1736–1739), St. Petersburg, 1892 au fost semnalate de Paul Cernovodeanu, *Relaţiile Angliei cu Principatele dunărene în secolul al XVIII-lea. Vedere de ansamblu,* în „Revista istorică", tom. VI, 1995, nr. 11–12, p. 932–933.

CONTRIBUŢII CU PRIVIRE LA POPULAŢIA EVREIASCĂ A BANATULUI ÎN SECOLELE X–XVIII (PÂNĂ ÎN 1779)

de EUGEN GLÜCK

Primele semne privind prezenţa medievală a unei populaţii israelite în sud-vestul României provin din secolul al X-lea. Cronicarul anonim al regelui ungar Bela semnalează cazuri aparţinând cultului respectiv. Multă vreme contestată prezenţa lor a fost confirmată recent, într-o zonă apropiată, prin descoperiri arheologice pe teritoriul Ungariei[1].

Există date mai sigure despre comerţul practicat de evrei pe Dunăre, hotarul sudic al Banatului. Decretul de vamă al ducelui Ludwig al Bavariei menţionează, în 906, această realitate[2].

În secolul al XIII-lea, apar breşe serioase în sistemul economiei naturale, manifestată prin înviorarea circulaţiei mărfurilor. În acest sens, sporeşte transportul sării pe Mureş, provenit din salinele Transilvaniei. Blocurile de sare transportate pe nave dirijate de negustori evrei, printre altele, erau de cărcate la Lipova şi Cenad, luând apoi drumul la consumatorii din sudul Mureşului.

Această activitate însă a fost prohibită prin Bula de Aur promulgata de regele ungar Andrei al II-lea (1222). În 1231, regele a fost obligat sa precizeze şi mai clar că „evreii ...să nu fie puşi la conducerea... ocnelor de sare...'. Se pare că prevederile amintite, cel puţin deocamdată, au rămas literă moartă ceea ce a determinat întărirea dispoziţiilor antievreieşti din 1234[3]. De fapt, organizaţiile bisericeşti amplasate de-a lungul Mureşului, noii beneficiari ai comerţului de sare, o vreme nu dispuneau de mijloacele de transport şi personalul specializat, fiind nevoite să apeleze la serviciile evreilor[4].

[1] N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV, pe baza toponomiei şi onomasticii,* Bucure ti, 1933, p. 13; Vékony Gábor: *A kazár kérdés* (Problema cazară), „Életünk" (Budapesta), anul 19 2 p. 919–938; P.B. Goldner, *Khazar Studies,* în „Biblioteca Orientalia Hungariae", vol. 35, (19 0), p. 85.

[2] Bayerische Hauptstaatsarchiv, München, Fol. 59; Eugen Glück, *Un important eveniment ştiinţific,* în „Revista Cultului Mozaic", nr. 480, din 1 aprilie 1981, p. 2.

[3] *Documente privind istoria României* (veacul XI–XIII), C. Transilvania, I (1075 1250), Bucureşti, 1951, p. 192, 250, 265–266, 398.

[4] Márki Sándor: *Avadvármegye és Arad szabad királyi város története* (Istoria comitatului Arad şi a oraşului liber regesc Arad), vol. I, Arad, 1892, p. 428; *Monumenta Ecclesiae Strigoniensia,* I, p. 284.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 97–110, 1997

În următoarele două secole, Banatul fiind ocolit de principalele drumuri comerciale terestre, nu a fost în atenţia negustorilor evrei. Schimbarea situaţiei ne-o indică o scrisoare a căpeteniilor oraşului Lipova, adresată inchizitorului Giovanni de Capestrano (1455), în care se plâng de prezenţa „necredincioşilor"[5]. O dispoziţie adresată, la 29 iunie 1481, juzilor şi juraţilor oraşului Cenad, se referă la rambursarea datoriilor făcute de doi locuitori ai urbei la Mavssel — Evreul, provenit „din oraşul Viena". Remarca ne face să presupunem că acesta făcea parte din cei expulzaţi din capitala habsburgică în acelaşi an[6].

Uneori s-au încheiat tranzacţii importante cu participarea evreilor. În acest sens, primează contractele mijlocite de Mendel, mare om de afaceri, în anii 1515–1518, privind domeniile Şoimoşului şi Lipovei, vândute de ducele Gheorghe Hohenzollern de Brándenburg, voievodului Ioan Zapolia[7].

După moartea regelui Matei Corvin (1490), creşterea anarhiei feudale s-a resimţit şi în Banat, mai ales după înăbuşirea războiului ţărănesc din 1514. Spre exemplu, un evreu sefard, venit la Caransebeş în 1521, a fost răpit de castelanul cetăţii punându-l la dispoziţia banului de Severin. Consiliul Caransebeşului a intentat proces pe care l-a şi câştigat, primind însă doar 800 forinţi despăgubire pentru pierderea unui contribuabil important, evreul rămânând obligat să activeze în serviciul banului[8].

În anul 1552, Timişoara şi o parte a Banatului au fost cuprinse într-un paşalâc, iar cealalta parte a rămas în stăpânirea Transilvaniei, devenită principat autonom (1541).

Stăpânirea otomană nu a împiedicat imigrarea în Banat a evreilor de rit sefard, expulzaţi în 1492 din Spania şi receptaţi de Poartă. În condiţiile date, între 1552–1595, Lipova, supusă stăpânirii otomane, a jucat un rol major în schimbul de mărfuri, în timp de pace între Transilvania, paşalâcul Timişoarei şi al Budei şi chiar Austria de est. La o dată imprecisă, se implică şi evrei în acest comerţ, formând chiar o comunitate.

În anul 1595, se ridică Ţara Românească sub conducerea lui Mihai Viteazul, împreună cu Transilvania şi Moldova împotriva stăpânirii otomane. Concomitent cu luptele din Ţara Românească, o armată transilvăneană a cucerit Lipova. Un „avisi", editat în Veneţia la 22 septembrie 1595, relatează că „după ce s-a luat cu asalt Lipova, au fost tăiaţi în bucăţi toţi turcii şi evreii câţi au fost acolo". Totodată, principele Sigismund Báthori a interzis prezenţa lor în principat, „dând drept oricui să-i omoare dacă îi găseşte"[9].

[5] Iohannes Hofer, *Biblioteca Franciscana*, II, Roma, 1965, p. 356–361.

[6] *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, I, Bucureşti, 1986 p. 12 (în cont. *IMER*).

[7] Geheim. Archiv des Preusischer Kulturbesitz, Berlin — West, fond Cavalerii teutoni, cota XVIII/a; E. Glück, G. Kovách, E. Dörner, *Contribuţii noi cu privire la răscoala populară din 1514*, în „Studii şi materiale de istorie medie", Bucureşti, 1957, p. 441–448.

[8] *Monumenta Hungariae Judaica* (în cont. *M.H.J.)*, vol. 5/1, doc. nr. 281.

[9] *IMER*, I, doc. nr. 86.

În secolul al XVII-lea, Lipova, revenită sub stăpânirea otomană (1616), a jucat din nou un rol major în comerţul cu sare şi cereale. Astfel, negustorul Isac din Alba-Iulia, în 1683, a desfăcut la Lipova 5 000 câble grâu şi 2 000 câble secară (cca. 280–300 tone), transportate la destinaţie pe Mureş.

Un rol comercial a jucat şi comunitatea sefardă instalată în insula Ada-Kaleh, în secolul al XVII-lea. Informaţia se bazează pe o inscripţie găsită în sinagoga din Vidin[10].

Cea mai importantă antrepriză evreiască în secolul amintit a aparţinut evreului vienez Samuil Oppenheiner, furnizor al armatei imperiale. În anii 1694–1699, el deţine monopolul comerţului cu sare pe Mureş, având protecţia armatei imperiale care ocupase recent zona[11].

Pe parcurs, evrei s-au aşezat şi în Timişoara, centrul provinciei. Prima dovadă a prezenţei lor este piatra tombală din cimitirul de pe calea Lipovei (1636). Din textul inscripţiei reiese că defunctul a fost originar din Salonic, după unii chirurg. Oricum, cunoscând dispoziţiile rituale israelite, este limpede că cimitirul trebuia să fi existat anterior[12].

Avem informaţii şi despre un rabin cu numele de Iacob, care, după un timp, a părăsit Timişoara şi a plecat în Ucraina, căzând victimă pogromului dezlănţuit sub conducerea lui Bogdan Hmelniţchi pe la 1648[13].

Nu putem să obţinem decât date parţiale despre numărul evreilor din Timişoara. Punctul 7 al actului de capitulare a garnizoanei otomane (1716), a lăsat la aprecierea locuitorilor civili de a rămâne pe loc sau de a pleca. Nu ştim câţi evrei au uzat de această facultate. În schimb, aflăm că au rămas 12 familii, însumând 144 persoane. Desigur, este vorba de familii din cel puţin trei generaţii şi servitorii lor angajaţi[14].

În urma păcii de la Passarowitz (1718), Banatul a fost declarat provincie de coroană între Dunăre, Tisa, Mureş şi Carpaţi. În 1769, s-a creat sistemul grăniceresc româno-bănăţean, cu centrul la Caransebeş, subordonat Consiliului de Război din Viena. În 1778–79, Banatul a fost încorporat în Ungaria, împărţindu-se în comitatele Timiş, Torontal şi Caraş, sistemul grăniceresc menţinându-şi statutul.

[10] Mihai Guboglu, *Arhiva insulei Ada-Kale şi importanţa ei*, în „Revista Arhivelor", 1/1962, p. 117.

[11] *M.H.J.*, vol. 10, nr. 301, vol. 5/1 nr. 691; Max Grünwald: *Samuel Oppenheiner und sein Kreis*, vol. 5, Wien–Leipzig, 1913, passim.

[12] Există informaţii memorialistice că ar fi existat şi alte pietre tombale străvechi, dar au fost distruse în timpul asediului Timişoarei din 1848–49.

[13] I. Singer, *Aus Vergangenheit der Temeswarer Juden*, Sinai (Bucureşti), anul 1929, p. 96; M. Löwy, *Skizzen zur Geschichte der Juden in Temeswar*, Temeswar, f.a, p. 2.

[14] Singer Jakab, *Temesvári rabbik a XVIII és XIX században* (Rabini din Timişoara în secolele al XVIII şi al XIX-lea), Timişoara, f.a., passim.

În decursul secolului, datorită măsurilor statale și evoluției social-economice, s-au produs mutații importante în structura demografică a Banatului. Alături de populația românească majoritară și cea sârbă, s-au așezat coloniști germani, mici grupuri de francezi și spanioli. Așezarea ungurilor începe spre sfârșitul secolului.

După 1716, alaturi de evreii sefarzi, au început să apară și așkenazi din țările germanofone, Cehia și Moravia. Din punct de vedere organizatoric, la început au format o singură comunitate, iar pe la 1722–23, s-au scindat pe baza ritului. O dispoziție superioară, în 1743, i-a reunit în sens administrativ, celebrarea cultului rămânând apanajul celor două grupări după tradiție.

Din datele de care dispunem reiese că, în 1716, evrei se găseau doar în Timișoara. Mai târziu, apar sporadic familii și în teritoriu, ca de pildă două familii în 1726 la Caransebeș[15]. Acestea făceau parte din comunitatea Timișoara doar din punct de vedere strict religios, având dreptul să facă apel la serviciile rabinului și să se folosească și de cimitir[16].

Numărul evreilor domiciliați în decursul secolului al XVIII-lea, ne este cunoscută incomplet. În ceea ce privește Timișoara, putem întocmi următorul tabel:

Anul	Persoane	Creștere %
1716	14	—
1739	265	184,02
1781–82	318	120,00
1784–87	386	121,38

Referitor la întregul Banat, date mai concludente ne oferă recensământul din 1784–87, ce totodată oglindește scăderea ponderei comunității-mame din Timișoara.

Aria	Locuitori	%
Timișoara	368	67,07
Comitatul Timiș	118	19,28
Comitatul Caraș	44	7,18
Comitatul Torontal	64	10,45
Total	612	—

[15] *Temesvármegye és Temesvár* (Comitatul Timiș și Timișoara), red. Borovszky Samu, Budapest, 1913, p. 75–76. În epoca contemporană, evreii europeni se împărțeau în două categorii. Sefarzii (de limbă și cultură zisă ladino) erau urmașii celor expulzați în 1492 din Spania, și apoi, din Portugalia. Askenazii au adoptat limba germană medievală, adăugând elemente ebraice și arameice, fiind expulzați în mare măsură din Europa de vest în timpul cruciadelor.

[16] Arhiva Comunității Evreiești din Timișoara, Registru procese-verbale sec. XVIII, poz. 1–2/1743, (în cont. A.C.E.T.)

În confiniile militare prezenţa evreilor după 1769, oficial nu a fost tolerată, de aceea ei nu figurează în recensământ. La sfârşitul secolului şi la începutul secolului următor, evreii au fost mai toleraţi, ceea ce a făcut ca, în anul 1820, numărul lor să se ridice la 2 616 din care 1 124 la Timişoara (42,96%)[17].

Este neîndoios că creşterea numerică a populaţiei evreieşti s-a realizat datorită prolificienţei, precum şi diferenţei dintre imigrare şi expulzare, respectiv emigrare.

Vigoarea biologică a evreilor timişoreni este indicată de faptul că în 1784, 39, 56% dintre aceştia nu depăşiseră vârsta de 20 de ani. Contingentul celor între 1–7 ani era egal cu a celor de 7–20 ani, ceea ce oglindeşte nivelul mai scăzut al mortalităţii juvenile. Efectivul mediu al unei familii (două generaţii) era de 4,88 suflete. Se asigura, pe această cale, în cca. 50–60 ani, o dublare a efectivelor.

În perioada 1716–1739, a intervenit o schimbare esenţială în componenţa populaţiei evreieşti. În 1739, în Timişoara trăiau 94 persoane sefarde formând 15 familii mari. Dintre ei, 11 capi de familie erau născuţi în Timişoara, cu vreo 70 membri de familie, ceea ce denotă înjumătăţirea efectivului existent în 1716. Ceilalţi capi de familie proveneau din Ţara Românească (2), Constantinopol (1) şi Belgrad (1). În schimb, grupul aşkenaz s-a ridicat la 31 familii cu 171 membri. Locul naşterii capilor de familie indică recenta lor imigrare, fiind originari din Moravia (18), Ungaria (6), Cehia (3), Austria de Jos (1), iar în trei cazuri nu avem date.

Nu este întâmplătoare această mutaţie. Sefarzii s-au împuţinat prin emigrare, din cauza politicii antisemite a autorităţilor habsburgice, în opoziţie cu situaţia mai favorabilă avută anterior. Pe de altă parte, s-a resimţit efectul legii din Moravia (1726), ce limita dreptul de a întemeia o nouă familie doar unui singur fiu, ceilalţi fiind obligaţi să caute posibilitatea în afara provinciei. Cei veniţi din Ungaria cu siguranţă doar au tranzitat-o, având sorginte tot în Moravia.

Curând după 1716, au intervenit măsuri limitative în creşterea populaţiei evreieşti, care s-au resimţit chiar din primii ani de stăpânire habsburgică, practicată de mercantilistul guvernator, Mercy. Această politică ce căuta anumite foloase statale de pe urma contribuabilului evreu, a fost înlocuită, în 1736, de o politică ce urmărea expulzarea sau cel puţin minimalizarea efectivului de evrei din Banat. Potrivit dispoziţiilor date, puteau rămâne numai cei aprobaţi de generalul Mercy, respectiv descendeţii lor. Excedentul urma să fie expulzat. În acest

[17] *IMER*, II/2, nr. XXI; Thirring Gusztáv, *Magyarország népessége II. József korában* (Populaţia Ungariei în epoca lui Iosif al II-lea), Budapest, 1938, p. 121–122; Aurel Ţintă, *Colonizările habsburgice în Banat (1714–1740)*, Timişoara, 1972, p. 73; *Adattár az 1780 évi népszámlálás országos összesitő tabellájának adataihoz* (Documentar la tabelele cumulative pe ţară al recensământului din 1780), în *Történeti Statisztikai Közlemények*, 1957, I.

fel, unii evrei au fost declaraţi „toleraţi", iar ceilalţi consideraţi indezirabili. Practic, obligaţiile acestora din urmă au fost mărite faţă de stat şi dedublate faţă de funcţionarii administraţiei. Lor li s-au mai adăugat, în 1737, familii refugiate din Serbia (în urma retragerii trupelor imperiale învinse din Belgrad) stăpânită vremelnic de habsburgi (1718–1737). Pacea încheiată în 1739 a zdruncinat speranţele lor de întoarcere, iar autorităţile bănăţene năzuiau la expulzarea lor, mai ales după ce mareşalul Olivier, fostul guvernator al Serbiei, protectorul lor, încetase să aibă comanda în zonă[18].

Situaţia s-a agravat în 1743, punându-se la ordinea zilei efectuarea expulzării celor care nu aveau calitatea de tolerat. Ce-i drept, cu anumite rezerve, li se permitea scoaterea din provincie a avutului lor, ceea ce se şi referea în esenţă la împiedicarea scurgerii în exterior a metalelor preţioase. După o perioadă de incertitudini, la 27 ianuarie 1745, s-a fixat termen până la 31 martie pentru plecare.

Ca de obicei, practica a depăşit teoria şi au început să apară excepţii. Plecarea lui Moşhe Canachel din Lugoj şi a unei femei din sudul Banatului a fost amânată fără termen. Pe măsură ce s-a repetat data fixată pentru plecare, au crescut excepţiile, fără să ştim numărul exact al celor plecaţi şi rămaşi. Este caracteristic că, în 1748, s-a acordat drept definitiv de domiciliere la şase familii, capii lor fiind consideraţi de neînlocuit, ca un antrenor de călărit. Atmosfera de confuzie este caracterizată de o adresă a oficiului administrativ din Caransebeş, cerând lămuriri în cazul lui Michael Pinkas, dacă beneficiază de excepţie, fiind la zi cu plata taxei toleranţiale[19].

Paradoxal totodată apare şi o anumită imigrare determinată de întărirea influenţei mercantiliste în administraţia centrală habsburgică, în opoziţie cu cercurile militare habotnic antisemite. La mijlocul secolului, se ajunge la stabilitate, ceea ce se oglindeşte şi în faptul că, comunitatea din Timişoara a fost autorizată să cumpere o casă pentru scopuri obşteşti. În 1760, s-a aprobat edificarea unei sinagogi şi chiar a unui centru comunitar, în însăşi incinta cetăţii[20].

După o pauză de vreo două decenii, în 1776, apare aşa-zisul „Juden-Ordnung", o sinteză a dispoziţiilor generale existente în imperiu, cu aplicarea la Banat[21]. Documentul însă a avut o vigoare efemeră până după schimbarea poziţiei statale a Banatului. În realitate, s-a căutat limitarea activităţii evreieşti, dar şi creşterea veniturilor vistieriei.

În preambul, se obiectează că, între 1755 şi 1776, numărul familiilor din Timişoara a crescut la 76, fiind necesară oprirea imigrării. Pe viitor, se face distincţie între cei din Timişoara, limitaţi la 45 familii, şi cei de pe teritoriu al căror număr nu se fixează. S-a definit noţiunea de familie, înţelegând prin ea soţ şi

[18] Béla Schiff, *Unser Alt Temeswar*, Timişoara, 1933, p. 198–199.
[19] Oesterreichische National — Bibliothek, Wien, Secţia ms., cota 8 344, 8 455.
[20] *Studia Iudaica Austriaca*, vol. X, p. 5–30; *IMER*, II/2, nr. 99, 28.
[21] Dosarul complet se găseşte la Kameral Archiv, Viena, fond Banatica.

soţie, copii şi servitori. Această definiţie reducea cu mult numărul persoanelor care puteau intra sub efectul aprobării de a rămâne în Timişoara. Văduva care se întreţinea singură era asimilată capului de familie. Se căuta şi validarea legii matrimoniale din Moravia. Dacă se stingea o familie cu domiciliul în reşedinţa provincială, locul ei putea fi ocupat de alt pretendent (în lipsă, chiar şi din afara provinciei). Între familiile admise, figurau patru ale căror capi erau în serviciul comunitar, inclusiv rabinul. În cazul în care capul familiei privilegiate înceta din viaţă, membrii ei trebuia să părăsească provincia. Dacă vreunul dintre ei găsea un loc vacant în cota familiilor admise şi putea deveni contribuabil, rămânerea era autorizată.

Căsătoria se putea efectua numai cu aprobare în limita locurilor, dar celor de pe teritoriu nu li s-au impus îngrădiri. Căsătoria propriu-zisă se încheia numai în faţa rabinului, răspunzător şi pentru completarea unei evidenţe riguroase a enoriaşilor.

Deplasările în afara localităţii de reşedinţă erau condiţionate de un paşaport. Accesul temporar al evreilor în Banat era legat de eliberarea unei legitimaţii obţinute la vamă, cu durată precizată, plătindu-se o taxă zilnică de 5 groşi. Lipsa acestui document făcea ca respectivul, depistat de autorităţi, să fie considerat vagabond. Cei ce veneau la târguri erau exceptaţi de la taxă. Regulamentul prevedea categoriile care pot avea acces în Banat ca, de exemplu, cei veniţi pentru încheierea unor contracte comerciale sau vizitarea rudelor.

Tradiţiile multiseculare ce au îngrădit gama profesiilor ocupabile de evrei pe trei continente au determinat evreii să se ocupe prioritar de comerţ. În Banat, au practicat această ocupaţie alături de macedoromâni, greci şi armeni. În anul 1739, la Timişoara din cei 46 capi de familie nominalizaţi, 27 (58,69%) erau negustori, 4 meşteşugari (8,69%) şi câte unul lucra în domeniul manufacturilor, respectiv, era intelectual (2,17–2,17%). Un număr de 13 capi de familie (28,26%) nu au fost înregistraţi cu ocupaţie definitivă. Evreii de pe teritoriu, aproape fără excepţie, erau legaţi de circulaţia mărfurilor.

De fapt, cei fără ocupaţie definită erau negustori de ocazie, ambulanţi sau zilieri. Este important de remarcat că optica contemporană a plasat în rândul comercianţilor şi pe deţinătorii de localuri de consumaţie.

Structura sus-amintită s-a schimbat întrucâtva pe parcurs. La Caransebeş, spre exemplu, în 1781–82, unde faptic domiciliau 13 capi de familie, 7 practicau comerţul (53,84%), iar 4 erau meşteşugari (30,76%)[22].

O parte din comercianţi erau angrosişti. Fraţii Abraham şi Iacob Keppich, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, au preluat din depozitul central al administraţiei bănăţene o mare cantitate de miere, cu sarcina de a o desface pe pieţe vestice. Pe la 1740, Isac Adam Achracher exporta piei în Moravia. În

[22] *IMER*, II/2, nr. 149; Singer, *op. cit.*, p. 63.

1779, Schlesinger Wolf, mare furnizor al armatei imperiale, în perspectiva războiului austro-turc, cumpără cu 4 000 fl. o clădire în Timişoara pentru reprezentanţa lui[23].

O vreme după 1716, s-a menţinut preponderenţa importului mărfurilor venite de la sud de Carpaţi, mai ales prin intermediul Ţării Româneşti. Astfel, la 29 ianuarie 1726, administraţia provincială permite continuarea activităţii prin zona Orşova, cu plata unor taxe.

Dezvoltarea manufacturilor în proviciile ereditare habsburgice a fost urmată de străduinţele oficialităţii de a le asigura debuşeu, inclusiv în Banat. Decretul imperial din 1736 interzice negustorilor evrei să importe din sursele tradiţionale mărfuri, în afară de blănuri şi articole de căptuşeală. Ca urmare, în conscripţia din 1739, între angrosişti apar şapte capi de familie în Timişoara care mijlocesc produse zise „germane". Între ei figurează şi trei sefarzi, care în mod tradiţional erau legaţi de importurile sud-estice şi sudice. Un singur comerciant angrosist desfăcea ambele sorturi, personificând tranziţia. Evrei localnici apar şi printre furnizorii armatei. Astfel, în timpul războiului austro-turc, în 1738, ei au aprovizionat garnizoana cezaro-crăiască din Orşova.

Negustori evrei din Ţara Românească au tranzitat prin Banat mărfurile aduse de la târgurile bianuale de la Lipsca. O vreme, şi cei din Banat au putut participa la acest eveniment economic, însă decretul din 1736 şi în acest sens a conţinut restricţii. Comercianţii timişoreni au înaintat un memoriu cerând abrogarea măsurilor. Din evidenţele existente la muzeul de specialitate din Lipsca reiese că prezenţa bănăţenilor totuşi nu s-a redus la cazuri de excepţie. Măsurile protecţioniste ale Vienei şi-au atins apogeul prin decretul din 1770, care a interzis orice import în Ungaria, Transilvania şi Banatul Timişan, ce în practică s-a putut realiza doar parţial, fără să mai vorbim de contrabandă.

Evreii au jucat un rol şi în comerţul cu amănuntul, fapt relatat de Iohann Lehmann, care a vizitat Timişoara pe la 1783–1785[24].

Situaţia cea mai grea o aveau comercianţii ambulanţi, periclitaţi în condiţiile unei siguranţe publice precare. Astfel, în 1724, un asemenea negustor a fost atacat, cu familia lui, între Mehadia şi Caransebeş, jefuit şi asasinat.

Concurenţa neloială căuta să se sprijine pe măsuri discriminatorii. Astfel, în 1743 s-a cerut administraţiei provinciale excluderea evreilor din circulaţia mărfurilor în Timişoara, folosindu-se argumente clasice ale antiiudaismului.

Nu puţine greutăţi trebuiau surmontate în vederea încasării creditelor, mai ales când era nevoie de asistenţă oficială. Negustorii Kohn şi Herschl, după ani de insistenţă, au obţinut, în 1741, lichidarea sumei de 186 fl. din lăsământul

[23] *M.H.J.*, vol. 3, nr. 51; *IMER*, II/1, nr. 109; Singer, *op. cit.*, p. 2, 5.

[24] Baróti Lajos: *Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez* (Documentar privind istoria Ungariei de Sud în secolul al XVIII-lea), Budapest, 1893–1907, II, p. 239; *IMER*, II/1, nr. 20, II/2, nr. 71, 73; *MHJ*, vol. 3, nr. 290.

unui căpitan. Juden-Ordnung a redus la opt numărul autorizaţiilor pentru negoţ şi la şase „bolţi" (prăvălii) desfacerea hainelor uzate în Timişoara. Fiecare negustor avea dreptul la o singură prăvălie, însă produsele alimentare erau excluse, cu excepţia celor nominalizate, ca tutunul. Comerţul ambulant a fost prohibit şi deplasarea celor din Timişoara în teritoriu redusă la participarea la târguri, unde puteau veni şi evrei străini[25].

Meseriaşii satisfăceau modestele cerinţe ale consumatorilor localnici, elementele suprapuse acoperindu-şi dorinţele cu produse vieneze. În 1739, figurează la Timişoara patru meseriaşi (câte un croitor, fierar, săpunar şi măcelar). La Caransebeş, în 1781–82, aflăm doi săpunari, câte un gravor de sigiliu şi argintar. Restricţii au apărut şi în această direcţie. În 1735, Consiliul de Război se declară nemulţumit că brutăria orăşenească din Timişoara este deservită de evrei. Întrucât momentan brutarii nu au putut fi înlocuiţi, problema stă pe rol doi ani[26].

Autorităţile au fost mai îngăduitoare în legătură cu manufacturile, de fapt modernizarea unor instalaţii mai vechi, proprietate de stat. Astfel, în 1717, fraţii Iacob şi Abraham Keppich preiau „fabrica" de bere şi o velniţă în Timişoara. Tot ei au arendat şi o moară pe apă de pe Bega. În 1726, producţia de bere şi ţuică a fost încredinţată lui Wolfgang Mentzer şi Levi Schlesinger.

Activitatea cea mai amplă au avut-o Samson Bacherach şi asociatul său Wolf Mälz, care au pus în funcţiune la Timişoara o manufactură de postav (1731–1743). Proporţiile producţiei se oglindesc în faptul că ei nu şi-au putut acoperi necesarul de lână din producţia provincială, ci au importat materie primă din „Turcia", în realitate din Ţara Românească. Postavul timişorean ajungea şi pe pieţe îndepărtate. Cu ocazia unui incident ce tulbură deplasarea convoiului cu mărfuri lângă orăşelul Trnva (azi, Slovacia), lotul era compus din 26 căruţe încărcate.

Aceiaşi întreprinzători obţin avizarea unei tăbăcării în 1735. În 1743, se evidenţiază că resursele interne nu acoperă nevoile lor şi au recurs la acelaşi expedient ca şi anterior în problema lânei[27].

Epoca studiată, în Banat, nu a fost favorabilă pentru formarea unei intelectualităţi laice evreieşti, în Timişoara funcţionau un rabin şi un învăţător cu profil religios.

În secolul al XVIII-lea se observă o stratificare crescândă în rândurile evreilor bănăţeni. Comercianţii angrosişti, diriguitorii manufacturilor şi câţiva proprietari de casă reprezintă pătura înstărită. Din conscripţia caselor din cetatea Timişoarei (1779), reiese că evreii deţineau cinci, ceea ce echivala cu 3,20%.

[25] Baróti L., *op. cit.*, II, p. 184, 196, anexa p. 12.

[26] *M.H.J.* vol. 2, nr. 149.

[27] *Ibidem*, II/1, nr. 44, 201; II/2 nr. XIX; *M.H.J.*, vol. 3, nr. 360, 376, 475, 604, 606, 612, 614; Baróti L., *op. cit.*, II, p. 18.

Pătura mijlocie era reprezentată de comercianţii cu dever mai redus şi meseriaşi. Sărăcimea se compunea din comercianţi şi cei care trăiau din munci ocazionale.

Din textul lui Juden-Ordnung, reiese că, până atunci, în Banat, nu au fost aplicate riguros legile habsburgice privind prohibiţia conlocuirii creştinilor şi israeliţilor sub acelaşi acoperiş. În principiu, nici un creştin nu putea înnopta în locuinţa vreunui evreu sau să accepte hrană în contul remuneraţiei muncii sale. Amintitul regulament de acum stăruia să se aplice dispoziţia din 1772, iar creştinii să se mute în termen de opt zile, în tot Banatul, din case evreieşti.

Totuşi, în Banat, nu găsim dovezi că ar fi existat vreodată un ghetou zăvorât, după modelul unor oraşe occidentale. Doar în 1740, li s-a interzis să ridice case în incinta cetăţii. În realitate, ei se concentrau în special în jurul aşa-ziselor „curţi evreieşti". Neputând aplica dispoziţia precedentă din 1754, autorităţile au permis rămânerea celor 33 familii, respectiv a descendenţilor lor, care au locuit acolo înainte de anii 1736–1737. Pentru ceilalţi, s-a fixat cartierul „Fabric", recent întemeiat.

O adevărată lovitură de teatru a produs statutul din 1776, dispunând ca evreii să se aşeze în cetate. Nu este exclus ca, de data aceasta, să se fi plămădit intenţia creerii unui ghetou veritabil, planul naufragiind din cauza lipsei fondurilor, opoziţiei evreilor şi schimbărilor legislative puse în aplicare după 1779.

Autorităţile, stăruind în aplicarea dispoziţiei din 1776, au lărgit careul ocupabil în cetate şi le-au asigurat imunitatea fiscală de zece ani pe casele nou construite acolo. Menţionăm că locul destinat sinagogei şi anexele sale (1760), se găseau în cetate. Locuitorii în afara Timişoarei aveau dreptul la două case, una de locuit şi alta pentru negoţ. Puteau deţine şi o livadă, evident pentru producţia de prune. În schimb, li s-a interzis locuirea în casele creştinilor, dar pentru efectuarea mutării s-a acordat o păsuire de doi ani[28].

Evreii aveau şi un regim fiscal special ce, în fond, după cum s-a mai arătat, căuta să îmbine toleranţa lor cu beneficiul statal, bineînţeles în perioadele când cercurile habotnic-antiiudaice nu-şi puteau impune expulzările. În 1719, s-a instituit în Banat amintitul impozit ce constituia condiţia supremă în ceea ce priveşte toleranţa lor. Ulterior, această fiscalitate se amplifică în aşa-zisa taxă toleranţială, aplicată într-o serie de provincii imperiale. Încasarea acestora, ca şi a altor impozite cu caracter general, de regulă, erau arendate prin licitaţie, de cele mai multe ori formală, unui protejat al administraţiei, care, în mod obligatoriu, trebuia să fi fost şi el evreu. Acesta, la începutul activităţii lui, trebuia să verse în vistierie prima rată a impozitelor şi apoi, la termen, cotele aferente. Riscul încasărilor revenea arendaşului. Spre exemplu, în 1728, Wolfgang Mentzer, timişorean, se obliga să verse anual 700 forinţi în patru rate. În 1736,

[28] *Ibidem*, I, p. 50, 123; Singer, *op. cit.*, p. 5; Schiff B., *op. cit.*, p. 198; *IMER*, II/2, nr. 9, 171.

totalul obligaţiei s-a urcat la 800 şi mai târziu chiar 1 000 forinţi. Începând cu anul 1733, la Timişoara au fost impuşi şi cu „taxa de paiment" însumând 238 forinţi. Dat fiind faptul că încasările mergeau anevoie, existând o discordanţă între capacitatea de plată a contribuabililor şi pretenţiile oficiale, arendaşii nu rareori au trebuit să recurgă la sprijinul oficialităţii pentru încasarea forţată a impunerilor. Astfel, în 1735, a solicitat şi obţinut sprijin arendaşul Abraham Politzer[29].

Pe parcurs, au apărut şi impuneri ocazionale. În timpul războiului din 1741–1748, familiile au fost impuse, fără excepţie, cu câte 100 fl. neplata atrăgând după sine expulzarea. Este greu de crezut că această povară s-a putut realiza integral. Cunoaştem cazul lui Isak Ioseph din Aradul-Nou, care a vărsat 95 fl., faptul fiind atunci demn de menţionat. În 1746, s-a introdus capitaţia de 2 fl. Uneori, au apărut taxe de-a dreptul stranii, ca cea din 1760, pentru toleranţa sinagogei[30].

Dispoziţiile din Juden-Ordnung au evidenţiat şi mai mult caracterul mercantilist al politicii faţă de evrei. Sarcinile familiale trebuiau fixate individual, excluzând subrepartiţia şi uneori subvenţionarea în favoarea unora care puteau pierde, din cauza sărăciei, statutul de tolerat.

Evreii erau scutiţi de robote şi chiar de încartiruiri, nu datorită clemenţei, ci prejudecăţilor legate de conlocuirea lor cu creştinii.

În condiţiile contemporane, comunitatea, pe lângă caracterul său prioritar religios, acoperea nevoile multiple ale enoriaşilor, consideraţi un corp străin în societate. Pe de altă parte, comunitatea a fost folosită de stat pentru transmiterea unei părţi a jurisdicţiei sale, în special ca organ de execuţie a dispoziţiilor în vigoare. După cum s-a mai relatat, după o scindare a comunităţii pe bază de rit, în 1743, s-a impus unificarea administrativă. În fruntea comunităţii stătea un jude *(Richter)*, provenit alternativ anual din cele două grupări. Primul jude a fost Abraham Politzer, de fapt impus de administraţie, care s-a amestecat nemijlocit în alegere. Organul suprem era un consiliu director, ales de capii de familie contribuabili. Un comitet executiv compus din zece membri avea competenţe cotidiene, în probleme gospodăreşti şi economico-financiare. În ambele consilii, figurau membri proveniţi din ambele rituri[31].

Funcţionarea comunităţii era normată de dispoziţiile generalului Mercy, emise la puţin timp după cucerirea provinciei de către habsburgi şi care au rămas în vigoare neschimbat până în 1776.

Cea mai importantă sarcină a comunităţii din Timişoara a constituit-o ritmicitatea serviciului divin şi întreţinerea cimitirului. După 1716, au întreţinut o

[29] *Ibidem*, II/2, nr. XIII, XVIII, XIX; Baróti, L., *op. cit.*, I, p. 54, II, 176, 286, Anexa p. 3; A.C.E.T., fondul de chitanţe.

[30] Baróti L., *op. cit*, I, p. 63, 68, 149, 171, 195; II, 301.

[31] *IMER*, II/2, nr.XIX; A.C.E.T., Proces verbal, 1743, 1794.

casă de rugăciune pe locul actualului tribunal. Între 1739 şi 1762, s-a oficiat sub bolta porţii „Eugeniu de Savoya", situată pe actuala str. Ungureanu[32]. În 1760, s-a început ridicarea sinagogii cu două localuri de cult, conformă celor două rituri, folosite începând cu anul 1762. În Imperiul habsburgic, sinagogilor le era prohibită forma unei biserici, fiind obligate să se limiteze la exteriorul unei case de locuit.

Sala sefardă avea bănci de-a lungul pereţilor, distribuite pe 3–4 rânduri, iar amvonul era plasat în mijloc. Pereţii erau decoraţi cu fresce, având motive florale şi scene ceremoniale. Obiectele de cult erau ornamentate artistic. Sala askenazilor era mai sobră, dominată de chivotul cu sulurile sfinte, ceea ce de-altfel se găsea şi în cea sefardă.

Datorită creşterii numărului enoriaşilor, aşezaţi mai ales în cartierul Fabric, la mijlocul secolului al XVIII-lea s-a simţit nevoia unei case de rugăciune de rit aşkenaz. Odată cu dezvoltarea oraşului, numărul lor a crescut, fiind întreţinute de grupuri familiale, totuşi în subordinea comunităţii. Întărirea grupurilor de evrei în teritoriu a plămădit dorinţa creerii unor sinagogi, primele iniţiative apărând la Lugoj şi Sânicolaul-Mare.

Puterea economică crescândă a comunităţii din Timişoara, după 1762, a permis pe parcurs crearea unui adevărat complex pe locul „curţii evreieşti". Aici, s-a edificat şcoala cu profil religios, localul birourilor, măcelăria, noua baie rituală, locuinţele rabinului şi ale celorlalţi angajaţi comunitari (cantori, hahami etc.)[33].

Juden-Ordnung a admis menţinerea în funcţiune a sinagogei din Cetate şi a îngăduit devoţiunile săvârşite acasă. În casele de rugăciune, s-a interzis orice ceremonie. Această dispoziţie din urmă era valabilă în toată provincia.

Normele instituite în 1776 au menţinut competenţa Bet-dinului, limitând însă valoarea disputabilă la zece forinţi. Sentinţele acestuia se puteau apela la instanţele statale, care în toate cazurile referitoare la evrei aplicau procedura judiciară din Austria de Jos. Competenţa Bet-dinului însă a fost restrânsă la Timişoara, în teritoriu competenţa aparţinea exclusiv instanţelor statale.

Una din sarcinile majore ale colectivităţii iudaice a fost asistenţa săracilor, bolnavilor şi a celor aflaţi în criză financiară. În acest scop, exista un fond numit „cutia frăţească". Pentru bolnavii israeliţi, s-a asigurat spitalului orăşenesc o subvenţie anuală de 50 fl.

Veniturile comunitare în primul rând proveneau din „gabela", o taxă adăugată la preţul alimentelor rituale. Din această sursă, s-au asigurat nu numai cheltuielile curente, ci creşterea lor după 1750, a permis acumularea de fonduri pentru edificarea sinagogii şi complexului comunitar, respectiv rambursarea împrumu-

32 Baróti L., *op. cit.*, II, p. 582.

33 A.C.E.T., Acte 1760; *IMER*, II/2, nr. 28, 283; Singer, *Timişoarai Zsinagógák* (Sinagogile din Timişoara), în „Almanahul Evreiesc", 1936–1937, p. 209, 215–216.

turilor contractate în aceste scopuri. Pe măsura lichidării acestora, excedentul gabelei s-a vărsat în cutia frăţiei, alimentată până atunci doar din donaţii benevole.

Din cele de mai sus, reiese că doar la Timişoara s-a admis existenţa unui aparat comunitar. Rabinul trebuia să aibă dovezile prescrise şi de stat. Salariul lui era modest, de 150 fl./an, la care se mai adăugau taxele stolare, maximalizate oficial, prevăzute cu un anumit adaos în cazul oficierii în afara reşedinţei provinciale. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, figurau pe statele de plată câte un cantor, haham, dascăl, secretar şi epitrop pentru fiecare rit. Toate funcţiile erau eligibile, comunitatea având drept de a desemna prin vot trei candidaţi, dintre care unul era confirmat de oficialitate.

Primul rabin cunoscut nominal în secolul al XVIII-lea este Iacob Moses, de rit sefard. Se presupune că şi-ar fi inaugurat activitatea încă în timpul stăpânirii otomane. Oricum, a rămas în funcţie timp îndelungat, încheindu-şi misiunea înainte de anul 1741, când scaunul rabinic era ocupat deja de Lewy Abraham Meyer, de rit aşkenaz. Pe la anul 1743, el este dedublat de R. E. Meyer Litmann (b. Beniamin Zeeb), care a rămas în funcţie până în 1768. El era de rit sefard şi deosebit de apreciat pentru sentinţele sale înţelepte. În lumea iudaică, a stârnit ecou sentinţa lui pronunţată în jurul unui diferend ce a zguduit comunitatea din Alba-Iulia şi care în fond întruchipa întreaga colectivitate evreiască din Principatul Transilvaniei.

În timpul activităţii lui, i se va conferi şi titlul de şef-rabin al Banatului, pe care l-au purtat în continuare succesorii lui din Timişoara-Cetate până la mijlocul secolului al XIX-lea. Această titulatură i-a confirmat jurisdicţia asupra tuturor enoriaşilor din provincie, dar şi asupra rabinilor care începeau să apară temporar în unele localităţi, cu un grup mai mare de enoriaşi, ca de exemplu la Lugoj sau Sânicolau-Mare.

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a trăit în Timişoara şi rabinul Mordechai Leipnik, fără să ştim dacă a funcţionat în cadrul comunităţii, ulterior plecând în Moravia. El însă a devenit celebru prin cartea lui de comentarii biblice. Alături de el a trăit la Timişoara ruda lui, Iosef, autor al mai multor cărţi cu conţinut sacru ce i-au asigurat notorietatea în literatura iudaică[34].

La dorinţa aşkenazilor, a funcţionat, în perioada dată, mai întâi şi rabinul Löbl, iar apoi, Wolf Iacob (1752–1768). Ales rabin-şef al Transilvaniei, a plecat la Alba-Iulia. În schimb, abandonând funcţie amintită, Iochanan ben Israel a sosit la Timişoara pe la 1773 şi a decedat în 1781. El se încadrează în tradiţia culturală a rabinilor din Timişoara, mai ales tot prin cartea lui de sentinţe, cu o largă circulaţie mondială[35].

[34] Cărţile, azi rarităţi, au fost văzute la Muzeul Evreiesc de Stat din Praga.

[35] Biblioteca Universităţii Bar-Ilan (Israel) deţine o colecţie completă a sentinţelor rabinice editate (vizita noastră în 3 ianuarie 1993). *Bet-dinul* era o instanţă comunitară prezidată de un rabin (sau altă personalitate în lipsă) şi asesori desemnaţi de colectivitate.

Desigur, obştea evreiască din Banat era de neconceput fără activitatea societăţii sacre „Chevra-Kadişa", cunoscută din anul 1719. Este însă foarte verosimil că, de fapt, începuturile ei au apărut încă în secolul precedent, din moment ce funcţiona, în 1636, un cimitir israelit la Timişoara. Tocmai sarcinile sale fundamentale sunt de domeniul sanitar şi asigurarea înmormântării rituale a celor decedaţi. Nu puteau uita că decedaţii israeliţi din tot Banatul contemporan erau aduşi în cimitirul amintit, în afară de cazurile absolut insurmontabile.

În stadiul actual al cercetărilor, dispunem de puţine date referitoare la activitatea şcolară. Este neîndoios că aceasta se desfăşura în forme tradiţionale, conţinând scrisul şi cititul ebraic, cunoştinţe biblice şi asimilarea codului ritual Sulchan-Aruh. Învăţătorii erau angajaţi de familii mai înstărite sau un grup în cazul celor cu posibilităţi mai modeste. Instruirea copiilor săraci intra în preocupările comunităţii. În statul de plată din Timişoara apare în permanenţă câte un dascăl. În 1781–82, este nominalizat la Caransebeş învăţătorul Avram Hers[36].

În ciuda atmosferei ostile faţă de evrei, întreţinută în special de oficialitate, în decursul secolului al XVIII-lea, nu cunoaştem vreun pogrom sau apariţia acuzaţiilor antiiudaice de tipul aşa-zisului omor ritual. Din registrele de botezaţi ce ne-au rămas din epocă, nu am putut găsi cazuri în care copii israeliţi ar fi fost botezaţi, fără aprobarea părinţilor, de clerici sau moaşe, invocând pretextul că noul născut este în pericol de moarte[37].

În deceniile următoare, vor lua fiinţă noi comunităţi şi, pe măsura întăririi rolului lor economic, evreii din Banat vor contribui serios la închegarea orânduirii capitaliste în zonă.

[36] A fost un absolvent al unei ieşive din Galiţia.

[37] Constatările noastre pe baza cercetărilor efectuate la Arhivele Naţionale din Timişoara, în registrele botezaţilor din Timişoara, Lugoj şi Sânicolaul-Mare.

EVREII DIN COMITATUL SATU MARE ÎN VEACUL AL XVIII-LEA

ANTON E. DÖRNER

Activitatea de cercetare este legată indisolubil astăzi de existenţa unor surse de informare rapidă, precum: îndrumătoare, repertoare sau bibliografii. La aceste izvoare primare face apel specialistul — dar nu numai el — în abordarea unei problematici anume. Cu regret, se poate constata că, pentru cei ce se arată interesaţi de istoria evreilor din Transilvania, asemenea posibilităţi de orientare curentă lipsesc aproape total, ceea ce fie descurajează, fie transformă munca cercetătorului într-o activitate de căutare, nu întotdeauna încununată cu succesul aşteptat. De fapt, subiectul adus în discuţie nu este de dată recentă. În urmă cu aproape o sută de ani, Eisler Mátyás, într-o parte introductivă a unui scurt studiu de al său intitulat *Din trecutul evreilor transilvăneni* — care, în treacăt fie spus, rămâne unul din puţinele repere în peisajul bibliografic evreiesc transilvănean — afirma următoarele: „Istoria evreilor din Transilvania constituie un subiect care nu şi-a găsit încă un prelucrător. O cauză constituie, pe de o parte, trezirea în evreimea transilvăneană a sentimentului istoric târziu, iar pe de altă parte, puţinătatea izvoarelor istorice[1].

Desigur, se găsesc destule explicaţii pertinente de ce nu a existat o preocupare mai intensă în domeniul istoriografic în acest secol: mai întâi primul război mondial, urmat de deceniile perioadei interbelice cu problemele sale specifice, când se punea, în primul rând, problema supravieţuirii şi, în fine, anii comunismului, când evreii au fost transformaţi într-o monedă de schimb de regimul totalitar, iar actele privind trecutul lor au fost bine zăvorâte în arhive şi biblioteci.

Aş fi rămas la această imagine îndeobşte folosită în cercuri largi de specialişti, dacă nu aş fi avut curiozitatea să urmăresc acelaşi fenomen într-un spaţiu geografic vecin, în speţă, al Ungariei. Surpriza a fost totală. Luând în calcul aceeaşi unitate de timp de un secol, am putut, fără mare dificultate, depista: 18 volume de izvoare reunite sub titlul generic de *Documente ale evreimii maghiare*[2], un amplu lexicon evreiesc[3], cât şi o interesantă bibliografie a revistelor evreieşti[4], dar şi multe monografii ale unor comunităţi locale din Budapesta,

[1] Eisler Mátyás, *Az erdélyi zsidok múltjából,* în *Erdélyi Múzeum,* XVIII, 1, 1901, p. 95.

[2] *Magyar Zsidó Oklevéltár* (în continuare *M.Zs.O.),* I–XVIII, Budapesta, 1903–1980.

[3] *Zsidó Lexikon,* Budapesta, 1929, 1988.

[4] Scheider Sándor, *A magyar zsidó folyóiratok bibliográfiája 1847–1954,* Budapesta, 1990.

Sopron, Ujpest, Pécs, Györ, Miskolc etc.[5]. Cele mai multe dintre materiale sunt însoţite şi de documente, ceea ce denotă o preocupare intensă în acest domeniu. Prin urmare, întrebarea persistă: cum de s-au putut realiza toate acestea în Ungaria iar în condiţii geopolitice aproape similare, în Transilvania, nu?

Nici investigarea altei supoziţii, potrivit căreia problema evreiască a fost inclusă în monografiile generale ale comitatului Satu Mare, de exemplu, nu s-a confirmat. Parcurgând lucrările de referinţă, şi aici mă refer la autori precum, Szirmay Antal[6], Stern Mór[7], Sarkady Nagy Mihaly[8] sau la şi mai cunoscuta lucrare realizată sub redacţia lui Borovszki Samu[9], nicăieri nu apare un capitol, cât de restrâns, consacrat populaţiei evreieşti.

Profitand de o conjunctură politică favorabilă, în deceniul 9, o seamă de reprezentanţi ai intelectualităţii evreieşti au reuşit să concretizeze o idee mai veche, de iniţiere a unui corp de documente privind evreimea din România, volum axat mai mult pe reunirea unor date apărute deja în literatura istorică de specialitate[10].

Semnele unei redresări vizibile se pot constata, însă, după anul 1990, când cercetarea fenomenului cunoaşte un reviriment deosebit. Încercări individuale apar în spaţiile revistelor de istorie („Anuarul Institutului de Istorie din Cluj")[11] sau în cele ale revistelor de cultură („Korunk")[12], dar în special, în nou constituita „Studia Iudaica". Un reviriment cunoaşte şi politica de carte, unde, alături de cărţi cu subiecte de istoria evreilor în general, se instituie şi o interesantă serie „Bibliotheca Judaica", cu un prim titlu de mult aşteptat *Istoria evreilor din Transilvania*[13]. Concomitent, şi-a început activitatea un Institut de Iudaică, care, pe baza unei metodologii de investigaţie modernă, efectuează o cercetare sistematică a diverselor fonduri arhivistice, scoţând la iveală un material documentar extrem de interesant, care va schimba, cu siguranţă, unele concepţii preconcepute perpetuate de secole. În acest context, se înscrie şi studiul de faţă referitor

[5] Vezi partea bibliografică a cărţii lui Moshe Carmilly-Weinberger, *Istoria evreilor din Transilvania (1623 1944)*, Bucureşti, 1994, p. 183–191.

[6] Szirmay Antal, *Szatmár vármegy fekvése, történeti és polgári esmérete*, I–II, Buda, 1809 1810.

[7] Stern Mór, *Szatmári zsidók útja. Történeti tanulmány*, Satu Mare, 1931.

[8] Sarkady Nagy Mihály, *Szatmar-Németi szabad királyi város*, 1860.

[9] Borovszki Samu, *Szatmár vármegye*, Budapesta, 1908 şi *Szatmárnémeti szabad királyi varos*, Budapesta, 1908.

[10] *Izvoare şi mărturii referitoare la evreii din România*, (în continuare: *Izv. şi mărturii)*, I, II, 1, Bucureşti, 1986, 1988.

[11] Volumul XXXIV al seriei din anul 1995 conţine sub genericul „Societatea românească şi evreii în prima jumătate a secolului XX" comunicările unor profesori şi cercetători ţinute cu prilejul sesiunii ştiinţifice organizate de institutul clujean din toamna anului 1994.

[12] *Korunk. Kultúra. Haza. Nagyvilág*, 3-ik folyam, anul II, 1991 apar mai multe studii ale intelectualităţii de limbă maghiară referitoare la evreii din Transilvania.

[13] Moshe Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, Bucureşti, 1994.

la problema evreilor din ţinutul Satu Mare în veacul al XVIII-lea, rod al unor cercetări de arhivă metodice[14].

★

Odată cu încheierea răscoalei rákocziene, autorităţile habsburgice iau măsuri grabnice de redresare economică a Transilvaniei. Printre aceste măsuri se situează şi colonizarea în 1724 a şvabilor catolici din spaţiul german în comitatul Satu Mare[15], în mijlocul unei populaţii preponderent protestante. Neînţelegerile vor apărea aproape imediat, fapt ce va crea multe probleme autorităţilor comitatense. Reacţia comitelui suprem, contele Alexandru Károlyi a fost imediată; profitând de expulzările evreilor din Polonia şi de preocupările forurilor austriece de a restabili echilibrul economic al ţinutului, aflat de multă vreme într-o situaţie dezastruoasă[16], solicită Curţii aprobarea de aşezare a populaţiei evreieşti pe cuprinsul comitatului. Consiliul regal locumtenenţial aprobă planurile comitelui cu observaţia, ca autorităţile comitatense să aibă un tablou exact al tuturor celor aşezaţi în teritoriul lor[17]. Întrucât numărul celor sosiţi este relativ mare, Al. Károlyi reuşeşte să le procure şi un rabin necesar cultului mozaic[18].

Prezenţa evreilor în spaţiul geografic al comitatului Satu Mare nu este de dată recentă, ci avem de-a face, cu începere din vara anului 1725, cu o colonizare organizată. Informaţiile statistice arată că în anii 1720–1721 locuiau deja în comitat 112 evrei, ceea ce reprezenta un procent de 0,27% din totalul populaţiei comitatului[19]. Cu unii dintre aceştia încheie în 1723 contele Károlyi — care devenise între timp consilier intim al împăratului Carol VI — un contract privind drepturile şi obligaţiile lor pe domeniile sale, act reînnoit apoi ulterior[20].

În mare parte, concepţia sa s-a adeverit. Un bogat material documentar adevereşte contribuţia evreilor pe meleagurile sătmărene.

Printre ocupaţiile primordiale au fost arendăşia[21], micul comerţ[22], fierberea rachiului[23], cârciumăritul[24] şi, mai rar, agricultura[25]. Ei comercializau sin-

[14] Cercetarea a vizat doar seria actelor administrative ale comitatului Satu Mare *(Acta publico politicorum)*, din care până la această dată a fost parcursă exhaustiv perioada 1690–1736.

[15] *Szatmár vármegye*, p. 492.

[16] Filiala Arhivelor Statului din Cluj-Napoca, fondul: Prefectura judeţului Satu Mare. Acte publico-politice (în continuare A.S.C.), anul 1724, fasc. 1, nr. 63. Asemenea acte sunt foarte multe şi în anii următori.

[17] A.S.C., anul 1725, fasc. 2, nr. 151: „...et non absimiliter etiam, Cathalogum Universorum im Comitatu hocce de praesenti subsistentium Iudaeorum, cum specifica Declaratione in qvo qvis Loco moretur, annus, et qvid ydem modofati in Comitatu isto subsistiterint, et contribuerint genuinam et Circumstantialem Informationem, Consilio huicce Regio, qvantocyus submittera velint et non intermittant..."

[18] *Szatmár vármegye*, p. 493.

[19] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 39.

[20] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 42–44 şi p. 104.

[21] A.S.C., anul 1726, fasc. 3, nr. 1.

[22] A.S.C., anul 1726, fasc. 3, nr. 260.

[23] A.S.C., anul 1726, fasc. 3, nr. 260: „ott a sidó Pálinkás mellett".

[24] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 43.

[25] A.S.C., anul 1730, fasc. 7, nr. 232 şi 236.

guri produsele. Efectuau transport de marfă, chiar şi în regiuni mai îndepărtate ale Ungariei, Poloniei sau Moraviei. Nu rareori, activitatea este sprijinită chiar de consiliul regal sau de forurile locale. Astfel, în anul 1771, forurile centrale intervin pe lângă autorităţile comitatense să acorde evreilor paşapoarte comerciale pentru transportarea pâinii de bună calitate[26]. Au fost reglementate şi comerţul en gros cu piei crude[27], tabac[28], grâu[29] etc.

Desigur, pot fi amintite şi multe neîmpliniri ce vor marca configuraţia comunităţilor evreieşti în veacul al XVIII-lea. Nici măcar contele Károlyi, care a sprijinit atât de mult venirea evreilor în comitatul Satu Mare, nu s-a putut achita în totalitate de anumite condiţii contractuale. Cele 10 case de locuit promise evreilor din Carei încă în anul 1728 nu au fost ridicate, după cum nici sinagoga sau şcoala[30]. Toate acestea îi determină pe unii evrei — de cele mai multe ori pe cei bogaţi — să plece pe alte meleaguri[31]. De aici şi desele solicitări în direcţia revizuirii taxei de toleranţă aplicate asupra lor de puterea centrală[32], dar şi altor impuneri făcute de către diverşi nobili[33]. Cele mai multe dintre cereri sunt nesocotite de către destinatari, unele însă şi-au găsit o rezolvare favorabilă. Astfel, de exemplu, contele Károlyi, în schimbul rămânerii pe mai departe a evreilor pe domeniile sale, le acordă, în anul 1731, dreptul de a ţine un rabin, un învăţător şi un haham, iar ulterior şi alte facilităţi[34].

Domeniul cel mai bine reprezentat dintre toate activităţile economice ale evreilor din comitatul Satu Mare a fost arendăşia. Un arendaş cunoscut al acestei prime perioade este Jacob Herskovits din Satu Mare. Acesta a încheiat o înţelegere cu un nobil din părţile locului pentru comercializarea rachiului şi a berii cu butoiaşul, chiar lângă podul de peste Someş. Arenda se ridica la peste 2 000 de florini pe anul 1747[35], o sumă însemnată pentru vremea respectivă, dacă se are în vedere că, alături de bani, arendaşii mai erau obligaţi şi la alte sarcini.

Într-o lume a afacerilor rezervată aproape în exclusivitate bărbaţilor sunt şi excepţii. Întrucât soţul său se afla în slujba comitatului, fiind un notar extrem de apreciat, Eva Perényi s-a văzut nevoită să conducă ea problemele economice ale domeniului, rezolvând — printre multe altele — şi felurite afaceri cu un arendator evreu aflat pe proprietatea familială[36].

[26] A.S.C., anul 1771, fasc. 48, nr. 348.

[27] A.S.C., anul 1736, fasc. 13, nr. 173.

[28] A.S.C., anul 1762, fasc. 39, nr. 176.

[29] A.S.C., anul 1772, fasc. 49, nr. 365.

[30] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 57.

[31] *M Zs.O.*, III, p. 656.

[32] A.S.C., anul 1732, fasc. 9, nr. 131. Act catalogat greşit la anul 1732, fiind de fapt vorba de un act al cancelariei maghiare din anul 1723.

[33] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 57.

[34] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 104–107 şi p. 97–98.

[35] Moshe Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, p. 72.

[36] A.S.C., anul 1726, fasc. 3, nr. 260.

Un caz mai aparte este cel al arendaşului Simon Lázár. Acesta s-a aşezat pe domeniul contelui Károlyi din Carei, încă în deceniul trei, unde s-a remarcat atât ca negustor, cât şi ca arendaş[37]. Comitele suprem era extrem de mulţumit de el, semnând chiar un contract de cârciumărit: „În perioada arendăşiei sale pe domeniul meu din Carei, a plătit periodic şi punctual arenda stabilită, iar corectitudinea faţă de mine a considerat-o ca pe o datorie"[38]. Cu siguranţă că şi datorita acestor raporturi pozitive, în 1736, contele Károlyi l-a numit ca jude[39], funcţie pe care o va deţine până în vara anului 1740, când va demisiona în favoarea lui Jacob Herschl[40].

Lázár Simon era cunoscut şi ca un bun negustor; stau mărturie în acest sens listele de cumpărături din anul 1738, de exemplu, cand a importat din Nickolsburg pânză, mătase, nasturi de argint, zahăr cafea, p'per, chihlimbar, lamâi etc.[41]. Ceva mai devreme, în 1736, a achiziţionat, la târgul din Debreţın, îmbrăcăminte, postav padovan, ciorapi pentru copii, mirodenii, hârtıe şi ceară spaniolă[42].

La serviciile sale a recurs şi armata, cu care a ıncheiat în anul 1758 un contract prın care se obliga să livreze un număr de 4 000 de cai[43], cifră extrem de mare pentru vremurile tulburi de atunci. Din actul din 30 iunıe 1758 rezultă că valoarea totală a tranzacţiei se ridica la 38 000 de florini[44]. Datorită războiului se urgentau mereu expedierile. Ritmul acestora este însă extrem de lent. Până în 1761 s-au livrat doar 2 500 de cai[45], fapt care atrage nemulţumirea comisarului provincial Andreas Siskovits. Acesta îl reclamă la forurile centrale, iar în 1762 este pus sub acuzare[46]. În paralel, Lázár Simon trebuie să facă faţă şi unui proces de fisc, fiind acuzat de evaziune fiscală[47]. Derularea proceselor se prelungeşte mai mulţi ani. Avem o informaţie, din 17 septembrie 1767, după care procesul a fost transferat la Viena, iar judecătorii de scaun schimbaţi[48]. Noua instanţă îl găseşte vinovat şi aduce un verdict final. La 9 noiembrie 1768, consiliul regal locumtenenţial din Bratislava o înştiinţează pe soţia negustorului evreu, Eva Schlichter, despre încetarea acţiunii de urmărire penală împotriva soţului ei[49]. Date asupra procesului aflăm mai pe larg dintr-un act ulterior, la 4 august

[37] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 67, 98.

[38] Moshe Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, p. 71.

[39] *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 75.

[40] *M. Zs. O.*, III, p. 95.

[41] Moshe Carmılly-Weinberger, *op. cit.*, p. 71.

[42] *Ibidem.*

[43] A.S.C., anul 1758, fasc. 35, nr. 300.

[44] A.S.C., anul 1758, fasc. 35, nr. 202.

[45] A.S.C., anul 1761, fasc. 38, nr. 12.

[46] A.S.C., anul 1762, fasc. 39, nr. 4.

[47] A.S.C., anul 1767, fasc. 44, nr. 96.

[48] A.S.C., anul 1767, fasc. 44, nr. 250. Mutarea procesului s-ar fi datorat faptului că Lázàr Simon ar fi avut domiciliul stabil în Viena: „evreul Simon Lázàr care a locuit şi a murit în nobila Austrie, în oraşul Viena", vezi *Izv. şi mărturii*, II, 2, p. 91.

[49] A.S.C., anul 1768, fasc. 45, nr. 28.

1770, împărăteasa Maria Teresia se adresează oficialităţilor comitatului Satu Mare, arătând că un oarecare Solomon Abraham a achitat în întregime datoria decedatului Lázár Simon faţă de autorităţile fiscale[50]. Prin urmare, la acea dată, dotatul şi inventivul negustor nu mai era în viaţă. Dar odată cu moartea acestuia nu s-a aplanat şi cazul declanşat, apărând în prim plan văduva lui, Eva Schlichter, care contestă o serie de hotărâri, mai întâi la forurile comitatului[51], iar mai apoi la tribunalul din Debreţin[52]. De menţionat că procesul mai era pe rol în anul 1777[53].

Un număr însemnat de acte ale materialului cercetat se referă la fiscalitate. Modalitatea de percepere a impozitului diferă, în unele cazuri, de practica obişnuită. Astfel, evreii plăteau dare pe fiecare membru de familie. Dacă cei săraci nu puteau sa-şi achite obligaţiile, acestea trebuiau soluţionate de cei bogaţi. Alaturi de taxa de toleranţă, specifică evreimii, ei mai suportau o impunere militară şi o seama de contribuţii publice. Chiar la stabilirea lor în comitatul Satu Mare, ei au cerut eliminarea obligaţiei din urmă, întrucât aportul lor fiscal se situa oricum peste cota celorlalţi locuitori. Răspunsul primit în vara anului 1725 din partea consiliului regal a fost ferm: plata în continuare a dării publice[54].

Alaturi de sarcinile menţionate, evreii mai achitau periodic şi alte sume de bani nobilului pe proprietatea căruia se aflau, oraşului Satu Mare, comitatului, Camerei aulice şi chiar bisericii catolice sau protestante. Cuantumul contribuţiei se fixa de dietă şi se situa în jurul sumei de 400–500 de florini de persoană[55]. Banii trebuiau achitaţi, de cele mai multe ori, imediat după repartizare. Termenul mult prea scurt de plată a determinat, de repetate ori, întârzieri, restanţe, urmate de ameninţări din partea factorilor responsabili. De aici şi până la fuga evreilor de pe domeniu din faţa impunerilor mereu în creştere nu mai era decât un pas.

Datorită şi acestei fluctuaţii perpetue de populaţie — caracteristică întregului imperiu — autorităţile centrale s-au străduit să afle numărul exact al evreimii din întreg teritoriul Transilvaniei. Chiar în momentul stabilirii lor pe cuprinsul comitatului, consiliul regal din Bratislava a solicitat oficialităţilor comitatense să treacă imediat la conscrierea evreilor aşezaţi aici[56]. Timp de doi ani, forurile locale nu au întreprins nimic concret în acest sens. La solicitările repetate, congregaţia nobiliară din vara lui 1727 hotărăşte aplicarea dispoziţiilor regale privitoare la conscrierea evreilor[57]. Însă o reuşită nici acum nu se între-

[50] A.S.C., anul 1770, fasc. 47, nr. 199.
[51] A.S.C., anul 1774, fasc. 51, nr. 364.
[52] A.S.C., anul 1777, fasc. 54, nr. 266.
[53] A.S.C., anul 1777, fasc. 54, nr. 213.
[54] A.S.C., anul 1725, fasc. 2, nr. 151.
[55] Moshe Carmilly-Weinberger, *op. cit.*, p. 75.
[56] A.S.C., anul 1725, fasc. 2, nr. 151.
[57] A.S.C., anul 1727, fasc. 4, nr. 19.

vede[58]. Abia noua împărăteasă, cu energia ei recunoscută a făcut ca, în anii 1746–1748, să se treacă efectiv la acţiunea de conscriere[59]. Prima conscripţie a fost urmată apoi şi de altele, parţiale, precum cele din anii 1752[60], 1753[61], 1768[62], 1787[63], sau 1794[64]. Ar fi de remarcat aici că tabelele întocmite nu au fost trimise întotdeauna forurilor fiscale imediat, constatându-se, uneori, întârzieri mari. Astfel, conscripţia efectuată de comitat în anul 1768 a fost trimisă factorilor de răspundere abia în august 1771[65].

Nu mi-a stat în intenţie să abordez o temă extrem de incitantă: evreii din Satu Mare în perioada reformelor Mariei Teresia şi Iosif al II-lea. Ea poate deveni subiect pentru un alt material. În prezenta comunicare, am dorit să reliefez faptul că printr-o cercetare sistematică, exhaustivă a unor fonduri arhivistice, se pot scoate la lumină informaţii care să demonstreze prezenţa şi rolul populaţiei evreieşti din comitatul Satu Mare în configuraţia geo-politică a veacului al XVIII-lea, fapt ignorat aproape total de vechile monografii. Pe de altă parte, am intenţionat să infirm vechea supoziţie a lui Eisler privind lipsa de materiale documentare referitoare la evrei.

[58] În anul 1740 se reuşeşte conscrierea evreilor din târgul Carei, vezi *Izv. şi mărturii*, II, 1, p. 92–97.

[59] A.S.C., anul 1746, fasc. 23, nr. 168, nr. 180, nr. 335, nr. 338; anul 1748, fasc. 25, nr. 297, 298, nr. 299, nr. 300, nr. 301, nr. 302.

[60] A.S.C., anul 1752, fasc. 79, fasc. 29.

[61] A.S.C., anul 1753, fasc. 30, nr. 127, nr. 262.

[62] *Izv. şi mărturii*, II, 2, p. 81–86.

[63] *Izv. şi mărturii*, II, 2, p. 324.

[64] A.S.C., anul 1794, fasc. 68, nr. 134.

[65] A.S.C., anul 1771, fasc. 48, nr. 405.

CONTRIBUŢIE LA ISTORIA CANTACUZINILOR: TESTAMENTUL INEDIT AL POSTELNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

CONSTANTIN REZACHEVICI

Cu mai bine de un sfert de veac în urmă, reconstituind domeniul boieresc al lui Radu Şerban, aminteam existenţa testamentului inedit al ginerelui acestuia, postelnicul Constantin Cantacuzino[1], personaj ilustru ce stă la baza ramurii Cantacuzinilor munteni, chiar dacă nu era primul din familia sa venit în Ţara Românească, testament păstrat multă vreme neştiut într-o arhivă particulară. El lămureşte unele momente importante din istoria acestei familii, începând cu cea a datei căsătoriei lui Constantin Cantacuzino cu Elina, fiica răposatului Radu Şerban. Fiindcă tocmai calitatea de soţ al unui vlăstar domnesc l-a propulsat cu adevărat pe tânărul grec venit din împărăţia otomană, la rangul de mare boier şi dregător muntean. Noua familie domnească a Basarabilor (Craioveşti), în care a intrat astfel, ce începe tocmai prin Radu Şerban, domnul căruia i s-a atribuit pentru întâia oară în Ţara Românească *numele de familie Basarab*[2], a dominat politic întreg veacul XVII prin Radu Şerban, Matei Basarab, Constantin Şerban, Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu, ultimii fiind chiar fiu, respectiv nepot direct, ai postelnicului Cantacuzino.

I. AVANTAJELE ÎNRUDIRII CU BASARABII (CRAIOVEŞTI), ORIGINEA IMPERIALĂ ŞI ÎNCEPUTUL CARIEREI LUI CONSTANTIN CANTACUZINO ÎN ŢARA ROMÂNEASCĂ

Legătura cu noua dinastie a Basarabilor (Craioveşti), care porneşte în fapt de la Radu Şerban[3], fiul unei strănepoate a lui Radu postelnic Craiovescu de la

[1] Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban,* în „Studii", XXIII (1970), nr. 3, p. 484. Documentul a mai fost comunicat la *Sesiunea festivă 1971–1982* a Comisiei de heraldică, genealogie şi sigilografie, Bucureşti, 7 mai 1982.

[2] Izvoare şi comentarii la Constantin Rezachevici, *Nume şi porecle domneşti. Onomastica domnilor români în secolele XIV–XIX* (mss.). Vechea dinastie a urmaşilor lui Basarab I din secolul XIV nu a avut un nume de familie. În cadrul ei Basarab a fost doar un nume propriu, de botez.

[3] La această familie a „Basarabilor", care începe cu Radu Şerban, şi nu la urmaşii lui Basarab I din secolul XIV, cum s-ar crede la prima vedere, se referă în veacul XVIII afirmaţia genealogistului Mihai banul Cantacuzino, altfel paradoxală, că prin căsătoria lui Preda Brâncoveanul

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 119–154, 1997

sfârşitul secolului al XV-lea şi începutul celui următor, de la care acesta a moştenit o bună parte a domeniului Craioveştilor[4], a avut, subliniem, o însemnătate deosebită pentru primul Cantacuzin împământenit în Ţara Românească şi pentru urmaşii săi. *Căsătoria cu Elina, a doua fiică a lui Radu Şerban şi soră a unei alte doamne a Ţării Româneşti, Anca, văduva lui Nicolae Pătraşcu (1599–1600), l-a aşezat dintr-odată pe tânărul Constantin Cantacuzino, după mai bine de un deceniu de activitate obscură în noua sa patrie, în rândul celei mai însemnate familii din ţară, cea domnească a Basarabilor.* Prestigiul ca mare boier „pământean", averea — satele din zestrea soţiei, între care chiar cel de baştină a lui Radu Şerban şi a strămoşilor săi[5], trecerea deosebită pe lângă Matei Basarab, binevoitor faţă de rudele sale domneşti din neamul lui Radu Şerban, ca şi pe lângă cumnatul său Constantin Şerban, toate acestea i le-a adus căsătoria cu Elina, altfel ea însăşi o figură remarcabilă, căsătorie asupra căreia testamentul postelnicului Constantin Cantacuzino, pe care-l prezentăm mai jos, aruncă o lumină nouă.

E adevărat însă că tânărul Cantacuzin era, la rândul său, posesorul unui nume imperial, păstrat cu grijă de urmaşi şi de întregul său neam (deşi aceasta nu-i dădea vreun drept la tron în spaţiul românesc), care cultiva cu stăruinţă tradiţiile apartenenţei la familia imperială bizantină[6] alături de abilitatea de a încheia căsătorii favorabile (exemplul lui Constantin Cantacuzino însuşi fiind

cu o nepoată de soră a lui Matei Basarab: *„au luat şi Brâncovenii numele de Basarabi, cu toate că numele lor este mai vechiŭ, şi pot zice şi mai mare decât al Basarabilor (Genealogia Cantacuzinilor,* ed. N. Iorga, Bucureşti, 1902, p. 407–408). Pentru originea Brâncovenilor şi familia lui Matei Basarab (care este şi el un Brâncoveanu), cf. şi Ilie Chiriţă, *Originea Brâncovenilor,* în „Arhivele Olteniei", XIII (1934), nr. 74–76, p. 343–346; idem, *Boierii Brâncoveni. Fii lui Danciu vornicul,* ibidem, XIV (1935), nr. 77–78, p. 46–59; I. C. Filitti, *Craioveştii şi rolul lor politic,* ibidem, p. 11–13. Atanasie Comnen Ipsilanti explică în secolul XVIII numele „Basarab" adăugat lui Constantin Brâncoveanu, prin descendeţa acestuia din *„vechiul domn Şerban Vodă Basarab"* (Radu Şerban) (Hurmuzaki, XIII, p. 158).

[4] Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban,* p. 469–484 şi tabelul nr. 1, p. 488–491.

[5] Satul Coiani-Mironeşti, jud. Ilfov, unde, după Paul de Alep, Constantin Cantacuzino „are un mare palat după felul palatelor de la Constantinopol" *(Călători străini despre ţările române,* VI, Bucureşti, 1976, p. 231–232). Constantin Cantacuzino era considerat ctitor la mănăstirea Mărgineni a lui Radu Şerban *(Inscripţiile medievale ale României,* I, *Oraşul Bucureşti,* Bucureşti, 1965, p. 634; N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor,* III, Bucureşti, 1901, p. 56, nota 1).

[6] Cum arăta V. Laurent într-un temeinic studiu genealogic asupra urmaşilor lui Ioan VI Cantacuzino din veacul XV: „Din toate familiile care, în lume, au purtat după 1453 un nume de dinastie domnitoare în Bizanţ, Cantacuzinii, cu o stăpânire foarte scurtă (1347–1354) şi aproape episodică, au ştiut, mai bine decât toate celelalte, să-şi pună în valoare originea lor imperială" (V. Laurent, *Alliances et filiations des Cantacuzènes au XVe siècle,* la Edith Brayer, P. Lemerle, V. Laurent, *Le Vaticanus latinus 4789. Histoire et alliances des Cantacuzènes aux XIVe–XVe siècles,* în „Revue des études byzantines", IX (1951), Paris, 1952, p. 64.

edificator)[7]. Politica matrimonială fiind cea care a favorizat în decursul veacurilor răspândirea acestui neam prolific şi longeviv, nu numai în lumea mediteraneană şi Orientul Apropiat, ci şi într-o bună parte a Europei, din Bavaria până în Rusia[8]. Era însă Constantin Cantacuzino cu adevărat un urmaş al împăratului uzurpator Ioan VI Cantacuzino (1341–1355)? Sau făcea parte din ceea ce V. Laurent numea „branşe colaterale, deci neimperiale", arătând că purtătorii acestui nume erau numeroşi şi înaintea înălţării pe tron al lui Ioan VI[9]. Cu atât mai mult cu cât în secolul XV Cantacuzino nu era, se pare, doar un nume sau un prenume, ci şi un titlul nobiliar la greci, italieni şi slavii balcanici[10].

Pentru urmaşii lui, apartenenţa lui Constantin Cantacuzino la familia împărătească bizantină era mai presus de orice îndoială! Inscripţia pusă la mânăstirea Bistriţa olteană de noul ctitor, nepotul său de fiică, Constantin mare spătar Brâncoveanu, la 12 septembrie 1683, îl numeşte: *„Costandin vel spăt⟨ar⟩, carele, dă spre tat⟨ă⟩ trăgându-se dă⟨n⟩ veachia dungă a Craioveştilor, cari şi Băsărabeşti să chiamă şi, dă spre mumă, şi mai dăn bătrâna şi împărăteasca Casă a Cantacuzinilor"*[11]. Ca să nu mai vorbim de mult discutatul program imperial „bizantin" al lui Şerban Cantacuzino, fiul său, dedus din mai toate manifestările diplomatice şi culturale ale acestuia, bazat pe originea sa imperială, relevată de el însuşi şi de contemporanii săi[12]. De afirmarea aceleiaşi origini pe peceţile, pietrele de mormânt, pisaniile ctitoriilor cantacuzineşti, toate purtând vulturul bicefal, socotit imperial, sau în operele stolnicului Constantin Cantacuzino[13].

Contemporanii nu s-au îndoit nici ei de originea imperială a postelnicului Constantin Cantacuzino. Inscripţia portretului acestuia stampată la Veneţia de

[7] Mihai banul Cantacuzino nota semnificativ: „s-a mărit al lui ipolipsis, nu numai căci că era Cantacuzino şi ginere de Basarab, ci mai mult cu îngrădirea ce se încuscrise cu douăsprezece familii din cele mai de seamă ale Valahiei, prin mijlocirea însurării fiilor săi şi a măritişului fetelor sale" *(Genealogia Cantacuzinilor*, p. 82).

[8] Cf. mai nou, Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani. O cronică a Cantacuzinilor în vâltoarea secolelor*, Bucureşti, 1996.

[9] V. Laurent, *op. cit.*, p. 64–65, nota 1.

[10] Titlul de Cantacuzin i-a fost acordat lui Carlo I Tocco în 1415 (Giuseppe Schiro, *Manuele II Paleologo incorona Carlo Tocco*, în „Byzantion", 29–30 (1959–1960), p. 228–229.

[11] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, I, Bucureşti, 1905, p. 194.

[12] Cf. Dan Ionescu, *Şerban Cantacuzino et la restauration byzantine. Un idéal à travers ses images*, în *Études byzantines et postbyzantines*, I, Bucureşti, 1979, p. 239–266; Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Bucureşti, Paris, 1980, p. 284–285; idem, *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI–XVIII*, Bucureşti, 1983, p. 221–226; Răzvan Theodorescu, *„Dunga cea mare a rodului şi neamului său". Note istoriste în arta brâncovenească*, în *Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1989, p. 187–188. Şi relatările lui G. B. del Monte Santa Maria sau Cornelio Magni *(Călători străini despre ţările române*, VII, Bucureşti, 1980, p. 238, 556). D. Năstase, *L'herîtage impérial byzantin dans l'art et histoire des pays roumains*, Milano, 1976, p. 26.

[13] Cf. Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, Bucureşti, 1919, p. VII–VIII; Andrei Pippidi, *Hommes et idées*, p. 284, 288.

Antonius Bosius, probabil în vremea lui Matei Basarab, afirmă limpede: *„Hoc Constantinus spirat rediuiuus in aere Cantacuzenae gloria prima Domus"*[14]. Epitaful grecesc de pe lespedea sa tombală spune că era *„Din neamul odinioară încoronat al Cantacuzinilor"*[15]. Paul de Alep, care l-a cunoscut personal, înregistrează chiar în Ţara Românească: *„Se spune că este scoborâtor din dinastia Cantacuzinilor, împăraţi greci"*[16]. Iar cronicarul sas Georg Kraus cobora originea neamului său tocmai până la Constantin cel Mare[17].

Numeroşi autori greci din secolele XVII–XVIII se referă şi ei la originea imperială a urmaşilor postelnicului Constantin Cantacuzino[18]. Stephan Gerlach, Gheorghe Etolianul[19] şi Martin Crusius[20] în secolul XVI vorbesc, de asemenea, despre originea împărătească a bunicului său Cantacuzino Şeitanoglu.

Patriarhul Ierusalimului Dosoftei ştia la 1688 că Şerban Cantacuzino, fiul Postelnicului, avea ca strămoş (tatăl străbunicului său!) pe Dimitrie Cantacuzino (marele domestic al Patriarhiei)[21], iar peste vreo două decenii Dimitrie Cantemir, atât de critic faţă de pretenţiile genealogice „Basarabeşti" ale urmaşilor Postelnicului, recunoaşte totuşi că fiul acestuia, Şerban Cantacuzino *„se trage din sânge împărătesc şi anume cantacuzinesc"*[22]. Iar Atanasie Comnen Ipsilanti nota în veacul XVIII că acelaşi Şerban: *„A fost vestit cu numele de Cantacuzino, pentru că se trăgea din neamul împăratului Ioan Cantacuzino"*[23]. Tot la stirpea împărătească a lui Şerban Cantacuzino s-a referit şi Chesarie Daponte[24], iar J. L. Carra atribuia la 1777 aceeaşi origine împărătească Cantacuzinilor din toate ţările române[25].

[14] Originalul la Biblioteca Naţională din Viena (A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*, XI, Bucureşti, 1939, p. IV).

[15] Radu-Ştefan Ciobanu, *Pe urmele Stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1982, p. 79.

[16] *Călători străini*, VI, p. 147.

[17] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, Bucureşti, 1965, p. 571.

[18] Sofronie Licudi (Hurmuzaki, XIII, p. 177). Cf. şi Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 285.

[19] La Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. VII–VIII.

[20] Martin Crusius, *Turco-Graecia libri octo*, Basel, 1584, p. 211 (la ⟨Sever Zotta⟩, *Despre Genealogia Cantacuzinilor*, în „Arhiva genealogică", I, (1912), nr. 7–8, p. 100).

[21] *Introducere* la *Biblia* din 1688, cit. de Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 106. Cf. şi N. Iorga, *În legătură cu Biblia de la 1688 şi Biblia de la 1687 a lui Nicolae Milescu*, Bucureşti, 1915, extras, p. 4–5.

[22] Dimitrie Cantemir, *Viaţa lui Constantin Cantemir*, ed. Radu Albala, Bucureşti, 1973, p. 124–125.

[23] Hurmuzaki, XIII, p. 158.

[24] Chesarie Daponte, la Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci carii au scris despre români în epoca fanariotă*, Bucureşti, 1888 (1889), p. 20. Despre originea împărătească a lui Şerban Cantacuzino cf. şi N. Iorga, *Chestiunea Dunării*, Vălenii de Munte, 1913, p. 219; idem, *Viaţa şi domnia lui Constantin-Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1914, p. 28; Ştefan Ionescu, Panait I. Panait, *Constantin Vodă Brâncoveanu*, Bucureşti, 1969, p. 36–37.

[25] J. L. Carra, *Histoire de Moldavie et de Valachie*, [Iaşi], 1777, p. 98.

Aceleaşi referiri se leagă şi de un alt fiu al Postelnicului, învăţatul stolnic Constantin Cantacuzino. În 1705 solul curuţilor lui Francisc Rákóczi II la Constantin Brâncoveanu îl socotea *„născut din neamul împăraţilor greci Cantacuzini de odinioară"*[26], el dovedind aceasta cu multe scrisori de la împăraţii bizantini, privilegii pentru neamul Cantacuzinilor şi mărturii *„din istoriile cele vechi pentru siraua familiei"*, mărturii care s-au pierdut când a fost dus la Poartă şi executat[27].

Originea imperială era atribuită şi lui Constantin Brâncoveanu, nepotul de fiică al Postelnicului, la 1698 Radu logofăt Greceanu scriind că acesta se trage *„De cătră mumă din neam împărătesc, din prea fericitul Ioan Cantacuzino"*[28], Până şi Dumitraşcu Cantacuzino, domnul Moldovei (1673–1675, 1684–1685), un nepot de frate al Postelnicului, deşi aspru judecat de Ion Neculce, e totuşi recunoscut de cronicar drept *„grec ţărigrădiian de felul lui, niiam de-npărat creştinescu di Ca⟨n⟩tacuzinesşti"*[29].

În sfârşit, inscripţia de pe mormântul lui Rudolf Cantacuzino (1699–1761) din biserica Sfântul Ioan Înainte Mergătorul din Cameniţa Podoliei îl arată pe acest descendent mai îndepărtat al Postelnicului *„coborâtor din neamul Cantacuzinilor cari au domnit în Orient de la anul 1341"*[30].

La 1787 însă în *Genealogia Cantacuzinilor*, Mihai banul Cantacuzino nu se mulţumea să derive pe strămoşii postelnicului Constantin Cantacuzino din împăratul Ioan Cantacuzino, ci, pe baza genealogiei comandate lui Saul Arvanitohoritul, le cobora ascendenţa până „la anul 800", trăgând-o „din neamul Valoa (din cari Valoa au stătut şi crai de Franţa)"[31].

Istoricii români au admis în general descendenţa Cantacuzinilor din ţările române din împăratul Ioan VI şi Matei Cantacuzino, fiul său, fără a putea preciza până de curând filiaţia exactă pentru perioada din a doua jumătate a secolu-

[26] *Călători străini*, VIII, p. 228.

[27] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 298.

[28] Radu Greceanu, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688–1714)*, ed. Aurora Ilieş, Bucureşti, 1970, p. 52.

[29] Ion Neculce, *Opere. Letopiseţul Ţării Moldovei*, ed. Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 235.

[30] Theodor T. Burada, *O călătorie la românii din gubernia Kamenitz-Podolsc (Rusia)*, în „Arhiva", Iaşi, XVII (1906), nr. 12, p. 539 (extras, p. 6).

[31] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 25–26 (pentru aceasta Ioan C. Filitti, *op. cit.* p. VIII–IX; N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, Bucureşti, 1902, p. X–XII; Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 285–286). Cf. şi *Famille des Kantacuzène dont l'origine remonte aux Valois, Paires de France (De 800 à 1787)*, Paris, f.a., extras din „Archives historiques", p. 71–76; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, IV, ed. a IV-a, Bucureşti, 1993, p. 169–170, nota 50.

lui XV şi prima jumătate a veacului următor[32], ceea ce, de altfel, nu au făcut-o nici cercetările asupra genealogiei Cantacuzinilor întreprinse pe plan universal[33].

Iată însă că în 1992, reluând o cercetare mai veche, înfăţişată la Paris în 1988, Petre Ş. Năsturel prezintă la cel de-al treilea Simpozion de Studii Genealogice, desfăşurat în iunie la Iaşi, o comunicare care întregeşte aproape cu certitudine şirul Cantacuzinilor, de la împăratul Ioan VI la Constantin postelnicul din Ţara Românească, tipărită în 1994[34] şi republicată cu o spiţă de neam, în 1995, la Copenhaga, într-o revistă românească[35]. Conform acestei cercetări documentate, şirul neamului împărătesc se prezintă astfel: Ioan VI Cantacuzino (†1383) — Matei Cantacuzino (coîmpărat şi despot, †1383) — Dimitrie Cantacuzino (sevastocrator şi despot, †1384) — Gheorghe Cantacuzino — Dimitrie Cantacuzino („sekbanul", mare domestic al Patriarhiei, c. 1492) — Mihail Cantacuzino († 1522) — Dimitrie Cantacuzino Şaitan (Dracul) (mare domestic al Patriarhiei ⟨† 1574⟩) — Mihail Cantacuzino Şaitanoglu (fiul Dracului) (mare domestic al Patriarhiei, †1578) — Andronic Cantacuzino (susţinătorul lui Mihai Viteazul, mare vistier al Ţării Româneşti, † după 1600) — Constantin Cantacuzino (postelnicul, †1663).

La acestea Ştefan S. Gorovei observa că porecla Şeitan (Dracul) pare un *supranume* care ar putea veni tocmai de la Gheorghe Cantacuzino, poreclit de albanezi „Sakatai". Fiul acestuia, Dimitrie Cantacuzino „Sektanis", purtând deci

[32] N. Iorga, *op. cit.*, p. XX–XXI; idem, *Les grandes familles byzantines et l'idée byzantine en Roumanie*, în Académie Roumaine „Bulletin de la Section historique", Bucureşti, XVIII (1931), p. 4; idem, *La continuation des hôpitaux byzantins par les hôpitaux roumains*, Bucureşti, 1932, p. VII („Cantacuzinii descind, fără nici o îndoială, din împăraţii bizantini"); Sever Zotta, *op. cit.*, p. 100; Ioan C. Filitti, *op. cit.*, p. VII şi urm.; idem, *Notice sur les Cantacuzène du XIe au XVIIe siècles*, Bucureşti, 1936; A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 171–172; Alexandros von Randa, *Los Cantacucenos*, în „Oriente", Madrid, III (1953), p. 187–196; idem, *Das Haus Cantacuzino*, München, 1965; Ştefan S. Gorovei, *Paharnicul Constantin Sion, Arhondologia Moldovei*, Bucureşti, 1973, p. 97, nota 40; Virgil Cândea, *Cantacuzinii munteni* în „Magazin istoric", XVI (1982), nr. 11, p. 21; Mihail-Dimitrie Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèces, d'Albanie et de Constantinople*, Paris, 1983, p. 249–251; Radu-Ştefan Ciobanu în vol. *Constantin Brâncoveanu*, Bucureşti, 1989, p. 220; Ioan B. Cantacuzino (la Mihai Rădulescu, *Un manuscris inedit privind genealogia Cantacuzinilor*, în „Revista arhivelor", LXVI (1989), nr. 1, p. 72); Răzvan Theodorescu, *op. cit.*, p. 187, nota 12 etc.

[33] Donald M. Nicol, *The Byzantine Family of Cantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100–1460. A genealogical and prosopographical Study*, Dumbarton Oaks Studies, XI, Washington, 1968, p. V–VI; V. Laurent, *Alliances et filiations des Cantacuzènes*, p. 64–105 şi tabel, p. 103 (descendenţa lui Ioan VI Cantacuzino prin fiul său Matei). Lucrarea mai veche a lui E.R.R. [Emmanuel Rhizo-Rhangabé], *Livre d'or de la noblesse Phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, ed. II-a, Atena, 1904, p. 40 şi urm., conţine multe erori.

[34] Petre Ş. Năsturel, *De la Cantacuzinii Bizanţului la Cantacuzinii turcocraţiei şi ai ţărilor române*, în „Arhiva genealogică", Iaşi, I (1994), p. 171–175.

[35] Idem, *De la împăraţii Cantacuzini la Cantacuzinii români*, în „Dorul", Copenhaga, noiembrie 1995, p. 24 26.

şi el porecla de Şeitan, într-o formă grecească coruptă (→ *seitanis*), care nu ar veni de la turc. *sekban* (= paznicul câinilor de vânătoare ai sultanului), cum credea P. Ş. Năsturel[36]. Părerile ambilor autori amintiţi fiind recent acceptate de Ion Mihai Cantacuzino[37].

Şeitan ar fi aşadar, foarte probabil, o poreclă purtată, într-o formă sau alta, de cel puţin cinci generaţii, de la Gheorghe Cantacuzino, strănepotul împăratului Ioan VI, până la Mihail Cantacuzino Şeitanoglu, bunicul postelnicului Constantin Cantacuzino, dovedind şi pe această cale continuitatea între Cantacuzinii munteni şi împăratul Ioan VI Cantacuzino.

Nu numai că postelnicul Constantin Cantacuzino se trăgea din familia imperială, dar aşa cum s-a observat, mai cu seamă în ultimele decenii, şi alţi membri ai familiei sale au venit pentru un timp în ţările române extracarpatice, jucând un rol important în cadrul acestora în a doua jumătate a secolului XVI. Este vorba în primul rând de fratele şi sora lui Mihail Cantacuzino Şeitanoglu, bunicul său, Iane (Ioannis) Cantacuzino, respectiv Tudora (Teodora) Cantacuzino, mama lui Mihai Viteazul. Chiar şi Mihail Cantacuzino (c. 1515–1578) — al cărui nume îl poartă nepotul său de soră Mihai Viteazul — un personaj cu adevărat faimos în Imperiul otoman în a doua jumătate a secolului XVI, susţinut de marele vizir Mehmed Sököllu, cămăraş al ocnelor de sare din tot imperiul, având apoi, după 1576, monopolul neguţării blănurilor moscovite pentru sultan, şi stăpânind un magnific palat la Anhialos, pe ţărmul golfului pontic Burgas (în Bulgaria)[38], a intervenit în mai multe rânduri în treburile Moldovei şi ale Ţării Româneşti. A contribuit, aşadar, în 1568 la înlăturarea lui Petru cel Tânăr şi a mamei sale, domna Chiajna („Mircioaia"), din Ţara Românească, ca urmare a ruperii căsătoriei unei fiice a acestuia cu Iane Cantacuzino, fratele său[39], susţinând în schimb la Poartă înscăunarea „cumnaţilor" săi: Alexandru II Mircea în Ţara Românească (1568) şi Petru Şchiopul în Moldova (1574), pe unde a şi trecut în drum spre Moscova[40]. De altfel, şi executarea sa la 3 martie 1578, la Anhialos, din porunca lui Murad III, s-a datorat pârilor hanului din Crimeia referitoare la amestecul lui Mihail Cantacuzino Şeitanoglu în treburile Moldovei, poate şi intervenţiilor doamnei Chiajna, devenită din 1575 soacra sultanului[41].

[36] Ştefan S. Gorovei, *Continuitatea Cantacuzinilor: un punct de vedere*, în „Arhiva genealogică" I (1994), nr. 3–4, p. 321–322.

[37] Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani*, p. 107–109.

[38] *Ibidem*, p. 114–115; Ioan C. Filitti, *Arhiva*, p. XX–XXI; idem, *Notice*, p. 10–11; N. Iorga, *Contribuţiuni la istoria Munteniei*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S.II, t. XVIII, 1896, p. 16–19.

[39] *Ibidem*, p. 112–114.

[40] Hurmuzaki, II[1], p. 607; Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 115–120.

[41] Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 119–122. Cf. şi Gr. G. Tocilescu, *Fragmente documentale* (sic) *1577–1589*, în „Foaia Societăţii Romanismul", II (1871), nr. 2–5, p. 176; N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, p. XXV–XXXIX; idem, *Bizanţ după Bizanţ*, Bucureşti, 1972, p. 113 şi urm.; Ioan C. Filitti, *Arhiva*, p. XX şi urm.; idem, *Notice*, p. 10 şi urm.; Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 22; Hurmuzaki, IV[2], p. 103–105.

În orice caz, în veacul XVIII mai circula încă tradiţia, consemnată de Atanasie Comnen Ipsilanti, că, pe lângă locuinţa de la Anhialos, *„moşiile şi ogoarele şi celelalte posesiuni ale lui ajungeau până la Dunăre"*[42].

Fratele său Iane (Ioannis) Cantacuzino (unchiul dinspre mamă al lui Mihai Viteazul, şi dinspre tată al vărului acestuia, Andronic Cantacuzino, tatăl postelnicului Cantacuzino), căruia mult timp i-a fost contestată, pe nedrept, apartenenţa la familia imperială a Cantacuzinilor[43], dovedită însă reală, prin înlăturarea confuziilor genealogice[44], acesta, chiar dacă nu poate fi cu certitudine identificat cu marele postelnic al lui Pătraşcu cel Bun, tatăl lui Mihai Viteazul, din anii 1554–1557, devenit apoi mare ban (1557, 1560–1568), atunci când ar fi început legătura lui Pătraşcu cu sora sa Teodora, în orice caz a fost mare vistiernic al Moldovei în 1574–1576, 1578–1579 şi pârcălab de Neamţ între 1576 şi 1578, iar apoi mare ban în Ţara Românească în 1586–1592[45]. În acelaşi timp, din 1587, Iane Cantacuzino a fost capuchehaie la Poartă al domnilor din Moldova şi Ţara Românească, devenind un fel de arbitru în chestiunea schimbării domnilor şi în probleme interne până la sfârşitul lui decembrie 1592, când a murit, fără a mai putea contribui efectiv la numirea ca domn al Ţării Româneşti a nepotului său, Mihai Viteazul[46], pe care îl sprijinise în activitatea anterioară domniei, ca negustor, ban de Mehedinţi şi apoi până la treapta de mare ban al Craiovei, nu odată nepotul reprezentându-l în ţară, în vremea absenţelor sale în exterior[47].

[42] Hurmuzaki, XIII, p. 158. Cf. şi Chesarie Daponte, la Constantin Erbiceanu, *op. cit.*, p. 20–22.

[43] La părerile de acest fel, al căror exponent a fost din 1935, N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1968, p. 29–30, se adaugă mai cu seamă cele ale lui Ion Ionaşcu (cf. Constantin Rezachevici, *Originea lui Mihai Viteazul. Dezbateri în cadrul „Comisiei de genealogie şi heraldică"*, în „Revista de istorie", XXIX (1976), nr. 12, p. 1989). Cf. şi Victor Papacostea, *Esquisse sur les rapports entre la Roumanie et l'Epir*, în „Balcania", I (1938), extras, p. 4, nota 2.

[44] George D. Florescu, Dan Pleşia, *Mihai Viteazul — urmaş al împăraţilor bizantini*, în „Scripta Valachica", Târgovişte, IV (1973), p. 141–151; Ştefan Andreescu, *Mihai Viteazul, Cantacuzinii şi marea bănie de Craiova*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A. D. Xenopol", XXV[2] (1988), p. 187–188; Andronikos Falangas, *Cu privire la genealogia lui Mihai Viteazul*, în „Arhiva genealogică", I (1994), nr. 3–4, p. 231–236. Cf. şi relatările lui Atanasie Comnen Ipsilanti, neutilizate în acest sens până acum (Hurmuzaki, XIV, p 100).

[45] George D. Florescu, Dan Pleşia, *op. cit.*, p. 141–147; Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Sec. XIV–XVI*, Bucureşti, 1971, p. 64–65; idem, *Lista marilor dregători moldoveni (1384–1711)*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie, A. D. Xenopol", VIII (1971), p. 410.

[46] Data morţii sale la Ion Matei (Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 1991), apoi la Ştefan Andreescu, *loc. cit.* şi nota 8.

[47] George D. Florescu, Dan Pleşia, *op. cit.*, p. 147, 157–161; Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 70–71; cf. şi bibliografia despre Iane la p. 65; Gh. T. Ionescu, *Iane banul şi actul din 24 mai 1603 de la Radu Şerban*, în „Istros", Brăila, II–III (1981–1983), p. 266; Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 189–191.

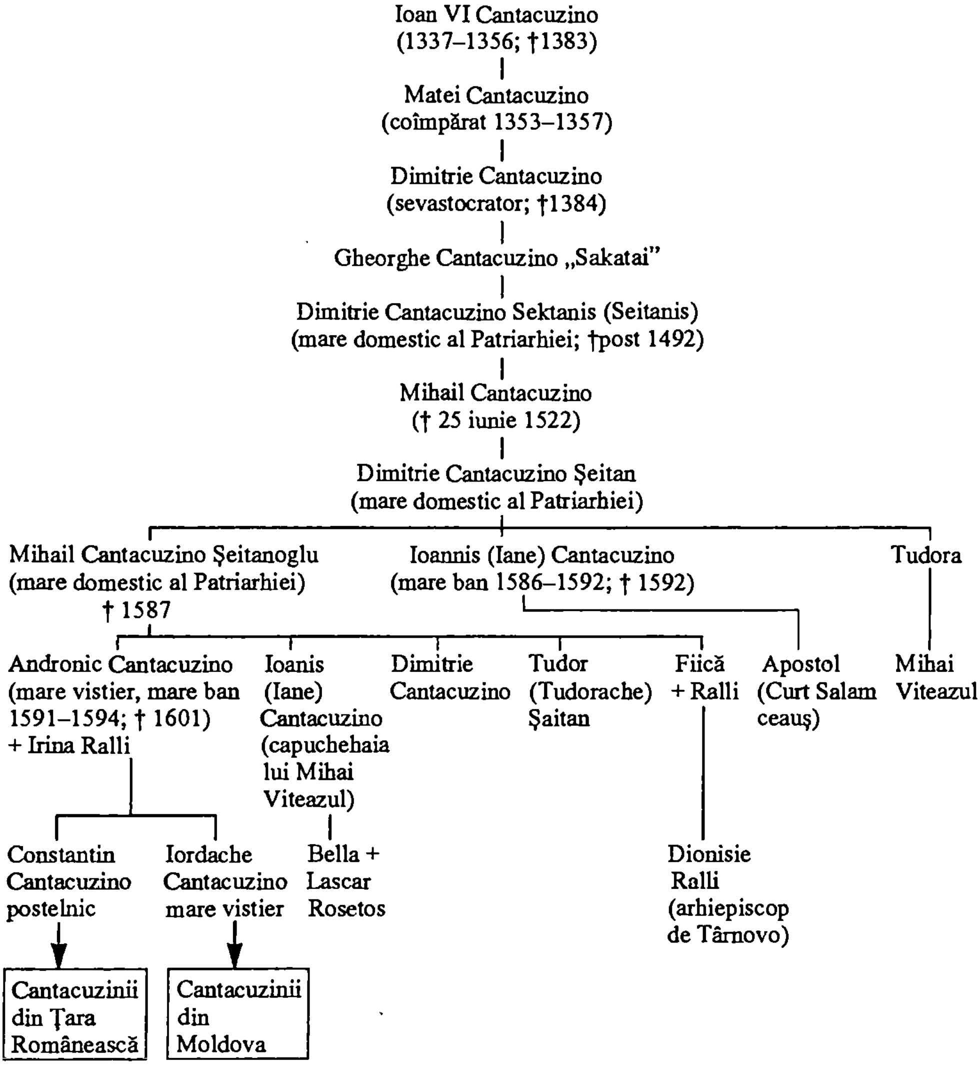

Fig. 1 — Cantacuzinii de la împăratul Ioan VI la Constantin postelnicul (amintiţi în articol).

Sarcina de a-l ajuta pe Mihai în dobândirea domniei a revenit vărului acestuia, Andronic Cantacuzino, tatăl Postelnicului. Fiul cel mare al lui Mihail Cantacuzino Şeitanoglu, Andronic (1553 – ante 4 noiembrie 1601), a izbutit să fugă din palatul de la Anhialos după executarea tatălui său, salvându-şi viaţa, ca şi cei doi fraţi ai săi amintiţi de Gerlach[48], care pot fi identificaţi cu destulă probabilitate: Ioannis (Iane, Ianache) Cantacuzino (cel care va deveni capuchehaie la Poartă a vărului său Mihai Viteazul, scăpând de la moarte în 1594, după răscoala anti-

[48] Stephan Gerlach, *Des Aeltern Turkischen Tagebuch*, Frankfurt, 1674, p. 466, menţionează că Mihail Cantacuzino Şeitanoglu a avut trei fii.

otomană a acestuia, prin trecere la mahomedanism)[49] şi Dimitrie sau poate Tudor (Tudorache) Cantacuzino Şaitanul, care va deveni şi el mare sluger, postelnic şi ban în sfatul lui Mihai în 1593–1595[50], dacă nu cumva ultimul, după nume şi poreclă, nu va fi fost cumva un frate al lui Mihail Şeitanoglu şi al Tudorei, mama lui Mihail Viteazul. Averea tatălui lor a fost confiscată, dar Andronic Cantacuzino, cu ajutorul marelui vizir, Mehmed Sököllü, a dobândit graţia sultanului, răscumpărând şi casa Cantacuzinilor de la Constantinopol[51].

Căsătorit încă din 1576 cu bogata Irina, fiica lui Iacob Ralli din Adrianopol[52] — aceştia fiind părinţii postelnicului Constantin Cantacuzino —, Andronic s-a refugiat în Creta, sub stăpânire venetiană, la o soră a sa măritată tot cu un Ralli (al căror fiu a fost Dionisie Ralli, mitropolitul de Târnovo şi apropiat al lui Mihai Viteazul)[53], unde va rămâne mai mulţi ani până pe la 1590[54]. Refăcându-şi averea şi dobândind influenţă la Constantinopol, ca şi unchiul său, Iane Cantacuzino, el sprijină pe Ştefan Surdul în Ţara Românească, care îl face mare vistier

[49] Chesarie Daponte, la Constantin Erbiceanu, *op. cit.*, p. 20, cu precizările genealogice ale lui Andronikos Falangas, *op. cit.*, p. 233–234, care traduce corect textul lui Daponte: „Mihai Cantacuzino... ⟨era⟩ tatăl lui Ianakis, care, vai, s-a turcit ca să nu-l omoare împărăţia turcilor, deoarece a fost capuchehaiaua ocrotitorului credincioşilor şi al răzvrătitorului turcilor Mihai vodă; după aceasta, s-a făcut şi chiuciuc tefterdar şi i s-a dat hatârul pentru turcirea sa". Autorul traducerii crede însă eronat că Daponte se referă la Iane banul, fratele lui Mihail Şeitanoglu, care ar fi trecut la islam, deşi era decedat în 1594, cel turcit fiind de fapt fiul său Apostol (p. 235), iar Gh. T. Ionescu, *op. cit.*, p. 283 şi Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 197, cred că la islamism a trecut doar fiul lui Iane banul Cantacuzino, Apostol. În realitate, s-au turcit din motive diferite, pentru a-şi salva viaţa, atât Ioannis (Iane) Cantacuzino, reprezentantul lui Mihai Viteazul la Poartă, în 1594, cât şi Apostol (Curt Salam ceauş), vărul său, pentru vina de a se fi încurcat cu o femeie de religie islamică, plătind în plus şi o mare răscumpărare (Mihai Maxim, *New Turkish Documents concerning Michael the Brave and His Time*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXXII (1993), nr. 3–4, p. 186 şi urm.

[50] Ştefan Andreescu, *op. cit.*, p. 193–195. Deşi identifică cel puţin pe Tudor Şaitanul Cantacuzino cu un frate al lui Andronic Cantacuzino (p. 194), şi cunoaşte, după Gerlach, că acesta din urmă a avut doi fraţi, mai apoi, după sugestia lui G. D. Florescu şi Dan Pleşia, *op. cit.*, p. 155, autorul se referă la alţi doi dregători, marii spătari Dumitru (1593–1594) şi Ion (1600) „care par a fi fraţii, de astă dată stiuţi, ai lui Andronic Cantacuzino" (p. 197). Cf. şi Andrei Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave*, în „Revue Roumaine d'Histoire", XXIII (1984), nr. 4, p. 356–357.

[51] Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 121–123, 125. Casa Cantacuzinilor de la Constantinopol era lângă cartierul Fanar. Atanasie Connen Ipsilanti arată că în timpul sultanului Ibrahim (1640 1648), cu prilejul unui incendiu, a ars şi *„metohul Sfântului Mormânt de la Diplo-Fanar, care era odată casa Cantacuzineştilor din Ţara Românească, unde era şi o biserică foarte mică"* (Hurmuzaki, XIV, p. 466).

[52] Martin Crusius, *Turco-Graecia*, p. 67; Ion Mihai Cantacuzino, op. cit., p. 119. Pentru familia Ralli, cf. Ioan C. Filitti, *Arhiva*, p. 287–288 şi p. XXV.

[53] P. P. Panaintescu, *Mihai Viteazul*, Bucureşti, 1936, p. 52.

[54] Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 119, 123. Cf. şi tradiţia deformată în timp despre aceste evenimente, la Dimitrie Cantemir şi Mihai Racoviţă, nepotul lui Andronic (Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 36).

(1591–1592), iar apoi, după moartea lui Iane, preia în februarie 1593, la dorința lui Murad III, funcția de capuchehaia la Poartă a lui Alexandru cel Rău și totodată, pentru scurt timp, până spre sfârșitul lui aprilie 1593, dregătoria de mare ban în interior (unde aceasta era efectiv îndeplinită de vărul său Mihai Viteazul).

Aflat în corespondență cu Petru Șchiopul, care urmărea să reia domnia în Moldova, Andronic Cantacuzino l-a *„făcut domn al Țării Românești pe banul Mihai"* în septembrie 1593[55], fiind păstrat de acesta până cel puțin după 10 noiembrie 1593 în dregătoria de mare ban. Ca vistier a fost unul din semnatarii actelor de legământ ale lui Mihai cu împăratul Rudolf II, la 9 iunie 1598, și cu principele Andrei Báthory, la 26 iunie 1599, și tot ca vistier apare în sfatul domnesc al lui Nicolae Pătrașcu din Țara Românească (1599–1600). La începutul lui 1600 Mihai Viteazul ar fi cerut la Poartă pentru el domnia Moldovei, după care la mijlocul aceluiași an Andronic a făcut parte din locotenența domnească lăsată de Mihai la conducerea Moldovei, înaintea preconizatei instaurări a lui Marcu Cercel.

Nu l-a însoțit pe Mihai Viteazul în pribegie, în schimb Andronic vistier a luat parte la răscoala boierilor munteni din iunie 1601, împotriva lui Simion Movilă, după alungarea acestuia participând la locotenența domnească care a condus Țara Românească în iunie–septembrie 1601, în locul lui Mihai aflat încă în ținuturile imperiale. Capturat desigur de Simion Movilă, după restaurarea acestuia, a fost executat după 8 septembrie 1601[56], foarte probabil spre sfârșitul lui octombrie, capul său fiind adus la Poartă de trimiși moldoveni înainte de 4 noiembrie 1601[57].

Este limpede că Andronic Cantacuzino, arătat în izvoarele vremii ca rudă a lui Mihai Viteazul[58] și partizan al acestuia, ctitor al mânăstirii Banului din județul Buzău, a trăit ultimul deceniu al vieții sale (1591–1601) îndeosebi în Țara Românească, dar și în Moldova, ocupând funcții de seamă în sfatul și locotenențele domnești ale acestora și trebuie tratat cu adevărat ca văr al lui Mihai, aparținând familiei Cantacuzinilor din ramura imperială[59]. *El este înce-*

[55] *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, I, *Documente externe*, București, 1982, p. 66. „Revista arhivelor", LVIII (1981), nr. 3, p. 338; Mihail Guboglu, *Mihai Viteazul în documente turcești*, idem, LII (1975), nr. 2, p. 146–148.

[56] La 8 septembrie 1601 a menționat încă în fruntea boierilor munteni care trebuiau să primească scrisori de încurajare de la imperiali (Hurmuzaki, XII, p. 1 231).

[57] George D. Florescu, Dan Pleșia, *Mihai Viteazul*, p. 151–154; Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 41; Constantin Rezachevici, *Bătălia de la Gura Niscovului (august 1601). Contribuții privind istoria Țării Românești în epoca lui Mihai Viteazul și activitatea militară a lui Radu Șerban înaintea domniei*, în „Studii", XXIV (1971), nr. 6, p. 1 144–1 156; Ștefan Andreescu, *op. cit.*, p. 191–192, 198; Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 125–126, 129; A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, IV, ed. a IV-a, p. 176–177.

[58] Andronikos Falangas, *Cu privire la genealogia lui Mihai Viteazul*, p. 234–235.

pătorul familiilor Cantacuzino din Ţara Românească şi Moldova, care până astăzi totalizează cam „cinci sute de persoane grupate în douăsprezece generaţii"[60]. În *vreme ce fii săi Constantin şi Iordache stau la baza ramurilor acestor Cantacuzini din respectivele ţări româneşti*[61].

Moartea năprasnică în a doua jumătate a anului 1601 a lui Mihai Viteazul şi a vărului său Andronic Cantacuzino, urmată de confiscarea averilor lor, a făcut ca fii acestuia din urmă, născuţi parte în Imperiul otoman, parte, chiar în Ţara Românească, să se refugieze fie la Constantinopol, în casa din Diplo-Fanar a Cantacuzinilor[62], fie, cum se crede îndeobşte, la mătuşa lor căsătorită în familie Ralli, în Creta veneţiană[63]. Ce i-a făcut să revină în ţările române extracarpatice peste mai bine de un deceniu nu se ştie cu adevărat. Foarte probabil, în prima decadă a veacului XVII, Constantin Cantacuzino, ca de altfel şi fraţii săi, a intrat în legătură cu pribeagul Radu Mihnea, efemerul domn al Ţării Româneşti din 1601–1602[64]. Alături de acesta, susţinător al grecilor din ţară şi din afară şi sprijinit de aceştia, cum ne asigură Matei al Mirela[65], familia Mihneştilor fiind, de altfel, de mult în legătură cu Cantacuzinii, Constantin a venit în Ţara Românească în 1611, odată cu îndepărtarea de către turci a lui Radu Şerban, sau îndată după aceasta. El făcea parte dintr-un val de greci, *„că adusease Radu vodă pre mulţi şi-i cinstise şi-i miluea"*[66], şi sud-dunăreni, din care o bună parte s-au „împământenit". Momentul sosirii sau revenirii sale poate fi precizat

[59] Identificarea lui Andronic banul şi vistierul cu Andronic Cantacuzino a fost pusă sub semnul întrebării (I. Ionaşcu, *Din viaţa şi din activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino (1640–1716),* în „Studii", XIX (1966), nr. 4, p. 635–638), părere combătută cu argumente serioase (cf. notele 57–58 şi Dimitrie Gh. Ionescu, *Precizări privind viaţa şi activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino,* în „Studii", XXII (1969), nr. 2, p. 289–295). O părere ciudată, de-a dreptul naivă, emite Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 129, după care „Mihai Viteazul «descindea» din Cantacuzini prin soţia sa Stanca!", astfel că „Andronic Cantacuzino va fi, pur şi simplu, vărul primar al Stancăi, soţia lui Mihai Viteazul"!

[60] Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 125.

[61] Cf. tabelele genealogice, *ibidem,* planşele I–X; anexa genealogică la Franz Babinger, *O relaţiune neobservată despre Moldova sub domnia lui Antonie-Vodă Ruset (1676),* în „Anualele Academiei Române", M.S.I., S. III, 1937; Ioan C. Filitti, *Arhiva,* p. XXV–XXVII, N. Iorga, *Les grandes familles byzantines,* p. 11 şi urm.

[62] Cf. nota 51.

[63] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor,* p. 36; N. Iorga, *Despre Cantacuzini,* p. XLIII–XLIV; Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 129. A. D. Xenopol, *op. cit.*, p. 177 şi Virgil Cândea, *Stolnicul Constantin Cantacuzino omul politic-umanistul* (I), în „Studii", XIX (1966), nr. 4, p. 652, cred că fii lui Andronic au trecut direct în Moldova; cf. şi I. Tanoviceanu, *Începutul Cantacuzineştilor în ţările române şi înrudirea lor cu Vasile Lupu,* în „Arhiva", Iaşi, III (1892), nr. 1, p. 14 şi urm.

[64] I. Ionaşcu, *Date noi relative la Radu vodă Mihnea în Ţara Românească,* în „Studii", XIV (1961), nr. 3, p. 704–708.

[65] Matei al Mirelor, la N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor* (II), în „Analele Academiei Române", M.S.I., S.II, t. XXI, 1899, p. 23–24.

[66] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti,* ed. Const. Grecescu, Bucureşti, 1963, p. 85. Pentru prelaţii greci, cf. Andrei Pippidi, *Tradiţia politică bizantină,* p. 192–193.

după documentele din 14 aprilie 1666 şi 18 iunie 1669, prin care mitropolitul Ştefan, cu întreg sfatul domnesc lărgit, respectiv Antonie vodă din Popeşti, mărturisise că de când Constantin postelnicul Cantacuzino a devenit moşnean al Ţării Româneşti *„sânt trecuţi ani 50 şi mai bine, încă din zilele Radului Voevod", „s-au umplut mai bine de 50 de ani"*[67]. La 3 ianuarie 1624 Alexandru Coconul menţionează că tatăl său, Radu Mihaea (1611–1616), a rânduit cercetarea unei pricini de către mai mulţi boieri, în frunte cu *„cinstitul boier al domniei mele jupan Cantacozin"*[68], care deci era în Ţara Românească la vremea respectiva. În timpul primei domnii muntene a lui Alexandru Iliaş (1618–1618), Constantin Cantacuzino cumpără un loc de casă în Bucureşti[69], şi nu ştim să fi avut pe atunci vreo altă avere, cel puţin imobiliară. De altfel, şi fraţii săi, Toma şi Iordache, apar în Moldova la 1618, în vremea primei domnii aici a lui Radu Mihnea (1616–1618), pe care l-au însoţit[70].

Este interesant de remarcat că în lunga sa viaţă şi activitate politică postelnicul Constantin Cantacuzino, altminteri om învăţat, posesor al unei bogate biblioteci în casele sale de la Târgovişte, nu a făcut nici cea mai mică aluzie la vreo origine imperială a familiei sale[71], acceptând desigur realitatea că la baza averii şi în parte a carierii sale politice, a stat în primul rând căsătoria, aducătoare de bogată zestre şi relaţii sociale, cu Elina, fiica lui Radu Şerban.

Născut la 1593 (după alte păreri în 1598)[72], poate chiar în Ţara Românească, oricum, stabilit în aceasta la o vârstă tânără, Constantin Cantacuzino va rămâne apoi, cum am mai amintit, mai bine de un deceniu în umbră, în ciuda

[67] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, Bucureşti, 1902, p. 66, 77.

[68] *Documente privind istoria României*, B, XVII-4, p. 365. Pentru stabilirea lui Constantin Cantacuzino în Ţara Românească în vremea lui Radu Mihnea, dar fără a preciza în care dintre domniile acestuia, se pronunţă şi N. Bălcescu, *Postelnicul Costandin Cantacuzino*, în *Opere*, I, Bucureşti, 1974, p. 127; N. Iorga, *Despre Cantacuzini*, p. XLVII; Ioan C. Filitti, *Arhiva*, p. XXVII, P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 51; I. Ionaşcu, *op. cit.*, p. 638; I. C. Mihalcea, *Neamul Cantacuzinescilor de la aşezarea lui în ţările romane până la domnia lui Şerban Cantacuzino*, Bucureşti, 1889, p. 40–50 (se referă la anii 1610–1616). Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.*, p. 32a, 52 a, 77, menţionează eronat anii 1632–1633, preluaţi în multe lucrări istorice.

[69] Ioan C. Filitti, *loc. cit.*

[70] Ştefan S. Gorovei, *Cantacuzinii moldoveni*, în „Magazin istoric", XVII (1983), nr. 4, p. 14; Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 361–363.

[71] Totuşi, în chip ciudat, Andrei Pippidi, *op. cit.*, p. 114, referindu-se la „originea bizantină" (imperială) afirmă că „Singurii care o invocă sunt Cantacuzinii, începând cu postelnicul Constantin, capul stirpei".

[72] După tradiţia familiei, în 1663 era *„în vârstă trecută de ani 70"*. (Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.*, p. 90), putând fi născut în jurul lui 1593. Pentru anul naşterii *„cca. 1592"* optează şi Franz Babinger, *op. cit.*, tabelul genealogic. Andrei Pippidi, *Hommes et idées*, p. 286, propune anul 1598, acceptat şi de Ion Mihai Cantacuzino, *O mie de ani în Balcani*, p. 145; Radu-Ştefan Ciobanu, *Pe urmele Stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 41. Data 1598 calculată după textul copiei unui epitaf grecesc aflat între hârtiile fiului său, stolnicul C. Cantacuzino (p. 79). Forma de exprimare a vârstei Postelnicului: „De cinci ori câte treisprezece ani a trăit", adică 65 de ani, este însă cel puţin ciudată, dar nu neobişnuită în epitafurile greceşti.

numelui său „imperial", şi a perindării pe tronul Ţării Româneşti a unor domni iubitori de greci ca Radu Mihnea şi Alexandru Iliaş, până când un anume fapt îl va proiecta dintr-odată în rândul marilor dregători, superior chiar multora prin avere. Evenimentul a fost tocmai căsătoria cu „doamna" Elina, cum e numită după obiceiul din veacul XVII, tânăra prinţesă[73], fiica lui Radu Şerban, una dintre cele mai bogate moştenitoare din Ţara Românească, coborâtoare prin tată din neamul Craioveştilor, iar prin mamă, Elina din Mărgineni, din cel tot atât de vechi al Mărginenilor, înrudiţi cu Floreştii, cu boierii din Obislav, Bengeştii, cu cei din Sărata şi Filipeşti[74].

Elina, purtând numele mamei sale, probabil datorată împrejurării că s-a născut în jurul datei de 21 mai 1611, a văzut lumina zilei la Suceava, unde mama sa aştepta ıntoarcerea soţului ei din campania asupra lui Gabriel Báthory[75]. Şi-a urmat apoi familia în pribegie, fiind educată la Viena, după mărturia fiului ei Constantin stolnicul Cantacuzino[76], pentru a reveni în ţară, împreună cu mama sa, îndată după moartea lui Radu Şerban în reşedinţa imperială (martie 1620), impunătorul cortegiu al celor două doamne, pornit în vara lui 1620 de la Viena, ajungând după lungi popasuri — la 5 octombrie 1620 era la Cluj —, în cele din urmă la Braşov, unde rămase între 4–23 noiembrie 1620[77].

Curând după sosirea în Ţara Românească, Radu Mihnea îi înapoia văduvei rivalului său satele de zestre din domeniul confiscat al lui Radu Şerban, doamna Elenia vânzând o parte din acestea[78] sau miluind pe cei ce o slujiseră cu credinţă *„prin ţări străine"*[79]. În stăpânirea sa ajunse însă şi restul satelor lui Radu Şerban, Radu Mihnea înapoind fiicei sale nevârstnice Elina, întreg domeniul tatălui ei, căci *„răul obiceaiu"* prin care domnii care pierdeau domnia, pierdeau şi domeniul lor, lovea doar pe fii acestora nu şi pe fiice[80], care nu aveau dreptul la tron, normă juridică neobservată până acum de istoricii dreptului, asupra căreia atragem atenţia. Buna doamnă Elina din Mărgineni, care dăruise un sat şi fiului natural al soţului ei, Constantin clucerul (viitorul domn Constantin Şerban)[81], s-a

[73] La 13 mai 1626 *(Documenta Romaniae Historica*, B, XXI, p. 118).

[74] Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban*, p. 470–471, 473, 479–480.

[75] *Istoria Ţării Româneşti 1290–1690*, ed. C. Grecescu şi D. Simonescu, Bucureşti, 1960, p. 89. A fost botezată de mitropolitul Anastasie Crimca la Suceava.

[76] N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine* (II), p. 76.

[77] Cf. A. Veress, *Documente*, IX, p. 219; Socotelile Clujului, la St. Meteş, *Domni şi boieri din ţările române în oraşul Cluj şi românii din Cluj*, Cluj, 1935, p. 47; N. Iorga, *Socotelile Braşovului*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S.II, t. XXI, 1899, p. 156. Aceste date fac inutilă „precizarea" lui Dimitrie Gh. Ionescu, *op. cit.*, p. 292. despre prezenţa văduvei lui Radu Şerban în Ţara Românească „înainte de septembrie–decembrie 1625".

[78] Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 484, nota 87.

[79] *D.R.H.*, B, XXI, p. 414.

[80] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 126–127.

stins înainte de 20 mai 1633[82]. Lăsa două fete: Anca (Ancuţa) căsătorită în pribegie, la 10 iulie 1618, cu Nicolae Pătraşcu, fiul lui Mihai Viteazul[83] (după moartea căruia — în iulie–august 1627 — rămase la Viena până în toamna anului 1640 pentru a supraveghea educaţia copiilor ei Mihai Pătraşcu şi Ilinca, revenind în ţară cu aceasta din urmă în noiembrie 1640, bine primite de Matei Basarab[84]) şi Elina căsătorită cu Constantin postelnicul Cantacuzino.

Când a avut loc această din urmă căsătorie, care a pus bazele familiei Cantacuzinilor din Ţara Românească? S-a crezut că ea s-a petrecut în vremea lui Matei Basarab[85], „pe la 1640", „în 1641 sau 1642"[86], „pe la 1629–30"[87], iar mai recent „în 1628"[88]. Iată însă că testamentul postelnicului Constantin Cantacuzino coboară în timp data ei. Ţinând seama de afirmaţia explicată a acestuia că: *„păn astăzi săntu 38 de ani de de cându ne-am împreunat şi am trăit această viaţă trecătoare"*[89], şi socotind că testamentul nedatat putea fi redactat cel mult în 1663, anul uciderii postelnicului, rezultă că amintita căsătorie a avut loc *cel târziu până în 1625*. În acest an limită însă Elina era o copilă de 14 ani, care conform obiceiului vremii se putea căsători.

În secolele XV–XVI Cantacuzinii s-au mai încuscrit cu familiile domnitoare din Ţara Românească. Astfel, soţia lui Neagoe Basarab, Miliţa-Despina descindea din Irina, căsătorită cu despotul Gheorghe Brancovici, o strănepoată a împăratului Ioan al VI-lea Cantacuzino, şi din fiul ei Lazăr, trecuţi ca atare în pomelnicul mănăstirii Argeş[90], iar Iane Cantacuzino fratele lui Mihail Şeitanoglu s-a căsătorit pentru puţin timp, în 1564, cu Marina, fiica lui Mircea Ciobanu şi a doamnei Chiajna[91]. Dar aceste înrudiri depărtate sau efemere n-au avut nici pe departe însemnătatea căsătoriei Elinei cu Constantin Cantacuzino.

[81] *D.R.H.*, B, XXII, p. 524–526; XXIII, p. 280–281.

[82] Când e menţionată ca „răposată" *(ibidem*, XXIV, p. 114).

[83] A. Veress, *Documente*, IX, p. 168.

[84] *Ibidem*, X, p. 77, 83.

[85] Al. G. Gălăşescu, *Spătarul Mihai Cantacuzino 1650–1716*, Bucureşti, 1906, p. 6.

[86] N. Iorga, *Istoria românilor în chipuri şi icoane*, Bucureşti, 1992, p. 72; idem, *Despre Cantacuzini*, p. LX.

[87] George Florescu, *Despre schitul Lespezi*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 169; Corneliu Dima-Drăgan, *Le stolnic Constantin Cantacuzène*, în „Revue Roumaine d'Historie", X (1971), nr. 5, p. 854–855.

[88] I. Ionaşcu, *Din viaţa şi din activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino*, p. 640; Alexandru Popescu, *Şerban Cantacuzino*, Bucureşti, 1978, p. 9; Radu-Ştefan Ciobanu, *op. cit.*, p. 42, 304, numind însă pe Elina, soţia Postelnicului, „nepoată a lui Matei Basarab" (?!); Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 145.

[89] Cf. ANEXA I.

[90] Ioan C. Filitti, *Arhiva*, p. XV; V. Laurent, *Aliances et filiations des Cantacuzènes*, p. 103, tabelul genealogic.

[91] Hurmuzaki, XIV[1], p. 55–56; Ioan C. Fillitti, *op. cit.*, p. XXI–XXII; Vasile Grecu, *Cronograful lui Doroteiu al Monembasiei*, în „Codrul Cosminului", II–III, (1925–1926), Cernăuţi, 1927, p. 552–556; Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, p. 113.

Prin aceasta, tânărul Cantacuzin devenea, alături de soția sa, stăpânul unui întins domeniu boieresc, actele Cantacuzinilor din a doua jumătate a secolului al XVII-lea menționând 40 de sate și părți de sate, aflate în stăpânirea acestora din domeniul boieresc al lui Radu Șerban[92], cu atât mai mult cu cât după întoarcerea în țară a cumnatei sale Ancuța și a fiicei ei Ilinca, ajutate de altfel în fel și chip de Postelnic, acestea și-au concentrat atenția pentru redobândirea domeniului socrilor, respectiv bunicilor lor, Mihai Viteazul și doamna Stanca[93]. Nu întâmplător, recunoaște Mihai banul Cantacuzino, autorul *Genealogiei* că Postelnicul în primul rând: *„cu clironomia* (moștenirea — *n.a.) de la socrul său* (Radu Șerban — *n.a.) și de la cumnatul său Basarab Voevod* (Constantin Șerban — *n.a.), s-a îmbogățit"*[94]. În fapt, stăpânirea ereditară a satelor constituia adevărata diplomă de noblețe în Țara Românească, căci, așa cum consemna această normă nescrisă, Atanasie Comnen Ipsilanti: *„moștenirea imobilelor arată vechimea străbunilor și prin urmare noblețea; iar moștenirile care trec din vremi îndelungate de la părinți la copii sunt singurele dovezi de noblețe"*[95]. În sfârșit, nu e de fel o coincidență faptul că *prima mare dregătorie Constantin Cantacuzino a obținut-o în Țara Românească la 1625*[96]*, tocmai în perioada (sau mai degrabă îndată după aceea) când a avut loc căsătoria sa cu tânăra doamnă Elina.*

II. ACTIVITATEA LUI CONSTANTIN CANTACUZINO DUPĂ CĂSĂTORIA CU ELINA, FIICA LUI RADU ȘERBAN

Mare postelnic în aprilie 1625–noiembrie 1627, înălțat la această dregătorie de Alexandru Coconul (1623–1627), fiul primului său protector, trecut în domnia Moldovei, apoi mare paharnic în 1629 sub Alexandru Iliaș (1627– 1629), Constantin Cantacuzino ajunge în cele din urmă din nou mare postelnic și „consilier intim"[97] al lui Matei Basarab, devenit rudă a sa prin alianță, aproape întreaga domnie a acestuia (1632–1654)[98]. În vremea lui Matei administrează cu

[92] Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban,* p. 484 și tabelul nr. 1, p. 488–491.

[93] Amănunte documentare despre acest proces la Constantin Rezachevici, *Radu Șerban și epoca sa* (în mss.).

[94] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor,* p. 82.

[95] Hurmuzaki, XIII, p. 158–159. Mărturie ce se cuvine relevată în chip deosebit.

[96] Constantin cuparul care semnează grecește, menționat în Țara Românească între 1626–1627 *(D.R.H.,* B, XXI, p. 255, 406, 423, 458), nu e Constantin Cantacuzino, care în această vreme e mare postelnic. În Moldova apare un Constantin Cantacuzino mare paharnic în sfatul lui Radu Mihnea, la 12 noiembrie 1624, alături de Mihail Cantacuzino mare postelnic *(D.I.R.,* A, XVII 5, p. 307), primul fiind, fie Constantin Cantacuzino (cum crede Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători,* p. 135), venit temporar din Țara Românească la frații săi din Moldova, fie, cum presupune Ioan C. Filitti, *Arhiva,* p. XXVIII, un alt personaj mare paharnic în 1624–1625 și 1627–1629 (de fapt 1630), care „evident nu este din ramura lui Andronic".

[97] Inscripția portretului său gravat în armă la Veneția (A. Veress, *Documente,* XI, p. IV).

[98] Nicolae Stoicescu, *op. cit.,* p. 135–136; I. Ionașcu, *Din viața și din activitatea stolnicului Constantin Cantacuzino,* p. 638–639.

mână fermă domeniul moştenit de la socrii săi, Radu Şerban şi Elina din Mărgineni, neîngăduind nimănui să se atingă de acesta[99], e menţionat între ctitorii mănăstirilor familiei răposatei sale soacre[100] etc. Căsătoria cu o fiică de domn făcuse din el un *boier pământean*[101], astfel că hrisoavele lui Leon Tomşa din iulie 1631, pentru scoaterea din ţară a *„grecilor străini"* (nu şi a celor împământeniţi) nu-l afectează, ba încă apare între martorii celui din 23 a lunii, alături de alţi boieri pământeni[102].

Din 1640, vreme de câţiva ani, găzduieşte în casa sa pe cumnata sa, doamna Ancuţa, văduva lui Nicolae Pătraşcu, şi pe fiica ei Ilinca, ajutând-o pe aceasta din urmă să redobândească domeniul moştenit de la Mihai Viteazul şi doamna Stanca, bunicii ei[103]. Se ocupă însă şi de sporirea domeniului propriu[104], fiind unul din cei mai bogaţi boieri ai Ţării Româneşti la acea vreme.

Grija pentru stăpânirile sale şi pentru numeroşii săi urmaşi l-au făcut ca după moartea lui Matei Basarab şi venirea la tron a cumnatului său Constantin Şerban (1654–1658), să nu mai „pohtească" nici o dregătorie[105], asigurându-şi în 1655 protecţia principelui Transilvaniei, Gheorghe Rákóczi II, la care a îndeplinit în acelaşi an şi o solie diplomatică[106]. Dar şi aşa, ca fost mare dregător, retras acasă, după observaţia lui Paul de Alep: *„El a ajuns administratorul principatului, rânduindu-i toate treburile; toţi boieri veneau la casa lui pentru a-i cere sfaturi. El se ducea la domn în fiecare zi de dimineaţă şi nu se petrecea nimic fără sfatul lui"*[107]. Numit mare logofăt în iunie–iulie 1658 de Mihnea III (1658–1659)[108], ulterior a fost însă persecutat de acesta, pentru orientarea sa pe

[99]. Cf. procesul din 1634 cu Oancea logofăt, fostul om de credinţă al lui Radu Şerban (*D.R.H.*, B, XXIV, p. 513–514); actul din 12 ianuarie 1635 referitor la ţigănia „răposatei doamnei Elinei" (Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti, *Documente istorice*, CXXVII/88) etc. Cf. şi Virgil Drăghiceanu, *Casa Cantacuzinilor din Măgureni*, în „Buletinul Comisiunii monumentelor istorice", XVII (1924), nr. 39, p. 12–45.

[100] *D.R.H.*, B, XXIV, p. 114; Paul de Alep (*Călători străini*, VI, p. 147).

[101] Cronica internă ne arată că: „Avut-au săraca de ţară noroc pentru acel om bun, carele sta în toată vrémea pentru binele ei [...] Că şi el era moşnean într-însa, cu case şi cu olate, ca şi alţi boiari" (*Istoria Ţării Româneşti*, ed. 1960, p. 146).

[102] *D.R.H.*, B, XXIII, p. 406–409, 412–414. Cf. şi Constantin Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Ţara Românească în veacul al XVII-lea*, Partea I, în „Studii şi materie de istorie medie", IX (1978), p. 75.

[103] Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 54–56, act din 1644 iunie 25.

[104] Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti, *m-rea Sf. Apostoli*, ms. 184, f. 156–157; idem, *Documente istorice*, D/7, XXIX/198, CCI/20; Muzeul de istorie Bucureşti, LXXXV/3.

[105] N. Iorga, *Studii şi documente cu privire la istoria românilor*, IV, Bucureşti, 1902, p. 32.

[106] Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.*, p. 92–93; *Călători străini*, V, p. 528.

[107] *Călători străini*, VI, p. 147.

[108] Pentru evoluţiile politice interne în cadrul cărora se desfăşoară până la sfârşit cariera politică a lui Constantin Cantacuzino, cf. Constantin Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Ţara Românească în veacul al XVII-lea* (Partea a II-a: *A doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, în „Studii" şi materiale de istorie medie", XIV (1996), p. 100 şi urm.

care domnul o bănuia ostilă planurilor sale antiotomane şi silit să fugă în Transilvania şi Moldova, unde va lua legătura cu familia Ghiculeştilor[109]. La acest episod al fugii lui Constantin Cantacuzino peste Carpaţi, de la Filipeşti (Prahova) la Braşov, se referă desigur şi prevederea testamentului acestuia primind răsplătirea feciorilor unui rumân din Secăria (Prahova) cu 50 de taleri *„pentru slujba ce ne-au făcut tatăl lor la nevoia noastră"* [110], conducându-l probabil pe Postelnic, împreună cu însoţitorii săi, pe cărări mai puţin umblate.

Executarea unui mare număr de boieri de către Mihnea III a impus în primul plan clanul Cantacuzinilor, în frunte cu bătrânul Constantin Cantacuzino, care după 1658 devine o adevărată grupare boierească *(„Cantacuzinii"),* cuprinzând numeroasa familie a Postelnicului cu toate încuscrile ei şi o largă clientelă politică, având un cuvânt însemnat în evoluţia puternicei crize a autorităţii domneşti din Ţara Românească în deceniile şapte şi opt[111].

Datorită influenţei sale la Constantinopol, unde a fost chemat la judecată prin uneltirile lui Mihnea III, Constantin Cantacuzino, ajuns arbitrul domniei, ca odinioară tatăl său Andronic, a izbutit să ridice pe tronul Ţării Româneşti pe Gheorghe Ghica (1659–1660)[112], iar apoi pe fiul acestuia Grigore Ghica (1660–1664), *marele vizir lăsând „pre credinţa lui şi domniia şi ţara, ce-i va fi voia lui să facă şi să tocmească"*[113]. Refuzând el însuşi domnia, cu toate pericolele pe care le aducea aceasta[114], şi aducând pe tron pe tânărul Grigore Ghica care-i jurase pe evanghelie şi în scris *„ca să-l aibă ca pre tat-său şi să-l cinstească cum să cade"*[115], bătrânul Postelnic (a cărui fostă dregătorie devenise un al doilea nume), ce obţinuse într-adevăr în 1660 de la noul domn să nu-l amestece *„nici la boierie"* (dregătorie), nici la alte treburi ale ţării, *„ci să aibă a se răposa la casa lui"*[116], ajunsese în fapt personajul cel mai însemnat din viaţa politică a Ţării Româneşti.

Era acum *în culmea carierii sale politice,* hotărând mai mult ca oricând treburile domniei, mentorul şi conducătorul lui Grigore Ghica, care se *„odihnea în credinţa lui",* înzestrându-l ca pe un mare feudal cu imunitate, scutiri de sarcini interne şi chiar de dregătorii care l-ar fi pus într-un fel în subordinea domnului[117]. În lipsa sa, rămas un timp reprezentant la Poartă, voievodul se declară *„mut şi surd",* împuternicindu-l *„ce-ţi va fi voia, aşa vei face cu mine",* căci *„noi amândoi una săntem"*[118]. Constantin Cantacuzino *ocupând, aşadar, în*

[109] N. Iorga, *Despre Cantacuzini,* p. LXIII şi urm.; N. Bălcescu, *Postelnicul Costandin Cantacuzino,* p. 128 şi urm.; Constantin Rezachevici, *op. cit.,* p. 102.

[110] Cf. ANEXA I.

[111] Constantin Rezachevici, *op. cit.,* p. 104–108.

[112] N. Iorga, *op. cit.,* p. LXIX.

[113] *Istoria Ţării Româneşti,* ed. 1960, p. 146.

[114] Cf. N. Iorga, *op. cit.,* p. LXXI.

[115] *Istoria Ţării Româneşti,* loc. cit.; N. Iorga, *op. cit.,* p. LXXII–LXXIII.

[116] Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.,* p. 84–85.

[117] *Ibidem; Istoria Ţării Româneşti,* ed. 1960, p. 148.

[118] Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.,* p. 86–89.

1660, în raport cu domnia o poziție pe care nici unul din boierii țării n-o mai avusese înaintea sa în veacul XVII, era firesc ca neînțelegerile între gruparea sa boierească, a „Cantacuzinilor", și cea rivală, condusă de Stroe Leurdeanu, să crească[119].

Nu stăruim asupra cauzelor executării bătrânului Constantin Cantacuzino, la 20/30 decembrie 1663, în mănăstirea de la Snagov[120], pe care le-am amintit într-o lucrare mai ampla[121]. În condițiile în care Grigore Ghica, care s-a dovedit a avea mai multă personalitate și calități organizatorice[122] decât lasau să se în vadă afirmațiile sale de mai sus, trecute treptat în uitare, pe masura întaririi domniei, uciderea Postelnicului din poruncă domnească a folosit ca pretext intrig'le lui Stroe Leurdeanu și ale nepotului său Dumitrașcu Cantacuzino[123]. Nu stăruim nici asupra luptei dintre urmașii postelnicului și adversarii lor, în frunte cu Stroe Leurdeanu, transformată în următoarele decenii într-o luptă între grupările boierești ale *„Cantacuzinilor"* și *„Leurdenilor"* (numire care exprimă mai corect conținutul și conducerea acest i grupări decât cea veche: „partida Bălenilor")[124].

În cele din urmă, Constantin Cantacuzino, care n-a fost numai un mare dregător, ci, reamintim, și posesorul celei mai mari biblioteci din Țara Românească în veacul al XVII-lea, cuprinzând cărți prețioase și manuscrise bizantine unice în Europa[125] (păstrate un timp la Târgoviște, apoi la manăs irea Margin ni[126], de unde apoi „cele mai multe" au fost duse „fără dreptate" de Nicolae

[119] Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 109–110.

[120] *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 149.

[121] Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 111, nota 208.

[122] Recunoscute de *Istoria Țării Românești*, ed. 1960, p. 147 și de Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Românești*, ed. 1963, p. 128.

[123] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzinilor*, p. 65 69, 70 72, 75 82; *Istoria Țării Românești*, ed. cit., p. 149; Radu Popescu, *op. cit.*, p. 130; Anton Maria Del Chiaro, *Is oria delle moderne rivoluzioni della Vallachia*, Veneția, 1718, p. 124; Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.*, p. 90; idem, *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, București, 1863 p. 150; *Poveste de jale asupra uciderii postelnicului Constantin Cantacuzino (20 decembrie 1663)*, în *Cronici și povestiri românești versificate*, ed. Dan Simonescu, București, 1967, p. 46–48; Mihail Kogălniceanu, *Cronicile României*, III, ed. a II-a, București, 1874, p. 146 147; *Cronica Ghiculeștilor*, ed. Nestor Camariano și Ariadna Camariano-Cioran, București, 1965, p. 246–247; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, ed. 1965, p. 571–572; D. Nekesch-Schuller (Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, București, 1980, p. 244). Cf. și Alexandru Odobescu, *Câteva ore la Snagov*, în *Note de călătorie*, București, 1981, p. 113–116.

[124] Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 105–106.

[125] Paul de Alep *(Călători străini*, VI, p. 184–185), Cf. și Corneliu Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, p. 201; Radu-Ștefan Ciobanu, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 220.

[126] Gabriel Mihăescu, Eugen Fruchter, *Sediul primei biblioteci a Cantacuzinilor munteni*, în „Scripta Valachia", IV (1973), p. 362–366.

Mavrocordat (1716; 1719–1730) în biblioteca sa de la Constantinopol)[127], a fost reabilitat, recunoscându-se că: *„au slujit cu bună dreptate şi cu credinţă, cum şi feciorii lui: şi răposatului Matei Voevod, ani 23 şi altora tuturor...”*[128].

Aproape patru decenii postelnicul Constantin Cantacuzino a avut un sprijin de nădejde în soţia sa Elina. Fiica lui Radu Şerban s-a îngrijit de ctitoriile tatălui său de la Coiani (Mironeşti-jud. Ilfov) şi mănăstirea Cobia[129], dar mai ales de moşiile Craioveştilor şi Mărginenilor, moştenite de la părinţii săi, Radu Şerban şi Elina din Mărgineni, pe care le-a sporit şi după moartea soţului, exemplul fiindu-i urmat îndeosebi de fii ei mai mari, Drăghici şi Şerban[130]. Astfel că la temelia marelui domeniu al Cantacuzinilor munteni, păstrat şi sporit până în veacul nostru a stat moştenirea Craioveştilor şi Mărginenilor[131].

După o călătorie la Ierusalim (1681–1682), memorabilă şi prin fastul suitei militare[132], „bătrâna postelniceasă” s-a stins „în vârstă de 75 de ani”, înainte de 8/18 ianuarie 1686[133], aproape o dată cu fiul ei Matei Cantacuzino, răpus de boală[134], trupul fiindu-i adus la mănăstirea Mărgineni, alături de cel al soţului ei, care odihnea aici de mai bine de două decenii[135]. Numeroşii lor urmaşi prosperă, înrudindu-se cu mai toate familiile de seamă din ţară, urcă pe tronul Ţării Româneşti, trec în Moldova, sporind aici numărul Cantacuzinilor, urmaşi ai fraţilor Postelnicului, se stabilesc în Rusia, Austria, Franţa, Anglia, Belgia etc.[136].

III. „DIATA” POSTELNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO

Deşi faptul poate părea curios, dat fiind persoana postelnicului Constantin Cantacuzino şi însemnătatea testamentului său, acest act a rămas inedit şi chiar

[127] Unde au intrat mai târziu pe mâna creditorilor fiului său, Constantin Mavrocordat (N. Iorga, *Studii şi documente*, III, p. 56, nota 1). Circa 30 de cărţi ale Postelnicului s-au păstrat în biblioteca fiului său omonim (Mario Ruffini, *Biblioteca stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1973, p. 19), dar numărul lor trebuie să fi fost mai mare.

[128] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzinilor*, p. 65–69, 70–72, 75–76, 77 82, 82–83.

[129] Idem, *Inscripţii din bisericile României*, I, p. 88; Hurmuzaki, XIV³, p. 39.

[130] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 61, 62, 63–64, 244, 245, 247, 248.

[131] Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban*, p. 484, 488–491.

[132] Hurmuzaki, XIV¹, p. 248; *Istoria Ţării Româneşti*, ed. 1960, p. 180.

[133] N. Iorga, *Studii şi documente*, XI, p. 160, nota 2. În *Istoria Ţării Româneşti*, ed. 1960, p. 181, apare data eronată 2 martie 1687, preluată şi în unele lucrări istorice moderne.

[134] La 23 decembrie 1685/2 ianuarie 1686 (*Inscripţii medievale ale României*, I, p. 235, moartea lui Matei grăbind sau chiar provocând pe cea a mamei sale).

[135] *Istoria Ţării Româneşti*, loc. cit.

[136] Ioan C. Filitti, *Arhiva*, p. XXVIII–XXXI; Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 79 şi urm.; cf. şi P. V. Năsturel, *Neamul boierilor Cantacuzini din ramura lui Şerban voevod*, în „Literatură şi artă română”, XII (1908), p. 214 şi urm.; idem, *Neamul boierilor Pârşcoveni şi încuscrirea lor cu Cantacuzinii din ramura marelui spătar Drăghici Cantacuzino*, Bucureşti, 1906 şi anexa; Ion Mihai Cantacuzino, *op. cit.*, pl. I–V.

necunoscut, cu excepţia semnalărilor sale din ultimele decenii de către autorul acestor rânduri. Păstrat multă vreme într-o arhivă particulară[137], în deceniul şapte el a intrat în fondul de documente al Bibliotecii Academiei, de unde ulterior a trecut la Arhivele Naţionale Istorice Centrale din Bucureşti[138]. Publicându-l acum, subliniem că *el stă la baza tuturor testamentelor soţiei sale Elina Cantacuzino, privind împărţirea imensei lor averi* şi prevederile sale, începând cu desemnarea lui Drăghici, fiul cel mare, ca *„părinte"* asupra celorlalţi fraţi, au început a fi mărturisit aplicate de către aceasta îndată după moartea Postelnicului.

Într-o epistolă adresată lui Drăghici, după acest trist eveniment, Elina îşi exprimă dorinţa de a-şi *„tocmi"* şi *„aşeza"* fii *(„ajungându-mă bătrâneţele şi fiind slabă"), „după cum am văzut şi scrisoarea fericitului al nostru parinte şi al mieu soţ";* termenul de *„scrisoare"* fiind chiar cel folosit de Postelnic pentru a-şi numi diata. Aceasta este, aşadar, prima menţiune despre existenţa testamentului Postelnicului, pe care văduva sa îl cunoştea foarte bine. Tocmai la prevederile acestui document se referă atunci când numeşte pe Drăghici *„părinte"* peste ceilalţi fraţi: „Iară pe tine, Drăghici, te las să le fii tată, în locul tatălui vostru, *după cum şi dumnealui te-au ales să le fii tată* (*s.a.*) aşa şi eu te aleg. *Deci, toţi să aibă a te cunoaşte ca pe un părinte"* (*s.a.*)[139]. Este limpede că aici Elina avea în vedere în mod expres prevederea din testamentul Postelnicului care arăta: *„Şi iar încă las pre Drăghici epitrop în loc de părinte celorlalţi"* fraţi[140].

Pe baza testamentului lui Constantin Cantacuzino, care lăsa: *„pre soţul mieu pre Ilina desăvărşitu stăpănă întru căte am căştigat clătite şi neclătite [...] toate să le străngă şi să le stăpănească ca o desăvărşită stăpănă, de vriame ce iată păn astăzi săntu 38 de ani de căndu ne-am împreunat şi am trăit această viaţă trecătoare",* Elina Cantacuzino a păstrat dreptul de moştenire asupra întregului domeniu, cuprinzând *„părintească (mea) avere şi cea de la soţ"*[141]. Testamentele sale şi catastifele de împărţire a moşiilor între fiii săi[142], dovedesc o grijă deosebită pentru imensa avere a familiei. Iniţial, aşa cum ceruse Postel-

137 Pe verso ultimei file are însemnări din veacurile XVIII şi XIX: „Diata răposatului Costandin K. postelnic" şi două numere de inventar.

138 Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti, *Documente istorice,* CC1/25A.

139 Mihai banul Cantacuzino, *op. cit.,* p. 95.

140 Pentru toate citatele din testamentul Postelnicului, şi în continuare, cf. ANEXA I.

141 N. Iorga, *Testamentele domniţei Elina Cantacuzino,* în „Analele Academiei Române", M.S.I.., S. III, t. XVI, 1934, p. 100

142 *Ibidem* (18 noiembrie 1681); cf. şi p. 96–99; idem, *Documente privitoare la familia Cantacuzino,* p. 42–60 (18 septembrie 1667), p. 69, 83–96 (1 septembrie 1667); p. 104–110; Hurmuzaki, XIV^1, p. 244–247; *Albumul familiei Cantacuzino,* Bucureşti, 1902, pl. XIV; A. D. Xenopol, *Testamentul Elenei, soţia lui Constantin Cantacuzino, din anul 1682,* în „Arhiva", I (1889–1890), p. 249–254. Cf. şi mărturii ulterioare, N. Iorga *op. cit.,* p. 112–113, 123–153, 158–161, 169–175; idem, *Studii şi documente,* XXI, p. 73; Ioan C. Filitti, *op. cit.,* p. 58–59; N. Iorga, *Despre Cantacuzini,* p. CXXXV–CXXXVIII; G. Potra, *Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1634–1800),* Bucureşti, 1982, p. 207 (catastihul lui Şerban Cantacuzino din 1669).

nicul, ea împărţise averea între toţi fiii săi[143], iar dacă mai apoi Şerban Cantacuzino, al doilea fiu, ajuns domn, a fost înlăturat de la moştenire în 1681, aceasta s-a datorat faptului că, anterior, încercând să ia domnia, Grigore Ghica a prădat „Casa dumniaei", dar mai ales temerii că în cazul pierderii domniei, Şerban va pierde şi averea sa şi a fiilor, cum au păţit după un *„rău obicei"*, menţionat mai sus, urmaşii lui Neagoe Basarab şi chiar tatăl ei, Radu Şerban[144].

Şi alte prevederi din testamentele Elinei Cantacuzino, cum vom vedea, sunt de asemenea mărturisit inspirate din testamentul Postelnicului. De altfel, acesta s-a păstrat împreună cu cu cea mai veche diată a Elinei, din 1 septembrie 1667[145], cunoscută însă până acum doar după o copie din1776[146].

Foarte probabil, diatele celor doi soţi păstrate împreună, au aparţinut Elinei Cantacuzino, şi este interesant de observat că *Şerban Cantacuzino n-a cunoscut niciodată testamentul tatălui său,* care prevedea împărţirea egală a moşiilor între toţi fiii Postelnicului, ceea ce era în interesul său, referindu-se întotdeauna cu prilejul acţiunilor sale pentru reîmpărţirea averii părinteşti, doar la *„diiatele maicii sale"*[147]. Elina deşi a respectat prevederile testamentului soţului ei, *nu l-a dat în vileag,* înlocuindu-l în decursul anilor cu diatele sale succesive, *adaptate la schimbările vremilor.* De aceea, el nu a ieşit la iveală nici macar când Şerban Cantacuzino, ajuns pe tronul Ţării Româneşti, *„fiind silnic şi putiarnic",* s-a ridicat *„asupra fraţilor cu groază",* cerând diatele şi catastifele de împărţire ale moşiilor părinteşti, exercitând mari presiuni asupra membrilor familiei sale şi a anturajului lor, până la înalte feţe bisericeşti legate de mama sa[148], ameninţând îndeosebi pe bătrânul Stoica logofăt Ludescu *„că cu rea moarte va să-l omoare",* dacă nu va spune unde sunt acestea[149]. Nici atunci, nici mai târziu, când după moartea Elinei (1686), Şerban Cantacuzino a făcut alte presiuni pentru anularea testamentelor acesteia de după 1681[150], şi nici mai apoi, după dispariţia fizică a persoanelor interesate, testamentul Postelnicului n-a ieşit la lumină, traducerea acestuia păstrată împreună cu diata Elinei Cantacuzino din 1667, fiind cu adevărat descoperită de abia în zilele noastre.

Documentul menţionează de la început că e vorba de o traducere din secolul al XVII-lea *(„Diata răposatului părintelui nostru Costandin postelnic C⟨antacuzino⟩ scrisă cu măna dumisale grecéşte")*[151]. Am fi tentaţi să o atribuim *„Stoicăi Log.*

[143] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino,* p. 84 şi urm.; Hurmuzaki, XIV^1, p. 294.

[144] N. Iorga, *op. cit.,* p. 108, 126–127; Hurmuzachi, XIV^1, p. 283–285, 286–287.

[145] Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti, *Documente istorice,* CCI/25.

[146] N. Iorga, *op. cit.,* p. 84–85 (în „catastihul" Elinei, p. 83–95).

[147] *Ibidem,* p. 129.

[148] Şerban Voinea-Semo, *Conflict pentru o moştenire,* în „Magazin istoric", XVIII, (1984), nr. 3, p. 46–47.

[149] N. Iorga, *loc. cit.*

[150] Şerban Voinea-Semo, *op. cit.,* p. 47.

[151] C. Cantacuzino semnează greceşte (acte din 1630–1632, *D.R.H.,* B, XXIII, p. 126, 162, 193, 518, 544, 552) şi e amintit încă drept *„grec"* la 1655 *(Călători străini,* V, p. 534).

cel Bătrân Ludescul, sluga cea credincioasă a Casii dumnealor den copilăriia lui"[152]. Singurul om de casă al Postelnicului amintit în mod expres în testamentul acestuia: *„Şi Stoicăi logofăt pentru multa slujbă ce ne-au slujăt de nu voi apuca eu să-i dau, să-i daţ voi un sălaş bun de ţigani şi o moşioară den cumpărătorile méle, unde vă se va părea, cu voia tuturor fraţilor"*.

De altfel, Stoica Ludescu, de fapt Liudescu, de la Liudeşti (< liude) din Potoc, judeţul Dâmboviţa[153], autorul prezumtiv al *Letopiseţului Cantacuzinesc*, sau al unei părţi a acestuia[154], slujitor (diac — logofăt) al lui Constantin Cantacuzino şi a familiei acestuia încă din copilărie, iar din 1631 logofăt şi al cancelariei domneşti[155], a scris şi testamentele şi catastifele de moşii ale Elinei Cantacuzino, făcând parte dintre apropiaţii acesteia[156] (*„Şi eu bătrână slugă a dumnealor, Stoica Ludescul Logofăt, am scris cu porunca a bunei stăpâne, dumneaei Elena, stara postelniceasa")*[157], tot el, în aceeaşi dublă calitate, redactând şi actul domnesc din 7 februarie 1668 care-i întăreşte acesteia satele din zestrea părintească[158], precum şi catastiful moşiilor boiereşti ale lui Şerban Cantacuzino din decembrie 1681[159]. Stoica Ludescu cunoştea limba slavă în care a scris acte încă din 1631–1632[160], nu ştim însă dacă şi cea greacă în care se păstrează o formă (traducere) a diatei Elinei, din 1 septembrie 1681, al cărui original a fost redactat de el[161]. Oricum, atenta cercetare comparată a scrisului său,

[152] N. Iorga, *op. cit.*, p. 128.

[153] Ilie Corfus, *Însemnări de pe manuscrise şi cărţi de cult privind istoria bisericii ortodoxe române*, în „Biserica Ortodoxă Română", XCIV (1976), nr. 7–8, p. 4; Al. Ciorănescu, *Un act al lui Stoica Ludescu*, în „Revista istorică", XX (1934), nr. 7–9, p. 219–220.

[154] N. Iorga, *Istoria literaturii române*, I, ed. a II-a, Bucureşti, 1925, p. 356–358; Nicolae Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, Bucureşti, 1980, p. 424 şi urm.; Dan Simonescu, *Introducere*, la *Istoria Ţării Româneşti de la 1290–1690 (Letopiseţul Cantacuzinesc)*, Bucureşti, 1960, p. XVI–XIX; Liviu Onu, *Date noi cu privire la Stoica Ludescu: din nou problema paternităţii Letopiseţului Cantacuzinesc*, în „Limba română", XXI (1972), nr. 1, p. 17–26; Dan Horia Mazilu, *Vocaţia europeană a literaturii române vechi*, Bucureşti, 1991, p. 67–68. Cf. şi Andrei Pippidi, *O cronică munteană şi un cronicar moldovean: o ipoteză*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie A. D. Xenopol", XXVI[1] (1989), p. 546; Cătălina Velculescu, *Între scriere şi oralitate*, Bucureşti, 1988, p. 50–51.

[155] I. Ionaşcu, *Despre logofătul Stoica Ludescu şi paternitatea cronicii „Istoria Ţării Româneşti"*, în „Analele Universităţii C. I. Parhon" Bucureşti. Seria Şt. soc., Istorie, V (1956), nr. 5, p. 270–281 şi anexele, p. 283–297. Cf. şi G. Potra, *op. cit.*, p. 76, 138.

[156] D. Simonescu, *op. cit.*, XIX.

[157] N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 43, 95, 110, 128; Hurmuzaki, XIV[1], p. 247.

[158] N. Iorga, *op. cit.*, p. 75.

[159] G. Potra, *Averea lui Şerban Cantacuzino şi întemeierea mănăstirii Cotroceni*, în „Revista istorică română", IV (1934), p. 306 (Academia română, mss. A 3192).

[160] I. Ionaşcu, *op. cit.*, p. 270. Şi o copie în limba slavă după diata Elinei Cantacuzino din 1 septembrie 1681 (Hurmuzaki, XIV[1], p. 280) i se datorează probabil tot lui Stoica Ludescu.

[161] Hurmuzaki, XIV[1], p. 244–247.

din actele şi catastifele redactate cu mâna sa[162], cu cea a diatelor Postelnicului şi a Elinei Cantacuzino (din 1 septembrie 1667), scrise de aceeaşi mână, pe două folii rezultate din plierea unei singure coale (21,5 × 32 cm, hârtie germană după filigranul cu vulturul bicefal), arată că nu Stoica Ludescu este cel care a scris cele două testamente.

În realitate, scriitorul acestora şi desigur traducătorul din greceşte a diatei Postelnicului, a fost foarte probabil învăţatul stolnic Constantin Cantacuzino, bun cunoscător al limbii greceşti, fiul lui Constantin Cantacuzino şi al Elinei. *Numai un fiu al Postelnicului* putea, fireşte, scrie în capul traducerii testamentului acestuia: *„Diata răposatului părintelui nostru Costandin postelnic C⟨antacuzino⟩ scrisă cu măna dumisale gréceşte"*. Nu numai că scrisul testamentelor în cauză este asemănător cu al acestuia, dar se ştie că în vremea presiunilor lui Şerban Cantacuzino, fratele său, Stolnicul, a copiat, între alte acte, testamentul din 1681 al mamei sale Elina[163], pentru a-l scăpa de la distrugere, şi e foarte probabil că atunci, sau cu alt prilej, poate la cererea Elinei, a tradus şi diata tatălui său, alăturându-i primul testament al mamei sale, din 1667, alcătuit în spiritul celui dintâi.

Testamentul Postelnicului nu e datat. A fost desigur alcătuit după prigoana lui Mihnea III din august 1659, în intervalul de până la executarea neaşteptată a Postelnicului, în decembrie 1663, chiar mai aproape de acest eveniment, de vreme ce aminteşte de convieţuirea de 38 de ani cu soţia sa Elina. Cheia datării sale *post quem* ne-o relevă aparent enigmatica prevedere a documentului referitoare la plata a 50 de taleri către feciorii lui Şerban din Secăria, *„rumânii răposatului spătarii l, de nu voi apuca să le dau eu"*, după cum le făgăduise: *„pentru slujba ce ne-au făcut tatăl lor la nevoia noastră"*. Această „slujbă", cum am mai amintit, a avut loc cu prilejul încercării de capturare a Postelnicului şi a membrilor familiei sale, aflaţi la reşedinţele lor din zona muntoasă a judeţului Prahova, de către slujitorii lui Mihnea III, în dimineaţa de 16/26 august 1658. *„Gonitu-i-au pre toţi munţii Praovei, 2 zile şi 2 nopţi, pân le-au dăşchis Dumnezeu calea şi au scăpat în cetatea Braşovului cu jupânése, cu coconi cu toţi"*[164]. Desigur cu acest prilej, Şerban din Secăria, judeţul Prahova, l-a condus pe Postelnic pe cărările tainice ale munţilor Bucegi, în schimbul făgăduielii plăţii foarte mari de 50 de taleri. Cum acesta şi feciorii săi erau *„rumânii* răposatului spătariu", care nu e altul decât Udrişte Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, mare spătar între decembrie 1658 şi iunie 1659, executat de Mihnea

[162] Cf. Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti, *Documente istorice*, CXCII/72; *Episcopia Argeş*, XLV/16; Academia Română, mss. A 3192.

[163] Şerban Voinea-Semo, *op. cit.*, p. 47.

[164] *Istoria Ţării româneşti*, ed. 1960, p. 135. Cf. şi Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ed. 1963, p. 123.

III, împreună cu alţi boieri, între 4/14–15/25 iulie 1659[165], rezultă că testamentul postelnicului Constantin Cantacuzino nu putea fi redactat decât după iulie 1659.

Nici o referire în el la slăbiciunile bătrâneţii sau la vreo primejdie de moarte imediată. Actul redactat pe un ton sfătos pentru „tocmire" a moştenirii sale, având o anumită savoare literară arhaică, nu se referă la împărţirea amănunţită a averilor între fiii şi fiicele sale, cele imobiliare fiind, de altfel, consemnate în catastifele familiei[166], ce indică în general modul cum să se facă aceasta. În virtutea căsniciei lor de 38 de ani, după moart a sa, Elina urmează să devină *„desăvărşitu stăpănă întru căte am caştigat clătite şi neclătite"*, deci stăpână pe întreaga lor avere mobiliară şi imobiliară, *„şi orice fecior nu o va asculta să-l bată mănia lui Dumnezeu şi blestemul mieu"*. O singură condiţie i se pune: să facă milostenii şi pomeni pentru sufletul său în valoare de 1500 de taleri.

După moartea Elinei, moşiile şi robii ţigani urmau să treacă exclusiv în stăpânirea celor şase feciori ai lor, amintiţi în ordinea vârstei: Drăghici, Şerban, Constantin, Mihai, Matei şi Iordache[167], ce urmau să stăpânească atât *„pre ale méle moşnenişti căt şi pre ale mumei lor"*, acestea din urmă provenind din zestrea Elinei din Mărgineni, soţia lui Radu Şerban şi mama Elinei Cantacuzino, reprezentând în primul rând moştenirea boierilor Mărgineni din secolul XVI, dar şi a Floreştilor înrudiţi cu ei[168]. În vreme ce banii, hainele, podoabele, lucrurile casei şi animalele urmau să se imparta doar intre patru fraţi: Constantin, Mihai, Matei şi Iordache, *„de vréme ce pre cei 2 dentăi, adecă Drăghici şi Şărban i-am aşăzat mai nainte, şi i-au miluit şi Dumnezeu"*, altfel spus, fuseseră înzestraţi de Postelnic la căsătorie şi îşi făcuseră într-adevăr cumpărături de moşii[169] şi propriile reşedinţe boiereşti de piatră la Măgureni, respectiv Drăgăneşti, cum mărturiseşte chiar mama lor în testamentul ei din 1 septembrie 1681: *„pentru că fiind ei mai mari şi ajungând noi vremi bune şi norocite, făcutu-le-a soţul mieu câştig bun, cu care câştig şi-au făcut lor osebi sate, moşii, ţigani şi case de piatră, unul la Măgureni, altul la Drăgăneşti"*[170]. Şi în problema viilor de la Bălţaţi, judeţul Prahova, şi Sărata, judeţul Buzău, unde Drăghici şi Şerban Cantacuzino aveau deja proprietăţi[171], iar Postelnicul îşi lăsa părţile sale de vii doar

[165] Constantin Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Ţara Românească în veacul al XVII-lea* (II), p. 103 şi nota 154.

[166] N. Iorga, *op. cit.*, p. 42–60, 84–95.

[167] Pentru aceştia, fiind toţi mari dregători „caz unic în istoria Ţării Româneşti", cum sublinia Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători*, p. 136, cf. ibidem, *sub voce.*

[168] Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban*, p. 479–481, şi *Tabelul nr. 1*, p. 488–491; harta anexă.

[169] Pentru aceste cumpărături de proprietăţi ale primilor doi fii ai Postelnicului înainte de moartea acestuia, cf. N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 11–42; G. Potra, *op. cit.*, p. 300–306; şi mai ales G. Georgescu-Buzău, *Moşiile lui Şerban Cantacuzino*, în „Studii", XXII (1969), nr. 2, p. 299–301.

[170] Hurmuzaki, XIV[1], p. 246; N. Iorga, *op. cit.*, p. 107–108.

[171] Pentru „viile de la Sărata" ale lui Şerban Cantacuzino, cf. G. Potra, *op. cit.*, p. 304.

celorlalţi patru fii (singura excepţie de la împărţirea viitor între cei şase fraţi), Elina, prin catastiful de împărţire a moşiilor cantacuzineşti din 18 septembrie 1667, adoptă în parte soluţia răposatului ei soţ[172].

Dintre fiice, căsătorite şi înzestrate până la data elaborării diatei Postelnicului[173], e amintită doar Bălaşa, cea mai mică, încă nemăritată (căreia, de altfel, nici nu i se cunoaşte vreun soţ), care, pe lângă zestrea obişnuită, ca a celorlalte surori ale ei, urmează să primească 1 000 de galbeni păstraţi de fratele ei mai mare Drăghici Cantacuzino.

Este semnificativ că după rostuirea familiei, Postelnicul se referă dintre slujitori, doar la Stoica Ludescu, logofătul de credinţă al casei sale, încă din copilăria lui, cum am văzut mai sus, cunoscătorul multor taine, intrigi şi procese ale familiei, ce va rămâne şi după moartea lui Constantin Cantacuzino principalul scriitor de acte ale Cantacuzinilor[174] şi poate chiar a unei părţi din *Letopiseţul Cantacuzinesc.* Căruia îi lasă totuşi mai puţin decât ne-am aştepta, ţinând seama de uriaşa avere a familiei, doar un sălaş de ţigani şi o *„moşioară"* din cumpărăturile sale, acolo unde vor voi fiii săi. Proporţional chiar mai puţin decât feciorilor lui Şerban din Secăria, 50 de taleri (!), pentru ajutorul dat de acesta, cum am văzut, cu prilejul pribegiei peste munţi, la Braşov, din august 1658.

„Acéstéa vă poruncescu feţii miei să faceţi", continuă Postelnicul, ca în vechile poveşti populare, lăsând pe Drăghici, feciorul cel mare ca *„epitrop în loc de părinte"* celorlalţi fraţi; acceptat în această calitate şi de mama sa Elina.

În sfârşit, sfaturile finale, pline de miez, adresate feciorilor săi, îndeamnă la *„pace"* între ei (îndemn preluat şi în testamentul Elinei din 1 septembrie 1681)[175], la înţelegere, astfel ca nimeni din afară să nu cunoască *„împărţélele voastre, cât şi la alte trébe ce a-ţi avea între voi"*. Sub ameninţarea judecăţii lui Dumnezeu, Constantin Cantacuzino îşi sfătuieşte feciorii: *„să nu ascultaţi poveşti între voi sau vrajbele muerilor voastre"*. Îndemnuri de data aceasta mărturisit preluate de Elina în testamentul său amintit: *„Aşijderea, feţii mei, vă mai adaog o învăţătură* din cele ce ştiu că v-au învăţat şi tatăl vostru (*s.a.*) *şi v-au legat cu blestem [...] ca să nu vă plecaţi urechile voastre sub ascultarea cuvin-*

[172] N. Iorga, *op. cit.*, p. 44, 58, 86, 93.

[173] După portretele de familie din biserica mănăstirii Hurezu e vorba de „Marica, căsătorită cu Radu Filipescu, Ancuţa, cu Stoian Florescu, Ilinca, cu Vintilă Corbeanu, şi Stanca, cu Papa Brâncoveanu (Mihail Carataşu, Paul Cernovodeanu, Nicolae Stoicescu, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul,* în „Biserica Ortodoxă Română", XCVIII (1980), nr. 1–2, p. 297; Gr. G. Tocilescu, *Raporturi asupra câtoru-va mănăstiri, schituri şi biserici din ţară,* în „Analele Academiei Române", S. II, t. VIII, 1888, p. 179), Cf. şi Mihai banul Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor,* p. 81.

[174] N. Iorga, *op. cit.*, p. 43, 55–56, 75, 95, 128; Hurmuzaki, XIV[1], p. 247.

[175] Hurmuzaki, XIV[1], p. 244.

telor jupâneaselor voastre, însă ceale proaste și vrăjbitoare", iar în caz de *„bănuială"* între frați: *„voi singuri în taină să vă tocmiți și să vă împăcați"*[176].

Drept pildă, Postelnicul invocă exemplul fraților săi: *„cum au petrecut în streinătate că au luat păn la 3 mueri*[177] *și între dânșii nici odinioară nu se-au auzit vrajbă, nici la împărțealele lor i-au simțit cineva"*, extinzând apoi exemplul și la *„vară-mea Cantacuzini cu alaltee surori, murindu tatăl lor, nimeni nu le-au știut*[178] *cum au trăit și cum au petrecut, mai vârtos în țară turcească fiindu"*.

Testamentul lui Constantin Cantacuzino se încheie cu aceste cuvinte amintind parcă simbolic, locul de origine al familiei Cantacuzinilor, devenit pentru Postelnic, după o lungă viață pe r cuta în Țara Româneasca *„streinatate"*.

Pe fol. a doua a hârtiei care adăpostește traducerea diatei acestuia, a fost copiată, poate în același timp, în orice caz nu mult mai târziu, de aceeași mană, care este foarte probabil cea a învățatului stolnic Constantin Cantacuzino, fiul preferat al soției Postelnicului, după moartea lui Drăghici (post 21 septembrie 1667)[179] și urcarea pe tron a lui Șerban Cantacuzino, primul testament al Elinei Cantacuzino, din 1 septembrie 1667. Dacă până acum acesta era cunoscut doar după o copie din 17 martie 1776, a *„catasthului celui vechi [...] pentru satele și moșiile casei* (Cantacuzino — *n.a.), care s-au făcut pentru împărțeala pe șease frați"*, publicat de N. Iorga în 1902[180], putem acum să prezentăm cea mai veche copie a sa, datând din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cu destule deosebiri de formă față de cea din 1776.

Prin această diată redactată în limba română, sub o invocație slavonă, *„marea Postelnicească"*, cum era numită în acei ani[181], simțindu-se ajunsă *„la bătrânéțe și la mare slăbiciune"*, deși va mai trăi din plin aproape două decenii, își imparte moștenirea peste care soțul ei o făcuse stăpână deplină la cei șase fii ai săi, din care cinci erau de față, doar Constantin *„au lipsit fiindu dus la Roma*

[176] *Ibidem*, p. 246–247; N. Iorga, *op. cit.*, p. 109.

[177] Se știe că au fost căsătoriți de mai multe ori frații Postelnicului: Toma Cantacuzino (cu Eftimia Ciolpan și Ana Prăjescu) și Iordache Cantacuzino (cu Catrina Șoldan și Alexandra Gavrilas) (Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 361, 363, și Franz Babinger, *op. cit.*, tabelul genealogic).

[178] Se referă desigur la vara sa Bella Cantacuzino, fiica lui Iane Cantacuzino (fratele lui Andronic Cantacuzino, deci unchiul Postelnicului, fost capuchehaie al lui Mihai Viteazul), căsătorită cu Laskaris Rosetos mare skevofilax (1613) și mare logofăt (1629–1646) al patriarhiei de Constantinopol, din care se trage familia Rosetti din Moldova, cu toate ramurile sale (Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 18; Franz, Babinger, *op. cit.*, tabelul genealogic; Andrei Pippidi, *Originea familiei Rosetti și confirmarea unei mărturii a lui Neculce*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol", XX (1983), p. 276). Nu se știe însă nimic despre alte surori ale Bellei Cantacuzino, menționate fără nume în testamentul Postelnicului.

[179] Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 137.

[180] N. Iorga, *op. cit.*, p. 84–85.

[181] *Ibidem*, p. 61.

pentru învățătură". Elina Cantacuzino adaugă doar prevederea referitoare la moșiile sale personale și ale surorii sale, doamna Ancuța, văduva lui Nicolae Pătrașcu, din moștenirea tatălui, Radu Șerban[182], și zestrea mamei lor, Elina din Mărgineni (*„Scaunul caselor mărgine[ne]scu"*)[183], domeniul părintesc, pe care, conform testamentului lui Radu Șerban din 1620, cât a trăit în Țara Românească Ancuța, sora sa mai mare (între 1641 iulie 24 și 1668 februarie 7), l-au stăpânit împreună[184]. Partea Ancuței urmând să revină apoi fiicei acesteia și nepoată a sa, Ilinca, văduva lui Istratie Leurdeanu, cel executat de Mihnea III în august 1658[185], pe timpul vieții, după care, aceasta neavând copii, trebuia să treacă în stăpânirea celor șase fii ai Elinei Cantacuzino. Fapt care s-a întâmplat foarte curând, peste câteva luni doar, căci doamna Ancuța și fiica ei Ilinca murind odată, probabil de boală, la 7 februarie 1668 Radu Leon întărea deja moștenirea lor amintită Elinei Cantacuzino și celor șase fii ai ei[186].

În sfârșit, testamentul Elinei Cantacuzino se încheie cu îndemnuri la dragoste între fiii săi și cu strașnicul blestem părintesc pentru cel care nu va respecta prevederile sale. Se marchează locul peceții și semnătura simplă a Elinei.

Testamentele lui Constantin postelnicul și a Elinei Cantacuzino (din 1667), nu au nimic din solemnitatea celor ale contemporanilor lor domnești, Ștefan Petriceicu (19 decembrie 1680), sau Constantin Șerban (28 februarie 1685), ruda lor, păstrate tot în copii[187]. Sunt mai degrabă ale unor mari boieri preocupați de grija gospodăririi unei imense averi, la fel ca și cele ale fraților postelnicului din Moldova[188], rezultate din contopirea unor bogate zestre aduse de boieroaice de neam domnesc, sau înrudite cu acesta, cu numeroase cumpărături proprii de sate și moșii. Cine ar mai fi spus la 1659–1663 că postelnicul Constantin Cantacuzino, care își scria totuși diata cu mâna sa în grecește, nu era un boier pământean!

182 Un catastif de moșiile și satele rămase ei de la Radu Șerban și strămoșii (Craiovești) ai acestuia, la Arhivele Naționale Istorice Centrale, București, *Documente istorice*, XLIV/124, menționat doar de N. Iorga, *op. cit.*, p. 69.

183 Cum îl numește Elina în diata din 1681 (Hurmuzaki, XIV^1, p. 246).

184 Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban*, p. 484.

185 Idem, *Fenomene de criză social-politică în Țara Românească în veacul al XVII-lea* (II), p. 102.

186 N. Iorga, *op. cit.*, p. 72–75; Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Șerban*, p. 484 și nota 89.

187 P. P. Panaitescu, *Pribegia lui Constantin Șerban Basarab și a lui Ștefan Petriceicu și testamentele lor*, în „Analele Academiei Române", M.S.I., S.III, t. XXI, 1939, p. 416–417, 421–425.

188 Cf. testamentul lui Iordache Cantacuzino, ante 1688, la N. Iorga, *op. cit.*, p. 119–123; idem, *Studii și documente*, V, p. 45.

ANEXE:

I

⟨Post 15/25 iulie 1659 — ante 20/30 decembrie 1663⟩. *Testamentul postelnicului Constantin Cantacuzino.*

† Diata răposatului părintelui nostru Constandin postelnic C⟨antacuzino⟩ scrisă cu măna dumnisale grecéşte.

† În slava Tatălui şi a Fiului şi a Duhului sfăntului Duh, a unii dumnezeiri şi înpărăţii şi întru unul Domnul Iisus Hristos, găndindu dar şi eu de nevăzuta moarte, vrut-am dentru a mea aşa [-ş] buna voinţă, a face această scrisoare întru tocmire şi ştiinţă tuturor, după moartea mea, candu va fi voia[189] şi porunca lui Dumnezeu a ne muta den viaţă.

Întăi mă rog tuturor ca un păcătos să mă iarte şi cei le-am greşit şi cei ce nu le-am greşit, că la mai mulţi am greşit decât n-am greşit.

După aceasta lasu pre soţul mieu, pre Ilina desevărşitu stăpănă întru căte am căştigat clatite şi neclătite, adecă moşii, ţigani, vii[i] şi dobitoace şi orice altu s-ar afla la măna ei şi afară, toate să le străngă şi să le stăpănească ca o desăvărşită stăpănă, de vréme ce, iată, pănă astăzi săntu 38 de ani de cănd ne-am împreunat şi am trăit această viaţă trecătoare. Şi oricare fecior nu o va asculta să-l bată mănia lui Dumnezeu şi blestemul mieu.

După aceasta să scoaţă taleri 1500, să facă milostenii şi poméne pentru multu păcătosu sufletul mieu, ca doar cu nenumăratele milile a tot milost[t]ivului Dumnezeu [ca] să fac milă în zio judecăţii, să nu-ş aducă aminte de réle faptele méle.

Şi după moartea soţii méle Elinii să le stăpăneasca feciorii noştri: Drăghici, Şerban, Costandin, Mihai, Mateiiu şi Iordache. Ei toţi să fie fraţi pre moşii şi pre ţigani, atăt pre ale méle moşnenişti căt şi pre ale mumei lor. Numai bani, multu, puţini, ce vor fi şi s-ar afla, de vréme ce să ştiu pre unde au perit, oricăţi se vor afla, au talere, au galbeni şi haine, dichise şi povijăia casei, acéle numai pre patru fraţi să-să împarţă, Costandin, Mihai, Mateiiu şi Iordache, de vréme ce pre cei 2 dentăi, adecă Drăghici şi Şărban i-am aşăzat mai nainte şi i-au miluit şi Dumnezeu şi vădu milă[190], nenumărata mila sfinţii sale. Dérept acééia dar, numai acei 4 fraţi să împarţă, adecă ha⟨i⟩ne, bani, dobitoace ce ar găsi. Iar moşiile toţi frăţéşte pre 6 fraţi să le împarţă.

Iar viile la Bălţaţi şi la Sărata are Drăghici ale sale. Aşijderea şi Şerban are şi la Balţaţi şi la Sărata. Pentru că aceşti 4 ⟨fraţi⟩ neavănd şi ei la acéste locuri, adecă la Bălţaţi şi la Sărata, am lăsat să le împarţă ei pe patru fraţi frăţeşte[191], căte am ţinut şi eu. Iar alalte vii căte se vor afla, începănd de la viile[191] Filipeştilor pănă unde se vor sfărşi şi şi după la alte sate, oriunde ar fi, toate frăţéşte să-să înparţă pre 6 părţi[192]. Iar de vor vrea la unele să lase parte mai multă[193] la partea cea mai slabă ce ar fi, bine va fi, ia⟨r⟩ de nu vor vre, cum le va plăcea facă. In scurtu pre 6 părţi[192] într-altu chip nu poci face.

Pre fie-mea Balaşa, sora voastră, de nu voi apuca să o mărit, să i scoaţ⟨ă⟩ zéstrele ei den bucatele méle, ca şi pre alalte féte ale méle, sororile voastre, şi încă şi mai bine. Şi are osebi ai ei galbeni de aur o mie, care sănt la Drăghici. Fără aceştea să i să dea zéstrele deplin, atăt hainele căt şi sculele şi moşie şi dobitoace. Şi să o miluiască Dumnezeu cu noroc ca să caz⟨ă⟩ pre mănă de bărbat bun.

189 Ultimele trei cuvinte scrise peste un loc şters în text.
190 „Şi vădu milă" scris înghesuit la corectarea textului.
191 Scris deasupra rândului.
192 Înaintea acestui cuvânt era scris „fraţi", şters în text.
193 Scris peste cuvântul „mare".

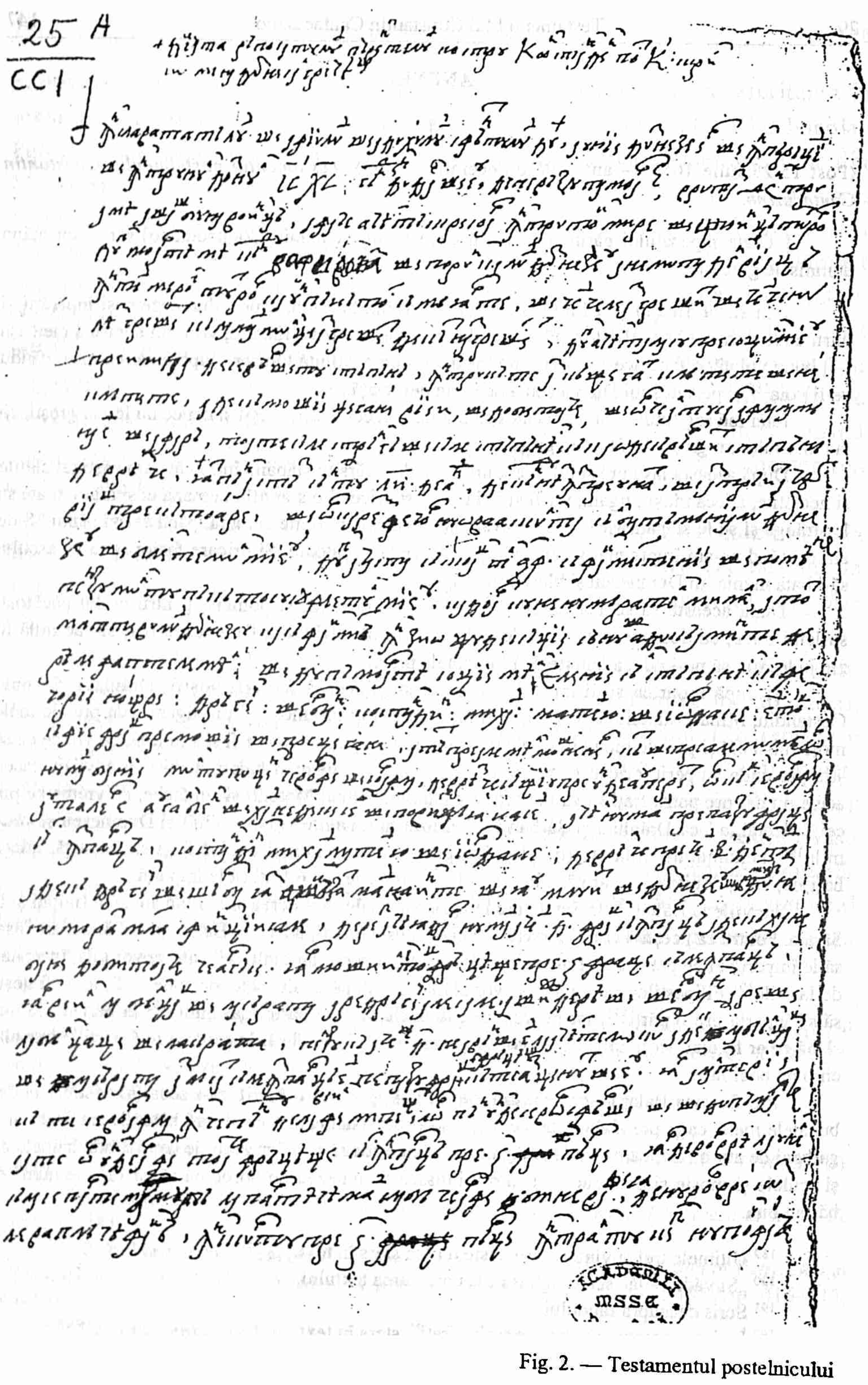
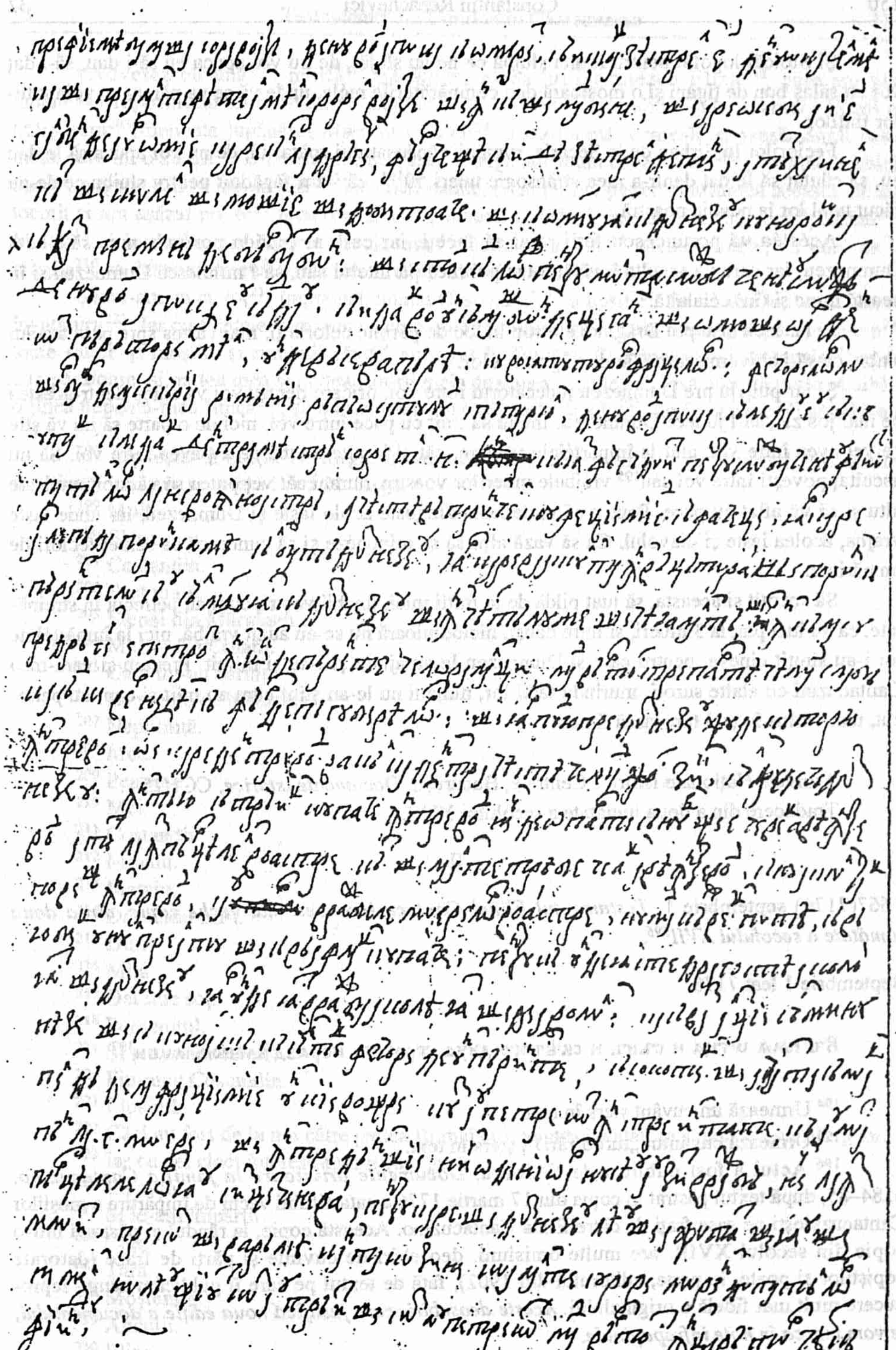

Fig. 2. — Testamentul postelnicului

Constantin Cantacuzino.

Şi Stoicai logofăt pentru multa slujbă ce ne-au slujăt, de nu voi apuca eu să-i dau, să-i daţ voi un salaş bun de ţigani şi o moşioară den cumpărătorile méle, unde vă se va părea, cu voia tuturor fraţilor.

Feciorilor lu Şirban de la Secăria, rumănii răpăosatului spătariul, de nu voi apuca să le dau eu, să cautaţ sa le daţ dentr a mea strănsoare taleri 50[194], că i-am făgăduit pentru slujba ce ne-au făcut tatal lor la nevoia noastră.

Acéstéa vă poruncescu feţii miei să faceţi, iar care ar lepăda porunca mea să-l bată Dumnezeu, iar care va asculta învaţâtura şi poruncă părintelui său, să-l miluiască Dumnezeu şi în ceastă lume şi ⟨în⟩ céialalta.

Şi iar înca lasu pre Draghici epitrop în loc de părinte celorlalţi, mai vărtos spre partea célui slabu, ca sa i chivernisească făr de păgubirea lor.

Şi iar pui[i]u pre Dumnezeu judecătoriu între voi, oricare dentru voi va călca dentr-acéstea ce mai jos zic, să l judece Dumnezeu. Întăiu să trăiţ cu pace între voi, nici de o parte să nu vă ştie ce veţ avea între voi, atăt la împărţélele voastre, căt şi la alte treabe ce a-ţ avea între voi. Să nu ascultaţ poveşti între voi sau[195] vrajbele muerilor voastre, numai căt veţ putea să vă iubiţ unul pre altu şi să va aflaţ cu pace. Pentru că unde iaste dragosté acolo iaste şi Dumnezeu, iar unde iaste vrajba, acolea iaste şi diavolul. Ca să vază alţii să să minunéze şi să cunoască că sănteţ feciori de un parinte.

Să socotiţ şi aceasta, să luaţ pildă de la fraţii miei, unchii voştri, cum au petrecut în streinătate, ca au luat pan la 3 mueri, şi între dănşii niciodinioară nu se-au auzit vrajbă, nici la împărţélele lor i au simţit cineva, pentru care şi Dumnezeu le-au ajutat şi i-au şi miluit. Precum şi vară-mea Cantacuzini cu alalte surori, murindu tatal lor, nimeni nu le-au ştiut cum au trăit şi cum au petrecut, mai vărtos în ţară turcească fiindu.

Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti, *Documente istorice*, CCI/25A.
Traducere din a doua jumătate a secolului XVII.

II

1667(7176) septembrie 1. *Testamentul Elinei Cantacuzino. Cea mai veche copie, din a doua jumătate a secolului XVII*[196].

Septembrie 1 leat 7176.

Въ ꙇма ѡтца и сънъ и свѣтого дꙋха, троицъ нераздѣленое, аминь[197]

[194] Urmează un cuvânt şters în text.

[195] Urmează cuvântul „turbu⟨rări⟩", şters în text.

[196] Actul a fost publicat de N. Iorga, *Documente privitoare la familia Cantacuzino*, p. 84–85, după textul păstrat în copia din 17 martie 1776 a catastifului vechi de împărţire a moşiilor Cantacuzineşti pe şase fraţi de către Elina Cantacuzino. Această copie, la rândul ei păstrată într-o copie din secolul XVIII, are multe omisiuni, deosebiri de cuvinte şi părţi de fraze (datorate copiştilor şi poate, în parte, editorului din 1902), faţă de textul pe care îl publicăm acum, reproducere mult mai fidelă a originalului. *Aceste deosebiri, care justifică noua ediţie a documentului, le vom marca în note infrapaginale.*

[197] În limba slavă: „*În numele Tatălui şi al Fiului şi al Sfântului Duh, treime nedespărţită, amin*". Lipseşte în ediţia N. Iorga.

†Adverez eu una[198], multă[199] păcătoasa roaba lui Dumnezeu Elina[200], care am fost jupăneasa răposatului Constandin[201] Cantacuzino biv vel[202] postelnic, fata doamnei Elinii ot Mărginéni[203], nepoata jupănései Marii ot Coiani[204], pentru toată tocmeala şi aşezământul casei méle, care mi o au dat[205] Dumnezeu. Mai vărtos ajungăndu acum la bătrănéţe[206] şi la mare slăbiciune[207], cugetat-am în inema mia[208] încă mai nainte, pănă nu mă petrec den lumea aceasta, de am tocmit şi am aşăzat pre 6[209] feciori ai miei[210], anume: Drăghici, Şerban, Constandin[211], Mihai[212], Matei[213] şi Iordache, pre aceştea deruindum[214] Dumnezeu den[215] păcatele méle, cu unul de la sfinţiia[216] sa dat soţul mieu[217], mai sus num[e]itul[218] Costandin postélnicul.

Şezut-am eu cu toţ[219] împreună, numai Costandin[220] au lipsit[221], fiindu dus la Roma pentru învăţătura[222]. Iar cu 5 înţelesu-mi-am ca cu o gură[223]. Fiindu cu[224] voia tuturor, împărţitu-le-am[225] toate satele şi moşiile şi rumănii căte[226] am avut în Ţeară[227] Rumânească şi de moşie[228] şi de cumpărătoare, şi partea mea şi partea surorii méle doamnei Ancuţei[229], însă această parte să aibă a o ţinea nepoată-mea Ilincă[230], să o hrănească pănă cât va fi cu zile[231]. Iar în urma ei[232] să aibă a o

198 Lipseşte în ediţia N. Iorga. În continuare, toate omisiunile şi cuvintele deosebite, menţinute mai jos, se referă la ed. N. Iorga.

199 Mult.

200 Elena.

201 Costandin.

202 Fost mare.

203 Elenei din Mărgineni.

204 Mariei din Coiani.

205 Care mi-au dăruit.

206 La vreme de bătrâneţe.

207 Neputinţă.

208 Mea.

209 Pe şease.

210 Mei.

211 Costandin.

212 Mihaiu.

213 Mateiu.

214 Dăruindu-mi-i.

215 Din.

216 Mila.

217 Dat mie soţ.

218 Pomenitul.

219 Şi şezut-am cu ei.

220 Fiu-meu Costandin.

221 Lipsind.

222 Căci au fost de la noi către partea Romei dus, pentru învăţătura şi cunoştinţa ştiinţelor.

223 Iar cu cei cinci înţelesu-m-am cu o gură.

224 Lipseşte.

225 Şi le-am împărţit.

226 Câţi.

227 Ţara.

228 Moştenire.

229 Ancuţii.

230 Elina.

231 Ca să se hrănească cât va avea viaţă.

232 După moartea ei.

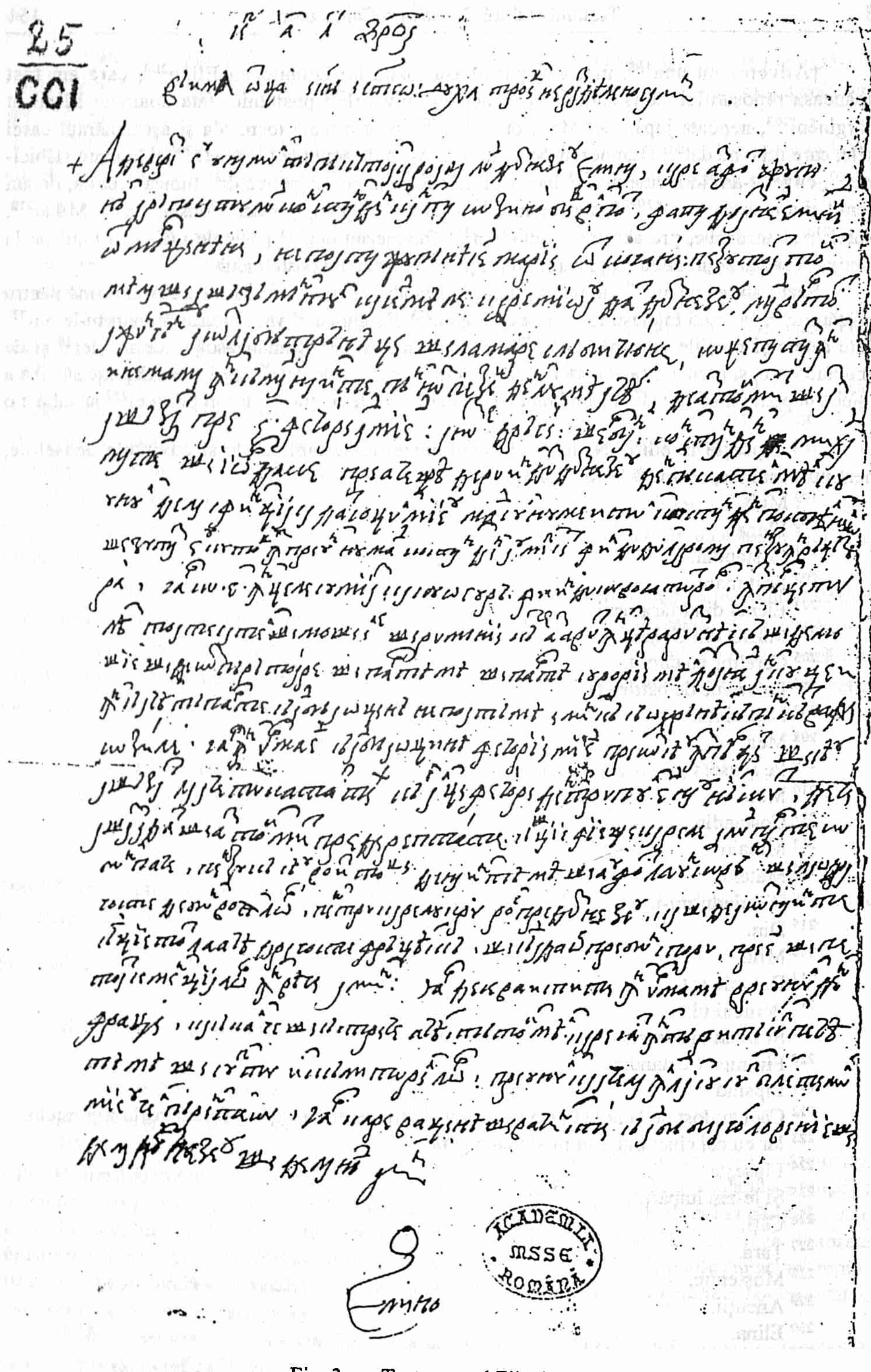
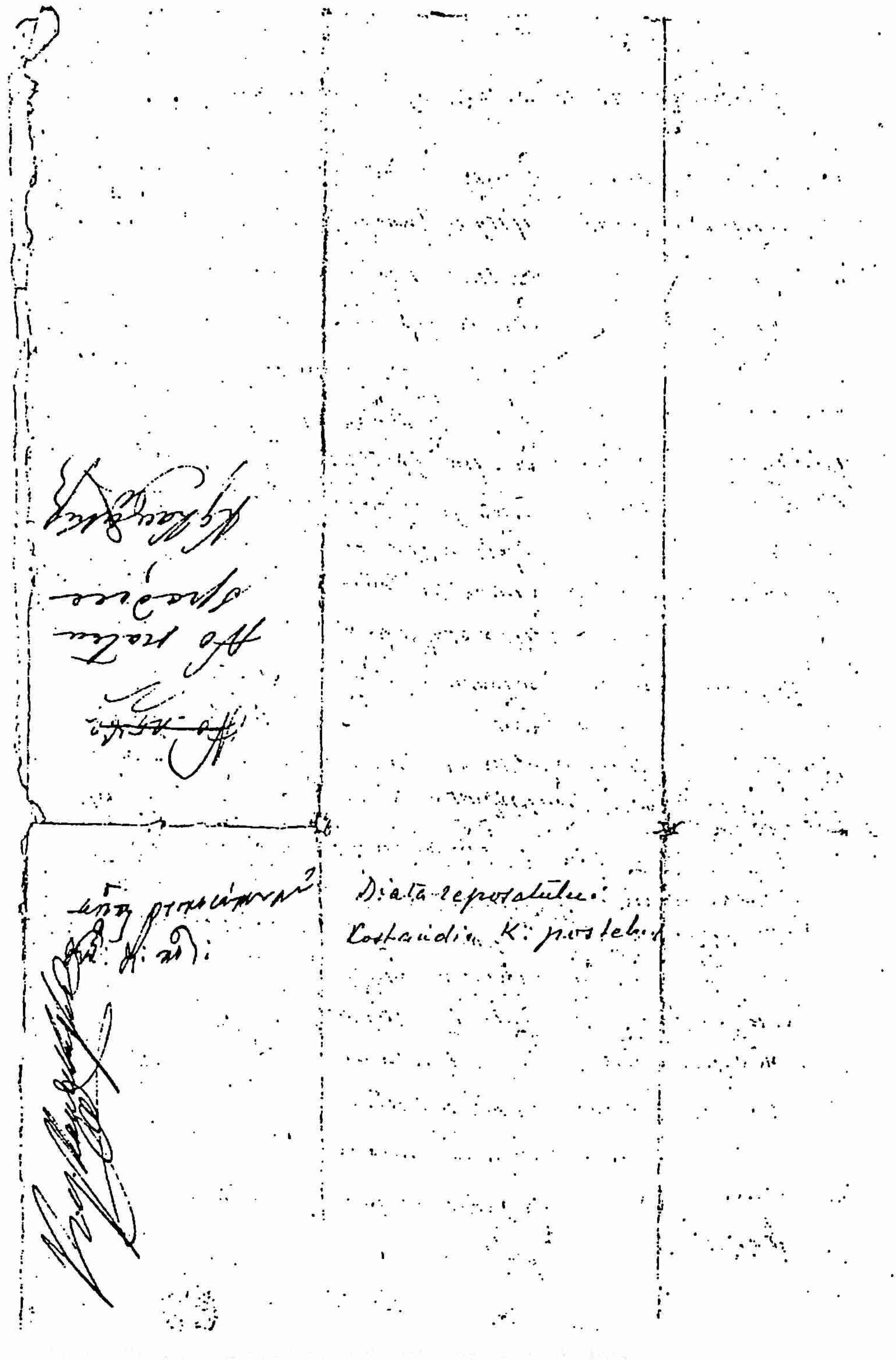

Fig. 3. — Testamentul Elinei Cantacuzino din 1 septembrie 1667.

Diata reposatului
Costandin K. postelnic

Copie contemporană (a doua jumătate a secolului XVII). Recto-verso.

ţinea feciorii miei[233], precum se-au împărţit şi se-au aşăzat la[234] acestu catastih, căci alţi feciori den[235] trupul ei n-au născut.

Deci aşa am dat şi am tocmit[236] pre direptate să-ş ţie fieştecarele a lui[237]. parte cu bună pace, pentru ca se-au voit[238] toţi denaintea mea şi au fost[239] la un cuvânt şi la o dragoste de bună voia lor[240]. Pentru care lucru[241] rog pre Dumnezeu ca şi de acum nainte să-i ţie tot la acea dragoste fraţeasca şi sa i adaog pre bun sporu pre ei şi pe toată semenţia[242] lor în véci, amin.

Iar de se va ispiti în urma mea vreunul den[243] fraţi ca să calce şi să strice această tocmeală, care iaste[244] întărita supt pecétea mea şi suptu iscăliturile lor[245], pre unul ca acela îl lasu subt blestemul mieu cel părintescu, iar care va ţiné şi va cinsti, să aibă blagoslovenie şi de la Dumnezeu şi de la noi[246], amin.

O[247]

Elina[248].

Arhivele Naţionale Istorice Centrale, Bucureşti, *Documente istorice,* CC1/25.
Copie din a doua jumătate a secolului XVII.

[233] Mei.
[234] In.
[235] Din.
[236] Aşezat.
[237] Fiecare a sa.
[238] Invoit ei.
[239] Se adaugă „toţi".
[240] De a lor bună voie.
[241] Lipseşte.
[242] Sa-i adauge spor spre ei şi toată seminţia.
[243] Din.
[244] Este.
[245] Mele.
[246] Se adaugă „în veci".
[247] Locul peceţii marcat printr-un cerc.
[248] Elena.

HERALDICA MEDIEVALĂ A ORAŞELOR MOLDOVEI DINTRE PRUT ŞI NISTRU

SILVIU ANDRIEŞ-TABAC

În problema existenţei unei heraldice clasice în ţările române specialiştii înclină spre un răspuns pozitiv. Această existenţă este susţinută de studiile lui C. Moisil, E. Vârtosu, D. Ciurea, D. Cernovodeanu, Şt. S. Gorovei, Renate Möhlenkamp şi alţii care au la bază în marea majoritate vestigiile sigilare. Căci sigiliile şi după instaurarea dominaţiei otomane prin tradiţie conservă vechea emblemă a oraşului, deşi fără scutul heraldic.

Târgurile sau oraşele ţării chiar de la apariţia lor au fost proprietate domnească, ca o consecinţă a dreptului dominial asupra întregii ţări, se bucurau de anumite privilegii şi aveau o administraţie locală formată dintr-un şoltuz (graf, voit) şi 12 pârgari aleşi din rândul localnicilor în fiecare an de obştea târgului. Domnul era reprezentat de vornic, posadnic şi diverşi dregători administrativo-fiscali, cărora domnul le transferase drepturile sale.

Unele particularităţi au avut cârmuirile oraşelor Cetatea Albă şi Chilia câtă vreme au fost în stăpânirea genovezilor[1].

În secolul XVIII, în Moldova, locul şoltuzilor, voiţilor şi pârgarilor este luat de „epitropi" şi „epitropii" — forme de conducere cu un rol diminuat[2].

Administraţia orăşenească era împuternicită să emită acte, care se validau cu sigiliile orăşeneşti. Dreptul la sigiliu al târgurilor era un drept domnesc care decurgea direct din *dominium plenum* şi care putea fi şi era concedat de domnie[3].

Sigiliul municipal este anunţat de obicei în coroboraţia actului emis prin formula „şi pentru mai mare credinţă am pus pecetea târgului". De obicei sigiliile municipale sunt rotunde de circa 30–40 mm în diametru, având legenda în limba latină (cele mai vechi[4]), slavă sau română, ce conţine invocarea oraşului,

[1] C. C. Giurescu, *Târguri sau oraşe şi cetăţi moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, Bucureşti, 1967, p. 125–139.

[2] E. Vârtosu, *Sigilii de târguri şi oraşe din Moldova şi Ţara Românească*, în *Analele Universităţii „C. I. Parhon"*, seria Ştiinţe Sociale (Istorie), 1956, nr. 5, p. 143.

[3] E. Vârtosu, *Despre dreptul la sigiliu*, în *Studii şi cercetări de numismatică*, vol. III, 1960, p. 343.

[4] Şt. S. Gorovei, *Am pus pecetea oraşului*, în *Magazin istoric*, 1978, nr. 2, p. 35–38, 55; R. Möhlenkamp, *Die ältesten Siegel moldavischer Städte*, in *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 29 (1981), H. 3, Wiesbaden, p. 337–365.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 155–164, 1997

sau un text religios, sau numele domnului în domnia căruia a fost făurit, şi numai într-un sigiliu al Bucureştilor de la mijlocul secolului XVII se menţionează numele judeţului oraşului şi existenţa celor 12 pârgari[5].

„După tip, ne arată E. Vârtosu, sigiliile municipale sunt, cele mai multe, heraldice, altele sunt iconografice, şi anume hagiografice. Emblema, stema târgului sau a oraşului a fost fixată de conducerea oraşului: municipalitatea, respectand obştea locuitorilor, îşi constituie o imagine, în legătură cu un produs specific, un monument religios, o împrejurare specială, o legendă sau un patronat religios" [6].

Tot E. Vârtosu deosebeşte două epoci în sigilografia veche românească:

— cea mai veche, clasică, în care stemele ţărilor şi ale unor oraşe (Baia, Roman, Câmpulung) se află într-un scut potrivit regulilor heraldice, bine legată de Europa;

— şi a doua, în care stemele municipale nu mai sunt aşezate în scut, ci direct în câmpul sigiliului reprezentând o „tradiţie sigilară mai simplă, născută în parte din realităţile şi nevoile locale, pe măsura ridicării şi dezvoltării târgurilor"[7].

Alte izvoare de cercetare a heraldicii medievale europene ne pune la dispoziţie, în anumite cazuri, şi numismatica.

Încercăm, mai jos, să conturăm stemele oraşelor dintre Prut şi Nistru, reevaluând părerile înaintaşilor noştri la un alt nivel de cercetări, realizate în ultimii ani, şi aducând unele contribuţii şi ipoteze noi.

Cetatea Albă. Cel mai vechi oraş dintre Prut şi Nistru este Cetatea Albă, port pe limanul Nistrului. A fost întemeiat în a doua jumătate a secolului VII î.e.n. ca o colonie a grecilor milesieni cu numele Tyras, căci Tyras era numele grecesc al Nistrului. Colonia Tyras a bătut frumoase monede de aur, argint şi bıonz. Din a doua jumătate a secolului IV î.e.n. (350–340) au început să fie batute monede cu imaginea unui taur împungând cu coarnele, mergând sau stând liniştit. Taurul împungand a fost citit de A. N. Zograf ca întruchiparea forţei furtunoase şi de nestăvilit a cursului Nistrului, o imagine animalieră a zeului râului Tyras[8], iar V. P. Alexeev propune explicarea acestui taur şi ca simbol al puterii generatoare a apei[9]. Grecii antici, probabil, nu erau străini nici de omofonia Τάυροσ (taur) — Τύρασ (Tyras). A. N. Zograf de asemenea consideră că repetarea permanentă a acestui motiv pe monedele Tyrasului din diferite

[5] E. Vârtosu, *Sigilii*, p. 150.

[6] *Ibidem*, p. 151.

[7] *Ibidem*, p. 153 154.

[8] Зограф А. Н., *Монеты Тиры*, Москва, 1957, p. 48–49.

[9] Алексеев В. П. *О семантике реверсных изображений на монетах Тиры IV в. д.н. э.//Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*, Кишинев, 1990, p. 67.

perioade poate fi explicată prin faptul că taurul împungând a fost Ταράσημον-ul oraşului[10].

Aşezarea s-a perpetuat de-a lungul istoriei cu mai multe denumiri. Bizantinii i-au zis Ἀσπρόκαστρον, adică Cetatea Albă, după numele Ασπρος dat de Constantin Porfirogenetul fluviului Nistru, sau mai probabil limanului acestuia, a cărui culoare se deosebea de a mării[11]. Aceeaşi denumire, dar în limbile proprii, va fi utilizată şi de celelalte popoare, care au stăpânit oraşul, respectiv Akkerman la pecenego-cumani, apoi la tătari şi turci, Belgorod la slavii de răsărit, Cetatea Albă la români.

Cetatea Albă intră în componenţa Moldovei în a doua jumătate a secolului XIV, când statul feudal moldovenesc ajunge la hotarele lui naturale.

Asupra datei exacte a acestei încorporări istoricii încă nu au ajuns la o părere comună. Şerban Papacostea o plasează între 6 iulie 1391 şi 30 martie 1392[12]. Constantin Cihodaru o pune pe seama lui Petru I, în anii 1386–1387[13]. V. Spinei aduce mai multe dovezi că în deceniul IX în hotarele statului moldovenesc era înglobat întreg spaţiul carpato-nistrean, considerând însă, că încorporarea laturii de sud-est a Moldovei la restul voievodatului s-a făcut mai înainte, probabil în domnia lui Laţcu[14]. În această discuţie diversitatea opiniilor se datorează pomenirii în registrele Massariei de la Caffa la 2 mai 1386 a doi mari demnitari în spaţiul carpato-nistrean: Constantin şi Petru, ultimul fiind unanim identificat cu domnul Moldovei Petru I Muşat. Problema aici se reduce la stabilirea faptului cine a fost acest Constantin: domnitorul suveran al unei formaţiuni statale la mare (interpretată apoi ca Ţara de Jos) identificat cu acel Costea voievod intercalat între Laţcu şi Petru în pomelnicul mănăstirii Bistriţa (Ş. Papacostea)[15], fratele şi asociatul la domnie al lui Petru I. (C. Cihodaru)[16], „un demnitar din subordinea lui Petru Muşat" (V. Spinei)[17].

Primul document intern, în care domnitorul Moldovei este stăpân „de la munte până la mare" datează din 30 martie 1392 şi a fost emis de cancelaria lui Roman I.[18] Ştefan S. Gorovei, însă, atrage atenţia asupra menţionării anterioare

[10] Зограф, А. Н. *op. cit.*, p. 49.

[11] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 200; Vezi şi Matei Cazacu, *À propos de l'expansion polono-lituanienne au nord de la Mer Noire aux XIVe–XVe siècles. Czarnigrad, la „Cité Noire" de l'embouchure de Dniestr*, în *Passé turco-tatar. Présent sovietique: Études offertes à Alexandre Bennigsen*, Paris, 1986, p. 99–122.

[12] Ş. Papacostea, *Geneza statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 104.

[13] C. Cihodaru, *Formarea hotarului dintre Moldova şi Ţara Românească în secolul al XV-lea*, în *Stat. Societate. Naţiune: Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, p. 85.

[14] V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Chişinău, 1994, p. 380–385.

[15] *Ibidem*, p. 97–112.

[16] *Ibidem*, p. 85, nota 25.

[17] *Ibidem*, p. 383–384.

[18] *D.R.H.-A.*, vol. I, p. 3.

a Cetăţii Albe ca oraş românesc în lista oraşelor ruseşti datată cu cca. 1390, în enciclicele catolicoşilor armeni din 1384 şi 1388 şi alte documente externe, susţinând ideea încorporării în Principatul Moldovei cel târziu „în prima parte a anului 1387 (mai sigur, însă, cu cel puţin doi ani înainte)". Analizând acest subiect prin prizma relaţiilor moldo–polono–lituaniene, cercetătorul consideră actul depunerii jurământului de credinţă faţă de coroana polonă, de regele Wladislaw al II-lea Jagello şi regina Hedviga, de către Petru I Muşat împreună cu câţiva din boierii mari ai Moldovei la 26 septembrie 1387, în primul rând drept o consfinţire a dorinţei principatului moldav de „a-şi asigura drumul comercial Lvov–Marea Neagră cu veniturile pe care i le aducea", şi deci o confirmare a stăpânirii moldoveneşti de-facto asupra Cetăţii Albe — oraşul-port şi fortăreaţă strategică ce închidea accesul în Moldova dinspre mare. În această ordine de idei se înscrie şi emiterea primei monede moldoveneşti la 1377. Un alt punct de reper în elucidarea problemei încorporării Cetăţii Albe Şt. S. Gorovei consideră fixarea într-o cronică teutonă a ştirii despre campania nereuşită a oştirilor lituaniene asupra românilor în 1377 — campanie care ar putea fi pusă în legătură şi cu schimbarea stăpânirii oraşului pontic[19].

În continuare, Cetatea Albă îşi păstrează o autonomie destul de largă, care va dura, probabil, până la consolidarea domniei lui Ştefan cel Mare. În această perioadă, oraşul bate monede cu stema Moldovei pe de o parte şi având o cruce grecească (cu braţele egale) pe cealaltă şi denumirea oraşului-emitent „ACΠP(O)KASTPOY" — simbolul autonomiei lui.

Reconstituind istoria acestei cruci, L. Polevoi presupune că încă de la sfârşitul secolului XIII la Cetatea Albă se emiteau monede de aramă cu tamghaua tümen–nojan-ului Nohai, conducătorul suveran de-facto al părţii de vest a statului Giucizilor, şi cu o cruce grecească cu besanţi între braţe, asemănătoare cu cea care va apare mai târziu pe monedele moldoveneşti din prima treime a secolului XIV, din anii treizeci însoţită de elementele heraldice domneşti (coroana, roza, semiluna), iar din anii cincizeci, în vremea domniei lui Petru Aron, chiar inclusă într-un scut heraldic triunghiular timbrat de o coroană deschisă[20].

[19] Şt. S. Gorovei, *Poziţia internaţională a Moldovei în a doua jumătate a veacului al XIV-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A. D. Xenopol"*, tom XVI, Iaşi, 1979, p. 218.

[20] Полевой Л. Л., *Редкая серия молдавских городсих монет Белгорода на Днестре и некоторые вопросы его истории XV в.*, în *Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы*, Кишинев, 1990, p. 174–175.

Cercetările întreprinse de Ernest şi Irina Oberländer-Târnoveanu au demonstrat că monedele tătăreşti cu această cruce însoţită de besanţi au fost bătute la Isaccea[21] şi astfel primul segment al acestui şir s-a exclus.

Primii cercetători ai monedelor cu cruce de la Cetatea Albă Vladimir Şah-Nazarov[22] şi Paul Nicorescu[23] au interpretat crucea ca fiind genoveză şi reprezentând armele orăşeneşti, primul susţinând chiar că monedele ar fi fost emise de comunitatea genoveză. L. Polevoi explică apariţia acestei cruci prin faptul că în secolul XIV Cetatea Albă era un important centru religios, aici fiind unul din cele două sedii episcopale moldoveneşti[24].

Ultima părere în această problemă a fost expusă de Octavian Iliescu, care confirmă faptul că crucea grecească (uneori labată sau ancorată) simplă sau cantonată de patru basanţi reprezintă stema oraşului-emitent invocat în legendă cu numele său grecesc, dar se detaşează de părerea lui P. Nicorescu, că monedele ar fi fost o emisiune locală a statului moldovenesc şi susţine că emisiunile, cel puţin primele, se datorează comunităţii bizantine din Cetatea Albă, interpretând respectivul simbol heraldic ca cruce bizantină[25].

Evoluţia armelor urbei cunoscutul numismat o vede în felul următor. La început, cam pe la sfârşitul secolului XIII Cetatea Albă adoptă ca stemă proprie crucea bizantină cantonată de patru basanţi, aşa cum apare ea pe reversul unor emisiuni monetare ale împăratului Andronic II, singur sau cu fiul său Mihail IX, — simbol de origine imperială ce reprezintă emblema oraşului în contramărcile aplicate pe asprii mongoli şi pe reversul monedelor de bronz cu legenda retrogradă. Crucea grecească fără besanţi, ce figurează pe reversul monedelor de bronz cu legenda directă, este o varietate ulterioară a armelor primitive adoptate de Asprocastron. Blazonul de pe reversul monedelor de tip Petru Aron care are crucea ancorată inclusă într-un scut antic timbrat de o coroană deschisă cu trei fleuroane nu reproduce fidel emblema oraşului, dar are aceeaşi influenţă[26].

În 1484 Cetatea Albă a fost cucerită de Baiazid al II-lea şi aşa s-a încheiat perioada heraldicii clasice aici.

21 E. Oberländer-Târnoveanu, I. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuţii la studiul emisiunilor monetare şi al formaţiunilor politice din zona gurilor Dunării în sec. XIII–XIV*, în *Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie*, tom. 32, nr. 1, 1981, ianuarie-martie, p. 88–110; Idem, *Noi descoperiri de monede emise în zona gurilor Dunării în secolele XIII–XIV*, în *Studii şi cercetări numismatice*, vol. IX, Bucureşti, 1989, p. 121–129;

22 V. Şah-Nazarov, *O monedă necunoscută a oraşului Cetatea-Albă cu stema Moldovei*, în *Cetatea-Albă*, 4, 1937, nr. 6, p. 9–10;

23 P. Nicorescu, *Monete moldoveneşti bătute la Cetatea Albă*, în *Cercetări istorice*, 17, 1943, p. 75–88.

24 Полевой Л. Л., *op. cit.*, p. 173.

25 O. Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*, in *Études byzantines et post-byzantines*, II, Bucureşti, 1991, p. 155–159.

26 *Ibidem*, p. 159–161.

Orheiul, situat în inima codrilor moldoveneşti pe malul stâng al Răutului, este unul din cele mai vechi oraşe ale Moldovei. Se presupune, că numèle lui vine de la vechiul cuvânt moldovenesc „orhei" (cetate) de provenienţă ungară (var — cetate, oraş sau ör — veghe, pază şi heli — loc). Cuvântul etimon e posibil să fi fost preluat de băştinaşi de la o populaţie romanică venită din zona munţilor Carpaţi[27].

Până la a doua domnie a lui Alexandru Lăpuşneanu (1564–1568) Orheiul se afla între actualele sate Trebujeni şi Butuceni — horodişte cunoscută azi sub numele de Orheiul Vechi şi declarată din 1968 monument naţional. Aici, pe teritoriul horodiştei s-au găsit urme ale unei aşezări paleolitice, ale unei aşezări din cultura Tripolie–Cucuteni, rămăşiţe de staţiune getică, vestigii ale unei aşezări din cultura Sântana de Mureş, Cerneahov, selişti slave timpurii din secolele VI–VII, rămăşiţele oraşului Šehral-Ğedid-Yanghi-Šehr (Oraşul Nou) din sec. XIV, aparţinând Hoardei de Aur, rămăşiţele unei localităţi moldoveneşti apărute în secolul XV[28].

Prima atestare documentară o avem de la 20 decembrie 1437 ca aşezare „mai sus de Vadul Petrei, tot pe Răut, la capătul stâncii"[29].

Orheiul Vechi a suferit în repetate rânduri atacuri ale turcilor, în rezultatul cărora cetatea a fost transformată în ruine, iar oraşul ars şi distrus până la temelie. Din această cauză la mijlocul secolului XVI populaţia se mută mai la nord şi fondează un nou oraş, care deja la 1607 este menţionat ca târg[30].

Câteva documente din secolul XVI ne arată că în sigiliul Orheiului se reprezenta un cal spre stânga. Aşa îl vedem pe un document din 10 septembrie 1627/7135[31], pe un altul din 4 aprilie 1636[32], pe un al treilea din 3 august 1655[33] însoţit deasupra şi dedesubt de câte o stea cu opt raze, şi în sfârşit, pe un document din 30 august 1679[34].

Permanenţa în timp ne arată că imaginea calului spre stânga este o emblemă heraldică sigură a târgului Orhei, care nu se modifică odată cu schimbarea administraţiei municipale. Calul ca simbol poate fi legat de ocupaţiile locuitorilor sau de amintirea importantului oraş al Hoardei de Aur.

[27] A. I. Eremia, *Tainele numelor geografice. De ce? De unde? De când?*, Chişinău, 1986, p. 66.

[28] *Советская Молдавия: Краткая энциклопедия*, Кишинев, 1982, p. 456, 593; *E.S.M.*, vol. 5, p. 85; V. Spinei, *op. cit.*, p. 260–261.

[29] V. Nicu, *Localităţile Moldovei în documente şi cărţi vechi*, Chişinău, 1991, vol. II, p. 104.

[30] A. I. Eremia, *op. cit.*, p. 67.

[31] A.S.B., Documente istorice, DCXXI/186; *D.R.H.-A.*, vol. XIX, nr. 118;

[32] A.N.R.M., f. 220, inv. I, d. 207; *M.E.F.*, vol. 3, Chişinău, 1982, p. 356–358;

[33] A.N.R.M., f. 220, inv. I, d. 259; *M.E.F.*, vol. IV, Chişinău, 1986, p. 255–256;

[34] A. Sava, *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Orheiului*, Bucureşti, 1944, planşa.

Hotinul s-a întemeiat la un străvechi vad al Nistrului, pe unde trecea una din ramurile drumului dintre Mările Neagră şi Baltică. După părerea lui C. C. Giurescu, cea mai veche menţiune documentară a urbei este o însemnare italiană din 15 februarie 1310, care pomeneşte pe episcopul catolic de la „Chocina". Iar etimologia toponimului Hotin se crede că se trage de la vechiul cuvânt slav „хоть" — iubit, drag[35].

În preajma întemeierii statului moldovenesc Hotinul nu se afla în orbita controlului politic al Cnezatului de Halici-Wolhynia, căci astfel ar fi fost anexat împreună cu celalte posesiuni ale cnezatului rusesc la regatul polonez în anul 1349, ceea ce nu s-a întâmplat[36].

După unii cetatea Hotinului exista deja în secolul XIV sau chiar şi mai înainte şi a fost stăpânită de moldoveni încă înainte de întemeierea statului moldovenesc[37]. După alţii, ridicarea cetăţii începe pe vremea lui Alexandru cel Bun, la începutul secolului XV, cu ajutorul Marelui Cneaz al Lituaniei Vitautas (1392–1430), această versiune fiind susţinută şi de aspectul exterior şi arhitectura cetăţii[38]. Pe de altă parte Alexandru cel Bun putea doar să reconstruiască cetatea veche. În câteva rânduri Hotinul a ajuns în mâinile polonezilor, dată fiind importanţa strategică a cetăţii, mai ales când după cucerirea Cetăţii Albe de către turci la 1484 cetatea Hotinului ajunge pe primul loc. În 1713 Hotinul este ocupat de turci şi în 1715 transformat în raia[39]. În 1856 cetatea a fost desfiinţată[40].

Sigiliul Hotinului din secolul XVII ne este şi el cunoscut. Mai întâi l-a publicat V. A. Urechia[41], apoi D. Ciurea[42]. Originalul documentului pe care a fost aplicat se păstrează la Arhivele Statului din Bucureşti[43]. Sigiliul rotund al târgului are în câmp imaginea unei figuri geometrice sau a unei cruci dezvoltate şi stilizate, asuprind un cerc şi însoţită în dextra şi în senestra de câte o stea cu 6 colţuri sau duriţe. În exergă legenda: † Печать мнаста Хотинскаго.

V. A. Urechia considera că ea aminteşte episcopia de acolo. D. Ciurea îl combate, susţinând că episcopia de Hotin apare abia în secolul XVIII[44]. E posibil ca figura să fie de influenţă poloneză[45].

[35] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 233–234.

[36] V. Spinei, *op. cit.*, p. 265.

[37] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 235.

[38] *Cetăţile Moldovei*, Chişinău, 1991, p. 9–10.

[39] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 236.

[40] *Cetăţile Moldovei*, p. 12.

[41] V. A. Urechia, *Schiţe de sigilografie românească*, Bucureşti, 1891, p. 17.

[42] D. Ciurea, *Sigiliile medievale ale oraşelor din Moldova*, în *Studii şi cercetări ştiinţifice* (filiala Iaşi), Istorie, anul VII (1956), fasc. 2, pl. I., fig. 6; idem, *Organizarea administrativă a statului feudal Moldova*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie*, Iaşi, anul II (1965), planşe, fig. 10.

[43] A.S.B., Documente istorice, IV/228.

[44] D. Ciurea, *Sigiliile medievale...*, p. 158;

[45] Vezi asemenea figuri la C. Moisil, *O pagină de heraldică românească veche*, Bucureşti, 1949.

Interpretarea figurii din câmpul sigiliului Hotinului, se pare însă, că este următoarea. I. Nistor în două lucrări ale sale, dar fără a indica vreo sursă, afirmă că pecetea Hotinului înfăţişa un ostaş la pândă cu câte o stea de ambele părţi „ceea ce închipuia pe strajerul de hotar al Moldovei"[46]. Informaţia este preluată fără obiecţii şi de V. Pocitan-Bârlădeanu[47]. Deci, această figură geometrică ar fi o stilizare a acelui „pândaş de hotar", adică grănicer. Nu ştim care este rostul stelelor. Dacă totuşi sunt duriţe de pinten, şi dacă „pândaşul" este o interpretare târzie a cavalerului, figuri heraldice clasice, am fi tentaţi să credem, că blazonul este foarte vechi, de vădită influienţă heraldică europeană clasică. Faptul, că scutul lipseşte, nu are nici o importanţă pentru secolul XVII.

Tot I. Nistor susţine, şi tot fără a arăta vreo sursă, că turcii, după instalarea în cetate, schimbă vechea pecete a Hotinului „punând pe un câmp de aur trei turnuri dintre care cel din mijloc are vârf de semilună, deasupra căreia sunt atârnate două săbii încrucişate" şi apoi ruşii vor pune deasupra săbiilor o cruce de argint[48].

Fapta turcilor, musulmani şi, deci, lipsiţi de o cultură heraldică, ni se pare foarte stranie, dar nu imposibilă. În primul rând, poziţia geografică a Hotinului era deosebită de a altor raiale: foarte departe de hotarul imperiului şi foarte aproape de lumea occidentală. Într-al doilea rând, era vorba doar de un sigiliu, necesar, poate, mai ales pentru relaţiile cu lumea „heraldică" din jur.

Afirmaţiile lui I. Nistor nu pot fi nici susţinute, nici combătute atâta timp cât nu s-au găsit probe documentare sigure.

Soroca, un alt vechi oraş pe Nistru, pentru prima oară este atestat documentar la 1470. Într-un document de la 25 septembrie se menţionează satul Drăgăneşti din ţinutul Sorocii[49], iar în altul din 23 noiembrie acelaşi an apare Albul, pârcălabul cetăţii Soroca[50].

Când s-a făcut cetatea Sorocii este o problemă încă neelucidată pe deplin în istoria Moldovei. La început s-a crezut că cetatea a apărut pe locul Olhoniei, factorie grecească apoi genoveză, de această părere fiind D. Cantemir, Sc. Panaitescu, O. Lecca, N. Iorga, M. Costăchescu; ea ar fi fost construită de genovezi, apoi la începutul sau mijlocul secolului XV a ajuns în stăpânirea Moldovei. În favoarea acestei versiuni vorbea printre altele şi arhitectura cetăţii, care aminteşte castelul medieval italian Caprarola. De aceea s-a considerat, că Ştefan cel Mare la 1475 ridică cetatea aşa cum o ştim noi[51]. Cercetările ulterioare au con-

[46] I. Nistor, *Drepturile noastre asupra Hotinului*, Chişinău, 1918, p. 19. Idem, *Istoria Basarabiei*, ed. II, Cernăuţi, 1923, p. 204.

[47] V. Pocitan-Bârlădeanu, *Vechea episcopie a Hotinului*, Bucureşti, 1933, p. 15.

[48] I. Nistor, *Drepturile*, p. 27.

[49] *D.R.H.-A.*, vol. II, p. 434–435.

[50] *Ibidem*, p. 443.

[51] Cf. Чеоботаренко Г. Ф., *Крепость на Днестре*, Кишинев, 1989, p. 11–16.

statat, că Ştefan cel Mare a înălţat o cetate de lemn la trecerea peste Nistru, pe locul cărea Petru Rareş a clădit (pe la 1543) o cetate de piatră[52].

Târgul Soroca este mult mai vechi decât primele menţiuni documentare dat fiind faptul că a dat numele său ţinutului respectiv, ţinut care deja trebuia să fi existat sub primii voievozi. La 1517 apare şi ca centru de ocol[53]. Soroca era reşedinţa ţinutului omonim. Aici, la cetate, ostaşii moldoveni îşi făceau serviciul militar sau „sorocul", cum se spunea odinioară. A. I. Eremia consideră că de aici vine numele cetăţii[54]. G. F. Cebotarenco este şi el de părerea că Soroca provine de la „soroc", dar explică cuvântul ca termen ce indică îndatorirea feudală a ţăranilor din împrejurimi de a lucra câteva zile pe an pentru cetate[55]. C. C. Giurescu şi alţii consideră că toponimul Soroca vine de la cuvântul rusesc „сорока" — coţofană[56], dar etimologia sigură a acestei denumiri nu s-a stabilit definitiv. Azi cetatea este declarată monument istoric naţional şi se află sub ocrotirea statului. La sfârşitul anilor 1970 — începutul anilor 1980 ea a fost restaurată.

Cunoaştem şi un sigiliu al târgului Sorocii pus pe un document de la 1 martie 1647[57], dar amprenta este neclară şi nu poate fi descifrată. Problema poate fi elucidată numai descoperind alte documente cu sigiliul orăşenesc. D. Ciurea consideră, că sunt reprezentate albine[58].

La rândul nostru, credem, că am văzut o pasăre spre dreapta cu aripile desfăcute. Dacă este o pasăre, poate să fie „soroka", adică o coţofană. Dată fiind utilizarea îndelungată a limbii slavone în cancelaria ţării, nu este exclus că avem de-a face cu o stemă vorbitoare, destulă lume fiind probabil şi în evul mediu de părerea lui C. C. Giurescu în privinţa etimologiei toponimului.

Lăpuşna, pentru prima dată a fost atestată documentar la 10 aprilie 1430–1431 ca satul „Lepoveşna" pe Lăpuşna[59]. Într-un document din 25 august 1454 e menţionat ca târg cu vamă[60]. Vechimea aşezării pare să fie şi mai mare, dat fiind faptul existenţei ţinutului omonim. Dar ţinutul putea să-şi ia numele şi de la râul Lăpuşna. Oricum, târgul Lăpuşna era în secolele XV–XVII un important centru economic şi reşedinţa ţinutului omonim, având pârcălabii săi. Decăderea Lăpuşnei este în directă legătură cu creşterea în secolul XVIII a târgului Chişinău[61].

[52] *Ibidem*, p. 25; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 276.

[53] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 275, 277.

[54] A. I. Eremia, *op. cit.*, p. 80–81.

[55] *Op. cit.*, p. 79.

[56] *Op. cit.*, p. 276.

[57] A.S.B., Documente istorice, LXXII/48; D. Ciurea, *Sigiliile medievale...*, pl. IV, fig. 20; idem, *Organizarea...*, planşe, fig. 21.

[58] D. Ciurea, *Organizarea....*, p. 187, n. 219.

[59] *D.R.H.-A.*, vol. I, p. 145.

[60] *Ibidem*, vol. II, p. 60.

[61] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 249; *E.S.M.*, vol. 4, p. 1570.

Toponimul Lăpuşna, identic cu hidronimul Lăpuşna, este de origine slavă. În bulgară „lopuş” înseamnă scai, scaete, iar în rusă „lopuh” înseamnă brusture. Documentele scrise în limba slavă în secolul XV dau două forme „Lopuşna” şi „Lapuşna”[62].

Amprenta sigiliului târgului Lăpuşna aplicat pe un document datat cu circa 1595–1600[63] reprezintă o cruce cu braţele egale formată din patru cruci latine (la croix recroisettée), cunoscută în lume şi ca cruce românească[64], şi având în exergă legenda: † печать лнпгшнн între două cercuri liniare continui. Pecetea Lăpuşeni s-a mai pus pe un document din 20 martie 1647, cunoscut în regest[65].

Chişinău. A Sava ne semnalează un zapis de vânzare din 8 ianuarie 1671 din colecţia lui Ion Pelivan, care era validat cu o pecete rotundă în tuş negru, ce reprezenta un sfânt îmbrăcat în zale, iar din legendă se putea desprinde cuvântul Chişinău[66]. N-am descoperit unde se păstrează originalul acestui document acum şi nu putem să confirmăm sau să combatem această informaţie. Dar imaginea sfântului poate fi legată de faptul că din 1641 Chişinăul este o proprietate mănăstirească[67]. Pe de altă parte, ne îndoim, că un târguşor atât de neimportant ca Chişinăul, totodată fiind proprietate mănăstirească şi deci neavând nici o libertate sau vreun privilegiu domnesc care să-i justifice dreptul la sigiliu, să fi avut „pecetea târgului”. Actul invocat, probabil, avea pe el amprenta sigiliului mănăstirii sau al unei persoane particulare.

Cercetările ulterioare sperăm că ne vor permite să descoperim sigiliile heraldice sau hagiografice ale altor târguri dintre Prut şi Nistru, deşi nu vedem care din ele, în afara Tighinei, ar fi putut să le aibă.

[62] C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 249–250; A. I. Eremia, *op. cit.*, p. 60–61.

[63] A.S.B., Documente istorice, LXXIII/27; A. V. Sava, *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Lăpuşnei*, Bucureşti, 1937, nr. 15, p. 24–25, fig. 1, 2; D. Ciurea, *Organizarea...*, planşe, fig. 20; idem, *Sigiliile medievale...*, fig. 22.

[64] Похлебкин В. В., *Международная символика и эмблематика (Опыт словаря)*, Москва, 1989, p. 285, fig. 13.

[65] A. V. Sava, *op. cit.*, nr. 48, p. 69.

[66] Idem, *Documente privitoare la târgul şi ţinutul Orheiului*, Bucureşti, 1944, nr. 126, p. 310.

[67] *E.S.M.*, vol. 3, p. 284.

PE MARGINEA UNUI ACT DIN ARHIVELE DIN GENOVA

ŞTEFAN ANDREESCU

De curând, tânărul istoric italian Enrico Basso, care face parte din ultima generaţie pregătită de venerabilul Profesor Geo Pistarino, a publicat un grup de documente, dintre care unul ne va reţine aici atenţia. Este vorba de un act notarial, rogat la Caffa, în data de 13 aprilie 1467[1].

Ce conţine actul în cauză? Un anume Antonio *de Bozzollo quondam Iuliani* recunoaşte că i s-a restituit suma de patru sute de „ducaţi de Moncastro", care a fost achitată de răposatul Ettore *Mansano* unchiului şi tutorelui lui Antonio, Carlo *de Bozzollo.* Drept urmare, moştenitorii lui Ettore *Mansano* sunt descărcaţi de orice obligaţie faţă de el, în ceea ce privea această datorie. În textul actului sunt citate alte trei nume de genovezi, Giacomo *Berguchius,* Girolamo di Zoagli şi Branca *de Oliva,* care au fost martorii citaţi în chitanţa eliberată de Carlo *de Bozzollo,* în momentul în care a încasat suma cu pricina.

Menţiunea „ducaţilor de Moncastro" l-a îndemnat pe editorul actului să presupună că fraţii Giuliano şi Carlo *de Bozzollo* „avessero esercitato un'attività commerciale e finanziaria nell'importante scalo commerciale moldavo", la fel, de altminteri, precum Ettore *Mansano,* dar şi cei trei martori pomeniţi mai sus. De observat că numai pentru unul dintre aceştia din urmă, Branca *de Oliva,* a fost găsit un alt reper documentar: el a fost „uno dei *patroni* che avevano messo le proprie navi al servizio del Banco di San Giorgio per portare rifornimenti e soccorsi a Caffa nel 1455"[2].

În notele de faţă încercăm să verificăm în ce măsură ipoteza formulată de Enrico Basso este sau nu îndreptăţită. Mai exact, vom semnala câteva elemente în legătură cu cele două personaje principale ale actului, anume Carlo *de Bozzollo* şi Ettore *Mansano.* Pe cel dintâi, de pildă, l-am găsit pomenit, sub forma *Karulus de Buzelo Italicus,* în martie 1445, la Lvov, printre martorii lui Angelo Lercari, care se judeca atunci cu un cetăţean al oraşului, Nicolaus Zyndrich[3]. Apoi, un alt act genovez, din 23 august 1453, atestă prezenţa lui

[1] Enrico Basso, *Genova: un impero sul mare,* Cagliari, 1994, doc. 11, p. 307–308.

[2] *Ibidem,* p. 134–135.

[3] *Akta grodzkie i ziemskie z czasow rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardijnskiego we Lwowie,* ed. A. Stadnicky, t. XIV, Lvov, 1889, nr. 1340, p. 165–166.

„Carolus de Bozolo" în Pera, unde, îndată după cucerirea Constantinopolului de către turci, se grăbea să vândă o cantitate de vin de Malvazia, spre a nu fi capturată de oştenii otomani[4]. În fine, la 29 ianuarie 1454 Carlo *de Bozzollo* se găsea în insula Chios, posesiune genoveză, unde este menţionat ca martor într-un act notarial rogat în această zi[5]. Se va fi pus deci şi el la adăpost, la fel precum mulţi alţi genovezi, după căderea Strâmtorilor în mâna sultanului Mehmet II. Dar ulterior a revenit în Crimeea, la Caffa, şi şi-a reluat afacerile, aşa cum vădeşte actul recent editat.

Cât despre Ettore *Mansano,* ştim că în anul 1452 el rezida în Cetatea Albă, având acolo statutul de „burgensis"[6]. Cu alte cuvinte, se poate spune că atât el, cât şi Carlo *de Bozzollo* îşi derulau afacerile în strânsă legătură cu faimosul „drum moldovenesc", ce lega Polonia, mai exact Lvovul, de litoralul pontic. Şi, astfel, iată că ipoteza editorului actului luat în discuţie se confirmă. Totodată, devine cu atât mai probabil şi ca cei trei martori amintiţi mai sus să fi fost implicaţi în comerţul din aceeaşi zonă.

[4] Ausilia Roccatagliata, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453–1454, 1470–1471),* Genova, 1982, nr. 18, p. 22–24.

[5] *Ibidem,* nr. 96, p. 163: „...presentibus testibus Aron Maiavello et Carolo de Bozollo, civibus Ianue".

[6] N. Iorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria românilor,* vol. III, Bucureşti, 1897, p. 28.

CÂTEVA STEME ALE DACIEI ŞI O STEMĂ A VALAHIEI ÎNTR-UN ARMORIAL DE SECOL XVI

OVIDIU CRISTEA

În monumentala sa lucrare consacrată ştiinţei şi artei heraldice în România[1], d-l Dan Cernovodeanu discuta problema apariţiei stemei Daciei în anumite armoriale occidentale. Cei doi lei care apăreau ca mobile în câmpul scutului îl îndemnau pe reputatul cercetător să afirme, în lipsa unor date sigure, că această stemă „ar fi putut fi creată fie în evul mediu, sub influenţa artei heraldice apărută atunci, fie în epoca umanismului"[2].

Problema este complicată de „instabilitatea" manifestată de izvoarele medievale în problema localizării regatului dacilor, nu puţine fiind sursele care au identificat Dacia cu Dania — Danemarca[3]. Confuzia poate fi întâlnită până târziu în secolul al XV-lea, nu numai în surse occidentale[4], ci — în mod surprinzător — şi într-o sursă bizantină. Astfel într-un act din 20/23 noiembrie 1402 prin care dona reginei Danemarcei un fragment dintr-o relicvă, împăratul Manuel II Paleologul o numea pe aceasta „Margaretam Dei gracia reginam **Dacie** (subl. n.), Suecie et Norvegie"[5].

Prin urmare, se poate naşte întrebarea: este stema atribuită Daciei rezultatul unei confuzii cu cea a Danemarcei (3 leoparzi azur unul peste altul în câmp

[1] Dan Cernovodeanu, *Ştiinţa şi arta heraldică în România*, Bucureşti, 1977.

[2] *Ibidem, p. 72–73.*

[3] v. Al. Bărcăcilă, *Dacia şi Dania în istoriografia şi cartografia medievală*, SMIM, 3, 1959, p. 341–358; cf. A. Armbruster, *Evoluţia sensului denumirii de Dacia. Încercare de analiză a raportului între terminologia politico-geografică şi realitatea şi gândirea politică*, „Studii Revistă de Istorie", 22, 1969, 3, p. 423–444 (cu bibliografia problemei). Există şi autori care fac distincţie între geţi şi daci v. Ileana Căzan, *Începuturile politicii pontice a Casei de Austria în scrieri umaniste şi în izvoare cartografice din secolul XVI*, RI, 5, 1994, 11–12, p. 1189.

[4] De ex. în cronica florentinului Benedetto Dei, *La Cronica dell'anno 1400 all'anno 1500,* a cura di Roberto Barducci, Firenze, 1984, p. 138 sau în *Traité d'Emanuel Piloti sur le Passage en Terre Sainte (1420),* publ. par P. H. Dopp, Louvain-Paris, 1958, p. 175.

[5] Textul grecesc păstrează acelaşi titlu: „Κυραν Μαργαριταν ϑ⟨εο⟩υ Χαριτι ῥηγαιναν της Δατζιας, Σουτζιας και Νουρβεγιας" v. G. T. Dennis, Two unknown documents of Manuel II Palaeologus, Travaux et Memoires, 3, 1968, p. 397–404. Spre comparaţie Laonic Chalcocondil foloseşte, pentru Danemarca, numele Dania v. Laonic Chalcocondil, *Expuneri istorice,* ed. V. Grecu, Bucureşti, 1958, p. 59 şi nota 3.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 167–169, 1997

auriu)? Răspunsul pare să fie mai degrabă negativ aşa cum o sugerează şi câteva steme dintr-un armorial de secol XVI semnalat de d-l Virgil Cândea[6] şi păstrat la Biblioteca regală din Bruxelles[7]. Armorialul cuprinde două părţi, prima constituind partea universală în care apar şi stemele care ne interesează. Astfel, la fila a şasea apar şase scuturi ale regilor Daciei alături de cele ale lui „Arcicoras primul rege al Sardiniei", ale regelui Galiei şi a regelui Menapin. Unul din cele şase scuturi, care poartă inscripţia „Borbiste fut le premier roy de Gotlandia l'an du monde 5109 et devant la nativite 90" este, din păcate, cu totul şters. Primul scut are într-un câmp de aur 16 inimioare roşii dispuse 4–3–4–3–2, autorul anonim precizând „Cent et neuf ans devant la nativite ⟨...⟩ fut le premier roy de **Dacie en Danemark**" (subl. n.). Al doilea scut are ca mobilă acelaşi câmp de aur semanat cu inimi roşii şi ca mobilă 3 leoparzi lionaţi azur, unul peste altul. Textul ne precizează sumar „les rois de Dacie depuis". Al treilea scut este aproape identic cu al doilea, singura diferenţă constând în absenţa inimilor din câmpul scutului.

Ultimele două steme sunt ceva mai complicate. Al patrulea este un „scut peste tot" (sur le tout). Scutul cel mare, scartelat, are în poziţiile 1–4 cei trei leoparzi de azur în câmp de aur semănat cu inimi roşii, în poziţia 2 stema Norvegiei, iar în poziţia 3 un dragon. Scutul mai mic copiază pe cel mai mare, cu diferenţa că în poziţia 3 câmpul este fasciat în aur şi roşu. Textul ce însoţeşte scutul este identic cu cel al stemelor 2 şi 3.

Ultimul scut „peste toate" (sur le tout du tout) repetă în primele două scuturi în poziţiile 1–4 cei trei leoparzi, în poziţia 2 leul Norvegiei şi în poziţia 3 dragonul. Scutul cel mai mic este fasciat în aur şi roşu. Textul este acelaşi: „les rois de Dacie depuis".

Aceste steme ne permit să credem că posibilitatea ca stema Danemarcei să fi influenţat pe autorii stemelor Daciei, care plasau regatul antic la nord de fluviu, este destul de mică. Ar fi dificil de explicat felul în care s-a făcut trecerea de la cei trei leoparzi la cei doi lei afrontaţi. Ar fi de asemenea greu de dovedit că apariţia celor doi lei pe sigiliul lui Mihai Viteazul — în cazul în care s-ar demonstra că ar avea legătură cu stema Daciei antice din anumite armoriale — s-ar fi putut datora unei influenţe scandinave.

★

Acelaşi armorial mai prezintă, ca o curiozitate, o stemă a regelui Valahiei care apare pe aceeaşi filă cu cele ale regelui Prusiei şi a regelui Bosniei. Stema constă într-un scut despărţit în triunghiuri îmbucate argint şi negru. Ea este cu

[6] Virgil Cândea, *Mărturii româneşti peste hotare, mică enciclopedie*, I, p. 131.
[7] Bibliotheque Royale mss. 18 088–18 106.

totul neobişnuită pentru armeriile atribuite Ţărilor Române în armorialele occidentale, iar textul ce o însoţeşte nu ne lămureşte mai mult: „l'an de Seigneur 1133 fut le premier roy de Wallaquia". Cum nu putem şti ce surse a folosit autorul în alcătuirea armorialului său, putem presupune că este vorba de o stemă imaginară atâta timp cât identificarea cu unul din reprezentanţii statului Asaneştilor nu este posibilă din pricina anului şi a faptului că stema Bulgariei apare în altă parte[8], iar o localizare a Valahiei la nord de Dunăre este, pentru data respectivă, cu totul imposibilă.

[8] f. 7 verso; Ea se aseamănă cu cea din armorialul Wijnbergen cu deosebirea că fasciile sunt argint şi roşu şi nu aur şi roşu. Pentru armorialul Wijnbergen v. Dan Cernovodeanu, *Stemele valahe din armorialul Wijnbergen în lumina ultimelor cercetări*, RI, 5, 1994, 3–4, p. 295–302.

OBSERVAŢII MĂRUNTE ÎN VECHI BISERICI MOLDOVENEŞTI

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

Nu s-ar putea spune că vechile lăcaşuri de cult din Moldova nu au fost studiate cu temeinicie. Cel puţin în ultima sută de ani, preoţi, călugări sau profesori aplecaţi spre fapta trecutului, arhitecţi, istorici de artă, esteticieni, arheologi, nemaivorbind, fireşte, de istorici, au cercetat cam tot ce se putea cerceta: arhitectura, tehnica de construcţie, pictura (interioară sau/şi exterioară, după caz), pietrele de mormânt şi chiar mormintele însele; s-au făcut studii de istorie a costumului după tablourile votive, s-au găsit scene de viaţă cotidiană în pictura religioasă, s-au răscolit cele mai ascunse unghere în căutare de inscripţii, au fost scoase la lumină cărţi, obiecte şi veşminte liturgice. Şi câte altele. Mii de pagini s-au scris despre aceste monumente şi, fireşte, se vor mai scrie încă pe atâtea. Căci bisericile noastre cele de demult mai ascund destule taine.

Două călătorii de studii făcute la câteva biserici moldoveneşti m-au convins că niciodată specialiştii nu vor putea susţine că şi-au spus ultimul cuvânt în privinţa unui monument sau a altuia. Observaţiile pe care le-am făcut cu acest prilej sunt mărunte; totuşi, ele îndreaptă erori mai vechi şi completează unele goluri.

1. *Dobrovăţ*

În naosul bisericii mari a Dobrovăţului, pe peretele de vest, în stânga uşii, acolo unde sunt înfăţişaţi Sfinţii Împăraţi Constantin şi Elena, se mai poate citi cu uşurinţă o inscripţie slavă cu duct elegant:

Козүма ї(е)р(о)мо(на)х Рүсин // ѡт Св(ѧ)таа Гора, ҂зрчѕ (7196), м(ѣсѧ)ца...

Textul este, după cum se vede, neterminat. Lipsind luna, se poate spune doar că ieromonahul Cozima de la Sfântul Munte şi-a zgâriat numele pe perete între 1 septembrie 1687 şi 31 august 1688, adică după închinarea mănăstirii Dobrovăţ la Athos (1651)[1].

[1] Hurmuzaki–Iorga, *Documente*, XIV/1, p. 195, nr. CCLXXIV.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 171–180, 1997

Pe acelaşi perete despărţitor dintre naos şi camera mormintelor, de data aceasta pe partea dinspre gropniţă, un alt grafit, făcut cu o mână mai puţin ḑibace în ale scrisului:

Прєстави сѧ кꙋкона Марїѧ // Рꙋсєтоѧ, ҂зсѯв (7262), м(ѣсѧ)ца... кд҃ (24).

Cine să fi fost această „cucona" Maria Rusetoaia, a cărei dată de moarte a fost însemnată, spre amintire, pe peretele bisericii Dobrovăţ? Fără îndoială, este soţia lui Ştefan Ruset vel paharnic, Maria, născută Sturdza, jupâneasa care a patronat, la 1743, împreună cu soţul ei, unele lucrări efectuate la turnul-clopotniţă de la Dobrovăţ[2]. Iată textul pisaniei acestui turn: „Întru numele Domnului Hristos, începutu-s-au acest turn a se zidi din temelie după cum se vede, înăuntru cu paraclis, hramul Sfântului Mare Mucenic Gheorghe, în zilele luminatului domn Io Constantin Neculai voievod, cu toată cheltuiala şi osârdia sfinţiei sale kyr Macarie Hrisoverghi monah, pentru veşnica sa pomenire; fost-au sârguitori cu osteneala dumnealui Ştefan Ruset vel paharnic, cu jupâneasa dumnealui Marie Sturdza; leat 7251 (1743) martie 5"[3].

În monografia închinată familiei Rosetti, generalul Radu Rosetti a înregistrat un Ştefan, biv vel paharnic la 1743, fiu al lui Iordache Ruset şi al Saftei Racoviţă, căsătorit cu o Catrina Sturdza[4] şi un alt Ştefan, fiu al lui Manolache Ruset (deci văr primar cu cel de dinainte) şi al Irinei Buhuş, căsătorit cu Safta Aslan[5]. Sunt menţionate, în aceeaşi lucrare, şi două jupânese din familia Sturdza numite Maria, dar una, Maria I. Sturdza, este arătată ca soaţă a lui Iordache Ruset, şi el văr primar cu cei doi Ştefan[6], iar cealaltă, Maria Sturdza, ca nevastă a lui Andrei Ruset, acesta din urmă fiind frate cu primul Ştefan[7]. Adică:

Iordache Ruset ∞ Safta Racoviţă		Manolache Ruset ∞ Irina Buhuş	Lascarache Ruset
Ştefan biv vel paharnic 1743 ∞ Catrina Sturdza	Andrei mare logofăt 1743 ∞ *Maria* *Sandu Sturdza*	*Ştefan* vel paharnic † ian. 1739 ∞ Safta Aslan	Iordache caimacam 1743 ∞ 1. Safta Jora 2. *Maria I.* *Sturdza*

[2] Voica Maria Puşcaşu, *Mănăstirea Dobrovăţului — date istorice (II)*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", an. LIV, 1978, nr. 5–8, p. 533.

[3] N. Iorga, *Inscripţii din bisericile României*, vol. II, Bucureşti, 1908, p. 205–206.

[4] Generalul R. Rosetti, *Familia Rosetti*, vol. I, Bucureşti, 1938, p. 59 (8/IV).

[5] *Ibidem*, p. 63 (16/IV).

[6] *Ibidem*, p. 51 (2/IV).

[7] *Ibidem*, p. 58 (7/IV).

Aceasta înseamnă că avem, pe de o parte, *doi Ştefan Ruset,* dar nici unul dintre ei căsătorit cu o Maria Sturdza şi, pe de altă parte, *două Maria Sturdza,* fără ca vreuna din ele să aibă ca soţ un Ştefan Ruset. Şi totuşi, informaţiile de natură genealogică din pisania clopotniţei de la Dobrovăţ nu pot fi puse sub semnul îndoielii.

La prima vedere, cele mai mari şanse în identificarea cu ctitorul turnului (şi, deci, cu soţul cucoanei Maria Rusetoaia) le are Ştefan Ruset, fiul lui Manolache şi al Irinei Buhuş. Aceasta, întrucât la 1738 el a fost surghiunit o lună la Dobrovăţ de Grigore vodă Ghica, în chip de pedeapsă pentru închinarea sa în faţa austriecilor, în timpul războiului acestora cu turcii (1737). Episodul este povestit în *Letopiseţul* lui Ion Neculce: „Şi pe Ştefăniţă vornicul Ruset, hiind mai bătrân, l-au făcut surgun o lună la mănăstiri la Dobrovăţu şi apoi l-au dus la Ieş şi l-au iertat. Şi i-au măritat o fată ce avé, cu cheltuiala lui vodă, după Scarlatachie comisul, ficior Lupului Gavriliţi"[8]. În ultimii ani de viaţă, Ştefan Ruset a fost vel paharnic. Atâta doar că a murit în ianuarie 1739[9], iar lucrările la turnul de la Dobrovăţ s-au terminat în 1743. Fireşte, s-ar putea presupune că aceste lucrări au început pe când Ştefan Ruset trăia şi era vel paharnic — adică, având dregătoria pomenită în pisanie — şi că s-au isprăvit după moartea acestuia. Dar personajul în cauză a avut ca soaţă pe Safta Aslan, nume care apare în arborele genealogic al Rosetteştilor din biserica de la Roznov[10].

O investigaţie mai atentă dovedeşte că, în ciuda coincidenţelor, *nu acesta* este Ştefan Ruset, soţul cucoanei Maria Rusetoaia.

Am arătat mai înainte că, exact în aceeaşi generaţie, a mai existat un Ştefan Ruset, văr primar cu cel despre care tocmai a fost vorba. Despre acesta se ştie că a ocupat dregătoria de vel paharnic (1741 — primele luni din 1742), fiind menţionat, după 1742, ca biv vel paharnic. După generalul Rosetti (care citează pe Alexandru A. C. Sturdza şi N. Iorga), acest Ştefan ar fi avut ca jupâneasă pe o *Catrina* Sturdza[11]. Ştefan era, cum am mai spus, fiul lui Iordache Ruset şi al Saftei Racoviţă. Dar Safta era fiica lui Neculai Racoviţă hatmanul[12], al doilea ctitor al mănăstirii Dobrovăţ. Cum dreptul de ctitorie se moştenea de la părinţi la copii, este lesne de înţeles că de el a beneficiat şi fiul Saftei, Ştefan Ruset. În virtutea acestui drept, el a putut să intervină la repararea şi amenajarea turnului-clopotniţă din curtea mănăstirii Dobrovăţ. Prin urmare, el este Ştefan Ruset din pisania clopotniţei. Întrucât, repet, nu există nici un motiv de a pune la îndoială exactitatea numelor şi a datelor cuprinse în textul pisaniei, trebuie să conchid că *Ştefan Ruset vel paharnic a avut ca jupânească pe Maria Sturdza, nu pe Catrina Sturdza, cum s-a crezut până acum.*

[8] Ion Neculce, *Opere,* ediţie critică şi studiu introductiv de Gabriel Ştrempel, Bucureşti, 1982, p. 801–802.

[9] Generalul R. Rosetti, *op. cit.,* p. 64.

[10] *Ibidem,* p. 64, nota 2.

[11] *Ibidem,* p. 59; v. şi nota 3.

[12] *Ibidem,* p. 35.

2. *Volovăț*

Biserica de la Volovăț, construită de Ștefan cel Mare, nu a fost niciodată pictată în interior[13]. De jur împrejurul ferestrelor și ușilor există, însă, un decor pictat de cărămizi aparente. Pe fondul roșu al acestor „cărămizi”, o mulțime de însemnări formează un adevărat al doilea rând de decor. Din păcate, nu toate aceste inscripții mai sunt lizibile astăzi: în unele locuri, părți din ele au dispărut o dată cu tencuiala căzută, în alte locuri au fost distruse de stranele care freacă cu îndărătnicie zidul. S-au salvat doar cele scrijelate la înălțimi mai mari și, eventual, cele acoperite cu un strat subțire de tencuială mai nouă. Toate aceste grafite sunt în limba slavă.

În naos, pe peretele de vest, în dreapta ușii, dintr-o inscripție pe trei rânduri, se mai deslușește doar:

† ... о ... нл ... ѧ ... рн ... // въ днь ... о ... а ... вое ... // въ лѣт(о) ҂зра (7101).

Tot în naos, de data aceasta pe peretele de sud, pe banda de cărămizi pictate din stânga ferestrei, jos, acoperită parțial de strane, o altă inscripție, păstrată aproape întreagă:

† Прѣстави сѧ Марїа // † Поп(а) Тодерь // в(ъ) лѣт(о) ҂зра (7101) м(ѣсѧ)ца февр(ѹарїа) // кд (24). // † Прѣстави сѧ ...

Se observă, chiar de la prima vedere, că inscripția de la ușă și cea de la fereastră au fost făcute de aceeași mână. De altminteri, ele sunt absolut contemporane (anul de la Facerea Lumii 7101). Mai există, însă, și altele.

Pe același strat de cărămizi aparente pictate din stânga ferestrei, cu două rânduri deasupra grafitului citat mai înainte, un alt anonim a scrijelat:

† Прѣстави сѧ ... // и Василие и Горьгие // въ лѣт(о) ҂зрн (7150) и на г (4) // м(ѣсѧ)ца ...

Textul se întrerupe aici (probabil, la 1642, când a fost scris, zidul avea în acest loc o gaură, astăzi astupată) și continuă puțin mai jos:

м(ѣсѧ)ц(а) април(їа).

În fine, de cealaltă parte a ferestrei, am reușit să mai descifrez câteva cuvinte dintr-o inscripție parțial distrusă:

† .... рїе // ... днь коли бѹ – // ... и тѹрки //... а Иωан Петри – // чѧнко водь.

Indiscutabil, este vorba aici despre campania turcească din noiembrie 1673, încheiată cu scoaterea din domnie a lui Ștefan Petriceico. În timpul acestei invazii — cum se întâmpla de obicei — multe biserici au fost arse și prădate, așa încât un călător străin care a trecut prin Moldova un an mai târziu, avea să remarce: „Toate bisericile din Suceava au fost devastate de turci, ca și cele din Cotnari”[14].

[13] G. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 131–132.

[14] *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, îngrijit de Maria Holban, M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980, p. 101.

Cele patru grafite de la Volovăţ pe care le-am prezentat consemnează întâmplări mai importante din viaţa comunităţii, fie că este vorba de moartea unei preotese sau de moartea mai multor bărbaţi în aceeaşi zi, fie că este vorba despre evenimente politice cu repercusiuni în existenţa satului. Nu este exclus ca însemnarea făcută pe ornamentul pictat al uşii, din care nu se mai înţelege decât foarte puţin, să înregistreze un lucru petrecut în domnia lui Aron vodă. Astfel, inscripţiile de la Volovăţ se constituie într-o veritabilă cronică, ţinută pe parcursul a 80 de ani, de trei persoane. Ar fi interesant de văzut ce mai există (dacă mai există!) în spatele stranelor şi pe sub tencuielile mai noi. Citirea tuturor inscripţiilor de la Volovăţ, eventual gruparea lor după autori, se impune. După cum se impune recuperarea, în măsura în care este posibil, a inscripţiilor vechi din toate bisericile noastre[15]. Sunt cuprinse, acolo, frânturi de viaţă pe care nu se cuvine a le risipi.

3. ***Părhăuţi***

Ocupându-se de biserica din Părhăuţi, G. Balş a remarcat: „pe tabloul votiv, care se găseşte la locul obişnuit, se vede singur Gavril Trotuşan (capul este refăcut). E înfăţişat cu acelaşi fel de coafură ca şi Şendrea la Dolheşti şi logofătul Teodor la Humor; el poartă o barbă rară. E de observat că nu ţine biserica în mâini"[16]. Într-adevăr, ctitorul Părhăuţilor, Gavril Trotuşan logofătul, înveşmântat în costumul specific primei jumătăţi a veacului XVI, a fost pictat în atitudine de rugă, la picioarele tronului pe care stă Mântuitorul. Braţele sunt întinse către Hristos; se vede clar braţul drept şi palma ieşind dintr-o manşetă de dantelă albă, se vede şi braţul stâng dar (surpriză!) fără palmă şi fără manşetă. Un inventar succint dovedeşte că, în majoritatea covârşitoare a cazurilor (printre excepţii, Voroneţ şi Arbure), ctitorii poartă macheta bisericii doar pe palma stângă. Lipsa machetei în tabloul de la Părhăuţi, dar şi lipsa palmei care ar fi trebuit să sprijine această machetă dovedesc că tabloul votiv nu a fost terminat. Din motive necunoscute, logofătul Trotuşan a lăsat pictarea machetei bisericii pentru o etapă ulterioară; în aceeaşi etapă, o dată cu macheta, ar fi trebuit pictată şi palma stângă a ctitorului.

[15] Începutul a fost făcut deja: Petre Ş. Năsturel, *Însemnări din Hârlău şi împrejurimi*, în „Monumente şi Muzee", I, 1958, p. 215–226; Victor Brătulescu, *Grafitele de la Moldoviţa*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", an. XLI, 1965, nr. 7–8, p. 419–426; idem, *Nume de călugări şi de dieci în grafitele de la mănăstirile Voroneţ şi Homor*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", an. XLI, 1965, nr. 9–10, p. 541–554.

[16] G. Balş, *op. cit.*, p. 179.

4. *Sf. Ilie — Suceava*

La Sf. Ilie, biserică zidită de Ştefan cel Mare în 1488, tabloul votiv se desfăşoară pe doi pereţi: pe cel de vest este reprezentat Ştefan cel Mare închinând biserica Mântuitorului, intercesor fiind Sf. Ilie, iar pe peretele de sud — doi bărbaţi purtând coroane, urmaţi de doamna Maria. Cum numele personajelor s-au şters, în privinţa identităţii celor doi s-au emis mai multe ipoteze: „doi voievozi, probabil doi din fiii lui" Ştefan cel Mare[17]; una din cele două figuri îl reprezintă, probabil, pe Petru Rareş[18]; cei doi sunt Bogdan III şi Ştefăniţă[19]; primul este Bogdan III, celălalt rămâne neidentificat[20]; Bogdan III şi „un personaj bărbatesc cu coroană, a cărui prezenţă complică descifrarea ansamblului, punându-se chiar problema unei refaceri integrale târzii"[21]. Lista cu exemple ar putea continua. Numai că, mai nou, într-o monografie închinată bisericii Sf. Ilie, s-a stabilit, cred în chip definitiv, că personajul din faţa doamnei Maria este un Ştefan: „Analizând reproduceri şi fotografii mai vechi, se observă a fi scris deasupra personajului în discuţie cuvântul «Ştefan voievod»"[22]. A urmat, firesc, întrebarea: este, oare, acest Ştefan, Ştefăniţă sau Ştefan Lăcustă? Mai multe argumente i-au condus pe cei doi autori la concluzia că în tabloul votiv este reprezentat Ştefăniţă[23]. Unul din argumentele care au cântărit greu în demonstraţie a fost prezenţa lui Ştefăniţă în pomelnicul de la Sf. Ilie, după Ştefan cel Mare şi Bogdan III[24]. Or, acest pomelnic, alcătuit abia în veacul XVIII[25], a înregistrat, în partea închinată ctitorilor, numele personajelor din tabloul votiv, nume care, fără îndoială, la 1754 se mai puteau încă citi. Practica era curentă: autorii de pomelnice din epoci mai târzii obişnuiau, în lipsa altor mărturii, să culeagă numele de pe tablourile votive şi să le aşeze în locul cuvenit ctitorilor. Această completare adusă la observaţiile lui Gh. Bratiloveanu şi Pavel Blaj înlătură definitiv posibilitatea identificării celui de-al treilea bărbat din tabloul de la Sf. Ilie cu altcineva decât Ştefăniţă vodă.

[17] *Ibidem*, p. 29.

[18] M. Şesan, *Biserica Sf. Ilie Suceava*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", an. XXXV, 1959, nr. 1 2, p. 80–86.

[19] Petru Comarnescu, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei*, Suceava, 1961, p. 312; I. Zugrav, *Biserica Sf. Ilie de lângă Suceava*, în „Mitropolia Moldovei şi Sucevei", an. XLV, 1969, nr. 10–12, p. 647.

[20] Ion I. Solcanu, *Portretul lui Ştefan cel Mare în pictura epocii sale*, în „Cercetări Istorice", VI, 1975, p. 86–87.

[21] Vasile Drăguţ, *Pictura murală din Moldova. Sec. XV–XVI*, Bucureşti, 1982, p. 43, nota 58.

[22] Gh. Bratiloveanu, Pavel Blaj, *Biserica Sf. Ilie — Suceava*, Iaşi, 1988, p. 36.

[23] *Ibidem*, p. 38.

[24] *Ibidem*.

[25] I. Zugrav, *op. cit.*, p. 651.

Biserica Sf. Ilie face parte dintr-un ansamblu de trei monumente absolut contemporane, ansamblu în care mai sunt incluse biserica de la Pătrăuţi (1487) şi cea de la Voroneţ (1488). Iată care este compoziţia tablourilor votive din aceste biserici:

Pătrăuţi	*Sf. Ilie*	*Voroneţ*
1. Ştefan cel Mare	1. Ştefan cel Mare	1. Ştefan cel Mare
2. Bogdan III	2. Bogdan III	2. O fetiţă
3. O fetiţă	3. Ştefăniţă	3. Doamna Maria
4. Doamna Maria	4. Doamna Maria	4. B gdan III
5. O fetiţă		

Mă voi opri, pe scurt, la fiecare dintre ele.

Tabloul votiv de la *Pătrăuţi* a fost repictat[26], dar, fără îndoială, respectându-se ordinea personajelor din fresca veche. În chip cu totul surprinzător, Teodora Voinescu a considerat că actualul tablou votiv de la Pătrăuţi are „toate caracteristicile picturii timpului şi acelaşi stil cu restul ansamblului"[27]. Oricine priveşte, însă, figurile lui Ştefan şi ale membrilor familiei sale şi le compară cu aceea a Sfântului Constantin, aflat în postura de intercesor, pe peretele de vest al naosului, îşi dă seama că partea din tabloul votiv cu imaginea ctitorilor nu poate să aparţină vremii lui Ştefan cel Mare. Aşa cum s-a remarcat, feţele sunt umflate, turtite, trupurile îngroşate, lipsite de supleţe. Mai mult decât atât, coroanele pe care le poartă personajele sunt grosolane, neavând nim c de-a face cu coroanele pictate, bunăoară, la Voroneţ. Este un semn clar că aici suntem în faţa unei picturi din vremea în care domnii Moldovei nu mai purtau coroane şi pictorii nu mai acordau atenţie reprezentării acestor obiecte. Cel care a refăcut tabloul de la Pătrăuţi a pictat, pe un nou strat de tencuială, fără dibăcie, ceea ce văzuse în tabloul vechi: un bărbat cu macheta bisericii în mâini, un tânăr şi o femeie însoţită de două fetiţe. Este atât de inabil pictat, încât G. Balş credea că Ştefan cel Mare este însoţit de două femei[28]! Mai mult decât atat, dovada clară a refacerii tabloului votiv într-o etapă ulterioară este lipsa numelor personajelor repı zentate. În forma sa originară, tabloul votiv de la Patrăuţi a fost pictat în ıăstimpul *iulie 1496–ante 23 noiembrie 1499*[29]. Încercând să explice motivul pentru care a fost nevoie de repictarea lui, Maria Ana Musicescu a avansat două ipoteze: „ori că în cuprinsul lui se afla o greşeală sau o inabilitate de execuţie

[26] V. *Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare,* Bucureşti, 1958, p. 61; *Monumente istorice bisericeşti din Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* Iaşi, 1974, cap. despre Pătrăuţi, alcătuit de I. Caproşu, p. 50; Ion I. Solcanu, *op. cit.,* p. 89; Vasile Drăguţ, *op. cit.,* p. 43, nota 49.

[27] Teodora Voinescu, *Portretele lui Ştefan cel Mare în arta epocii sale,* în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare,* Bucureşti, 1964, p. 471, nota 1.

[28] G. Balş, *op. cit.,* p. 22.

[29] Maria Ana Musicescu, *Consideraţii asupra picturii din altarul şi naosul Voroneţului,* în vol. *Cultura moldovenească...,* p. 368.

care a făcut necesară repictarea; ori că în cursul pictării monumentului a intervenit schimbarea în situaţia lui Bogdan, ceea ce a avut drept urmare punerea în concordanţă a tabloului cu noul rang pe care îl deţinea singurul fiu al lui Ştefan"[30]. Am explicat de ce repictarea tabloului de la Pătrăuţi nu se poate plasa în epoca lui Ştefan cel Mare, deci cea de-a doua ipoteză formulată de Maria Ana Musicescu nu se poate lua în consideraţie. Dar dacă o admitem ca valabilă pe prima şi dacă ţinem seama de faptul că, în biserica de la Pătrăuţi, toate inscripţiile de pe scenele pictate sunt în limba greacă, ne putem întreba *ce titlu purta Ştefan cel Mare in tabloul votiv* (sau cum era el înfăţişat!) şi dacă nu cumva *aceasta* era greşeala pe care urmaşii au trebuit s-o îndrepte, târziu, în alte conjuncturi politice!

În ceea ce priveşte tabloul votiv de la *Voroneţ*, întrucât şi aici inscripţiile au fost parţial şterse, personajul masculin care apare după doamna Maria a fost identificat fie cu Bogdan III[31], fie cu Alexandru[32]. Pentru identificarea cu Alexandru, Petru Comarnescu a adus ca argument „fizionomia tânărului" care „este mai apropiată de cea a portretului de pe epitrahilul de la Putna decât de fizionomia portretului lui Bogdan al III-lea de la catedrala Sf. Gheorghe din Suceava"[33]. Dar această comparaţie nu se susţine întrucât, aşa cum a demonstrat Sorin Ulea, portretul din vechea catedrală mitropolitană aparţine lui Ştefăniţă, nu lui Bogdan III[34]. Răman, aşadar, la identificarea tânărului din tabloul de la Voroneţ cu Bogdan III. După demonstraţia făcută de Maria Ana Musicescu, acest tablou a fost pictat în intervalul *iulie 1496–primăvara 1497*[35].

Şi acum, din nou, despre tabloul votiv de la *Sf. Ilie*. Prezenţa lui Ştefăniţă în această compoziţie conduce automat la concluzia că „în starea actuală, tabloul poate proveni de la Bogdan sau Ştefăniţă"[36]. Totuşi, în acest caz, este ciudată dispunerea personajelor. Dacă tabloul ar fi fost pictat într-o epocă ulterioară domniei lui Ştefan cel Mare, logic ar fi fost ca doamna Maria să fie plasată imediat după soţul ei, iar Bogdan şi Ştefăniţă să-i urmeze (ca la Sf. Nicolae din Dorohoi, de exemplu[37]).

[30] *Ibidem*, p. 370, nota 2.

[31] *Repertoriul...*, p. 81; *Monumente istorice bisericeşti...*, cap. despre Voroneţ elaborat de Scarlat Porcescu, p. 57; Vasile Drăguţ, *op. cit.*, p. 17 şi p. 43, nota 57; Ion I. Solcanu, Costache Buzdugan, *Biserica Voroneţ*, Mănăstirea Neamţ, 1984, p. 22.

[32] Petru Comarnescu, *op. cit.*, p. 311, nota 1.

[33] *Ibidem*.

[34] Sorin Ulea, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sf. Gheorghe din Suceava*, în „Studii şi Cercetări de Istoria Artei", XIII, 1966, nr. 2, p. 221–222.

[35] Maria Ana Musicescu, *op. cit.*, p. 367–370.

[36] *Monumente istorice bisericeşti...*, cap. despre Sf. Ilie alcătuit de I. Zugrav, p. 61. Aceeaşi concluzie la Gh. Bratiloveanu şi Pavel Blaj, *op. cit.*, p. 38

[37] Sorin Ulea, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolae Dorohoi*, în „Studii şi Cercetări de Istoria Artei", XI, 1964, nr. 1, p. 74–76, 79.

Să ne întoarcem puţin la compoziţia tablourilor votive de la Pătrăuţi, Sf. Ilie şi Voroneţ. Este lesne de constatat asemănarea dintre cele trei compoziţii. Deosebirile sunt: 1. la Pătrăuţi, faţă de Voroneţ, mai apare o fetiţă, care încheie şirul ctitorilor; 2. la Sf. Ilie nu mai există nici măcar fetiţa care la Voroneţ era înfăţişată în faţa doamnei Maria; 3. la Sf. Ilie apare Ştefăniţă. La Sf. Ilie, figurile personajelor din tablou au fost refăcute. Dar nu numai atât: *Ştefăniţă a fost pictat pe un strat nou de tencuială, aplicat pe zidărie după decaparea tencuielii celei vechi.* Normal ar fi fost ca şi în această biserică, doamna Maria să apară însoţită de cele două fiice, Maria şi Ana (sau numai de una dintre ele, în funcţie de momentul pictării). Prezenţa lor acolo ar justifica plasarea doamnei pe ultimul loc în tablou. Lipsa fetelor, însă, conduce la o singură concluzie: *tabloul votiv de la Sf. Ilie a fost contrafăcut în domnia lui Ştefăniţă; mai mult ca sigur, s-au scos din şirul ctitorilor, copilele şi, în locul lor, a fost introdus Ştefăniţă.* Dar, cum locul doamnei Maria nu mai putea fi schimbat, soţia lui Ştefan cel Mare a rămas să încheie şirul descendenţilor săi.

Această observaţie *restituie pictarea bisericii Sf. Ilie (inclusiv tabloul votiv) epocii lui Ştefan cel Mare. Modificarea din vremea lui Ştefăniţă rămâne doar introducerea chipului său în rândul ctitorilor.*

Ce caută Ştefăniţă în tabloul de la Sf. Ilie? Prezenţa lui acolo trebuie să fie justificată de oarecari lucrări făcute la ctitoria bunicului său. Dar, fireşte, pentru aceasta nu era nevoie să modifice vechiul tablou votiv; se putea picta (mai sunt asemenea cazuri) ca al doilea ctitor, în altă parte a bisericii. Înseamnă că Ştefăniţă *s-a dorit* pictat acolo, după bunicul şi tatăl său. Gest care se poate explica doar prin *complexul bastardului.* Că Ştefăniţă suferea de acest complex o dovedeşte şi înmormântarea maicei sale, Stana, în necropola primilor domni ai Moldovei, biserica Sf. Nicolae din Rădăuţi.

★

Excursiile de studii la câteva vechi biserici moldoveneşti au pus în evidenţă, încă o dată, starea jalnică în care se găsesc aceste monumente. Lipsa de interes a celor pricepuţi, pe de o parte şi zelul celor nepricepuţi, dar călăuziţi de intenţii frumoase, pe de alta, au făcut ca în ultimele decenii bisericile noastre medievale să se deterioreze într-un ritm de necrezut. La *Dobrovăţ,* paraclisul Movileştilor s-a ruinat şi, o dată cu el, a dispărut pentru totdeauna delicatul portret funerar al lui Pavel Movilă. Turnul-clopotniţă este şi el într-o stare jalnică: neîngrijit, crăpat, locuit de ciori, pare un turn din romanele englezeşti cu fantome. La *Volovăţ,* biserica se lasă pe o parte şi un contrafort de pe peretele de nord, menit să sprijine construcţia, este acum ridicat de la sol cu mai bine de 5 cm. Zidăria bisericii este, însă, solidă şi, deocamdată, susţine ea contrafortul! O bordură de ciment turnată de jur împrejurul edificiului nu lasă apa să se scurgă; în interior, mucegaiul roade cu temeinicie tencuiala. La *Părhăuţi,* un preot harnic a podit biserica cu scânduri. Nu se mai pot citi inscripţiile de pe

pietrele de mormânt, dar poate aşa se vor păstra mai bine. La *Sf. Ilie*, câteva pietre tombale, scoase în faţa uşii, au fost prinse într-o placă de ciment, ca să nu e mai poata lua de acolo decât, eventual, sparte. În plus, peste tot, strane noi, luciate fara pricepere de meşteri locali şi montate fără grijă, freacă vechea tencuiala şi, unde este cazul, fresca. În spatele acestor strane, pereţii par bolnavi de l pra.

Am ıncetat sa mai sper ca se vor gasi bani şi bunăvoinţă pentru restaurarea ı ıntreţinerea ace or monumente. În câteva decenii, oricum mai puţin de o sută d an', b' eıı ıle noastre vechi vor fi doar o frumoasă amintire. Tocmai de aceea ınd n la recupe rea tuturor grafitelor, la cercetarea tuturor detaliilor, chiar a lu rurılor lips'te, aparent, de importanţă: putem lăsa, astfel, specialiştilor care vin dupa noi, dovada unui tre ut care a existat şi care, prin neglijenţă şi iresponsabilitate, s-a pierdut pentru totdeauna.

DOCUMENTE MUNTENEŞTI DIN SECOLELE XVI ŞI XVII (I)

PAVEL MIRCEA FLOREA

Cercetările efectuate pe parcursul ultimilor ani în depozitele de arhivă şi colecţiile muzeelor ne-au dat posibilitatea detectării unor documente nou achiziţionate, deosebit de interesante din punct de vedere al conţinutului şi în cea mai mare parte necunoscute cercului larg al specialiştilor. Numărul semnificativ al acestora ca şi bogăţia de informaţii ce ni le oferă ne-au determinat să grăbim pregătirea lor editorială pentru a intra în circuitul ştiinţific, cu atât mai mult cu cât acestea se plasează în intervalul de timp acoperit de cele două corpusuri naţionale de documente: *Documente privind istoria României* şi *Documenta Romaniae Historica.*

Lucrarea de faţă reuneşte un lot de 9 documente plasate cronologic în perioada cuprinsă între anii 1568 şi 1629 provenind din cancelariile domnilor Alexandru al II-lea Mircea, Radu Şerban, Radu Mihnea şi de la autoritatea orăşenească din Târgovişte. Marea majoritate a acestora privesc reîntăriri de proprietăţi, uneori ca urmare a unor procese ce se întind pe zeci de ani, sau confirmări ale dreptului de stăpânire dobândit în urma cumpărării de bunuri funciare. Dar dincolo de consemnarea unor asemenea practici curente în diplomatica medievală românească, sunt alte documente ce conţin informaţii noi privitoare la existenţa unor sate dispărute, necunoscute până în prezent, cum este satul Hotărani de pe raza actualei comune Berislăveşti (Vâlcea), sau practici juridice rare, ca prezenţa a 88 de martori în procesul pentru satul Zimnicele Mari din judeţul Teleorman. Între informaţiile indirecte furnizate de aceste documente, se regăsesc unele privitoare la viaţa politică a epocii şi la unele personalităţi ale vremii. Cea mai interesantă se referă la campania otomană în Transilvania, desfăşurată cu participare românească, care viza instaurarea lui Gabriel Bethlen, campanie în prag de desfăşurare la începutul lunii august 1613, când Radu Mihnea cu trupele sale, se afla „pe apa Teleajenului, mai jos de Şoplea" (cum rezultă din actul datat 4 august 1613) deja reunit sau pe cale de a face joncţiunea cu oştile semilunii, al căror comandant, Ali Paşa Magearoglu scria în aceeaşi zi, „u Teleajen"[1] o scrisoare în limba română, către autorităţile de la Braşov. Semnificativă este

[1] N. Iorga, *Studii şi documente, vol. X, Braşovul şi românii,* Bucureşti, 1905, p. 287–288, doc 4.

prezența în tabăra de lângă Șoplea a lui „Matei paharnicul”, din Brâncoveni, ajuns apoi viitor agă și domn al Țării Românești, legată de o aproape certă participare la războiul ce se pregătea și implicit de un început al viitoarelor sale legături transilvane.

Alte documente se individualizează prin absența unor elemente ale formularului diplomatic curent uzitat în cancelariile voievodale ca în cazul poruncii domnești din 12 martie 1612 căreia îi lipsește numele și titulatura emitentului.

Interesante sunt și referirile la „cărți” anterioare, în parte identificabile, utile în ce privește reconstituirea evoluției proprietății dintr-unele localități, ca și a formelor de transmitere a posesiunii.

La toate acestea se adaugă o mare varietate de toponime și antroponime menționate în actele redate mai jos.

Documentele provin din colecțiile Muzeului județean Vâlcea (1), Muzeului Bucovinei, Suceava (1) și ale Arhivelor Naționale. Direcția municipiului Bucuresti (7).

În transcrierea documentelor a fost folosită metoda adoptată la întocmirea ediției *Documenta Romaniae Historica,* Seria B, *Țara Românească,* cu mențiunea că pasajele cuprinse în paranteze unghiulare conțin întregiri ale autorului, iar cele din parantezele drepte semnalează cuvinte redundante din textul original datorate unor greșeli ale copistului. Asteriscul (*) marchează loc alb în text.

1. **1568 (7077) septembrie 21. București.** *Alexandru al II-lea Mircea Voievod întărește lui Mâlco și Drăgoi din Berislăvești o ocină în Hotărani (Vlâcea fost Argeș) în urma unei judecăți.*

† Милостїю божїю Їѡ Алиѯандрꙋ воивода и господин въ<сеи зем>ли Ꙋггровлахиской, синъ великаго и прѣдобраго Мирча воивода, анепсеꙋ Михнев в<оивода>. Дават господство ми сїю повелѣнїа господства ми Млъком и Дръгою ѡт Берислъвещи ꙗкоже да им ест ѡчнꙋ Хотъран, ѡт пъ въ<с>а хотар третаго҃ дел, понеже покꙋпиш ѡт Стоꙗн синъ Станчѡлов ѡт Хотъран за С҃ аспри и за един кон добръ, ещеже ѡт при дни Влада воевода Калꙋгера. И хотар да съ знаю, ѡт матков <Конс>чев покꙋде ест стара маткꙋ, и ѡт Конска дори ꙋ Гриндꙋ и ѡт Гриндꙋ дори Горѣ Нꙋчилор и ѡт тꙋꙗ дори ꙋ Валѣ Фацилор и ѡт тꙋꙗ и ꙋ гор по ꙋ долие дори нꙋ... ориг и ѡт тꙋꙗ дори ꙋ Вал Андреꙗшꙋлов, понеже им ест стара ѡчин и дѣдинъ.

А потом имаш пренїа прѣд Петрꙋ воивода със Стоика и със Роман и със вес чет их ради речна ѡчинꙋ. И тако преш <Сто>ика и Роман и въс чет их како ест више речна ѡчинꙋ им за дѣдинꙋ. А ꙋ҃ тем Петрꙋ воивода дал ест Стоикъв и Романов и чет емꙋ закон ВІ҃ болꙗр да заклех како ест тае очинꙋ им [таꙗ ѡчинꙋ] ѡт дѣдинꙋ а тех <болꙗ>р ѡни следаш Нѣгое книге ѡт свѣтоꙗ монастир ѡт Козиꙗ и разꙋмеш како ест тае ѡчинꙋ више речним людї именев Млъком и

Дрьгою за дѣдинѹ, а Стоика и Роман и чет им... да не имах и не можахѹ Стоика и Роман и чет им заклех... ничтоже със тѣх ВІ болѣри сїа ѡсташе ѡт закон ѡт пред Петрѹ воивода, таже и тако сь ѡставише Стоика и Роман по Мльком и Дрьгою и <пред господства ми>... на ѡчинѹ. А господство ми гледах и сѹдих... <по правѹ и по законѹ>... и видах господство ми книг Петра воивода... със више речна ѡчинѹ <Стои>ка и Роман и чет емѹ ѡт прѣд господства ми... Мльком и Дрьгою ꙗкоже да им ест вь <ѡчинѹ> и вь охаб им и синовем им и внѹком и правнѹчатом им непоколѣбимо по оризмо господства ми.

И сведетели <поставлѣх господстбо> ми жѹпан Добромир велики бан Кралевскїи и жѹпан Драгомир велики дворник и жѹпан Радѹ вел<икїи лого>фет и Бадѣ вистꙗр и Стан спатар и Владѹ комис Ивашко столник <и Гонца>[1] пахарник и Стоика велики постелник. Исправник Радѹ велики логофет.

Написах вь настолни град Бѹкѹрещи ѡт текѹщи лѣт ѡт Адама до сѣл вѣ лѣт ҂З0Г.

Пис Льцѣ месеца сеп꙼тьмврие Ка.

† Іѡ Алиѯандрѹ воивода, Божїею милостею, господинь.

[1] Întregirea făcută pe baza documentelor datate august–septembrie 1568 *(D.R.H., B.,* vol. VI, doc. 91–110).

† Din mila lui Dumnezeu, Io Alixandru voievod și domn a toată țara Ungrovlahiei, fiul marelui și preabunului Mircea voievod, nepotul lui Mihnea voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele lui Mâlco și Drăgoi din Berislăvești ca să le fie lor ocina Hotărani[1], de peste tot hotarul a treia parte deoarece au cumpărat-o de la Stoian fiul lui Stanciu din Hotărani pentru 200 de aspri și pentru un cal bun, încă din zilele lui Vlad voievod Călugărul. Și hotarul să se știe: de la matca Coiscăi, pe unde este vechea matcă, și din Coisca până în gura Șe⟨rbănești⟩i[2] și din Coisca până în Grind și din Grind până în Muntele Nucilor[3] și de acolo până în Valea Fagilor și de acolo și în sus pe partea până în... și de acolo până în Valea Andreiașului[4] în jos, pentru că le este veche ocină și dedină.

Iar apoi au avut pâră înaintea lui Petru voievod, cu Stoica și cu Roman și cu toată ceata lor pentru ocina mai sus spusă. Și așa pâra Stoica și Roman și toată ceata lor, că este mai sus ziua ocină a lor de dedină. Și pentru aceasta Petru

[1] Satul Hotărani se afla pe teritoriul actualei comune Berislăvești, probabil pe malul drept al pârâului Coisca, unde și azi există un deal al Hotăranilor. Toponimul Pleșile Hotăranilor apare menționat la 1535 mart. 31 *(D.R.H., B*, vol. III, doc. 193).

[2] Întregire posibilă pe baza unui toponim din zonă.

[3] Poate muntele Cozia, la poalele căruia se afla satul, conform ipotezei Cozia ≐ Nucet (pentru detalii, vezi M. Gaster, *Nomenclatura topică a județului Vâlcea,* în „Buletinul Societății Române de Geografie", an VI (1885), p. 132).

[4] Valea Andreiaș, menționată în hotarul fostului sat Liești (com Berislăvești) *D.R.H., B*, vol. IV, doc 238.

voievod a dat lui Stoica și Roman și cetei lor lege 12 boieri să jure că este a lor acea ocină de dedină. Iar acei boieri au urmat cărții lui Neagoe de la sfântă m-re Cozia[5] și au înțeles că este acea mai sus numită ocină a oamenilor numiți Mâlco și Drăgoi de dedină, iar Stoica și Roman și ceata lor... să jure nu au putut .. nimic cu acei 12 boieri ⟨deci⟩ aceștia au rămas de lege înaintea lui Petru voievod; iară, de asemeni au rămas Stoica și Roman după Mâlco și după Drăgoi și înaintea domniei mele. Iar domnia mea am cercetat și am judecat... ⟨după dr ptate și după lege⟩...și a vazut domnia mea cartea lui Petru voievod...că mai sus zisa ocina, Stoica și Roman și ceata lor înaintea domniei mele... ⟨Deci a dat domnia mea⟩ ...lui Mâlco și Drăgoi ca să le fie de ocină și de ohabă, lor și fiilor lor și nepoților și stranepoților ⟨lor⟩, neclintite după porunca domniei mele.

Și martori am pus domnia mea: pe jupan Dobromir mare ban al Craiovei și jupan Dragomir mare vornic și jupan Radu mare logofăt, și Badea vistier și Stan spătar și Vlad comis, Ivașco stolnic și Gonțea paharnic și Stoica mare postelnic. Ispravnic Radu mare logofăt.

Scris în cetatea de scaun București din anii curgători de la Adam până în prezent în leatul 7077. A scris Lățea[6], luna septembrie 21.

† Io Alixandru voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Muzeul județean Vâlcea. *Col. documente nr. 1313. Original, pergament (40 × 25,5 cm.), îndoit, rupt la îndoituri, text parțial șters, cerneală rădăcinie și chinovar, pecete aplicată căzută.*

2. **1571 (7080) septembrie 5. București.** *Alexandru al II-lea Mircea voievod, întărește jupanului Vintilă paharnic și cumnatului acestuia Micul armaș și soțiilor lor, satul Zimnicele Mari ⟨jud. Teleorman⟩*

† Милостїю Божиеїю Іѡн АлиѮандрѹ воевода и господинъ въсои земле Ѹгрровлахїиское, синъ великаго Мирчев воеводѹ синѹ Михнев воеводѹ Дават господство ми сїю повелѣниїе господства ми болѣром господства ми жѹпанѹ Винтилъ пехарник и жителницев его Марїев и жѹпанѹ Микѹлов армаш и жѹпаницев его Мѹшев със них синових елици им Богъ придаст ꙗкож да им сѹт село Велици Зимниче, вьс със въсом прѣдѣл их и ѿт гор и ѿт дол, понеже нм сѹт стара и права ѡчина и дѣдина тъстѹ им Кындев дворник.

А потом имали сѹт притерненние(!) при дни господства ми ѿт жѹпаница Самфира. Тако ест съпрел жѹпаница Самфира како мѹ ест бил неиное ѡчинѹ того село за дѣдинѹ. А ѹ тем господство ми гледах и сѹдих със въсами чиститими правителїе господства ми и

[5] Acest pasaj probează existența la m-rea Cozia, a unui loc de depunere a documentelor spre păstrare, de către persoane particulare, funcția specifică locurilor de adeverire (loca credibila), fiind una din cele mai vechi atestări ale acestei instituții la sud de Carpați.

[6] În afară de acest document se mai cunosc alte două scrise de același diac *(D.R.H., B.*, vol. VI, doc 95 și 96).

єщеже видѣх господство ми и прочетах книг покоинаго Владꙋла воєвода [воєвода]! како ест заклел Вържоге, дедꙋ жꙋпаницев Марїев и Мꙋшев със КД болѣри ради того сел како ест бил негов за дѣдинꙋ а потом и книг покоинаго Радꙋла воєвода Калꙋгера, како ест имал Кънда дворник притесненїе ѿт Краювещи ради съи село више речнꙋ, нꙋ и ест заклел Кънда дворник със ВІ болѣри пред господствꙋ емꙋ, и ѿстали сꙋт Краювещи ѿт закон ѿт пред Радоуларл воєвода. А потом видѣ господства ми и книг покоиномꙋ Мирчев воєвода како ест заклел Кънда дворник със ПИ болѣр през закон Кръчещим и Пръвꙋлещим, през МИ болѣр их, так изнаидох господство ми и истинствовах велма волѣ како сꙋт нихне ѿчини комате за дѣдинꙋ ѿт при стари дни, а жꙋпаница Самфира ни едно метѣх не имат със тѣх више речне ѿчине никогда, въ вѣки, и нꙋ и ѿстал такоже ѿт закон ѿт пред господства ми.

А потом дадох и помиловах господство ми слꙋзех господства ми виш реченем Винтилъ пехарник и Микꙋл армаш с того виш речин <село ра>ди право и верно слꙋжбꙋ еже сꙋт послꙋжил господства ми. Сего ради и господство ми дадох такоже да им сꙋт въ ѿчинꙋ <и въ о>хабꙋ им и синовом им и внꙋком им и прѣвнꙋчетом им и ни ѿт когоже непо<колебимо въ вѣкы по реч господство ми>.

Еже и свѣдетелие поставих господство ми жꙋпан Драгомир велики дворник и жꙋпан Ївашко велики логофет и Стан спатар и Дꙋмитрꙋ вистиер и Бадѣ столник и Гонца пехарник и Митрѣ комис и жꙋпан Стоика велики постелник. Исправник Ївашко велики логофет.

Пис въ столни град оу Бꙋкꙋрещи въ месеца септемврие Е дни ѿт Адама текꙋщаго лѣт до сего писанїе въ лѣто ,ЗП.

Іѡ Алеξандрꙋ воивода Божїею милостею господинъ.

† Din mila lui Dumnezeu, Ion Alexandru voievod şi domn a toată ţara Ungrovlahiei, fiul marelui şi preabunului Mircea voievod, fiul lui Mihnea voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele boierilor domniei mele jupanului Vintilă paharnic şi jupaniţei lui Mariia şi jupanului Micul armaş şi jupaniţei lui Muşa cu fiii lor, câţi Dumnezeu le va da, ca să le fie satul Zimnicea Mare[1], tot cu tot hotarul lui din sus şi din jos deoarece le-a fost dreaptă ocină şi dedină a socrului lor lui Cândea vornic[2].

Iar apoi au avut cotropire în zilele domniei mele de la jupaniţa Samfira. Şi aşa pâra jupaniţa Samfira că a fost a ei ocina acelui sat de dedină. Iar întru aceeia domnia mea am căutat şi am judecat cu toţi cinstiţii dregători ai domniei mele şi

[1] Atestat pentru prima dată în documente la 21 noiembrie 1504, satul Zemnicele este „dăruit de Ivan clucer vlastelin (Ivan Călinescu clucer, mare stolnic 1508–1512, apoi mare logofăt 1512–1513 — N. Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova*, Buc, Edit. Enciclopedică Română, 1971, sub voce])"m-rii Glavacioc *(D.R.H., B*, vol. II, doc 28, p. 67–68).

[2] Cândea vornic, fiul lui Vârjoghe sluger.

încă am văzut, domnia mea și am citit cartea răposatului Vlad voievod[3] cum a jurat Vârjoghe[4], bunicul jupanițelor Mariia și Mușa[5] cu 24 boieri pentru acel sat, cum a fost al său de dedină, și apoi ⟨am văzut⟩ și cartea răposatului Radu voievod Călugărul, cum a avut Cândea vornic cotropire de la Craiovești pentru acel sat mai sus zis, căci a și jurat Cândea vornic cu 12 boieri înaintea domniei lui, și au rămas Craioveștii de lege înaintea lui Radu voievod. Și apoi văzând domnia mea și cartea răposatului Mircea voievod cum a jurat Cândea vornic cu 88 boieri peste legea Crăceștilor[6] și Pârvuleștilor[7], peste 48 boieri ai lor, așa am aflat domnia mea și am adeverit cu toată voia că sunt ocinile și averile lor de dedină din zilele de demult, iar jupanița Samfira nici un amestec nu are cu acele mai sus zise ocine, niciodată în veci, căci a rămas, de asemenea, de lege din naintea domniei mele.

Și apoi am dat și am miluit domnia mea, slugilor domniei mele mai sus spuse, Vintilă paharnic și Micul armaș cu acel mai sus zis ⟨sat⟩ pentru dreaptă și credincioasă slujbă cu care au slujit domniei mele de aceea și domnia mea le-am

[3] Vlad cel Tânăr întărește la 1511 (7019) august 20, lui Vârjoghe slugerul, satele Voievodeștii de la gura Vedii... Zemnicele tot cu tot hotarul...pe gura Ulmuleților și drept la Dunăre la Plopii lui Vârjoghe și gârla ce iese la iezer și iarăși de acolo să-i fie gârla Sviștovului și Gârla Mare care împreună cu Vedea și Balta lui Calotă și Vrăminarul și Zlatanul și Crivdea și Ciulnița și de acolo câte lacuri sunt în acele bălți până unde dă în hotarul de jos și Fățana și Mlăjetul tot să-i fie în dos pe Dunăre până în Crângul Manei și de acolo peste baltă până unde se împreună gârla cu Vedea..., deoarece Vârjoghe a jurat cu 24 de boieri că-i este dreaptă și veche ocină și dedină de la părinții și bunicii lui *[D.R.H., B,* vol. II, doc. 90, p. 186–187]. Mai mult un document din 1602 iunie 16 afirmă că Vârjoghe sluger ar fi dobândit acest sat „când s-a așezat toată Țara Românească" *[D.I.R., B,* veac XVII, vol. I, doc 61) Trebuie subliniat că într-un document din 1621 apare menționată o carte de judecată cu leatul 69⟨7⟩5 de la Radu cel Frumos privitoare la satul Zimnicele *[D.I.R., B,* veac XVII, vol. IV, doc 9, p. 9–11].

[4] Vârjoghe sluger, va ajunge membru al sfatului domnesc în timpul efemerelor domnii ale lui Vladislav al III-lea, (1525) cu rangul de clucer (N. Stoicescu, *Dicționar dreg.* sub voce).

[5] Fiicele lui Cândea vornic au rămas orfane la vârsta de unu și doi ani după decapitarea tatălui lor de către Mircea Ciobanul *(D.I.R., B.*, veac XVII, vol. IV, doc 9) fapt care va favoriza cotropirea moșiilor părintești urmate de lungi procese.

[6] Obștea moșnenilor din satul Crăcești, ce se învecina cu Zimnicele (v. documentul din 1684 (7192) iun. 4. Zapisul lui Mihai logofăt și al lui Mihnea fii lui Sava șufar din Furduiești care dăruiesc m-rii Cotroceni și egeumenului Partenie, toată averea rămasă de la jupâneasa Aviana, soția vărului lor ⟨Radu fiul lui⟩ Mihai Cuștureanu: moșie în satul Ulmulețul și în satul Zimnicea..., moșie în satul Zimnicealelor... moșie în satul Scăiești și în satul Fotești..., moșie în seliștea Crăceștilor și a Voevodeștilor) *(Documente referitoare la istoria județului Teleorman, 1441–1700, Catalog,* vol. I, București, 1989, doc 623, p. 259).

[7] Urmași ai lui Pârvu. II Craiovescu. Cotropirea satului Zimnicele Mari s-ar fi putut produce în timpul domniei lui Radu de la Afumați când Pârvu ajuns mare ban trece în tabăra acestuia, beneficiind în acest fel de eventualele confiscări de proprietăți ale partizanilor lui Vlasidlav al III-lea, între care se afla și Vârjoghe clucer.

dat să le fie de ocină şi de ohabă lor şi fiilor lor şi nepoţilor lor şi strănepoţilor lor şi de nimeni neclintit în veci, după porunca domniei mele[8].

Iată şi martori am pus domnia mea: jupan Dragomir mare vornic şi jupan Ivaşco mare logofăt şi Stan spătar şi Dumitru vistier şi Badea stolnic şi Gonţa paharnic şi ⟨Mitrea comis⟩ şi jupan Stoica mare postelnic. Ispravnic Ivaşco mare logofăt.

A scris...(*) în oraşul de scaun, la Bucureşti în luna septembrie 5 zile, ⟨iar⟩ de la Adam ani curgători până la această scriere în anul 7080.

† Io Alexandru voievod cu mila lui Dumnezeu domn.

Arh. Nat. Dir. Mun. Buc., *fond 157. Col. Documente istorice, XV/1 Pergament (44 × 29 cm), iniţială şi monogramă scrisă cu chinovar, pecete mijlocie timbrată.*

3. **1574 (7082) mai 8. Bucureşti.** *Alexandru al II-lea Mircea voievod, întăreşte mai multor moşneni hotare la Racoviţa jupaniţei Calea, Vulpeni şi Balş (jud. Olt, fost Romanaţi) în urma unei judecăţi cu moşnenii din Robăneşti.*

† Милостїею Божїею Iѡ Алиѯандрꙋ воевода и господинъ въсои Земле Оуггрровлахиискои, синъ великаго и добраго Мирча воевода, синъ Михнев воевода. Дават господство ми сїе повелѣние господства ми ѡвемзи людие на име ѡт Раковица жꙋпаницев Калев, Моцѣ и Мирча и ѡт Вꙋлпѣни, Продан и Молдовѣнъ и Тома и ѡт Балша, Дꙋмитрꙋ и Станчюл и Дръгꙋлин и със синови им елици им Богъ даст ꙗкоже да им сꙋт нихне ѡчине, въсех, със въсех хотарове, понеже ех сꙋт старе и праве ѡчине и дѣдине.

А потом виш речни села Раковица жꙋпаницев Калев и Вꙋлпѣни и Балша имаше прение със село Робънещїи пред господства ми ради нѣкои хотаре на име ѡт Пискꙋл Решкълев до матка Шкълев. И тако преш село Робънещїи пред господства ми како не имает виш речни села ни едно метѣхꙋ ѡт Шкъꙋа до Пꙋт Драгїев ѡт матка Шкълев дори Колникꙋл Нѣгоев. А въ том господство ми гледах и сꙋдих по правдꙋ и по законꙋ и със въсѣми чиститими правителе

[8] Vârjoghe sluger, se înfrăţise „în timpul lui Vladislav voievod" peste satul Zimnicele, cu Stan strămoşul boierilor din Fiereşti. După moartea acestora înfrăţirea este anulată de către Mircea Ciobanul la cererea lui Cândea medelnicerul, fiul lui Vârjoghe clucer care rămâne unic proprietar peste sat în defavoarea lui Vârjoghe logofăt şi Udrişte Beceriul din Fiereşti feciorii lui Stan. [doc din 1551 mai 6, Bucureşti, *D.R.H., B*, vol V, doc 7, p. 11]. Această înfrăţire temporară, cu toate că a fost anulată, va genera un îndelungat proces cu familia Năstureilor, care în cele din urmă ajung singurii proprietari ai satului Zimnicea. În 1704 satul se afla în stăpânirea lui Şerban Năsturel {*Documente privind relaţiile agrare în veacul al XVIII-lea, vol.. I, Ţara Românească*, Buc., 1961, doc 23, p. 206} strănepotul lui Radu Năsturel, strănepotul lui Vârjoghe logofăt [Stoicescu N. *Dicţionar dregători*, p. 214]. Pentru acest îndelungat proces vezi şi General P. V. Năsturel, *Genealogia Năstureilor*, în „Revista pentru Istorie, Arheologie şi Filologie" vol. XI (1910).

господства ми и дадох господство ми село Робънещилов закон ВІ болѣри да заклет како ест нихнꙋ дѣдинꙋ ѿт Шкѣꙋа до Пꙋт Драгїев и ѿт къ Бълшани матка Шкълев дори Колникꙋл Нѣгоев. А село Робънещїн и ѿни никакож не възмогош прихватити тие ѿт закон, н нꙋ осташ село Робънещїн ѿт закон ѿт пред господства ми.

Сего радї дадох н господство ми сїем виш речени села, людїем на име Моцѣ и Мирча и Молдовен н Тома и Дꙋмитрꙋ и Станчюл н Дръгꙋлин и Продан ꙗкоже да им ест въ ѡчине и въ ѡхаб им н сновом им и внꙋком и правнꙋчетом им и не ѿт когоже непоколѣбимо по реч господства ми.

Сеже и сведителїе поставлех господство ми жꙋпан Драгомир велики дворник и жꙋпан Івашко велики логофет и Стан спатар и Дꙋмитрꙋ вистꙗр и Митрѣ комис и Бадѣ столник и Гонца пехарник и жꙋпан Стоика велики постелник. Исправник Драгомир велики дворник.

И аз, Пътрꙋ егоже написах въ столни град Бꙋкꙋрещине мѣсеца маи Й дни и ѿт Адама текꙋщагое въ лѣто ҂ЗПВ.

Іѡ Алеѯандрꙋ воивода божїею милостею господинъ.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Alixandru voievod şi domn a toată ţara Ungrovlahiei, fiul marelui şi bunului Mircea voievod, fiul lui Mihnea voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele acestor oameni pe nume din Racoviţa jupaniţei Calea, Moţea şi Mircea şi din Vulpeani, Prodan şi Moldovean şi Toma şi din Balş, Dumitru şi Stanciu şi Drăgulin şi cu fii lor câţi le va da Dumnezeu, ca să le fie ocinile lor, toate, cu toate hotarele, deoarece acestea le sunt vechi şi drepte ocine şi dedine.

Iar apoi mai sus zisele sate Racoviţa jupaniţei Calea şi Vulpeanii şi Balşul au avut pâră cu satul Robăneşti înaintea domniei mele pentru nişte hotare anume de la Piscul Reşcălei până la matca Şcăii. Şi aşa pâra satul Robăneşti înaintea domniei mele că nu au mai sus zisele sate nici un amestec de la Şcheaua până la Drumul lui Dragnea, de la matca Şcălei până la colnicul lui Neagoe. Iar întru aceia, domnia mea am văzut şi am judecat după adevăr şi după lege şi cu toţi cinstiţii dregători ai domniei mele, şi a dat domnia mea satului Robăneşti lege 12 boieri ca să jure că sunt a lor dedină ⟨hotarele⟩ de la Şcheaua până la Drumul lui Dragnea şi dinspre Bălşeni, matca Şcălei până la Colnicul lui Neagoe. Iar satul Robăneşti şi ei nicicum nu au putut să-i apuce pe acei ⟨boieri⟩ de lege ci a şi rămas satul Robăneşti de lege înaintea domniei mele.

De aceea am dat şi domnia mea acestor mai sus zise sate cu oamenii pe nume Moţea şi Mircea şi Moldovean şi Toma şi Dumitru şi Stanciul şi Drăgulin şi Prodan ca să le fie lor de ocină şi ohabă lor, şi fiilor lor şi nepoţilor şi strănepoţilor lor de nimeni neclintit după spusa domniei mele.

Iată şi martori am pus domnia mea: jupan Dragomir mare vornic şi jupan Ivaşco mare logofăt şi Stan spatar şi Dumitru vistier şi Mircea comis şi Badea

stolnic şi Gonţa paharnic şi jupan Stoica mare postelnic. Ispravnic Dragomir mare vornic.

Şi eu, Pătru, cel care l-am scris în cetatea de scaun Bucureşti luna mai 8 zile şi de la Adam curgător în anul 7082.

† Io Alixandru voievod, din mila lui Dumnezeu, domn.

Arh. Nat. Dir. Buc., *fond 157, Col. doc. XIV/92. Original (20,05 × 32 cm), hârtie filigran, cerneală rădăcinie, monogramă cu chinovar, pecete mijlocie timbrată.*

4. 1604 (7112) mai 8. Târgovişte. *Radu Şerban voievod întăreşte cumpărăturile jupanului Mihai ⟨din Târgşor⟩ în Gonţaţi şi Blăjoiul de Jos. (jud. Prahova)*

† Милостїею Божнїю Іѡ Радꙋл воевод и господинъ въсои Земле Оугровлахїиское анепсеꙋ Бъсърабꙋ воевод. Дават господство ми сїю повелѣнїю господства ми жꙋпан Михаюв и със них синови елици емꙋ Богъ припꙋстит, ꙗкоже да мꙋ ест ѡчинꙋ ꙋ Гонцаци, дел Дꙋмитров въса, варе елика се хокет избрат ѡт хотар дори ꙋ хотар, понеже ест покꙋпил жꙋпан Михаю за ҂ВФИ аспри. И пак ест покꙋпил жꙋпан Михю ѡчинꙋ ꙋ Гонцаци дела Радꙋлов Гонцев, въса варе елика се хокет избрат за ҂БѲ аспри. И пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ꙋ Гонцаци дела Ратев али ꙋ ѡчнꙋ ꙋ ѡт Мон стир въса ѡт вод Дъмбꙋлов дори ꙋ хотар варошов ꙋ Бранцов варе елика се хокет избрат за ҂Вф аспри готови. И пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ꙋ Гонцаци дел Воиков синꙋ Маиков въса ѡт полю и ѡт вод и ѡт шꙋм и ѡт седелище селом и ѡт посвꙋди ѡт по въсом хотаром за... аспри и пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ѡт Нагоꙗ зет Дамаскинов али Д ниве ѡт Монастир със браницꙋ и със периволи еже сꙋт ѡкръст Монастирев за Ꙋ аспри и пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ѡт на анепсеи Бадюлов, дел ѡт Монастир Д ниве и със браницꙋ и със периволи за Ꙋ аспри и пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ꙋ Кацавеи, дел Дꙋмев въса варе елика се хокет избрат и Радꙋл Хръсюл дел им за ѡчинꙋ и ѡт шꙋм и ѡт полю и ѡт вод със две бродове за водїнице ꙋ водꙋ Телѣжен и със Д ниве ꙋ Пояна Къзанов али съ знает белѣж ѡт водꙋ Телѣженов дори ꙋ хотар варошев за ҂В аспри. И пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡт Симїон калꙋгер и ѡт брат емꙋ Станчюл ѡчинꙋ им Кацавеи въса и ѡт Поꙗна Къзанов Д ниве за ꙋН аспри готови. И пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ꙋ Кацавеи дел Кръчꙋнов въса за ꙋН аспри готови. И пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ꙋ Гонцаци дел Марешов въса и дел братꙋ си Драгмиров въса ѡт Монастир и ѡт Поꙗна Къзанов и ѡт седалище село и ѡт пъ въсом хотаром варе елика се хокет избрати дори ꙋ хотар варошов за ҂Дф аспри. Н пак покꙋпил жꙋпан Михаю ѡчинꙋ ꙋ Дол Блъжои ѡт Прибѣгꙋл варе елика се хокет нзбрат ѡт вод и ѡт шꙋм и ѡт бродове за воденицꙋ и ѡт по въсом хотаром за ҂В аспри. И пак покꙋпил

жѹпан Михаю ѡчинѹ ѹ Дол Блъжои дел Драгѹлов синѹ Бадюлов въса ѡт вод Телтажинов и ѡт шѹм варе елика се хокет избрат за ХЗ аспри. И пак покѹпил жѹпан Михаю ѡчинѹ ѹ Гонцаци дел Дѹмитров Тътѹлескѹлов въса варе елика се хокет избрат и за дѣдинѹ и ѡт покѹпление въсъм братам емѹ варе колико сѹт имали за Ѡ аспри. И пак да ест Михаюв ѡчинѹ ѹ Гонцаци дел Владѹлов Кърлочеи въса елика се хокет избрат понеже ест покѹпил жѹпан Михаю ѡт на Радѹл Кърлочев за ѸН аспри. И пак покѹпил жѹпан Михаю ѡчинѹ ѹ Дол Блъжои дел Дръгичов въса и дел Санев въса варе елика се хокет избрат и местове за кѹке Д ѡчинѹ Готаскъ до вод Телѣжинов даж до шѹма и Дори ѹ периволи Баиков бащѹ Радѹлов за ҂ВС аспри И пак покѹпил жѹпан Михаю ѡчинѹ ѹ Гонцаци дел Готаскъв въса ѡт Дъмбѹл дори ѹ Мерїи Радѹлов Баиков и със ливези и със потана и със шѹма и със периволи въси и ѡт посвѹди елико се хокет избрати И пак да ест жѹпан Михаю ѡчинѹ Готаскъ ѡт Дъмбѹл Побраничѹлов дори ѹ хотарѹл тръгѹлов въса занеж ект покѹпил жѹпан Михаю сїе виш речне ѡчине за ҂ВТ аспри И пак покѹпи жѹпан Михаю ѡчинѹ ѹ Гонцаци дел Мирчев въса ѡт Дъмбѹл дори ѹ Колникѹл Сочетѹлов и със ливези и със бъса шѹма ѡт на Стан за Ѱ аспри. И продадоше тех виш речни людїе ѡт них добромволю и със ѹзнанїе въсѣм мегташом и ѡт гор и ѡт дол и ѡт пред господства ми.

Сего радї дадох и господство ми жѹпан Михаюв також да мѹ ест виш речне ѡчинѹ въ ѡхаб емѹ и синове емѹ и внѹком емѹ и правнѹчетом емѹ, и никогдаже непоколѣбимо по реч господства ми.

Сеже ѹбо и сведетели поставлѣм господство ми жѹпан Ѵерника велики дворник и жѹпан Стоика велики логофет и ...* спатарь и Ника бистїтар и Рац Цюрцюл комис и Строе столник и Стънчюкѹл пехарник и жѹпан Лека велики постелик. И исправник Стоика велики логофет.

И аз Бѹнѣ логофет еже писах въ град Тръговище месеца маи Й дни ѡт Адама до нънѣ текѹщих лѣтом бъ лѣт ҂ЗРВЇ.

Іѡ Радѹл воивода божїею милостею господинь.

† Din mila lui Dumnezeu, Io Radu voievod şi domn a toată ţara Ungrovlahiei, nepotul lui Basarab voievod. Dă domnia mea această poruncă a domniei mele jupanului Mihai şi cu fiii săi, câţi Dumnezeu îi va lăsa, ca să-i fie ocină la Gonţaţi partea lui Dumitru toată, ori câtă se va alege din hotar până în hotar, deoarece a cumpărat jupan Mihai pentru 2510 aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Gonţaţi partea lui Radu Gonţe toată ori câtă se va alege, pentru 2200 aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Gonţaţi partea lui Rate însă la ocina de la Mănăstire, toată, de la apa Dâmbului până în hotarul oraşului la Braniţog[1] ori câtă se va alege pentru 2500 aspri gata. Şi iar a cumpărat jupanul

[1] Menţionat cu forma Brăniciog ca toponim în hotarul oraşului Târgşor *(D.I.R., B., Veac XVII, vol. IV*. p. 23–24).

Mihai ocină la Gonţaţi, partea lui Voicu fiul lui Maicu toată, şi din câmp şi din apă şi din pădure şi din seliştea satului şi de peste tot, din tot hotarul, pentru... aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină de la N⟨e⟩agoe ginerele lui Damaschin însă 4 holde de la Mănăstire cu braniştea şi cu livada care sunt în jurul Mănăstirii[2] pentru 400 aspri. Şi iar a cumpărat jupânul Mihai ocină de la nepotul lui Badiul partea de la Mănăstire, 4 holde şi cu braniştea şi cu livada pentru 400 de aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Caţavei, partea lui Duma toată, ori cât se va alege şi partea lui Radu Hârsiul de ocină şi din pădure, şi din câmp, şi din apă cu două vaduri de moară la apa Teleajenului şi cu 4 holde la Poiana lui Căzan, însă să se ştie semnele: de la apa Teleajenului până în hotarul oraşului, pentru 2000 de aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai de la Simion călugărul şi de la fratele său Stanciul ocina lor din Caţavei toată, şi din Poiana lui Căzan 4 holde pentru 450 aspri gata, Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Caţavei, partea lui Crăciun toată, pentru 450 aspri gata. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Gonţaţi, partea lui Mareş toată, şi partea fratelui său Dragomir toată, de la Mănăstire şi de la Poiana lui Căzan, şi din seliştea satului, şi de peste tot hotarul, ori cât se va alege, până în hotarul oraşului, pentru 1500 aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Blăjoiul de Jos, de la Pribeagul, ori cât se va alege din apă, şi din pădure, şi din vadurile de moară, şi de peste tot hotarul pentru 2000 de aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Blăjoiul de Jos, partea lui Dragul fiul lui Badiul toată, din apa Teleajenului, şi din pădure, ori cât se va alege, pentru 660 aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Gonţaţi, partea lui Dumitru Tătulescul toată, ori cât se va alege, şi din dedina şi din cumpărătura tuturor fraţilor lui, ori cât au avut, pentru 800 de aspri. Şi iar să-i fie lui Mihai ocină la Gonţaţi, partea lui Vlad Cârlocea toată, ori cât se va alege, deoarece a cumpărat-o jupân Mihai de la Radu Cârlocea pentru 450 aspri. Şi iar a cumpărat jupân Mihai ocină la Blăjoiul de Jos, partea lui Drăghici toată, şi partea lui Stan toată, ori cât se va alege, şi locurile de casă, ⟨şi⟩ 4⟨locuri din⟩ ocina Goiască[3], până în apa Teleajenului, chiar până la pădure, şi până la livada lui Baicu, tatăl lui Radu, pentru 1200 de aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Gonţaţi, partea Goiască toată, de la Dâmbul până la Merii lui Radu Baico, şi cu livezile, şi cu poiana, şi cu pădurea, şi cu livada, toate şi de peste tot, ori cât se vor alege. Şi iar să-i fie jupanului Mihai ocina Goiască, de la Dâmbul Pobraniciului până la hotarul târgului, toată căci a cumpărat jupan Mihai aceste mai sus zise ocine pentru 2300 aspri. Şi iar a cumpărat jupan Mihai ocină la Gonţaţi, partea lui Mircea toată, de la Dâmbul până la Colnicul Socetului, şi cu

[2] M-rea Târgşor, cu hramul Sf. Nicolae atestată documentar la 1497 *(D.R.H., B., I,* doc. 275) şi refăcută (cu hramul Sf. Arhangheli?) de Antonie vornicul din Negoieşti după 1662 iunie 22 (Arh. Nat, Col. Doc. Ist., CXCVII/218 apud N. Stoicescu, *Bibliografia localităţilor din România. I. Ţara Românească,* Craiova, 1970, vol. II, p. 673, nota 98).

[3] La 1622 august 22 Radu Mihnea voievod întăreşte lui Neagu din Negoieşti şi lui Gheorghe, fiii lui Mihai din Târgşor, cumpărăturile făcute de tatăl lor în zilele lui Şerban voievod în Gonţaţi şi Blejoi (se menţionează o carte cu leat 7113 *D.I.R., B.,* veac XVII, vol. IV, p. 184).

livezi, şi cu toată pădurea, de la Stan pentru 700 de aspri. Şi au vândut acei oameni mai sus zişi de a lor bunăvoie, şi cu ştirea tuturor magiaşilor din sus şi din jos şi înaintea domniei mele.

Pentru aceasta a dat şi domnia mea jupanului Mihai ca să-i fie mai sus zisele ocine de ohabă lui şi fiilor lui şi nepoţilor lui şi strănepoţilor lui şi niciodată neclintite după spusa domniei mele.

Iată dar şi martori punem domnia mea: jupan Cenica mare dvornic şi jupan Stoica mare logofăt şi...* spatar şi Nica vistiar şi Raţ Giurgiu comis şi Stroe stolnic şi Stănciucul peharnic şi jupan Leca mare postelnic.

Şi ispravnic Stoica mare logofăt.

Şi eu Bunea logofăt care am scris în oraşul de scaun Târgovişte, luna mai 8 zile şi de la Adam până acum ani curgători în anul 7112.

† Io Radu voievod, din mila lui Dumnezeu domn.

Arh. Nat. Dir. Mun. Buc., *fond 157, col. Doc. Ist. II/24. Original pergament (39,5 × 35 cm), cerneală neagră, monogramă cu chinovar, pecete timbrată, cusută.*

UN CĂLĂTOR SPANIOL LA CURTEA LUI GABRIEL BETHLEN — DIEGO DUQUE DE ESTRADA

EUGEN DENIZE

Gabriel Bethlen (1613–1629), unul din cei mai însemnaţi principi din istoria Transilvaniei[1], a dus o politică externă de anvergură, reuşind să impună principatul ca un element important al relaţiilor internaţionale din Europa, mai ales în condiţiile războiului de treizeci de ani (1618–1648). Pe această cale el a reuşit să atragă şi atenţia Spaniei, relaţiile sale cu această ţară, destul de slabe în intensitate, având un caracter contradictoriu, de confruntare în plan politic şi militar[2], dar de colaborare economică şi comercială[3].

Principele transilvan considera că trebuie să elibereze de sub dominaţia Habsburgilor şi acea parte a fostului regat ungar deţinută de aceştia şi, cu acest scop, a organizat, între 1619 şi 1626, mai multe campanii militare în Ungaria, Austria şi Cehia, în cea mai mare parte încheiate cu victorii de răsunet. În timpul acestor lupte, armatele transilvănene s-au ciocnit şi cu trupe de mercenari conduse de generalul Buquoy[4], aflate în solda Spaniei, dar puse la dispoziţia împăratului Ferdinand II (1619–1637).

Victoriile lui Bethlen din Ungaria au provocat îngrijorare în Spania, astfel încât, la 20 martie 1620, consilierul don Godofredo Ríquez îi scria lui Filip III (1598–1621), arătându-i cât de necesară ar fi trimiterea unei sume de bani regelui Poloniei, Sigismund III (1587–1632), care ar putea cu ajutorul lor să intervină în Ungaria şi să-l alunge pe Bethlen[5]. Această propunere a fost luată în

[1] Pentru viaţa şi domnia lui Gabriel Bethlen a se vedea, printre altele, *Gabrielis Bethlenii Principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus*, ed. Georgius Pray, tom I–II, Pestini, 1816; *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei* (Scrisorile politice inedite ale principelui Gabriel Bethlen), ed. Szilágyi Sándor, Budapest, 1879; Gyula Szekfü, *Bethlen Gábor*, Budapest, 1929; Petre Bunta, *Gabriel Bethlen*, Bucureşti, 1981.

[2] Eugen Denize, *Relaţiile româno-spaniole în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Revista de istorie", tom. 42, nr. 5, 1989, pp. 494–495.

[3] Idem, *Relaţiile comerciale româno-spaniole până la pacea de la Adrianopol (1829)*, în ibidem, tom 37, nr. 5, 1984, pp. 475–476.

[4] P. Bunta, *op. cit.*, pp. 185, 191.

[5] *Elementa ad fontium editiones*, XIX, *Documenta Polonica erx archivo generali Hispaniae in Simancas*, VI pars, edidit Valerianus Meysztowicz, Romae, 1968, pp. 136–137, doc. 120.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 193–201, 1997

discuţie şi aprobată de Consiliul de Stat la 15 aprilie[6]. Nu ştim dacă regele Poloniei a primit bani din Spania, dar este sigur că atacul otoman de la Hotin, din 1621, a obligat Polonia ca, de teama unei confruntări majore cu turcii, să nu intervină în războiul de treizeci de ani de partea împăratului.

Dar Gabriel Bethlen, la fel ca şi alţi principi şi domnitori ai ţărilor române, a înţeles să ducă o politică de echilibru între marile puteri ale vremii şi, mai ales, între imperiile otoman şi habsburgic. Astfel, prin păcile de la Mikulov (1622), Viena (1624) şi Bratislava (1626) el obţine de la imperiali în stăpânire viageră şapte comitate: Borsod, Abauj, Zemplen, Szabolcs, Ugocsa, Bereg şi Satu Mare, precum şi plata unei sume anuale de 50 000 de florini, dar introduce, de asemenea, în tratate şi o clauză prin care în cazul unei eventuale ameninţări venite din partea turcilor, el putea obţine ajutor de la împărat, de la regele Spaniei şi de la alţi principi creştini, cu singura condiţie de a cere acest ajutor şi de a anunţa la timp profilarea pericolului otoman[7]. Iată deci că se deschidea, pe această cale, posibilitatea unei colaborări cu puterile creştine catolice, inclusiv posibilitatea unei colaborări politice şi militare cu Spania. Trebuie subliniat însă faptul că toate aceste posibilităţi au fost doar simple tentative, fără nici o urmare practică, politica promovată de Gabriel Bethlen situându-se în permanenţă de partea blocului opus Habsburgilor şi, prin urmare, Spaniei.

Legăturile lui Gabriel Bethlen cu Spania nu s-au limitat însă numai la confruntările militare şi politice din Europa Centrală sau la aceste tentative eşuate de apropiere, ci au îmbrăcat aspecte mai variate. Astfel, în timpul domniei sale au venit în Transilvania, din Imperiul otoman, evrei sefardiţi refugiaţi din Spania, cărora principele le-a dat un privilegiu în 1623, acordându-le libertăţi egale cu cele ale habanilor (anabaptişti refugiaţi din Moravia)[8].

Se pare că Bethlen a întreţinut cu Spania şi anumite legături economice, deoarece misiunea pe care a trimis-o în anii 1626 şi 1627 în mai multe ţări apusene, condusă de nepotul său Petru Bethlen, şi care avea ca scop „...de a face legături de prietenie şi negustorie cu regii, principii şi domnii din aceste ţări, precum şi de a se socoti cu câţiva negustori din aceste ţări care lucrau pentru el (...)", a trecut şi prin Spania[9]. Este posibil ca Bethlen să fi vândut în Spania anumite cantităţi de aramă necesară pentru baterea monedei de mică valoare, dar cu mare putere de circulaţie, numită billon sau vellon[10]. Această misiune transilvană, pe drumul de întoarcere, a recrutat la Padova, pentru serviciul

[6] *Ibidem*, pp. 137–138, doc. 121.

[7] *Gabrielis Bethlenii Principatus Transsilvaniae coaevis documentis illustratus*, tomus I, p. 255, doc. XLV şi p. 269, doc. XLVI; tomus II, p. 16, doc. I.

[8] P. Bunta, *op. cit.*, p. 117.

[9] Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei (1608–1665)*, traducere de Gh. Duzinchevici şi E. Reus-Mîrza, Bucureşti, 1965, p. 64.

[10] Pierre Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504–1650)*, tome VIII, 2, 2, Paris, 1959, pp. 971–972.

principelui, un cavaler spaniol, don Diego Duque de Estrada, care avea importante calități artistice, știind să danseze, să cânte la ghitara spaniolă și să puna în scenă diferite comedii[11].

Secolul de Aur al culturii spaniole a prilejuit și apariția unui tip uman deosebit, acela al soldatului mercenar, aventurier înzestrat și cu dorința și capacitatea de a lăsa în scris amintirea faptelor sale. S-a creat în jurul lui o adevărată literatură memorialistică cu rol de izvor istoric. Desigur, acest gen de izvoare trebuie privite cu multă atenție și cu mult spirit critic pentru a deosebi fantezia autorului de adevărul istoric. Odată separarea făcută, ele ne înlesnesc mai buna cunoaștere a unor evenimente importante precum și pătrunderea mai adâncă în spiritul epocii.

Printre acești mercenari-scriitori spanioli s-au numărat figuri pitorești cum ar fi Jerónimo de Pasamonte, Alonso de Contreras, Miguel de Castro, Diego Duque de Estrada și mulți alții[12]. Ultimul dintre aceștia a ajuns, așa cum aminteam ceva mai sus, și în spațiul românesc, în Transilvania, lăsându-ne pagini interesante și pline de farmec despre ceea ce a făcut și a văzut aici, pagini în care realitatea istorică se îmbină cu imaginația și cu talentul literar al autorului.

Diego Duque de Estrada[13] s-a născut la 15 august 1589 la Gand, în Flandra, fiind fiul unui ofițer de origine nobilă din trupele spaniole staționate în regiune. După câțiva ani de școală la iezuiți, și-a început cariera militară. A fost mai întâi copil de trupă, apoi mercenar. În 1627, aflat la Padova, a acceptat oferta principelui Gabriel Bethlen și, la 22 noiembrie, pleca spre Transilvania, unde a rămas doi ani, până la începutul lui 1630[14]. S-a angajat ulterior ca mercenar în

[11] „Deoarece Gabriel Bethlen era un mare iubitor de muzică, el a avut cei mai vestiți muzicanți, și anume cântăreți din lăută, violoniști, tromboniști și corniști, precum și pe un spaniol, Don Diego, care cânta din ghitara spaniolă și din gură și dansa în același timp. Acesta a pregătit dansuri frumoase și a jucat deseori cu ajutorul câtorva evrei felurite comedii în limba italiană, care-i plăceau lui Bethlen, deși nu le înțelegea" (G. Kraus, *op. cit.*, p. 45).

[12] José Maria de Cosio, *Autobiografías de soldados (siglo XVII)* Madrid, 1956; Andrei Pippidi, *Imagini spaniole ale Transilvaniei: Lope de Vega și Duque de Estrada*, în vol. *Stat. Societate. Națiune. Interpretări istorice*, Cluj-Napoca, 1982, pp. 178–180.

[13] Pentru viața și activitatea lui Diego Duque de Estrada a se vedea Manuel Serrano y Sanz, *Autobiografías y memorias*, Madrid, 1905, vol. II, pp. C–CII; Benedetto Croce, *Realità e fantasia nelle memorie di Diego Duque de Estrada*, în „Atti della Reale Accademia di Scienze Morali e Politiche", LII, Napoli, 1928, pp. 84–108; Otis H. Green, *On Don Diego Duque de Estrada*, în „Hispania", XV, Standford, California, 1932, pp. 253–256; Ciriaco Pérez Bustamante, *Realidad y fantasía en las Memorias de Diego Duque de Estrada*, în „Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela", 17, 1933, pp. 353–373; Segundo Poncela, *El aventurero Duque de Estrada*, în „Revista Shell", XI, núm. 45, Caracas, 1962, pp. 11–18; Henry Ettinghausen, *Vida y autobiografía: los Comentarios de Diego Duque de Estrada a la luz de nuevos documentos*, în „Boletín de la Real Academia Española", tomo LIX, cuaderno CCXVI, Madrid, 1979, pp. 189–199; A. Pippidi, *art. cit.*, pp. 182–185; Karlo Budor, *La Dalmacia y los Balcanes en los Comentarios de Don Diego Duque de Estrada*, în idem, *Entre España y Croaica (Disquisciones filológicas)*, Zagreb-Dubrovnik, 1993, pp. 168–191.

[14] G. Kraus, *op. cit.*, p. 45.

solda împăratului Ferdinand II, iar în 1635 s-a călugărit în Sardinia, intrând în rândurile ordinului religios San Juan de Dios. Povestirea sa se oprește în anul 1646, probabil datorită morții survenită în acest an sau în anul următor.

Memoriile lui Duque de Estrada se intitulează *Comentarios del desengañado de si mismo. Vida del mismo autor*[15]. Primele cinci capitole au fost scrise în 1614, iar următoarele nouă în iarna dintre 1631 și 1632, ulterior aduse la zi pentru a vedea lumina tiparului[16].

Angajat de principele Transilvaniei pentru un salariu de 500 de scuzi pe an, un cal și întreținerea pentru sine și pentru doi slujutori, Duque de Estrada a părăsit Veneția la 22 noiembrie 1627. Sosea la Timișoara la 2 ianuarie 1628. De aici, prin Lugoj, Caransebeș și Orăștie, ajungea la Alba Iulia, la 22 ianuarie, și intra efectiv în serviciul lui Gabriel Bethlen. A rămas în Transilvania până după moartea lui Bethlen. La începutul anului 1630 a fost nevoit să părăsească principatul datorită unor intrigi care-i puneau viața în pericol.

Informațiile privitoare la Transilvania se întind pe 35 de file de manuscris și, cu excepția unor sumare mențiuni geografice, se referă la viața de curte de la Alba Iulia, la intrigile care se făceau și se desfăceau acolo, la protocol, la sărbătorile și balurile date de principe, la aspecte ale vieții de zi cu zi din anturajul acestuia.

Parcurgând paginile manuscrisului, două tipuri de informații ne-au reținut atenția. În primul rând cele referitoare la principele Bethlen, căruia aventurierul spaniol îi face un interesant portret fizic și moral, la care se adaugă informații biografice mai mult sau mai puțin exacte. În al doilea rând, schițarea unui proiect de luptă antiotomană, a unei coaliții a puterilor creștine îndreptată împotriva Imperiului otoman.

Chiar dacă acest proiect este o pură invenție a aventurierului spaniol cu scopul de a-și atribui o mai mare importanță în ochii cititorului, de a scoate în evidență cât de însemnat a fost rolul jucat de el la curtea principelui Bethlen și câtă considerație i-a fost acordată, cu toate acestea credem că acest joc al imaginației are, totuși, o anumită valoare de simbol. Admițând că proiectul coaliției antiotomane nu a existat de loc[17], faptul că el este descris cu numeroase amănunte de către Duque de Estrada demonstrează că astfel de proiecte erau vehiculate destul de frecvent în Spania acelei epoci. Pe de o parte aventurierul spaniol

[15] Ele se păstrează la Biblioteca Nacional din Madrid, ms. 2 498 și ms. 2 131 și la Biblioteca Universității din Valencia, ms. 887. Au fost editate de Pascual de Gayangos în *Memorial Histórico Español*, tomo XII, Madrid, 1860; José María de Cosio, *op. cit.*, pp. 249–484 și de Henry Ettinghausen, *Comentarios del desengañaado de si mismo. Vida del mismo autor*, Madrid, 1982.

[16] A. Pippidi, *art. cit.*, p. 182.

[17] S. Rawson Gardiner, *Letters Relating to the Mission of Sir Thomas Roe to Gustavus Adolphus. 1629–1630*, Camden Miscellany, VII, 1875, pp. 3, 10–11, apud A. Pippidi, *art. cit.*, p. 184.

cunoştea faptul că astfel de proiecte existau, probabil, din abundenţă şi că ele includeau, ca un factor hotărâtor al reuşitei lor, participarea ţărilor române, iar pe de altă parte, incluzând Transilvania şi Ţara Românească în proiectul său imaginar, dar destinat a fi adus la cunoştinţa cititorilor spanioli, el venea să confirme rolul important pe care românii l-ar fi avut de jucat în orice astfel de proiect de coaliţie antiotomană. Imaginaţia lui Duque de Estrada nu este gratuită şi ruptă total de realitate. Ea se bazează pe experienţa unui militar de carieră şi este întărită de cunoşterea directă a spaţiului românesc şi a realităţilor politice şi militare de aici. În acest sens putem spune că Duque de Estrada, prin acţiunile sale şi prin memoriile pe care ni le-au lăsat, a contribuit, atât cât i-au permis puterile şi împrejurările, la mai buna cunoaştere a ţărilor române şi a poporului român nu numai în Spania, ci şi în alte ţări din apusul continentului nostru. Dar să lăsăm cuvântul mercenarului scriitor spaniol.

„A los tres meses que estaba en Padua vino un embajador del Príncipe de Transilvania, señor de gran parte de Hungría, el mayor potentado de Europa, a tratar negocios con la república, y hallándose en estos ejercicios nuestros, porque posó en nuestra casa, dijo: „Si Su Alteza Serenísima de mi Príncipe tuviera un hombre como éste, se llamara feliz". Fueme dicho y que me quería llevar consigo; pero no sabiendo en qué forma, no me quise mover. Partióse y yo quedé con mi monsieur (...).

Al cabo de cuatro meses de esta amistad y seis de Padua, tornó el embajador, replicando a la república darle cincuenta personas, las que pidiesen a título de hacerse católico, y comisión particular para mí. Fuéronle concedidas, vino a Padua, y aunque puse muchas dificultades, todas me las allanó. Pedí de partido quinientos escudos cada año, sustentarme caballo, hacerme el plato a mí y a dos criados, creyendo no me lo darían; pero me fue concedido sin género de réplica, y si pedía mil era lo mismo. Trájome el título de gentilhombre de su cámara y maestro de ceremonias y lenguas (...).

Preparóse una nave y partimos a los 22 de noviembre (...). Llegamos a la corte y asistencia del Príncipe, llamada de los antiguos y latinos Alba Julia, en tudesco Vaisembur, que es lo mismo, húngaros Colosbar, y comúnmente Belgrado. Llegamos, siendo justos dos meses que nos partimos de Venecia (...).

Era el Príncipe temido y amado, justo en su gobierno, defensa de sus vasallos, liberal y piadoso; perdonaba fácilmente sus injurias, pero no los delitos hechos contra la justicia; y porque aquí viene a pelo el decir su nacimiento y vida, haré digresión a mis sucesos.

En cuanto a las partes personales era el Príncipe de gran estatura, pero con extremo bien proporcionado de cuerpo, particularmente de pie y pierna, ágil y dispuesto, grande cabeza y cara, frente espaciosa y lisa, ojos grandes, rasgados y severos cuando apacible, y crueles enojado; cejas arqueadas y fecundas, boca grande, labios belfos, dientes ralos y grandes, barba entrecana y grande, ancho

de pecho y espalda, ceñido de cintura, aspecto severo y grandioso, perfecto hombre de a caballo, gran danzador a su modo, afable en la mesa, gracioso en la conversación, grave en las audiencias y resuelto en los consejos. Su nombre era Bethlen Gabor, que quiere decir Gabriel de Bethlen (...). Este descendía de uno de los cuatro capitanes que vinieron de Scitia a poblar a esta parte, y poblaron una provincia que llamaron Stulia y hoy se llama Sivelia, en medio de Transilvania, que hoy es toda de católicos, si bien de señores que poseen en este condado algunas tierras; porque el título de Conde lo tiene el Príncipe en ella, pues nació el referido Príncipe de un Barón de dos castillos malparados, más pobre que rico, y dos lugares y villas pequeñas. Fue soldado en Hungría con tres caballos a su costa, y por su valor le hizo su Príncipe capitán de caballos contra el Turco. El tiempo de las treguas quiso emplearlo en ver algunas provincias; pasó a Germania y Flandes, y, dando vuelta, vio el estado veneciano y algo de la Italia. Llegó a tener gran crédito con su Príncipe, el cual le envió contra el Principe de Valaquia, al cual venció muchas veces y redujo a tributario. Casó este señor con la más hermosa dama del reino, rica y principal; fue enviado por sus grandes partes por embajador al Gran Turco, adnode asistió algunos años muy estimado, así de él como de su Príncipe, por su prudencia y consejo (...).

El negocio era que si se fiase del Emperador, como no se fiaba, me quería enviar a España por embajador, y que queriéndole ayudar el Católico Rey, tenía confianza de poner el pie en Constantinopla, quitándosela al Turco, el cual no era el que le favoreció para ser Príncipe, sino su sucesor, con el cual se había llevado muy mal por sus tiranías. La forma y modo era ésta: debía prometer al Rey de España el Emperador entrar con su ejército por Hungría, la cual fácilmente ganaría, pues no le podia venir socorro de Constantinopla ni otra parte, oponiéndosela el Príncipe a la entrada con cuarenta mil caballos, de modo que, tomados los pasos y metidos en medio, viviendo, como viven, descuidados, facilísimamente eran pasados a cuchillo, y juntos estos dos ejércitos, con todos los pactos que el Emperador quisiese, hallaban el paso para Constantinopla franco, que le daba el Príncipe de Valaquia, confederado de nuestro Príncipe, injuriado y maltratado del Gran Turco, con grandes extorsiones, y ayudaba con veinte mil caballos, con que llegaba nuestro ejército a cien mil hombres, y siendo contigua a Constantinopla, era muy fácil. La cual se hallaba en grandes disensiones entre los Virreyes y bajáes, dividios en bandos, y los espahíes y genízaros, mal pagados y tiranizados, todos amotinados. Los cristianos libres y los sujetos seimpre los teníamos seguros a cualquier motivo, que son una gran cantidad, y por librarse de aquel tirano yugo harían lo posible. La Grecia no ve la hora de sacudir esta sujeción, pues muchas veces han pedido socorro y armas a nuestro Rey para librarse de la tiranía turquesca, de que soy testigo. Por ésta debía entrar la Católica Mejestad con su ejército, divirtiéndole las fuerzas, y que los venecianos, con su poderosa armada, cobrasen lo que les toca de Dalmacia y Croacia, que para este efecto era venido este buen embajador (...). Pasó adelante el

Príncioe, diciendo tenía convocados los tártaros, cuyos embajadores pocos días antes eran venidos, porque entrasen por el Mar Nero, en tanto que Polonia les hacía guerra por Rusia, y el de Persia, enemigo capital del Turco, por su parte continuase la guerra; y que, aseguarda esta liga, no le faltaba más de la del Rey y Emperador, que la fiaba de mi industria, tomando a su cargo el entrar en Constantinopla el Emperador y coronarse, como el Rey de España, de la gran Grecia; venecianos, de lo que les tocaba de Dalmacia y Croacia; contentándose él por este trabajo hacerse señor de lo que el Turco poseía en Hungria y ser feudatario jurado del Emperador sin las parias de quince mil sequíes que da el Turco (...)".

(Biblioteca Nacĭonal din Madrid, ms. 2 498, f. 432 r.-432 v., 433 v.-434 r, 436 v. şi 441 r.-444 v.)

TRADUCERE

După trei luni de şedere la Padova a venit un ambasador[18] al principelui Transilvaniei, stăpân al unei mari părţi din Ungaria, cel mai mare potentat al Europei, să trateze afaceri cu Republica[19] şi, aflându-se la exerciţiile noastre[20], pentru că s-a oprit în casa noastră, a spus: „Dacă Alteţa Sa Serenisimă Principele meu ar avea un om ca acesta, ar fi fericit". Mi-a spus şi că dorea să mai ia cu el; dar pentru că nu ştiam în ce formă, nu am dorit să plec. S-a dus şi eu am rămas cu prietenul meu (...)[21].

După ce au trecut patru luni de prietenie şi şase petrecute la Padova, ambasadorul s-a întors, solicitând Republicii să-i dea cincizeci de persoane, pe care le cerea sub cuvânt că dorea să devină catolic[22], şi având o invitaţie specială pentru mine. Cererile i-au fost îndeplinite, a venit la Padova, şi, cu toate că am creat mari dificultăţi, le-a îndepărtat pe toate. Am cerut de la început cinci sute de scuzi pe an, întreţinere pentru mine, pentru doi slujitori şi pentru calul meu, crezând că nu-mi vor fi acordate; dar totul a fost acceptat fără nici un fel de discuţie şi dacă aş fi cerut o mie (de scuzi — n.n.) ar fi fost acelaşi lucru. Mi-a acordat titlul de gentilom al casei sale şi pe acela de maestru de ceremonii şi de limbi (...).

S-a pregătit o navă şi am plecat la 22 noiembrie (...)[23]. Am ajuns la curtea şi în anturajul principelui, numită de antici şi de latini Alba Iulia, în germană Weissenburg, care este acelaşi lucru, pentru unguri Kolosvár (Cluj, confuzie a autorului — n.n.) şi numită obişnuit Belgrad. Am ajuns exact la două luni de la plecarea noastră din Veneţia (...)[24].

[18] Este vorba, probabil, de Petru Bethlen, nepotul principelui.

[19] Veneţia.

[20] Duque de Estrada ţinea lecţii de muzică şi dans ca să poată trăi la Padova.

[21] Fiul ducelui de Prueli y Contarini, care era elevul său.

[22] Principele Gabriel Bethlen.

[23] 1627.

[24] 22 ianuarie 1628.

Principele era temut şi iubit, drept în guvernarea sa, apărător al vasalilor săi, om deschis şi milos; ierta cu uşurinţă injuriile aduse propriei persoane, dar nu şi delictele comise împotriva dreptăţii şi deoarece aici trebuie spuse câteva cuvinte despre originea şi viaţa sa voi face o digresiune de la propriile mele întâmplări.

În ceea ce priveşte aspectul fizic, principele era de statură înaltă, dar cu un corp foarte bine proporţionat, mai ales picioarele, era puternic şi îndemânatic, avea capul şi faţa mari, fruntea lată şi netedă, ochii mari, pătrunzători şi severi când era calm şi cruzi când era supărat; sprâncenele erau arcuite şi stufoase, gura mare, buzele căzute, dinţii mari şi rari, barba înspicată şi mare, pieptul şi spatele late, aspect sever şi grandios, un om perfect pentru călărie, mare dansator în felul său, afabil la masă, plăcut în conversaţie, cu o atitudine gravă în timpul audienţelor şi hotărât în timpul discuţiilor din consilii. Numele său era Bethlen Gabor, ceea ce vrea să însemne Gabriel de Bethlen (...). Acesta descindea din unul din cei patru căpitani care au venit din Sciţia să populeze această parte şi au populat o provincie pe care au numit-o Stulia şi care azi se numeşte Sivelia[25], în mijlocul Transilvaniei, locuită numai de catolici, precum şi de nobili care posedă în acest comitat câteva pământuri; principele posedă titlul de conte în această provincie deoarece el s-a născut aici ca fiu al unui baron ce avea două castele părăginite şi două locuri şi sate mici, mai mult sărac decât bogat. A fost soldat în Ungaria unde a întreţinut pe socoteala sa trei cai şi, datorită vitejiei sale, principele l-a numit căpitan de cavalerie împotriva turcilor. Perioadele de armistiţiu a dorit să le folosească pentru a călători, a străbătut Germania şi Flandra după care, pe drumul de întoarcere, a vizitat statul veneţian şi o parte din Italia. A ajuns să se bucure de mare încredere din partea principelui său, care l-a trimis împotriva principelui Valahiei[26], pe care l-a învins de multe ori şi l-a redus la situaţia de tributar. S-a căsătorit acest senior cu cea mai frumoasă femeie din ţară, bogată şi de rang înalt; datorită calităţilor sale a fost trimis ca ambasador la Poartă, unde a petrecut câţiva ani înconjurat de multă stimă atât de sultan cât şi de principele său, pentru prudenţa şi sfaturile sale (...).

Problema era că dacă ar fi avut încredere în împărat[27] aşa cum nu era cazul, ar fi dorit[28] să mă trimită în Spania ca ambasador şi că, sperând să primească ajutorul Regelui Catolic, era convins că va putea să pună piciorul în Constantinopol şi să-l cucerească de la turci, al căror sultan nu era acela care l-a ajutat să devină principe[29], ci urmaşul său[30], cu care se afla în relaţii foarte rele

[25] Teritoriul locuit de secui în Transilvania.

[26] Radu Şerban (1602–1611).

[27] Ferdinand II (1619–1537).

[28] Gabriel Bethlen.

[29] Ahmed I (1603–1617).

[30] Murad IV (1623–1640).

datorită tiraniei sale. Forma și modul de realizare ale acestui proiect erau următoarele: împăratul trebuia să promită regelui Spaniei că va ataca cu armata sa în Ungaria, pe care ar putea să o cucerească cu ușurință, deoarece trupele turcești de aici nu ar fi primit ajutoare nici de la Constantinopol, nici din altă parte, pentru că principele le-ar fi oprit intrarea cu patruzeci de mii de călăreți, astfel încât, cu trecătorile tăiate și trăind așa cum trăiesc, lipsiți de toate, ar fi fost înfrânți cu ușurință; după aceea, cele două armate unite, cu toate acordurile pe care împăratul le-ar fi dorit, ar fi avut trecerea liberă spre Constantinopol, trecere pe care ar fi asigurat-o principele Valahiei[31], aliat cu principele nostru, amenințat și maltratat de sultan cu mari nedreptăți, care ar fi venit cu douăzeci de mii de călăreți, astfel încât armata noastră ar fi ajuns la o sută de mii de oameni și, fiind în apropierea Constantinopolului, i-ar fi ușor să-l cucerească. Imperiul otoman trece printr-o perioadă de disensiuni și rivalități între viziri și pașale, care erau împărțiți în mai multe facțiuni, precum și între spahii și ieniceri, prost plătiți și tiranizați și cu toții răsculați. Creștinii, atât cei liberi, cât și cei supuși, care sunt în mare număr, vor face tot ce le va sta în putință pentru a scăpa de jugul turcesc. Grecia vede deja apropiindu-se ora scuturării acestui jug și ea a cerut de multe ori ajutorul militar al regelui nostru[32] pentru a se elibera de tirania turcească, fapt pentru care eu pot depune mărturie. Pe aici ar trebui să pătrundă Majestatea Sa Catolică cu armatele, pentru a atrage cât mai multe forțe inamice, iar venețienii, cu puternica lor flotă, ar putea să cucerească ceea ce îi interesează în Dalmația și Croația, acesta fiind și scopul pentru care ambasadorul lor a venit la această curte. În continuare principele mi-a spus că i-a convocat și pe ambasadorii tătari, care sosiseră cu puține zile înainte, pentru ca aceștia să-i atace pe turci la Marea Neagră, în timp ce Polonia le făcea război în Rusia, iar Persia, dușmană foarte importantă a turcilor, să-și continue războiul împotriva lor; a mai spus că, realizată această ligă, împăratul ar putea intra în Constantinopol și, la fel ca regele Spaniei, să-și pună pe cap coroana Greciei Mari, venețienii ar putea lua ceea ce-i interesează din Dalmația și Croația, iar el însuși să devină stăpânul acelor părți pe care turcii le cuceriseră în Ungaria și să depună jurământ de fidelitate față de împărat fără a mai plăti cei cincisprezece mii de țechini pe care-i dă turcilor (...).

[31] Alexandru Iliaș în a doua sa domnie (1627–1629).
[32] Regele Spaniei, Filip IV (1621–1665).

DOMENIUL BOIERESC AL LUI ŞERBAN CANTACUZINO
(strategii de constituire, implicaţii politice)

MARIANA LAZĂR

Abordarea problematicii proprietăţii feudale se dovedeşte esenţială pentru surprinderea transformărilor ce se produc în interiorul societăţii medievale româneşti în secolul al XVII-lea, etapă de debut a procesului de modernizare a ţărilor române[1].

Într-o societate agrară, aşa cum era cea medievală românească, dimensiunea proprietăţii conferea posesorului o anumită poziţie socială, posibilitatea implicării în viaţa politică şi deţinerea unui rol deosebit în conducerea statului.

Pornind de la aceste observaţii, se impune cu prioritate studierea marii proprietăţi funciare.

1. CONSIDERAŢII GENERALE

Încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea, în structura proprietăţii din ţările române sunt remarcate modificări importante, cu efecte de lungă durată, în sensul concentrării moşiilor în mari domenii funciare aparţinând unui număr restrâns de familii boiereşti şi al accentuării procesului de sărăcire a micilor proprietari rurali, având drept consecinţă creşterea numărului ţăranilor liberi fără pământ, ca şi al celor dependenţi[2]. În aceeaşi ordine de idei, se înregistrează o accelerare a stratificării sociale, rezultat al diferenţei de avere între membrii comunităţilor rurale, cei cu putere economică mărindu-şi proprietăţile pe seama celor săraciţi[3].

La baza acestor transformări structurale s-au aflat, în primul rând, fenomene economice, precum lărgirea pieţei interne, extinderea relaţiilor comerciale cu exteriorul, ţările române devenind totodată unul dintre principalii furnizori de grâne ai Imperiului Otoman; în acest context, în dorinţa de a obţine beneficii

[1] Răzvan Theodorescu, *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, Bucureşti, 1987, 2 volume. Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'age moderne*, Bucureşti — Paris, 1980.

[2] I. C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, în *Opere alese*, Bucureşti, 1985, p. 286.

[3] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova. Orânduirea feudală*, Bucureşti, 1964, p. 236–238.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 203–213, 1997

deosebite, marii proprietari își intensifică acțiunea de acaparare a cât mai multor brațe de muncă[4]. Diverse proceduri au contribuit la materializarea acestei tendințe, până la mult discutata „legare de glie" a lui Mihai Viteazul[5]. Însă, rolul determinant în geneza acestor modificări l-a deținut creșterea fiscalității, asociată transformării dării în produse în dare în bani, în condițiile accentuării dominației Porții Otomane, intrată, de altfel, într-o criză de structură[6]. Necesitatea de a dispune de sume cât mai mari de bani pentru cumpărarea tronului, pentru menținerea lui și îndepărtarea celorlalți pretendenți, determină domnia să impună populației plata a numeroase dări[7]. Povara fiscalității a fost, deci, una dintre principalele cauze ale sărăcirii micilor proprietari rurali; incapabili de a face față multiplelor cerințe financiare, unii dintre ei își vând proprietățile și se vând ca rumâni, pierzându-și libertatea.

Beneficiarii principali ai acestor situații sunt marii boieri care, prin diferite modalități, reușesc să intre în proprietatea unor părți de sate sau chiar a unor sate întregi. Din această perspectivă, analiza constituirii marilor domenii boierești și mănăstirești permite surprinderea proceselor ce se produc în interiorul proprietății feudale, cu implicații asupra societății în totalitatea sa. Pornind de la asemenea considerații, am abordat problematica domeniului feudal al lui Șerban Cantacuzino, unul dintre principalii proprietari din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deținător al unor importante dregătorii, devenit domn al Țării Românești.

2. CONSTITUIREA DOMENIULUI BOIERESC AL LUI ȘERBAN CANTACUZINO

Demersul nostru științific a fost facilitat de existența unui inventar al averii sale boierești, redactat de logofătul Stoica Ludescu în decembrie 1680, din porunca domnului, pe baza actelor de vânzare și a întăririlor domnești[8].

[4] *Ibidem*, p. 250–251. Pentru intensificarea activității comerciale vezi: Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*, în SMIM, IV, 1960, p. 223–306.

[5] Despre „legătura" lui Mihai Viteazul vezi: C. Giurescu, *Vechimea rumâniei în Țara Românească și legătura lui Mihai Viteazul*, în vol. *Studii de istorie socială*, București, 1943, p. 9–124; P. P. Panaitescu, *Dreptul de strămutare al țăranilor în țările române (până la mijlocul secolului al XVII-lea)*, în SMIM, I, 1956, p. 93–10; C. C. Giurescu, *„Așezământul" sau „legătura" lui Mihai Viteazul*, în A.U.B., Istorie, 1970, nr. 1, p. 53–81; Florin Constantiniu, *Reacția țărănimii față de legătura lui Mihai Viteazul: o ipoteză*, în „Revista de istorie", 1986, nr. 3, p. 249–257.

[6] Nicolae Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVI-ème siècle et son influence sur les Principautés Roumaines*, în „Sudöst-Forschungen", XVI (1957), p. 70–86.

[7] I. C. Filitti, *op. cit.*, p. 278–236.

[8] Biblioteca Academiei Române, A 3 192. Acest document a stat la baza a două studii: Gh. Potra, *Averea lui Șerban Cantacuzino și întemeierea mănăstirii Cotroceni*, în „Revista istorică română", tom IV (1934), fasc. 1–4, p. 300–306; G. Georgescu-Buzău, *Moșiile lui Șerban Cantacuzino*, în „Studii. Revistă de istorie", tom 22/1969, nr. 2, p. 297–303.

Prima parte a acestui catastif prezintă achiziţiile funciare făcute de Şerban Cantacuzino în calitate de boier, iar cea de-a doua se referă la daniile către principala sa ctitorie mănăstirea Cotroceni. Datele oferite sunt destul de sumare şi nu permit o analiză detaliată a contextului achiziţiei unora dintre moşii, în condiţiile în care şi majoritatea actelor originale referitoare la aceste tranzacţii au dispărut.

Constituirea domeniului boieresc al lui Şerban Cantacuzino a fost rezultatul unui proces de acumulare derulat de-a lungul mai multor decenii, cu anumite perioade de intensitate corespunzătoare manifestării preponderenţei Cantacuzinilor în viaţa politică a Ţării Româneşti. Luând în considerare această observaţie, am procedat la realizarea unei corespondenţe între funcţia deţinută de Şerban Cantacuzino şi numărul achiziţiilor făcute în perioada respectivă[9] (vezi anexa 1). S-a constatat astfel că cele mai numeroase achiziţii le-a făcut în calitate de al doilea logofăt (1660–ian. 1664), în timpul primei domnii a lui Grigore Ghica, etapă ce corespunde lansării sale definitive în viaţa politică (26–30 ani). Această domnie marchează şi debutul unui conflict între principalele partide boiereşti (Bălenii şi Cantacuzinii) pentru obţinerea controlului puterii în stat[10], prin uciderea postelnicului C. Cantacuzino de către domn la îndemnul partidei adverse[11]. Manifestându-şi de pe acum personalitatea distinctă, Şerban Cantacuzino atrage invidia celorlalţi — este contextul în care va fi însemnat la nas ca pretendent la tron[12]. Veridice sau nu, acuzaţiile ce i s-au adus demonstrau că deja se conturaseră unele dintre idealurile sale politice, cu implicaţii şi asupra tendinţelor de evoluţie a propriului domeniu.

Într-un secol de criză a statului feudal, caracterizat prin accentuarea instabilităţii domniei şi intensificarea luptei între grupările boiereşti pentru controlul puterii[13], pe lângă prestigiul pe care-l conferea o mare proprietate, veniturile obţinute din exploatarea ei permiteau deţinătorului implicarea în dirijarea jocului politic, susţinerea unui domn favorabil sau chiar ocuparea tronului. Aceasta a fost, probabil, una dintre raţiunile care l-au determinat pe Şerban Cantacuzino să continue achiziţionarea altor proprietăţi. Mărirea domeniului său funciar a fost o preocupare constantă, manifestată în timpul domniilor lui Radu Leon (când a deţinut funcţiile de mare postelnic şi mare spătar) şi a lui Antonie vodă din

[9] Pentru dregătoriile ocupate de Şerban Cantacuzino, vezi Nicolae Stoicescu, *Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova. Secolele XIV–XVII*, Bucureşti, 1971, p. 138–139.

[10] Eugen Stănescu, *Studiu introductiv* la *Cronicari munteni*, Bucureşti, 1961, vol. I, p. XXVI.

[11] *Istoriia Ţării Rumâneşti de când au descălecat pravoslavnicii creştini (Letopiseţul Cantacuzinesc)*, în *Cronicari munteni*, vol. I, p. 143.

[12] Radu Popescu, *Istoriile domnilor Ţării Rumâneşti*, în *Cronicari munteni*, vol. I, p. 395.

[13] Eugen Stănescu, *op. cit.*

Popești (când a ocupat dregătoria de mare spătar)[14]; această etapă coreșpunde maximei influențe a Cantacuzinilor în viața politică a Țării Românești, Șerban devenind capul familiei în urma morții fratelui său, Drăghici (1667)[15]. La încheierea domniei lui Antonie vodă, domeniul său boieresc era deja constituit; din perioada ulterioară, până la ocuparea tronului, nu mai dispunem de nici o informație privind vreo achiziție funciară (doar o reîntărire a unui sat cumpărat anterior). O explicație posibilă a acestei situații ne este oferită de contextul politic în care au evoluat acțiunile Cantacuzinilor. Reușind să se salveze prin fugă la reîntoarcerea lui Grigore Ghica pe tronul țării, Șerban Cantacuzino își utilizează abilitatea și banii în scopul obținerii sprijinului unor importanți funcționari otomani pentru eliberarea fraților săi, închiși din porunca domnului și impuși la plata unor mari sume de bani[16]. În această perioadă, în lipsă, două dintre satele sale intră în proprietatea unor adversari politici. Neagoe Săcuianul, care-i vânduse anterior[17] satul *Bărbătești* (Teleorman), încearcă să-l răscumpere de la soția lui Șerban, Maria. Refuzat de aceasta, o convinge pe Elina, mama sa, care având nevoie de bani pentru a plăti datoriile față de domn, acceptă suma răscumpărării[18]. Satul va fi înapoiat în urma judecății lui Gheorghe Duca, noul domn; este afirmată aici o concepție clară asupra dreptului individual de proprietate, strict delimitat în raport cu cel al familiei: Elina Cantacuzino nu avea dreptul să vândă o proprietate a fiului său, pentru că „...Șerban vel logofăt ⟨a cumpărat⟩ cu bani din *casa lui* și din *agonisita lui*...”[19]. Satul *Pietrile* (Vlașca) îi revenea ca moștenire din domeniul tatălui său[20]. Vândut de Elina, din aceleași rațiuni — fiind „casa dumnealor la nevoie și frații... la închisoare”[21] — lui Radu Năsturel (de la care-l cumpărase soțul său)[22], va fi răscumpărat de Șerban Cantacuzino după ocuparea tronului țării[23].

Aceasta este, în linii mari, evoluția domeniului său în perioada anterioară preluării domniei. În continuare se impun câteva considerații asupra proprietății sale. În comparație cu alte mari proprietăți ale timpului, componenta principală a domeniului au reprezentat-o achizițiile sale personale și nu moșiile de moștenire. Din marele domeniu funciar al postelnicului Constantin Cantacuzino îi revenea o parte din moșii, conform catastifului de împărțire a averii între cei

[14] Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 138–139.

[15] *Letopisețul Cantacuzinesc*, p. 190–191.

[16] *Ibidem*, p. 197–198.

[17] Arh. St. Buc., *Manuscrise*, 690, f. 135 v., copie.

[18] *Ibidem*, f. 136v–137.

[19] *Ibidem*, f. 137v–138.

[20] Biblioteca Academiei Române, A 3191.

[21] Arh. St. Buc., *Mănăstirea Cotroceni*, III/8.

[22] *Ibidem*, III/3.

[23] *Ibidem*, III/10.

şase fii, realizată de Elina postelniceasa în 1667 (42 de sate şi moşii, stăpânite în devălmăşie cu fraţii săi)[24] (vezi anexa 2). Evoluţia ulterioară a evenimentelor în care au fost implicaţi Cantacuzinii (ale cărei repere le-am prezentat mai sus), ne determină să considerăm că Elina a continuat să-şi stăpânească proprietăţile până la moarte († 1687), răstimp în care se va modifica şi statutul lui Şerban, devenit domn[25]. Pe baza informaţiilor din catastif şi din documentele referitoare la moşiile sale, am realizat o evaluare numerică a domeniului său funciar: 31 sate, părţi de sate sau moşii (dintre care 3 achiziţionate ca postelnic, 13 ca al doilea logofăt, 4 ca mare postelnic şi 10 ca mare spătar; în ceea ce priveşte moşia Lacul Tătarului, nu deţinem informaţii asupra datei cumpărării), 3 vii (de mari dimensiuni în Dealul Piteştilor, la Sărata — Buzău, Căzăneşti — Prahova), vaduri de moară în apa Buzăului, numeroase sălaşe de ţigani şi prăvălii în Bucureşti.

Din analiza documentelor, am surprins aplicarea anumitor strategii în constituirea acestei importante proprietăţi. Modalitatea principală de dobândire a moşiilor a fost cumpărarea (24 de sate şi moşii din cele 31). Lor li s-au adăugat diverse danii (4 la număr): *Orboieşti* — Prahova, de la Sava Odagiul, jumătate din *Bâcleşul* — Mehedinţi, dar de nuntă de la mătuşa sa Anca, soţia lui Nicolae Pătraşcu, fiul lui Mihai Viteazul (cealaltă jumătate îi revenea ca moştenire de la mama sa), *Hârteşti* — Muscel, danie a jupânesei Despa, pentru că „o au căutat şi o au miluit şi o au izbăvit den multe nevoi"[26]; o singură danie domnească l-a avut drept beneficiar — un codru de loc din „susul Bucureştilor" (de la Radu Leon)[27]. Aceste proprietăţi au fost completate cu satele de zestre ale celor două soţii; de la Elina, fiica lui Stroe Leurdeanu, provin satele *Fata* — Olt, *Cacaleţi* — Romanaţi şi o vie la Huma, iar de la Maria, fiica lui Gheţea clucer, satul *Betejani* — Romanaţi. Dispunem astfel de o informaţie importantă referitoare la prima sa căsătorie, cea cu Elina Leurdeanu, contractată de Şerban când era postelnic (funcţie deţinută sub Mihnea al III-lea, 1656–1658)[28]. Elucidarea modalităţii şi a momentului în care s-a destrămat acest mariaj (la 1663 era deja căsătorit cu fiica lui Gheţea clucer), ar explica prezenţa în proprietatea lui Şerban, la 1680, a satelor Elinei, ştiut fiind că, în caz de divorţ, soţia îşi relua zestrea; nu excludem nici posibilitatea ca ea să fi murit. S-ar pune, astfel, într-o

[24] Biblioteca Academiei Române, A 3 191.

[25] Pentru analiza detaliată a problematicii moştenirii domeniului postelnicului Constantin Cantacuzino vezi: Mariana Lazăr, *Domeniul feudal cantacuzin în opţiunile testamentare ale Elinei Cantacuzino,* în vol. *Colocviul Naţional de Istorie* — septembrie 1995, Muzeul Naţional Cotroceni, 1996, p. 24–34.

[26] Biblioteca Academiei Române, A 3 192.

[27] Arh. St. Buc., *Mănăstirea Cotroceni,* XXVII/1.

[28] Nicolae Stoicescu, *op. cit.,* p. 138.

nouă lumină raporturile dintre Cantacuzini și Stroe Leurdeanu, ca urmare a uneltirilor acestuia fiind ucis postelnicul C. Cantacuzino (decembrie 1663)[29].

Domeniul lui Șerban Cantacuzino se înscrie în liniile generale de evoluție a marii proprietăți feudale din acest secol, caracterizată, în principal, prin procesul de comasare a moșiilor pe anumite zone geografice[30]. Analizând repartizarea teritorială a satelor, s-a observat existența unei politici de achiziții, având drept scop concentrarea moșiilor în anumite regiuni, pentru o exploatare cât mai eficientă a lor. O mare parte dintre aceste moșii se situa în Prahova, fieful familiei Cantacuzino, având câteva puncte de concentrare dispuse de-a lungul drumului comercial ce ducea spre Transilvania: pe valea Cricovului — *Drăgănești,* centrul curții sale boierești, *Orbii*[31], *Crețenii, Bârseștii* sau *Cornul, Tătulești* și *Orboiești,* însumând o suprafață considerabilă, după cum reiese și din nivelul ridicat al sumei cu care au fost achiziționate (numai pentru primele trei a plătit 728 unghi); ele sunt completate, tot în Prahova, de *Cocorăștii Caplii* și *Frâncești,* toate dobândite când era al doilea logofăt, urmate de *Pietroșani* (ca mare postelnic) și *Ciupența*[32] (ca mare spătar).

O nouă regiune era reprezentată de județele alăturate, Râmnicu Sărat și Buzău: satul *Bold,* măsurând împreună cu moșia *Șchiopeni* 2 637 stânjeni, *Jiliștea* cu moșia alăturată *Țogoești,* viile de la *Sărata* (peste 60 de pogoane) și vadurile de moară din apa Buzăului, care-i aduceau venituri deosebite. Cea de-a treia zonă de concentrare se situa în județul vecin, Ialomița — satul *Piarsica*[33], împreună cu șase părți de moșie și moșia alăturată *Burducila,* însumând 3 269 stânjeni. El era continuat de județele Ilfov cu patru sate *(Florești, Stoenești, Grozăvești, Cotroceni*[34] — achiziționate ca mare postelnic și mare spătar), Romanați cu trei *(Cacaleți, Betejani* — de zestre, *Siliștioara* — cumpărată ca al doilea logofăt); câte o singură proprietate deținea în Teleorman *(Bărbătești),* Olt *(Fata*[35]*)* și Mehedinți *(Bâcleșul).*

[29] *Letopisețul Cantacuzinesc,* p. 143: Această căsătorie nu este atestată nici de Mihai Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor,* ed. Nicolae Iorga, București, 1902, nici de N. Stoicescu, *op. cit.,* unde Șerban apare căsătorit doar cu Maria a lui Ghețea clucer. Din ultima carte dedicată acestei familii, Jean Michel Cantacuzène, *Mille ans dans les Balkans. Chroniques des Cantacuzène dans la tourmente des siècles,* Paris, 1992, p. 155; 439, reiese că Șerban a fost căsătorit de două ori, însă numele fiicei lui Leurdeanu este Maria (fără a indica sursa de informație); în ceea ce o privește pe a doua soție, ea ar fi fiica lui Ghencea Rustea — informație eronată, din documentele consultate de noi reieșind că era fiica lui Ghețea clucer.

[30] I. C. Filitti, *op. cit.,* p. 283–284.

[31] Întărirea domnească a satului Drăgănești, Arh. St. Buc., *Doc. Ist.,* CCXCII/1; pentru satul Orbi, *ibidem,* CXCII/2.

[32] Arh. St. Buc., *Suluri,* I, 111 — act din 1760 prin care nepotul lui Șerban Cantacuzino vinde acest sat.

[33] Idem, *Doc. Ist.,* CCCLXVIII/1, hotărnicia acestui sat.

[34] Idem, *Mănăstirea Cotroceni,* I/26 — în 1671 este cumpărată prima parte a satului Cotroceni; celelalte vor fi achiziționate în 1679, *ibidem,* I/27 și 1680, *ibidem,* I/39.

[35] Actul prin care Stroe Leurdeanu cumpără satul Fata, pe care-l va da zestre fiicei sale: Arh. St. Buc., *Doc. Ist.,* XLIII/81, (1646).

O remarcă se impune în acest context: pentru a-şi còmpleta o proprietate, Şerban Cantacuzino recurge la schimburi de moşii cu alţi proprietari. Cunoaştem trei astfel de schimburi (două în favoarea ctitoriei sale, mănăstirea Cotroceni), toate realizate cu mănăstiri: mănăstirii Radu Vodă îi dă pentru un codru de loc de la Lupeşti (Bucureşti) o moşie de 1 000 de stânjeni la Lacul Tătarului (Ialomiţa)[36]; mănăstirii Sf. Sava pentru un codru de loc de la Grozăveştii de Jos îi cedează prăvălii în Bucureşti[37], iar mănăstirii lui Cernica vornicul pentru o parte din moşia satului Floreşti (Ilfov) îi dă un vad de moară la Muşeteşti (Prahova), unde-i construieşte şi moara „fiind această mănăstire săracă şi lipsită"[38]. Avantaje din aceste schimburi au avut ambele părţi.

Din studierea documentelor, s-a constatat că, pe lângă dimensiunile deosebit de mari, proprietăţile lui Şerban se situau în regiuni fertile, de-a lungul unor căi comerciale, lângă bălţi sau pe malul unor ape, unde-şi construieşte mori, care-i aduceau beneficii importante.

Analizând structura socială a vânzărilor, am remarcat că marea lor majoritate o reprezentau boierii mari şi mici (Stroe Leurdeanu, fost mare vornic, boierii Rudeni, Negoiţă Văcărescu spătar, Cernica vornicul, soţia lui Radu Dudescu logofăt, Stoica Ludescu logofăt, Neagoe Săcuianul mare ban, diferiţi postelnici, logofeţi, căpitani), redus fiind numărul vânzătorilor din rândul micilor proprietari. În această epocă de accelerare a procesului de rumânire a ţăranilor liberi, curios este faptul că Şerban nu a cumpărat decât un singur sat de la proprietarii lui, care se vând cu totul, rumânindu-se: *Piarsica* (Ialomiţa). În prima domnie a lui Grigore Ghica, „căzut-au de la Dumnezeu asupra acestei ţări foamete foarte mare", iar megieşii din Piarsica „de mare lipsă şi nevoie... s-au vândut ei singuri rumâni, fieştecare pre capul lui şi pre feciorii lui şi pre partea lui de moşie"[39]. Probabil că la baza unora dintre vânzările de sate a stat această situaţie grea, de sărăcie cauzată de foamete, de războaie sau de diferite epidemii. Din păcate, informaţia sumară din rezumatele actelor de vânzare, aflate în catastif, nu ne permite stabilirea cazurilor de vânzări care au avut la bază o asemenea situaţie.

Neresemnaţi de pierderea proprietăţii şi a libertăţii, unii încearcă să se răscumpere din rumânie. În timpul domniei lui Mihnea al III-lea, rumânii din Betejani, sat domnesc, împrumută de la Gheţea clucer 3 000 taleri pentru a se răscumpăra „de către domnie"; nereuşind să înapoieze banii, „singurii ei, de a lor bunăvoie s-au vândut lui rumâni"[40] — era o tentativă eşuată, ca multe altele în epocă.

[36] Idem, *Mănăstirea Cotroceni*, I/37.
[37] Idem, *Manuscrise*, nr. 693, f. 10v.
[38] Idem, *Doc. Ist.*, CCCLXXXV/21.
[39] Biblioteca Academiei Române, A 3 192.
[40] Arh. St. Buc., *Doc. Ist.*, XLIV/90, copie.

O caracteristică esenţială a proprietăţilor achiziţionate de Şerban Cantacuzino este aceea că dispuneau de un număr însemnat de rumâni (exemplificăm prin cazul satului Siliştioara, care poseda peste 100 de rumâni, capi de familie[41]); tendinţa aceasta de a dobândi sate cu mulţi rumâni era generată de nevoia tot mai presantă de braţe de muncă pe care o resimţea domeniul feudal, antrenat acum în producţia pentru piaţă. De altfel, sumele importante pe care le vehiculează Şerban Cantacuzino încă de la începutul carierei sale, atunci când achiziţionează cele mai numeroase proprietăţi, ne determină să considerăm că la baza veniturilor sale a stat nu numai exploatarea domeniului său boieresc, ci şi implicarea în activităţi cu un caracter comercial (concludent este faptul că se căsătorise cu fiica unui fost mare negustor din Nicopole, ajuns boier). O explicaţie în plus ar fi dată de plasarea unora dintre proprietăţile sale de-a lungul drumului comercial spre Transilvania.

Dimensiunea însemnată a domeniului său, ca şi o valorificare eficientă, au oferit lui Şerban Cantacuzino importante sume de bani care i-au susţinut ambiţioasele planuri politice. Dispunând de ele, reuşeşte să-i cumpere pe cei mai influenţi dregători otomani, care l-au sprijinit în disputele cu adversarii politici şi l-au ajutat să obţină tronul Ţării Româneşti (1678) — punctul maxim al ascensiunii sale politice[42]. Experienţa anterioară îi demonstrase că, în condiţiile accentuării instabilităţii vieţii politice şi a luptei pentru putere, deţinerea unei averi importante conferea domnului o anumită libertate în luarea deciziilor de politică internă şi îi permitea susţinerea unei politici externe active. Concludent fusese cazul lui Mihai Viteazul; dintre boierii care au ajuns domni, el a achiziţionat cel mai mare număr de proprietăţi în perioada anterioară ocupării tronului Ţării Româneşti (44 sate, dintre care 4 de zestre)[43]. Lor li s-au adăugat cele cumpărate ca domn, în timpul domniei sale domeniul domnesc atingând dimensiunea cea mai mare. Veniturile obţinute din valorificarea acestor imense proprietăţi i-au permis, pentru o perioadă, susţinerea luptei antiotomane şi o anumită independenţă în raporturile cu boierii.

Analizând comparativ datele pe care le-am avut la dispoziţie, am concluzionat că, dintre boierii care au ajuns domni, după Mihai Viteazul, Şerban Cantacuzino a achiziţionat cele mai multe proprietăţi în timpul boieriei (31). Domenii importante deţineau la urcarea pe tronul ţării şi Radu Şerban — bunicul său[44] şi Constantin Brâncoveanu — nepotul său[45], dar componenta lor majoritară o reprezentau moşiile de moştenire (ca boieri, primul achiziţionase

[41] Biblioteca Academiei Române, A 3 192.

[42] Radu Popescu, *op. cit.*, p. 444–445.

[43] I. Donat, *Satele lui Mihai Viteazul*, în SMIM, vol. IV, 1960, p. 465–506.

[44] Constantin Rezachevici, *Domeniul boieresc al lui Radu Şerban*, în „Studii", tom 23/1970, nr. 3, p. 469–493.

[45] Iolanda Ţighiliu, *Domeniul lui Constantin Brâncoveanu*, în vol. *Constantin Brâncoveanu*, coord. Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu, Bucureşti, 1989, p. 74–94.

2 sate, cel de-al doilea 13). Din această comparaţie s-a desprins şi o nouă idee: în timp ce Mihai Viteazul a cumpărat cele mai multe sate de la micii proprietari rurali, pe unii rumânindu-i cu sila[46], majoritatea celor care i-au vândut lui Şerban au fost boieri, mari şi mici, ceea ce demonstrează o anumită corectitudine în acţiunea sa. De altfel, nu cunoaştem, până în prezent, nici un caz în care vânzătorul să solicite retrocedarea proprietăţii, pentru că ar fi vândut în urma presiunii lui Şerban Cantacuzino; o asemenea solicitare ar fi fost posibilă ţinând cont de faptul că în perioada analizată au existat şi domni defavorabili Cantacuzinilor, care ar fi răspuns afirmativ unei asemenea cereri.

În concluzie, demersul nostru ştiinţific a vizat constituirea şi evoluţia domeniului feudal al lui Şerban Cantacuzino în etapa premergătoare urcării pe tron, surprinzând modalitatea în care dimensiunea deosebită a proprietăţii i-a facilitat ascensiunea politică. De altfel, din parcurgerea istoriei acestei perioade, s-a remarcat faptul că cele mai însemnate domnii din epocă (Mihai Viteazul, Radu Şerban, Matei Basarab, Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu) au fost ale unor proprietari importanţi, care şi-au utilizat resursele financiare rezultate din „exploatarea" domeniilor personale în susţinerea planurilor lor politice şi culturale.

Obţinerea domniei de către Şerban Cantacuzino a constituit punctul limită al analizei noastre şi pentru că, în perioada ulterioară, politica sa de achiziţii va evolua pe alte coordonate. Avem în vedere numai faptul că majoritatea proprietăţilor cumpărate în primii ani de domnie vor fi donate ctitoriei sale — mănăstirea Cotroceni[47]. Însă abordarea şi aprofundarea acestor probleme vor constitui obiectul unor cercetări viitoare.

ANEXA NR. 1

PROPRIETĂŢILE ACHIZIŢIONATE DE ŞERBAN CANTACUZINO ÎN TIMPUL BOIERIEI

A. *POSTELNIC (1656 octombrie 10 –1658 iulie 25)*

1. Fata, j. Olt — zestre de la Elena Leurdeanu.
2. Cacaleţi, j. Romanaţi — Idem.
3. Huma, Dealul Piteştilor, vii — Idem.
4. Drăgăneşti pe Cricov, j. Prahova — cumpărat.

B. *AL DOILEA LOGOFĂT* [(⟨1659–1660⟩ — 1664, ianuarie]

5. Orbii, j. Prahova — cumpărat.
6. Creţenii, j. Prahova — cumpărat.
7. Bârseşti pe Cricov (sau Cornul), j. Prahova — cumpărat.
8. Tătuleşti, j. Prahova — cumpărat.
9. Orboieşti (lângă Tătuleşti), j. Prahova — danie de la Sava Odagiul.
10. Cocorăştii Caplii, j. Prahova — cumpărat.
11. Frânceşti (în sus de Cocorăşti), j. Prahova — cumpărat.

[46] I. Donat, *op. cit.*, p. 471.

[47] Arh. St. Buc., *Manuscrise*, nr. 693.

12. Piarsica (cu moşiile Piarsica, Mierlari, Bordoşani, Posmagul, Piatra, Pietriceşti), j. Ialomiţa — cumpărat de la ţăranii liberi, dintre care o parte se vând ca rumâni.
13. Burducila (în josul Piarsicăi), j. Ialomiţa — cumpărat.
14. Siliştioara, j. Romanaţi — cumpărat.
15. Betejani, j. Romanaţi — zestre de la Maria, fiica lui Gheţea clucer.
16. Bâcleşul, j. Mehedinţi — dar de nuntă de la mătuşa sa Anca, soţia lui Nicolae Pătraşcu.
17. Căzăneşti, j. Prahova — vii donate de tatăl său, postelnicul C. Cantacuzino.
18. Huma, j. Muscel — vii cumpărate.
19. Vaduri de moară în apa Buzăului — cumpărate.
20. Moşie în hotarul Pizdărcăi, j. Buzău — cumpărată.

C. *MARE POSTELNIC* (1665 februarie 9 – 1667 septembrie 21)

21. Pitroşani, j. Prahova — cumpărat.
22. Floreşti, j. Ilfov — cumpărat.
23. Bold, j. Râmnicu Sărat — cumpărat.
24. Sărata, j. Buzău — vii cumpărate.
25. Vad de moara în apa Buzăului — cumparat.
26. Codru de loc din „susul Bucureştilor" — danie de la Radu Leon voievod.
Ţigani.

D. *MARE SPĂTAR* (1668 ianuarie 31 – 1672 ianuarie 5)

27. Ciupenţa, j. Prahova — cumpărat.
28. Stoieneşti pe Pasărea, j. Ilfov — o parte cumpărat, o parte danie.
29. Grozăveşti (jumătate de sat cu mori în apa Dâmboviţei), j. Ilfov — cumpărat.
30. Bărbăteşti, j. Teleorman — cumpărat.
31. Şchiopeni (lângă Bold), j. Râmnicu Sărat — cumpărat.
32. Jiliştea (sau Lamba), j. Râmnicu Sărat — cumpărat.
33. Ţogoeşti (în jos de Jiliştea), j. Râmnicu Sărat — cumpărat.
34. Cotroceni, j. Ilfov — o parte, cumpărat.
35. Hereşti, j. Ilfov — cumpărat.
36. Hârteşti, j. Muscel — danie de la jupâneasa Despa.
37. Prăvălii în Bucureşti.
Ţigani.

ANEXA NR. 2

PROPRIETĂŢILE MOŞTENITE DE ŞERBAN CANTACUZINO
(conform catastifului din 1667 septembrie 1, de împărţire a averii postelnicului C. Cantacuzino)

Nr. crt.	DENUMIREA PROPRIETĂŢII	JUDEŢ Sec. XVII	COPROPRIETAR CU:
0	1	2	3
1.	Breaza (jumătate)	Prahova	Matei
2.	Poiana (jumătate)	Prahova	Matei
3.	Stâne pe şesul Prahovei	Prahova	Drăghici, Constantin, Mihai, Matei, Iordache (toţi 6)
4.	Bălţaţi (vie)	Prahova	
5.	Via din Dealul Căzăneştilor	Prahova	
6	Dobreni (tot)	Ilfov	Mihai, Matei

0	1	2	3
7.	Vărăşti (tot)	Ilfov	Mihai, Matei
8.	Vladimireşti (jumătate)	Ilfov	Mihai, Matei
9.	Pietrile (o parte, vii)	Vlaşca	Matei
10.	Pietroşani (tot)	Teleorman	Drăghici
11.	Căcănăul (tot) (cu vii, balta)	Teleorman	Drăghici
12.	Ivaneţul (sat, heleşteu, vii)	Olt	Drăghici
13.	Voivodeasa	Olt	Drăghici
14.	Răchiţelele (moşie)	Argeş	Drăghici
15.	Cocul (moşie)	Argeş	Drăghici
16.	Ştefăneşti — 6 delniţe de vii	Argeş	Drăghici
17.	*Berteşti*	Ialomiţa	singur
18.	Gurguiaţi (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
19.	Căscioare (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
20.	Scrofeni (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
21.	Zăvoaiele (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
22.	Nişcoteni (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
23.	Săpăţeni (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
24.	Chiliani (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
25.	Dâlbanul (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
26.	Pecineaga (moşie)	Râmnicu Sărat	toţi 6
27.	Căpreşti (tot satul)	Buzău	toţi 6
28.	Dudeşti (tot satul)	Buzău	toţi 6
29.	Ruşeţ pe Călmăţui (jumătate)	Buzău	toţi 6
30.	Ciorăşti (moşie)	Buzău	toţi 6
31.	Căldăreşti (moşie)	Buzău	toţi 6
32.	Largul (moşie)	Buzău	toţi 6
33.	Opitiţi (moşie)	Buzău	toţi 6
34.	Futuţi (moşie)	Buzău	toţi 6
35.	Stoieneşti din câmp (moşie)	Buzău	toţi 6
36.	Vaduri de moară în apa Buzăului	Buzău	toţi 6
37.	Sărata (din jumătate de sat 3 părţi) — vie	Buzău	Constantin, Mihai, Matei, Iordache
38.	Bezdead (jumătate)	Dâmboviţa	toţi 6
39.	Runcul de pe Jaleş (satul, vii)	Gorj	toţi 6
40.	Dobriţa (moşie)	Gorj	toţi 6
41.	Bălţişoara (moşie)	Gorj	toţi 6
42.	*Bâcleşul* (tot satul)	Mehedinţi	singur
43.	Târgovişte (loc de casă)	Dâmboviţa	toţi 6

MAXIMILIAN FRANZ VON HABSBURG: JURNAL DE CĂLĂTORIE PRIN BANAT (1777)

COSTIN FENEŞAN

Arhiducele Maximilian (Max) Franz von Habsburg[1] a fost acela dintre numeroşii copii ai împărătesei Maria Tereza, de care mama sa era legată afectiv în mod cu totul deosebit şi de a cărui educaţie şi carieră s-a îngrijit cu stăruinţă. Născut la Viena, la 8 decembrie 1756, Maximilian Franz a fost hărăzit iniţial carierei militare şi, în strânsă legătură cu aceasta, dregătoriei de palatin al Ungariei. Pregătirea militară a tânărului vlăstar imperial — numit în 1769 coadjutor al marelui maestru al Ordinului teutonic, demnitate aflată în rândul membrilor familiei imperiale — s-a dovedit însă fatală pentru Max Franz. În timpul războiului de succesiune la tronul Bavariei (1778) el a suferit un accident, care a pus capăt carierei sale în rândurile armatei[2]. Drept urmare, împărăteasa-mamă i-a ales fiului ei favorit un destin în lumea ecleziastică. După laborioase strădanii, Maria Tereza a reuşit să obţină alegerea tânărului arhiduce ca episcop coadjutor de Köln şi Münster (1779–1780)[3], iar mai apoi ca arhiepiscop şi principe-elector de Köln (1784). În această calitate din urmă, Max Franz a fost nevoit să se refugieze la Viena din faţa trupelor revoluţionare franceze, el încetând din viaţă în capitala Imperiului habsburgic la 27 iulie 1801.

Aşa cum am amintit, Max Franz fusese pregătit până la accidentul din 1778 pentru asumarea unei viitoare responsabilităţi militare, însoţită — cum era adesea cazul în Imperiu — şi de o însărcinare pe planul administraţiei civile. Realizarea acestei educaţii complexe în arta armelor şi cea a ştiinţelor politico-administrative a urmat, la sugestia împărătesei-mame, calea pe care se formase fratele cel mai mare, împăratul Iosif al II-lea. Efectuarea unei călătorii de docu-

[1] Cea mai bună biografie a arhiducelui Maximilian Franz se datorește lui M. Braubach, *Maria Theresias jüngster Sohn. Max Franz, letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster,* ed. a II-a, Viena, München, 1961. Vezi mărturiile de afecţiune ale împărătesei-mame pentru fiul ei cel mai mic aşa cum este reflectată în corespondenţa de familie publicată de A. v. Arneth, *Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder und Freunde,* vol. 2, Viena, 1881, p. 99, 250, 317.

[2] D. Beales, *Joseph II,* vol. I, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney, 1987, p. 429.

[3] Vezi în acest sens W. Baum, *Die Wahl des Erzherzogs Maximilian Franz zum Koadjutor des Kurstiftes Köln und des Fürstbistums Münster (1779/1780),* în „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung", vol. LXXXI (1973), p. 139 şi urm.

„Studii şi materiale de istorie medie", vol. XV, p. 215–233, 1997

mentare în diferite ţări de coroană ale Imperiului sau în afara acestuia — socotite un mijloc direct de cunoaştere a realităţilor, precum şi de stimulare a simţului de observaţie şi a capacităţii de luare a deciziilor — a fost şi în cazul arhiducelui Maximilian obiectul preocupărilor personale ale împărătesei-mame şi ale fratelui celui mai mare. Instrucţiunile elaborate în acest sens de Maria Tereza şi de Iosif al II-lea[4] sunt cât se poate de elocvente. „Unicul vostru scop în timpul călătoriilor este să observaţi totul, să vă faceţi însemnări, să câştigaţi afecţiunea şi încrederea publicului prin afabilitatea, blândeţea şi politeţea voastră, fără a voi nicidecum să străluciţi sau să amuzaţi prin vorbele voastre. Pentru această sarcină sunteţi prea tânăr. Ascultaţi şi observaţi, căci este o mare plăcere şi un mare câştig", îi aminteşte Maria Tereza fiului ei adolescent în aprilie 1774[5]. Tânărului arhiduce îi este înfăţişată în repetate rânduri pilda vrednică de urmat a fratelui său Iosif, un entuziast adept al călătoriilor de documentare şi inspecţie: „Oboseala călătoriei este un fleac faţă de toate câte sunt pe lume. Imitaţi-l în această privinţă pe împărat, care este admirabil din acest punct de vedere. El nu se supără cu nimic pe oamenii săi, nu le cere nimic şi le dă timpul necesar la toate, dar are un spirit de ordine care uşurează totul şi, cum îşi face totul singur, n-are nevoie de nimeni."[6] Sau, cu alt prilej: „Din lista împăratului (referitoare la proiectul de instrucţiune al lui Iosif al II-lea din 22 iulie 1775 — n.n.) aţi văzut ceea ce se urmăreşte în aceste ocazii (călătoriile — n.n.). Aştept să-mi spuneţi voi-înşivă (deoarece nu puteţi face ca împăratul) ceea ce aveţi de gând să faceţi. Este cu atât mai necesar să vă stabiliţi asupra tuturor lucrurilor, cu cât această primă călătorie (referire la călătoria prin Germania, Ţările de Jos şi Franţa din 1775–1776 — n.n.) este punctul de pornire pentru toate celelalte şi, dacă veţi rămâne militar, ele se vor înmulţi desigur în fiecare an..."[7] Pentru a disciplina

[4] Instrucţiunea Mariei Tereza din aprilie 1774 (cu întregirile din 25 aprilie 1774 şi 20 aprilie 1775) dată lui Max Franz în vederea călătoriei în Germania, Ţările de Jos şi Franţa (cf. A.v. Arneth, *op. cit.*, vol. 2, p. 317 şi urm.); Proiectul instrucţiunilor de călătorie pentru Max Franz elaborate de Iosif al II-lea la 22 iulie 1775 şi supus spre aprobare Mariei Tereza (cf. A.v. Arneth, *Maria Theresia und Joseph II. Ihre Correspondenz sammt Briefen Joseph's an seinen Bruder Leopold*, vol. 2, Viena, 1867, p. 72 şi urm.); Reflecţiile din 18 aprilie 1776 ale împărătesei cu privire la cariera şi educaţia arhiducelui Maximilian (cf. A.v. Arneth, *Briefe*, vol. 2, p. 345 şi urm.)

[5] A. v. Arneth, *Briefe*, vol. 2, p. 334: „Votre unique but dans vos voyages doit être de tout observer, de faire vos notes, de gagner l'affection et la confiance du public par votre affabilité, douceur et politesse, sans vouloir aucunement briller ou amuser par vos discours. Vous êtes trop jeune pour cette tâche; écoutez et observez, il y a un grand plaisir et avantage."

[6] *Ibidem*, p. 342: „La fatigue du voyage n'est pas une bagatelle à l'égard de tout le monde. Imitez à ce sujet l'empereur, qui est admirable en ce point. Il ne s'impatiente de rien vis-à-vis des ses gens, n'exige rien d'eux et leur donne le temps nécéssaire à tout, mais il a un ésprit d'ordre qui facilite tout et, comme il se fait tout lui-même, il n'a besoin de personne."

[7] *Ibidem*, p. 345–346: „Vous aurez vu par la liste de l'empereur ce que lui donne dans ces occasions. J'attends que vous me dites vous-même (ne pouvant faire comme l'empereur) ce que vous comptez faire. Il est d'autant plus nécéssaire de vous fixer en tout, ce premier voyage faisant planche pour tous les autres et, si vous restez au militaire, ils pourront bien se multiplier tous les ans."

comoditatea spirituală a tânărului ei fiu — în aprilie 1776 Maria Tereza îi cerea chiar să-şi „învingă lenea sau mai degrabă lipsa de vlagă”[8] — împărateasa-mamă i-a pretins ţinerea unui jurnal de călătorie, îngrijindu-se să-l instruiască şi în această privinţă: „Veţi ţine jurnalul călătoriilor voastre potrivit cu formularul anexat, în conformitate cu ideea remarcabilă a împăratului (Iosif al II-lea — n.n.). Trebuie să vă străduiţi să câştigaţi de pe urma călătoriilor voastre, care nu sunt gândite pentru a face să treacă timpul, ci pentru a vă forma”[9]. Şi, în continuare: „Veţi începe, deci, să vă faceţi reflecţiile asupra a tot ceea ce veţi vedea şi le veţi aşterne, voi-înşivă, pe hârtie. Acesta nu este numai un jurnal; pe acela îl veţi putea dicta lui Weingarten (consilierul aulic Adam von Weingarten, secretarul arhiducelui Max — n.n.) pentru a vă obişnui cu aşa ceva. Acesta este un punct necesar, dar voi vă veţi face reflecţiile asupra ţărilor şi a produselor lor, a locuitorilor, a religiei lor, a moravurilor lor. Veţi face comparaţie între diferitele state şi popoare”[10]. Într-un alt loc, Maria Tereza face o deosebire şi mai netă între jurnalul pe care tânărul ei fiu avea posibilitatea să-l dicteze secretarului său încă în timpul călătoriei şi memoriul, mult mai complex, pe care avea să-l redacteze după revenirea la Viena: „Îmi veţi face un jurnal al călătoriei voastre, dar un pic mai metodic. Aveţi timpul să vă luaţi note şi să le redactaţi apoi aici. Va trebui să folosiţi fiecare zi pentru a aşterne şi dicta remarcile voastre atât în privinţa serviciului cât şi a reflecţiilor voastre personale; cele din domeniul milităriei le veţi prezenta împăratului, celelalte mie. Nu-mi fac grijă, că voi găsi aici doar ştiri despre baluri sau dineuri, ci şi reflecţiile voastre despre ţări, despre oameni, despre ceea ce veţi găsi voi-înşivă vrednic de observat. V-am pus să treceţi prin destule ţări, pentru a vă face o idee despre diferite guvernări. Acum trebuie să întreprindeţi călătoriile cugetând, pentru a deveni capabil să faceţi un bine şi pentru a fi folositor statului şi şefului familiei (imperiale — n.n.)”[11].

[8] *Ibidem*, p. 347: „surmonter la paresse ou plutôt Weichlichkeit”.

[9] *Ibidem*, p. 337: „Vous tiendrez le journal de vos voyages selon le formulaire ci-joint, conforme à la belle idée de l'empereur. Il faut que vous tachiez de tirer profit de vos voyages, qui ne sont pas imaginés pour tuer le temps, mais pour vous former.”

[10] *Ibidem*, p. 341–342: „Vous commencerez donc à faire vos réflexions sur tout ce que vous verrez et vous les coucherez vous-même par écrit. Ce n'est pas seulement un journal; pour celui-ci vous pourriez le dicter à Weingarten, pour vous y accoutumer. C'est un point nécéssaire, mais vous ferez vos réflexions sur le pays et leurs produits, les habitants, leur réligion, leurs moeurs. Vous ferez des comparaisons entre les différents états et peuples.”

[11] *Ibidem*, p. 347: „Vous me ferez un journal de votre voyage, mais un peu plus raisonnè. Vous avez le temps de faire vos notes et les rédiger après ici. Que chaque jour soit employé à coucher et dicter vos remarques, tant sur le service que sur vos réflexions particulières; celle du militaire, vous les présenterez à l'empereur, les autres à moi. Je ne me souci pas d'y trouver des bals ou dîners seuls, mais vos réflexions sur les pays, sur les gens, sur ce que vous trouverez vous-même digne d'observation. Je vous ai fait parcourir bien des pays pour vous donner une idée des différents gouvernements. A cette heure il faut faire vos voyages en réfléchissant et pour vous rendre capable à faire du bien et à être utile à l'état et au chef de la famille.”

Cu aceste învăţăminte în gând şi conştient de faptul că reprezenta Casa imperială, aşa cum îi ceruse mama sa[12], arhiducele Maximilian a pornit din Viena la 17 aprilie 1777, cu intenţia declarată de a cunoaşte îndeosebi minele şi fortificaţiile din Ungaria, Slavonia şi Banat[13]. În cursul călătoriei tânărul arhiduce a fost însoţit de şambelanul şi preceptorul său, contele Hardegg, precum şi de generalii Clerfayt şi Browne. Până a ajunge în Banat, Max Franz şi tovarăşii săi de călătorie au străbătut Ungaria (comitatul Moson, Györ, Komarom, Esztergom, Buda, Székesfehérvár, comitatele Tolna şi Baranya) şi Slavonia orientală (Petrovaradin şi Novi Sad). Apoi, la 9 mai 1777, a fost trecută Tisa, itinerariul prin Banat fiind următorul: *9 mai* — Titel, Perlez, Leopoldova, Idvor, Sakulja, Opovo, Sefkerin, Glogonj, Jabuka, Panciova; *10 mai* — Panciova, Starčevo, Omoljica, Brestovac, Plošica, Kubin, Dubovac, Palanka, Biserica Albă; *11–12 mai* — Biserica Albă (cu un drum la Moldova Nouă); *13 mai* — Biserica Albă, Sasca, Bozovici; *14 mai* — Bozovici, Valea Almăjului, Craina bănăţeană, Mehadia; *15 mai* — Mehadia, Jupalnic, Orşova Veche, Tufări, Mehadia; *16 mai* — Mehadia, Cornea, Teregova, Slatina Timişului, Caransebeş; *17 mai* — Caransebeş, Lugoj, Timişoara; *18–19–20 mai* — Timişoara, *21 mai* — Timişoara, Comloşul Mare, Mokrin, Kanjiza, Szeged; *22 mai* — Szeged, Zenta, Szeged; *23 mai* — Szeged, Szöreg, Sânnicolau Mare, Periam, Fenlac, Arad; *24–25 mai* — Arad. După opriri la Oradea (27–28 mai), Carei (29 mai) şi Satu Mare (30 mai), arhiducele Maximilian şi suita sa au trecut prin Hust, Ungvár şi Bratislava, revenind la Viena la 19 iunie 1777.

Pe timpul celor două săptămâni petrecute în Banat, arhiducele Maximilian a fost însoţit de generalul-comandant Zettwitz şi de colonelul Geneyne, comandantul Regimentului de Graniţă Germano-Bănăţean. În ceea ce priveşte realităţile din Banat, jurnalul de călătorie dictat de arhiducele Max Franz secretarului său von Weingarten este destul de modest. Chiar dacă tânărul arhiduce s-a străduit să calce cât mai vrednic pe urmele fratelui său mai mare, Iosif, care — vizitând până atunci Banatul de trei ori (1768, 1770, 1773) — redactase jurnale de călătorie şi memorii extrem de pătrunzătoare prin simţul de observaţie şi ingenioase prin soluţiile propuse, el nu a reuşit să încropească decât un aide-mémoire relativ sărac. Ce-i drept, toate informaţiile sunt — cu o singură excepţie (întinderea teritorială a Graniţei Militare Româno-Bănăţene) — corecte, dar

[12] *Ibidem*, p. 338: „Dès le moment que vous quittez votre maison paternelle, vous en êtes partout le répresentant. Tous le monde vous observera, il faut donc savoir jouer son rôle, qui est tout différent de celui d'ici."

[13] În anexă reproducem numai partea din jurnal referitoare la călătoria prin Banat. Această călătorie fusese plănuită cu mai mult timp înainte, coincizând cu cea întreprinsă de Iosif al II-lea în Franţa (aprilie–iulie 1777). La 3 aprilie 1777, Maria Tereza îi scria fiului ei arhiducele Ferdinand: „Votre frère Maximilien fera aussi une tournée le 16 de ce mois pour Temeswar, Peterwardein et les Bergstädte; cela fera un voyage des trois mois.", cf. v. Arneth, *Briefe*, vol. 2, p. 78–79.

multe se rezumă la constatări de ordin general. Nu e însă mai puţin adevărat că, în pofida scurtei sale şederi în Banat, Max Franz a sesizat cu destul spirit de pătrundere unele probleme de ordin general, a căror rezolvare preocupa atât autorităţile bănăţene cât şi pe Iosif al II-lea însuşi. Astfel, trecând prin câmpia joasă a Tisei, Timişului şi Begheiului, tânărul arhiduce a remarcat cu îngrijorare efectele inundaţiilor produse datorită revărsărilor frecvente ale acestor râuri. Ca o soluţie de remediere a acestei situaţii, dăunătoare atât agriculturii cât şi.căilor de comunicaţie, el a propus regularizarea cursului canalului Bega, măsură care ar fi contribuit nu numai la îmbunătăţirea navigaţiei fluviale, ci şi la desecarea *Mlaştinii Albe,* continuând lucrările efectuate de inginerul Maximilian Fremaut în anii 1769–1771. Trecând prin zona minieră de la Sasca şi Moldova Nouă, Max Franz a remarcat exploatarea abuzivă a pădurilor, recomandând, în consecinţă, măsuri de protejare a fondului forestier. Tot în zona de munte a Banatului, tânărul arhiduce a fost impresionat neplăcut de un fenomen a cărui eradicare eşuase în pofida tuturor măsurilor luate de autorităţi — lotria. Ceea ce singularizează însă constatările lui Max Franz în această privinţă este precizarea de-a dreptul surprinzătoare, că cea mai mare parte a lotrilor n-ar fi provenit din rândul localnicilor, ci din Ardeal şi Imperiul otoman. Şederea la Timişoara i-a îngăduit arhiducelui să remarce, pe lângă mult lăudata „maşină hidraulică" (pompa de apă pentru reţeaua de alimentare a oraşului cu apă potabilă), realizată de inginerii Kostka şi Steinlein în 1774, proiectul de amenajare a unei ecluze pentru vase în portul oraşului de către Tobias Gruber, directorul construcţiilor şi navigaţiei din Banat. Asemeni tuturor celor care au trecut prin Timişoara secolului al XVIII-lea, şi arhiducele Max Franz a deplâns climatul deosebit de nesănătos datorat mlaştinilor din împrejurimi, care constituiau însă, pe de altă parte, un avantaj pentru sporirea capacităţii de apărare a cetăţii. La fel ca şi fratele său Iosif al II-lea, arhiducele Maximilian a remarcat numărul extrem de mare (600) al deţinuţilor care îşi ispăşeau pedeapsa în cazematele Timişoarei. Cu acest prilej tânărul vlăstar imperial a constatat cu o candoare datorată poate vârstei sale fragede, că aceşti deţinuţi, deşi prestau cele mai grele munci, se bucurau totuşi de o sănătate mai bună decât cea a locuitorilor oraşului, explicând acest fenomen surprinzător cu o undă de nedezminţit cinism: „O dovadă, că mâncarea puţină, mişcarea multă şi abţinerea de la hoinăreala noptatică (o aluzie deloc măgulitoare la moravurile timişorenilor — n.n.) sunt cel mai bun mijloc pentru a te apăra de frigurile de aici." În fine, se mai cuvin remarcate observaţiile pertinente ale lui Max Franz referitoare la calităţile militare ale fortificaţiilor vizitate în Banat, precum şi unele sugestii de îmbunătăţire a acestora. Cu acest prilej, tânărul arhiduce a confirmat o dată mai mult constatările făcute la faţa locului de Iosif al II-lea, potrivit cărora aşezarea cetăţii Aradului în imediata apropiere a Timişoarei i-ar diminua mult importanţa defensivă.

Calătoria arhiducelui atât de iubit de augusta sa mamă, a fost urmărită cu interes de Maria Tereza. La 21 mai 1777 suverana îi scria plină de mulţumire unui alt fiu, arhiducele Ferdinand, despre fratele său mai mic: „Am, de asemenea, scrisori de la Maximilian din 14 (mai — n.n.). Toată lumea este cât se poate de sănătoasă, iar el este lăudat mult; o nouă mângâiere pentru mine. N-am în această privinţă decât o singură ştire, dar am văzut pe cel revenit de acolo, negru ca un ţigan; zice, că şi fratele voastru este la fel"[14]. Trecerea arhiducelui Maximilian prin Banat a fost remarcată şi de lumea românească a ţării. Astfel, cronicarul Nicolae Stoica de Haţeg, atât de atent cu tot ceea ce se întâmpla în apropierea sa, a ţinut să consemneze în *Cronica Banatului* evenimentul la care a fost, cu mare probabilitate, martor ocular: „Anul 1776, începând oberlaitnantul Şleghel, apoi capitan, baudirectoru, a zidi din jos de Mehadia o palancă mare, grădină, îngăurită, ca dintr-însa cu canoane (tunuri — n.n.) să se poată apăra, Erţherţogu (arhiducele n.n) prinţ Maximilian aicea viind, o văzu, morminţie nemţească o numiră. Aşa iaste şi să cheamă şi astăzi"[15].

Nu ne este cunoscut până în prezent faptul, dacă arhiducele Maximilian, odată revenit la Viena, a redactat în urma trecerii sale prin Banat un memoriu către împărăteasa-mamă, aşa cum o făcuse în privinţa celor constate în Ungaria cu ocazia aceleiaşi călătorii[16]. Existenţa acestui memoriu privind realităţile din Banat ne-ar îngădui să evaluăm în deplină cunoştinţă de cauză atât capacitatea tânărului arhiduce de a sesiza problemele de maximă importanţă ale provinciei cât şi modul în care a înţeles să propună diferite căi de rezolvare ale acestora. În orice caz, instruirea practică a arhiducelui Maximilian Franz în arta guvernării a continuat cu aceeaşi intensitate. În vara aceluiaşi an 1777, el l-a însoţit pe fratele său Iosif al II-lea într-o nouă călătorie prin mai multe garnizoane din Ungaria, acolo unde împărăteasa-mamă îl hărăzise să fie palatin[17].

ANEXA

fol. 577 r

JOURNAL

Meiner Reise durch Hungarn, Slavonien und das Banat

Da bey Gelegenheit der Abreise Sr. Majestät des Kaysers nach Frankreich, ich von beyden Majestäten die Erlaubnis, eine Reise nach den in Hungarn befindlichen Festungen und

[14] *Ibidem*, p. 85: „De Maximilien j'ai aussi des lettres du 14; tout le monde est en bonne santé et on se loue beaucoup de lui; autre consolation pour moi. Il n'y a qu'une voix là-dessus, mais j'ai vu revenir quelqu'un noir comme un Zigeuner; il dit que votre frère est de même."

[15] Nicolae Stoica de Haţeg, *Cronica Banatului*, ed. D. Mioc, ed. a II-a, Timişoara, 1981, p. 219. Cimitirul „nemţesc" este tocmai fortificaţia amintită de arhiducele Maximilian cu ocazia trecerii prin Mehadia.

[16] M. Braubach, *op. cit.*, p. 41 şi urm. Titlul memoriului este: *Hungarien, wie ich es im Früjahr des 1777. Jahrs sah.*

[17] *Ibidem*, p. 45–46.

Bergwerken zu machen, erhalten, auch dazu als Reise-Gefährten Graf Hardegg, die Generalen Clerfayt und Browne erkieset waren, so geschah Donnerstags, den 17ten April Früh, der Aufbruch (...) *(fol. 597 v)* Freytags, den 9ten (Mai — n.n.) ließen wir uns von den Tschaikisten von Titel erstlich über die Theiß, *(fol. 598 r)* dann nach Perlaszvarosch auf dem Canal führen. Gleich über dem Theiß-Ufer fangt das Banat an, und war der sonstige Fahrtweg wegen Überschwemmung noch impracticable, dannenhero auch den zu krumm gehenden Canal in eine gerade Richtung zu bringen und längst selbigen eine sichere Fahrt und Träppelweg zu machen der Antrag ist. Es würde dadurch zugleich auch eine ziemliche Streke Morast abgezapft, der sogenannte weiße Morast aber, oberhalb der Theiß, würde eine besondere Abzapfung erfordern; da die Schiffe, so von Perlaszvarosch nach Temesvar gehen, auf selbigem den Winden sehr ausgesezt sind, welche sie öftermahlen in das Schilff stoßen, wo sie dann lange steken bleiben.

Perlaszvarosch ist ein ziemlich großer Handelader und mit Raizen bevölkerter Ort, so von dem Illyrischen Regiment, wie noch mehr andere, der deutschen Ansiedlung abgetreten worden. Der im Banat commandirende General-Feld-Marschall-Lieutenant Zettwitz nebst dem Obrist Geney, Chef der Ansiedlung, empfingen uns allda, welche dann die ganze Banatische Reise bis Temesvar mitmachten.

Von Perlaszvarosch giengen wir *(fol. 598 v)* über Leopoldova, Idvor, Sakula, Oppova, Sefkerin, Glogon, Jabuka nach Pantschova. Diese Ortschaften der deutschen Gräniz sind schon alle, bis auf die 2 ersten, eingerichtet und meist also gebaut, daß die eine Seite von Raizen, den alten Inwohnern, die andre Seite von deutschen Ansiedlern bebaut ist. Die Pläze in der Mitte des Orts sind sehr groß. Auf selbigen stehen die catholischen und griechischen Kirchen, die Schul, der Pfarrhof, die Officiers-Quartiers und die Hauptwacht, die, auf eine gewisse Entfertung von einander stehend, mit gemauerten Pfeilern und Planken abgesondert sind. Die deutschen Ansiedler bestehen aus den halben Invaliden der Armée, so von dem Garnison-Regiment dahin gegeben werden, und jedem wird ein eingerichtetes Haus mit 38 Joch Aker gegeben, welches er bey Gelegenheit, so wie auch die weiß und braune Montirung, nach und nach abzahlt. Obzwar sie anjezt keine Dienste thun, so haben sie jedoch ihre Officiers, so gleichfalls aus den Halb-Invaliden der Armée gezogen werden. Die Ortschaften sind in die ein- und ausspringende Winkel des Morasts, so die Donau, als die Gränzscheidung zwischen *(fol. 599 r)* der Türkey macht, eingetheilt und jedes mit einer Wacht vom Garnison Regiment versehen. Der Grund ist sehr gut, und, wo er bebaut ist, ergiebig.

Pantschova ist ein sehr beträchtlicher Ort und das Staabs-Quartier des deutschen Ansiedlungs-Regiments, von Raizen und Deutschen, auch einigen Türken handelshalber, bewohnt. Zu mehrerer Erleichterung des Handels soll das Contumaz-Haus neu erbaut und wie alle übrige Gebäude von Ziegeln gut aufgeführet werden. In der Caserne allda liegt eine Compagnie des Garnison-Regiments, so die Tschardaken-Dienste in der Gräniz versehen muß. Wir hielten uns allda nur über Nacht auf und giengen,

Samstags, den 10ten May über Starczova, Homolitza und Prestovatz, wo man zwischen den 2 leztern Ortschaften jenseits der Donau den champ de bataille von Kroczka durch den Nebel entdeken konnte, über Ploschitz auf Kubin, dem lezten und ziemlich großen Ort der deutschen Ansiedlung. Auch hier liegt eine Compagnie des Garnison-Regiments auf Tschardaken Wacht. Bey Kubin ist eine Anhöhe, die einzige so in diesem *(fol. 599 v)* flachen Land zu sehen ist, wo einmahl ein Schloß gestanden und noch der Plaz schiksam zu einem Fort scheinet, da gegenüber desselben Semendria, ein mit alten Mauern und Thürmen umschlossener türkischer Ort, liegt, links aber die große Insul Ostrova ist, wo der Prinz Eugen nach Belgrad passirt haben soll. Außerhalb Kubin passirten wir abermahl eine Römerschanze, so gleichfalls aus nichts als einem Graben besteht, der jezo zur Gräniz-Scheidung zwischen der deutschen Ansieldung und dem Wallachisch-Illyrischen Regiment dienet. Gleich daran fangen die Sandhügels an, welche eine ziemlich lange und sehr breite Streke unfruchtbar und ungleich aufgeworffenen Sandes sind,

deren Ende bey Dubovatz, dem ersten Wallachillyrischen Regiments-Ort, zu sehen ist. Von dannen fuhren wir auf Ujpalanka, ein Ort der ehemahls seiner Lage nach beträchtlich gewesen seyn muß, um aber aus nichts als einer gewesten Reiter-Caserne, so jezo zum Officiers-Quartier dienet und einigen armer Wallachen Häusern bestehet. Links desselbem ist der Einfluß der Nera und über *(fol. 600 r)* derselben der Anfang des Clissurer Gebürges. Rechts, jenseits der Donau, liegt das türkische Ort Rama. Ein großer Be g zwinget allhier die Donau einen großen Umlauf zu machen und eben an dem dadurch entst henden eingehenden Winkel liegt Ujpalanka, so vor seiner eine kleine Insul mit einer Redoute und Tschardake hat. Jene kleine Insul hingegen, so vor dem Ort Rama liegt, gehört den Türken. Von dannen auf Weißkirchen geht der Weg in einem sehr angenehn en Thal fort, welches rechts von der Nera und dem Clissurer Gebürg, links und gerade vor mit Weinbergen begränzt wird und am Fuße derselben liegt Weiskirchen, wo der Staabs-Ort des Wallachisch Illyrischen Regiment de se Obrister Papilla ist Ansonsten ist noch eine große Caserne allda, wo nebst einer Compag 'e des Garnison-Reg'ments, die Staabs-Partheyen, Verpflegs Amts Offici re, die Mappeurs, die Normal Schul und das Spital untergebracht sind. Die Hauptwacht wird allhier von den ge esten Compagnien der Illyrischen Gränz besezt, deren Leute mit schwarzem L 'd rwe k, in d r schwarz und hechtengrauen Hausmontur noch dienen *(fol. 600 v)* Sonn gs, d n 11 ten May, war vormittag der Gottesdienst und nachmittag ward das Ort besehen, so meist aus Deutschen und wenig Raizen, jedoch einen Theil Wallachen bestehet.

Montags, den 12ten, Früh, ritten wir die obere Clissura zu sehen bis Moldova, wohin zu kommen man durch Wallachisch und Raizisch Poscheschena und bey Radimna vorbey kam. Von dem Berg, den wir passiren mußten und welcher sehr mit Wald bewachsen ist, sieht man jenseits der Donau Türkisch Gradistye und Poscheschena, bey welchem sich der Majdanbeger Bach in die Donau ergießt. Das Land jenseits ist meist unbebaut, diesseits aber sehr bearbeitet. Der Fahrtweg geht über den Berg und dann im Thal längst der Donau nur bis Moldova, in die Kupferbergwerke, weiters aber in die mittlere Clissura ist nunmehr, nach Aussage der Inwohner, weder mit Wägen noch Pferden durchzukommen, sondern bloße Fuß-Steige. Von Moldova kamen wir also wieder nach Weißkirchen zurück und giengen den andern Tag früh, Dienstags, den 13ten, nach Szaszka, so 3 Stunden davon und schon in Gebürgen liegt. Es sind allda große Kupferbergwerke, dahero ist auch dieses Ort cameralisch. Von dannen ritten wir *(fol. 601 r)* über den sehr gähen Szaszker Berg, dann über den Sztantschillovaer. Dieses ist zwar der Fahrtweg der Bergwerke, jedoch ist er so beschwerlich, daß, unerachtet der guten Witterung, unsere leere Wägen mit 10 und 12 Ochsen kaum hinauf kommen konnten. Der Weg gehet in einem wegen Nachbarschafft der Bergwerke größtentheils schon ausgehauten Eichen- und Buchenwald immer fort. Auf dem Gipfel des Berges ist die Gränze wo man wieder in das Militarische kommt und allda eine Wacht vom Garnisons-Regiment wegen der Räuber, die sich noch hie und da auf dem Weg blicken lassen, befindlich. Dorten war auch die Ablösung, wo wir mit den frischen Pferden über den sogenannten Kayserweg bis nach Poschowitsch ritten. Über solchem kommt man wieder zum Beet des Nera Flusses und sofort in das Almascher Thal. Die Almasch ist ein großes Thal, so aus 13 Ortschafften, deren die meisten in denen Schluchten der Berge verborgen sind, bestehet. Sie haben nur soviel Feldbau als sie zur nothwendigen Unterhaltung brauchen und viel kleine aber dauerhafte Pferde. Sonst dient es allermeistens zu einem Wohnsitz der *(fol. 601 v)* Rauber, welche größtentheils aus Siebenbürgen und der Türkey herüberzu kommen, weder durch die Streiffung gegen sie, noch durch die schärfest n Strafen, sich abhalten lassen, welchem auch die zerstreuten Ortschaften sowohl als die einschicht'g g legenen S alaschen viel Unterschleiff geben mögen. Es wohnen zwar schon, als wie in der Krajna, d e zug theilten fficiers und Unte -Officiers unter ihnen, sie sind aber weder enrolirt, noch bewafnet. Zu Posch w sch ist eine schöne Caserne auf ein Bataillon erbaut, in we ch r n ine Compagnie vom e Garnison-R 'ment liegt und welche auch uns zum

Von Poschowitsch giengen wir Mittwochs, den 14ten, noch über verschiedene starke Berge bis wir in das Thal der Krajna kamen, in welchem 9, den Almascher gleiche Ortschaften, sich befinden. Von dannen kamen wir nach Mehadia.

Mehadia ist durch die im lezten Krieg anno 1738 geweste blutige Affaire bekannt. Es liegt solches in einem sehr schmalen Thal, also daß an theils Orten, jederseits der Straße, nur ein Haus Plaz hat. Dieses war ehemahls auf beeden Seiten mit 2 kleinen Forts gedekt, deren jenes, *(fol. 602 r)* so an die Bela Reka lag, das Defilé bestrich und nach den Ruderibus gut casamatirt gewesen seyn muß. Es ist auch daselbst eine Caserne, wo eine Compagnie des Garnison-Regiments liegt, außerhalb aber die ehemalige Contumaz, wo nun das Militar-Spital befindlich. Außer dem Ort und über die große Brücke der Bela Reka ist, da die Friedens-Tractaten die Herstellung der Schanze verhindern, ein Freythof angetragen, der mittelst eines Grabens nöthigenfalls gute Dienste leisten könnte, wenn solcher beyderseits mit guten Redouten gedekt wird, da er durch seine Lage das ganze Thal enfilirt und bestreicht. Von Mehadia giengen wir des andern Tags, Donnerstags, den 15ten, auf Schupanek, so auf 3 Stunden davon entfernt ist. Der Weg geht in dem Thal längst der Bela Reka, welche auf eine Meile ohngefähr mit der Czerna zusammenfließt, fort und sind sehr viele sogenannte Schlüssel oder Defilés zu passiren. Die Berge sind beyderseits, so viel es das Terrain zuläßt, bebaut, auch sieht man noch die Überbleibsel einer alten Wasserleitung, so die Türken zur Zeit des Friedensschlusses, zur Gewinnung des Czerna-Flusses und der Bäder, fruchtlos gemacht haben. Vor Toplitza wird das Thal in etwas geraumiger, auch war *(fol. 602 v)* alldort das Lager unserer Armée nach der Affaire von Mehadia, da sie Orschova befreyete. Nur ist zu bewundern, wie die Armée ihre Bagage, Proviant, Munition, Artillerie, Fourage und Vivres durch den einzigen Weg so vieler Defilés von Slatina, zehen Meilen weit, bekommen konnte. Von Schupanek ritten wir rechts, längst dem Zaun und Gehsteig der die trokene Gränze formirt, von der Anhöhe unserer Tschardaken Alt Orschova zu sehen, so ein elender, kleiner, ganz offener Ort ist, der den Türken vermög lezten Friedensschluss(es) auf dieser Seite der Donau einberaumt ward. Die Contumaz, die gerad vor der Gränze liegt, ist gut gebaut und geraumig. Nächst der Contumaz liegt eine Compagnie des Garnison-Regiments in der sogenannten Hahner-Caserne, welche baufällig und sehr ungesund seyn soll. Von der Contumaz aus ritten wir auf den Alion-Berg, jenseits der Czerna, und zwar auf den Plaz wo das türkische Retrenchement zu Beschießung der Festung gestanden, dessen Spuren man annoch sehen kann. Von dannen sieht man die in der Mitte der Donau eine Insul formirende Festung Orschova, gleichsam à plomb ein, und gleicht solche wegen der Höhe einem Festungs-Modell. Diese Festung *(fol. 603 r)* ist von uns gebaut und überstand anno 1738 eine Belagerung der Türken, wiewohl sie stark vom Alion-Berg beschossen ward. Es scheint, daß der allzugroße Abfall den Schüssen die größte Kraft benommen habe, so daß die kayserliche Armée unter Anführung des seeligen Kaysers Majestät als damahligen Herzogs von Lothringen nach glücklich erfochtenem Siege und aus ihrem Lager bey Cornia verjagten Türken, selbe zu befreyen bis in das Toplitzer Thal vorrüken konnte und selbige für diesmahl befreyete. Es ist selbige eine Art von Quarée, so durchgehends casamatirt und mit crenaux versehen, aber sehr klein, und nicht unterhalten ist. Jenseits des Flusses, zu Bedekung der Straße an den Berg appuyrt, ist das Fort Elisabeth, so ebenfalls zu Zeiten da es christlich war erbaut worden. Die Gränze an der sogenannten trokenen Gräniz geht auf der Helfte der Abdachung des Berges an und wird durch die auf Pfählen ausgesezte kayserlichen Adler angezeigt. Von dannen soll noch ungefähr eine halbe Stund bis an den sogenannten Woditzer Mühl-Posten, so unser äußerster ist, und von wannen der einzige Fuhr-Weg in die Wallachey gehen soll, seyn. Man konnte aber zu Pferd von dieser Seite nicht dahin (fol. 603 v) gelangen, daher wir über Doffier, einen kayserlichen im Thal der Czerna liegenden Ort, zurück ritten und dann wieder nach Mehadia zurück fuhren. Die Späte der Zeit erlaubte uns nicht die von dannen noch 1 1/2 Stund entfernte Bäder zu sehen. Wir giengen demnach,

Freytags, den 16ten, Früh, über Cornia, Terregova, Slatina nach Karanschebesch, welches die einzige Post- und Landstraße von Mehadia aus ist. Zu Cornia beritten wir das Schlachtfeld, welches man ganz genau ausnehmen konnte. Zwischen Terregova und Slatina muß man durch den sogenannten Schlüssel gehen, welches ein sehr steiniges 1 1/2 Stund langes Defilé ist, so an den mei ten Orten nur eines Wagen Brei e hat und längst der Temes fortgehet. Da die Rauber diese Gelegenheit sonst benutzen so sind allda drey Wachthauser des Garnison-Regiments längst dem Weg jederzeit ausgestellt. Slatina ist der lezte Ort der Wallachisch-Illyrischen Militär-Gränze und fängt sich dorten das cameralische Banat an. Links sind die Bergwerks-Gebürge, in welchen das Esterhazysche dritte Bataillon zur Sicherheit gegen die Rauber commandirt und in 21 Ortschaften verlegt ist.

Zu Karanschebesch wohnten wir in der *(fol. 604 r)* Caserne, welche jener zu Poschowitsch völlig gleich ist und wo außer einer Compagnie des Garnison-Regiments das Esterhazysche Bataillons-Spital verlegt ist. Über dies ist in Karanschebesch eine gute Cavalerie-Caserne, so auf eine Escadron gebaut und eben von dem Savoyeischen Regiment belegt war; dann auch die Spuren eines ehemahligen Schlosses Kavran zu sehen, das den Nahmen dem Ort gegeben zu haben scheint.

Samstags, den 17ten May, giengen wir über Lugosch, wo eine Caserne, wo die anderte Escadron der Obristens Division des Savoyeischen Regiments nebst dem Staab liegt und wo zugleich der Siz eines Creiß-Amts ist, nach Temesvar. Der Weg dahin ist sehr eben und bey gutem Wetter leicht fortzukommen, desto übler aber bey schlimmen, da der Grund eine pure schwarze Erde ist. Dahero sind die Straßen im Banat auch sehr breit, da man 24 Klafter Breite rechnet. Beyderseits sind Maulbeerbäume gepflanzet. Der Weg geht aber meist durch öde Gründe, durch Stauden mit Viehweide vermischt.

Zu Temesvar blieben wir den 18ten, als Pfingst-Sonntag, ruhig und giengen nur nachmittag ins Gehäg, welches daselbst der besuchteste Spaziergang ist. *(fol. 604 v)* Montags, den 19ten May, giengen wir nach dem Gottesdienst die Festungswerke zu besichtigen, welche aus 9 regulairen Polygonen und ebenso viel Bastions bestehet. Von diesen ist eine detachirt und dreye haben Cavaliers. Vor denen Courtinen sind Tenailles, vor solchen Ravelins, vor den Bastions Contregarden und das ganze ist mit einer Enveloppe und Vorgraben eingeschlossen, alles in sehr gutem Stand. An zwey Bastions sind Gebäude en coupure angebracht, deren das eine die große Caserne, das andre zum Verpflegs-Amt gehört, und der untere Stock beyder bombenfrey ist. Die Situation und Auswahl der Lage zu einer Festung scheint in Anbetracht ihrer selbst sowohl als des Landes und Nuzens nicht sehr glüklich gewählet. Es deket nämlich solche nicht das Banat, da sie in dessen Mitte liegt und für einen Cordon ist sie von Peterwardein zu weit und von Arad zu nahe. Die Lage der Festung ist an der Bega in einem sich sanft absenkenden Grund und die Bega ist es, so durch ihre Inundation ihre Haupt-Stärke ausmachen soll und wovon Temesvar wie eine Insul im Wasser stehend gemacht werden kann, nur müßte man sich dessen wegen Gesundheit der Lufft nicht zu früh gebrauchen. *(fol. 605 r)* Dieser trachtet man auch durch Ausgleichung der Vertiefung auf der Esplanade sowohl als durch Reinigung der Gräben behülflich zu seyn. Die Garnison bestehet aus 7 Compagnien des ersten Garnison-Regiments, davon 6 in der großen Caserne und eine in der sogenannten Wiener Caserne liegen. Das Militär-Spital verdient wegen seinem schönen Bau gesehen zu werden, nur schade daß die Souterrains sehr feucht und dahero vor Kranke nicht zu gebrauchen. Der Raum, der gemächlich auf 400 Mann angetragen, wird im Herbst und Frühjahr völlig angefüllt, dahero zur Erleichterung in der Vorstadt, aus der ehemaligen sogenannten Fabrique, ein Reconvalescenten-Haus angetragen ist. Es ist auch allda das Arsenal in dem alten Schloß zu sehen. Nachmittags wurden die Außenwerker und der längst einer Front vorbeygezogene Canal der Bega beritten.

Dienstags, den 20ten, des Morgens, wurden die Militär-Gebäude, nachmittags aber die Gegend besichtigt, bey welcher Gelegenheit man wie gestrigen Tag Dienst-Pferde vom

Savoyeschen Regiment ritte. Man sahe erstlich *(fol. 605 v)* die Wasser-Maschine, so das einzig vorgeblich genußbare Wasser in die Stadt bringt, dann den Ort wo der Pater Gruber, hiesiger Hydraulicus, eine Schiffahrts-Schleusen anlegen will, wie auch den Holz-Rechen und Schwemme, dann des Praesidenten Garten und die Josephs-Stadt, von wannen wir wieder nach Haus kamen und den Abend beym Praesidenten, so wie den vorigen beym commandirenden Generalen, zubrachten. Die Stadt Temesvar hat schöne, regelmäßige Gassen und sehr viele kayserliche Cameral- und Militär-Gebäude, so die nicht wenig zieren. Das Gouvernement und des commandierenden Generals Quartier sind jedes auf einem Plaz auf das prächtigste gebaut. Auf ersterem stehet noch die sehr große Domkirche, neben welcher das Emplacement für den Bischoff-Hof gelassen worden. Gegenüber ist die griechische nicht unirte Kirche und Wohnung ihres Bischoffs. Auf dem Parade-Plaz ist die Haupt-Wacht, ober selber die Kriegs-Kanzley, des Commandirenden und Commandanten Haus und die große Franziskaner-Kirche. Die Inwohner sind fast alle Deutsche und meist Oesterreicher, so hier ihr besseres Glük suchten, auch Raizen und Juden, die sich hier in die deutsche und spanische *(fol. 606 r)* Synagog theilen. Hier sind annoch sehr viele Civil und Militar condemnirte Arestanten, deren 600 an der Zahl, welche, obgleich sie die schwerste Arbeit haben und beständig in Casamaten wohnen, einer besseren Gesundheit als die andern genießen. Eine Probe, daß das wenig Essen, viel Bewegung und Enthaltung des nächtlichen Schwärmens das beste Mittel sich von den dasigen Fiebern zu schüzen sey.

Der Weg, den wir Mittwochs, den 21ten May, nach Szegedin antraten, geht über Komlos, Mokrin bis Klein Kanischa an der Theiß im Banat fort. An dieser Straße sind meistens neuangesiedelte gute Hoffnung gebende Ortschaften. Zu Klein Kanischa fahrt man über die Theiß nach Groß Kanischa, so schon in Hungarn und im Batscher Comitat liegt. Von dannen kamen wir auf Szegedin im Csongrader, wo wir nach dem Essen die Festung sahen, welche in ihrem dermahligen Stand sehr unbeträchtlich, ja der Corps de la Place gegen die Wasserseite offen ist, wo man einen Anfang einer Verbesserung und casamatirten Courtine siehet, welche nunmehr zur Unterkunft zweyer Compagnien des Karolyschen dritten Bataillons dient, die zwey andern aber in einer in der Vorstadt gelegenen Caserne bequartirt sind. Szegedin ist an der Theiß eine *(fol. 606 v)* sehr große bevölkerte königliche Freystadt, die als die Communication Siebenbürgens und des Banats mit Hungarn und Deutschland sehr handelnd ist, dessen größte Zweige das Vieh, Spek und Tabac zu seyn scheinen. Der ganze Comitat besteht nur aus 7 aber sehr beträchtlichen Ortschaften, so sich meist mit Vieh-Zucht nähren.

Donnerstags, den 22ten, fuhren wir das auf 5 Stund von dannen an der Theiß gelegene champ de bataille von Szenta zu sehen, wo man aber nichts als die Spuren des türkischen Rentrenchements und dadurch die Unrichtigkeit der Beschreibungen dieser Action nach dem Terrain sehen konnte. Auf dem Hin- und Zurück-Weg mußten wir längst einem der Theiß folgenden Morast fahren, andrerseits aber hatten wir die trefflichsten Trifften und Fluren, die theils bebaut, theils wegen Überfluß und Mangel des Verschleißes in Brach gelassen wurden, und auf diesen wuchs sehr hohes Gras und Klee. Es war eben die Mittagsstunde, dannenhero, wir eine unzählige Menge Viehes, das man zur Tränke führte, entdekte.

Freyrags, den 23ten, mußten wir wegen den Überschwemmungen jenseits der Theiß und *(fol. 607 r)* und zu Wasser bis Szürek, von da aber zu Land, über Szentmiklosch, Periamosch und Fenlok auf Arad gehen. Arad theilt sich eigentlich in viere. Das erste ist das im Banat angelegte Neu-Arad, welches schon, so als wie die auf diesem Weg gelegene Ortschaften, sehr groß angewachsen und vermöglich scheinet. Über den Ziganka-Graben, der allhier die Gräniz-Scheidung macht, befindet sich schon in Hungarn die alte Festung Arad, so nun ganz rasirt und deren Schutt und Erde zur neuen Festung gebraucht wird. Die neue Festung liegt an einem eingehenden Winkel der Marosch bey einer Erdzungen die nur mit fleißiger Arbeit und Epien noch unterhalten wird. Ihr Tracé und hauptsächlich die Communication der Werker und Souterrains scheint mir vorzüglich gut zu seyn, nur schade, daß selbe hinter Temesvar liegt. Die einzige

attaquable Fronte ist mit Außenwerken, die andern aber nur mit einer Enveloppe versehen und das Terrain vor der Fronte ist so durch Ziegelschlag und Erden-Aushebung zu erniedrigen gesucht worden, daß der Feind, ohne auf Wasser zu kommen, sich nirgends eingraben kann. *(fol. 607 v)* Die Festung ist in Mauerwerk gänzlich erbaut und nur die Erde hie und da noch aufzuschütten. Inwendig ist solche noch ganz leer und nur die Gassen ausgestekt und wird nur anjezo für die aus der alten Festung auszuziehen habende Franziskaner eine Kirche und Kloster darinnen gebaut. Die alte Stadt Arad, in welcher der Siz des gleichnahmigen Comitats ist, hat einige neue, große und hübsche Häuser, ist auch ziemlich groß und meist deutsch und wallachisch und ist der Siz eines griechischen nicht unirten Bischoffs. In guten Quasi Casernen allda ist eine Escadron des Modenesischen Cuirassier-Regiments und in der alten Festungs-Caserne drey und in den Casamaten der neuen Festung eine Compagnie des D'Altonischen Regiments verlegt. Es ist auch in der Stadt eine griechisch unirte Kapelle und eine Haupt-Schule bey den Minoriten.

Samstags und Sonntags, den 24. und 25ten blieben wir allda.

Montags, den 26ten, giengen wir nach Gyula, eine den Erben des verstorbenen Baron Harruker gehörigen Herrschafft, wo wir in dem leer stehenden Officiers-Quartier speisten und Abends nach Székudvar in einem eben dergleichen schlafen giengen. (...)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Habsburgisch-lothringische Familienarchive, *Hofreisen*, Karton 2, fol. 597–607.

TRADUCERE

Jurnalul călătoriei mele prin Ungaria, Slavonia şi Banat

Deoarece, cu ocazia plecării în Franţa a Maiestăţii Sale Împăratul[1], am primit din partea ambelor Maiestăţi[2] îngăduinţa să efectuez o călătorie la cetăţile şi minele aflate în Ungaria, ca tovarăşi de drum fiind aleşi contele Hardegg[3], generalii Clerfayt[4] şi Browne[5], plecarea s-a făcut în dimineaţa de joi, 17 aprilie (1777).

(...), *(fol. 597)* Vineri, în 9 (mai), ciaichiştii[6] din Titel ne-au trecut mai întâi Tisa, iar apoi ne-au dus la Perlez, pe Canal[7]. Dincolo de malul Tisei începe Banatul, dar calea de deplasare era încă impracticabilă din cauza inundaţiei. De aceea este necesar ca parcursul prea sinuos al Canalului să fie îndreptat şi de-a lungul său să se amenajeze o cale şi un drum de tras la edec sigure. Astfel s-ar asana, în acelaşi timp, o suprafaţă mlăştinoasă destul de mare, dar aşa-numita *Mlaştină albă*, aflată mai încolo de Tisa, ar avea nevoie de o desecare deosebită, deoarece vasele care navighează de la Perlez la Timişoara sunt în acea porţiune foarte expuse vânturilor, care le

[1] Este vorba de călătoria efectuată în Franţa de Iosif al II-lea timp de 4 luni, începând cu 1 aprilie 1777.

[2] Este vorba de Maria Tereza şi Iosif al II-lea.

[3] Unul din preceptorii arhiducelui Maximilian.

[4] Charles de Croix, conte de Clerfayt (1733–1798), feldmareşal, s-a remarcat în Războiul de 7 ani (1756–1763), în războiul austro-turc din 1787–1789 şi în campaniile împotriva Franţei revoluţionare (1793–1795).

[5] Aghiotant al lui Iosif al II-lea şi consilier al Consiliului Aulic de Război.

[6] Ciaichiştii erau trupe de infanterie de graniţă ambarcate pe vase fluviale uşoare (şăici) şi folosite mai ales la pregătirea trecerii cursurilor de apă de către trupele regulate şi la misiuni de cercetare. În 1763–1769 în zona de confluenţă a Tisei cu Dunărea s-a organizat aşa-numitul batalion de ciaichişti (cu sediul la Titel), având statutul trupelor de grăniceri.

[7] Canalul Bega.

împing adesea în stufăriş, unde rămân împotmolite pentru mai multă vreme. *Perlez* este o arteră comercială destul de mare şi o localitate populată cu sârbi. Ea a fost cedată, asemeni altora, de Regimentul Iliric (de graniţă) pentru a fi colonizată cu germani. Generalul-comandant din Banat, generalul-locotenent conte Zettwitz[8], împreună cu colonelul Geney[9], şeful colonizarii, ne-au întâmpinat aici şi au făcut apoi împreună cu noi întreaga călătorie prin Banat până la Timişoara. De la *Perlez* am purces, trecând prin *Leopoldova, Idvor, Sakulja, Opovo, Sefkerin, Glogonj* şi *Jabuka*, la *Panciova*. Aceaste localităţi din Graniţa Militară Germană sunt — cu excepţia primelor două — toate organizate şi construite îndeosebi astfel, încât o parte este lucrată de sârbi, vechii locuitori, iar cealaltă parte de coloniştii germani. Pieţele din mijlocul localităţilor sunt foarte mari. Acolo se află bisericile catolice şi ortodoxe, şcoala, casa parohială, locuinţele ofiţerilor şi postul de gardă principal. Clădirile, aflate la o anumită distanţă una de alta, sunt despărţite prin garduri cu stâlpi de zidărie şi scânduri. Coloniştii germani sunt semiinvalizi proveniţi din armată, pe care regimentul de garnizoană i-a trimis aici. Fiecare primeşte o casă cu tot ceea ce este de trebuinţă şi 38 iugăre teren arabil pentru care plăteşte, încetul cu încetul, la fel ca şi pentru uniforma albă şi maron. Chiar dacă aceştia nu mai prestează acum serviciul militar, ei îşi au totuşi ofiţerii lor, care provin de asemenea din rândul semiinvalizilor din armată. Localităţile se află în unghiurile dinspre interior sau dinspre exterior ale mlaştinii făcute de Dunăre, care reprezintă frontiera cu Turcia. Fiecare localitate este prevăzută cu un post de pază ai cărui militari sunt din regimentul de garnizoană. Pământul este foarte bun şi, acolo unde este cultivat, rodnic. *Panciova* este o localitate foarte importantă. Aici este sediul statului major al acţiunii de colonizare a Regimentului German de Graniţă. Panciova este locuită de sârbi şi germani, ba chiar şi de câţiva turci, aflaţi aici cu negoţul. Pentru a fi înlesnit comerţul, clădirea carantinei ar trebui reconstruită şi înălţată ca lumea, din cărămidă, asemeni tuturor celorlalte clădiri. În cazarma de aici se află o companie din regimentul de garnizoană, care face serviciul la posturile de pază de pe graniţă.

Am petrecut aici (Panciova) noaptea şi sâmbăta, 10 mai, am trecut prin *Starčevo, Omoljica* şi *Brestovac*. Între cele două localităţi din urmă, dincolo de Dunăre, am putut zări prin ceaţă câmpul de bătălie de la Gročka[10]. Am ajuns apoi, trecând prin *Plošica*, la *Kubin*, o ultimă şi destul de mare localitate colonizată cu germani. Şi aici se află o companie din regimentul de garnizoană, care face de strajă la schelele de graniţă. La *Kubin* se află o înălţime, singura care se poate vedea pe acest teren întins, unde se ridica odinioară un castel[11]; aici locul pare potrivit pentru construirea unui fort, deoarece dincolo de fluviu se află Semendria (Smederevo — n.n.), o localitate turcească înconjurată cu ziduri şi turnuri vechi. În stânga se află marea insulă Ostrov, pe unde se spune că ar fi trecut prinţul Eugeniu spre Belgrad[12]. Părăsind Kubinul, am trecut din nou peste un *şanţ*

[8] În armata habsburgică gradul de Feldmarschalleutnant (FML) corespunde celui actual de general-locotenent (generalul de divizie). Johann Franz Anton Zettwitz (1713–1784), general-comandant al Banatului între 1775–1784.

[9] De fapt, Johann Georg liber baron de Geneyne (1715–1810), între 1769–1783, cu gradul de colonel, comandant al Regimentului de Graniţă Germano-Bănăţean nr. 12, cu sediul la Panciova (Pančevo).

[10] În bătălia de la Gročka (23 iulie 1739) trupele habsburgice comandate de generalul conte Oliver Wallis au fost înfrânte de oastea otomană comandată de marele vizir Aivaz Mehmed paşa.

[11] Castelul Kubin *(Keve)* este amintit încă de cronica lui *Anonymus*, la sf. sec. 10–înc. sec. 11, ca centru probabil al ducatului bănăţean condus de Glad. În castelul de aici s-a aflat, în secolele 14–15, reşedinţa comitetului comitatului omonim. Castelul a avut o însemnătate militară în cursul luptelor din sec. 15 împotriva trupelor otomane, împrejurare în care a fost distrus.

[12] Este vorba de campania trupelor habsburgice comandate de prinţul Eugeniu de Savoia, încheiată cu asedierea şi cucerirea cetăţii Belgrad (1717).

roman[13], care nu este nimic altceva decât un şanţ care serveşte acum drept hotar între zona de colonizare germană şi Regimentul de Graniţă Româno-Iliric. Îndată încep dealurile de nisip, care sunt dune de nisip neroditor şi inegal îngrămădit pe o întindere destul de lungă şi foarte lată. Capătul lor este la *Dubovac*, prima localitate din Regimentul de Graniţă Româno-Iliric. De aici am purces la *Palanka*, o localitate care pare să fi fost odinioară însemnată prin lungimea ei, dar care nu constă acum decât dintr-o fostă cazarmă de cavalerie, servind în prezent drept locuinţă pentru ofiţeri, precum şi din câteva case ale românilor săraci. În stânga acestei localităţi se află vărsarea Nerei (în Dunăre), iar dincolo de aceasta încep Munţii Clisurei. În dreapta, dincolo de Dunăre, se află localitatea turcească *Rama*. Un munte mare obligă aici Dunărea să facă un mare ocol şi tocmai în unghiul format astfel înspre interior este aşezată *Palanka*, având în faţa ei o insulă mică cu o redută şi un post de graniţă. Insula mică din faţa localităţii Rama aparţine în schimb turcilor. De aici spre *Biserica Albă* (Bela Crkva — n.n.) drumul trece printr-o vale foarte placută, mărginită în dreapta de Nera şi de Munţii Clisurei, iar în stânga şi înainte de dealuri cu vii. La poalele acestora este aşezată *Biserica Albă*, unde se află statul major al Regimentului de Graniţă Româno-Iliric, al cărui comandant este colonelul Papilla[14]. Aici se mai găseşte o cazarmă mare, unde, pe lângă o companie din regimentul de garnizoană, îşi mai găsesc adăpost personalul statului major, ofiţerii Oficiului de aprovizionare, cartografii, şcoala normală şi spitalul. Postul principal de pază este asigurat de fostele companii din Graniţa Ilirică, ai căror oameni mai slujesc şi acum cu uniforma proprie, de culoare neagră şi cenuşie, cu aplice din piele neagră.

Duminică, în 11 mai, înainte de masă, am luat parte la serviciul divin, iar după amiază am vizitat localitatea, formată mai ales din germani şi câţiva sârbi, dar în parte şi din români.

Luni, în 12 (mai), în cursul dimineţii, am călărit până la *Moldova*, pentru a vedea Clisura superioară. Pentru a ajunge aici, am trecut prin *Pojejena Română* şi *Sârbească* şi prin *Radimna*. De pe muntele acoperit de o pădure deasă, peste care a trebuit să trecem, se văd, dincolo de Dunăre, (localităţile) turceşti *Gradište* şi *Požežena;* aproape de cea din urmă se varsă în Dunăre pârâul Majdanpek. Terenul de dincolo este în mare parte necultivat, dar de astă parte este lucrat foarte intens. Drumul trece peste munte şi apoi pe vale, de-a lungul Dunării, mergând doar până la *Moldova*, la minele de aramă. Mai departe, în Clisura de mijloc, nu se poate ajunge — aşa cum declară locuitorii — nici cu căruţele, nici călare, ci doar pe jos, pe poteci. Ne-am întors, deci, din nou la *Biserica Albă* şi a doua zi, de dimineaţă, adică marţi, în 13 (mai), am purces spre *Sasca*, aflată la 3 ore depărtare, fiind deja aşezată în munţi. Aici sunt mari mine de aramă şi, prin urmare, localitatea se află sub jurisdicţie camerală (civilă — n.n.). De aici am trecut călare pe muntele foarte abrupt de la Sasca, apoi peste muntele Stăncilovei. Aceasta este, ce-i drept, drumul de acces spre mine, dar, fiindcă este atât de anevoios, căruţele noastre goale, trase de 10 şi 12 boi, abia l-au putut urca în pofida vremii bune. Drumul trece ceva mai mult pe lângă o pădure de stejar şi fag, tăiată în cea mai mare parte datorită minelor aflate în vecinătate. Pe vârful muntelui este hotarul de unde se ajunge iarăşi pe teritoriul Regimentului (Româno-Iliric) de Graniţă. Din cauza lotrilor, care au putut fi văzuţi ici şi colo de-a lungul drumului, aici a fost pus un post de pază al regimentului de garnizoană. Tot aici am schimbat şi caii, călărind cu cei noi pe aşa-numitul drum

[13] Potrivit cercetărilor de până acum, în Banat ar fi existat trei sisteme de val şi şanţ databile în epoca romană; unul dintre acestea, pe traseul de la sud de Mureş, trecând prin Bărăteaz, Carani, Plošica până în apropiere de Kubin, este cel amintit de arhiducele Maximilian. Rămâne ca săpăturile arheologice să-şi spună cuvântul hotărâtor asupra acestor aşa-zise „valuri romane" din Banat.

[14] Pavel Dimich liber baron de Papilla (1722–1802), general-maior de origine română; având gradul de locotenent-colonel, a contribuit în mod decisiv la organizarea Regimentului de Graniţă Româno-Iliric din Banat, al cărui comandant a şi fost (1773–1790); cavaler al Ordinului Maria Tereza (1762).

imperial[15] până la *Bozovici*. Pe acest drum se ajunge din nou la albia râului Nera şi după puţin în Valea Almăjului. Almăjul este o vale mare, formată din 13 sate, dintre care cele mai multe sunt ascunse în râpele munţilor. Ele dispun doar de atâta agricultură, cât le este necesar pentru subzistenţă. Aici se găsesc mulţi cai mici, dar rezistenţi. În rest (Valea Almăjului) serveşte cel mai adesea drept loc de şedere lotrilor, cea mai mare parte a lor venind din Ardeal şi din Turcia. Ei nu pot fi ţinuţi în frâu nici prin potere, nici prin cele mai severe pedepse. Localităţile răsfirate, precum şi sălaşele izolate, le oferă numeroase ascunzători. Ce-i drept, (în aceste sate) locuiesc deja — la fel ca în Craina — ofiţerii şi subofiţerii repartizaţi aici, dar ei nu sunt trecuţi în ordinea de bătaie şi nici înarmaţi. La *Bozovici* a fost construită o cazarmă frumoasă pentru un batalion, dar în ea nu se află decât o companie din primul regiment de garnizoană. Ea ne-a servit pentru înnoptare.

Miercuri, în 14 (mai), am purces de la *Bozovici*, trecând peste diferiţi munţi înalţi, până am ajuns în valea Crainei, în care se află 9 sate, asemeni celor din Almăj. De aici ne-am dus la *Mehadia*. *Mehadia* este cunoscută prin bătălia sângeroasă care a avut loc aici în timpul ultimului război, în anul 1738[16]. Localitatea se află pe o vale foarte îngustă, astfel că, în unele locuri, de ambele părţi ale drumului, este loc doar pentru o casă. Odinioară *Mehadia* era apărată din ambele părţi de două mici forturi, dintre care cel aflat pe Belareca ţinea defileul sub bătaia tunurilor şi, după cum o arată ruinele, a dispus de întărituri solide. La *Mehadia* este şi o cazarmă, unde se află încartiruită o companie din regimentul de garnizoană. În afara cazărmii este clădirea fostei carantine, acolo funcţionând acum spitalul militar. Afară din sat şi dincolo de podul mare peste Belareca s-a propus amenajarea unui cimitir — deoarece tratatele de pace interzic amenajarea unui şanţ fortificat — care, la caz de nevoie, ar putea face servicii bune prin săparea unui şanţ, în cazul în care cele două flancuri ar fi apărate de două redute corespunzătoare, aceasta deoarece prin aşezare cuprinde şi ţine sub bătaie întreaga vale. A doua zi, joi, în 15 (mai), am purces de la Mehadia la Jupalnic, care se află la o depărtare de 3 ore. Drumul trece pe vale, de-a lungul Belarecăi, care, la o depărtare de o milă, se varsă în Cerna. Aici sunt de trecut foarte multe aşa-numite chei sau defileuri. Munţi sunt de ambele părţi şi, atât cât o îngăduie terenul, sunt folosiţi pentru agricultură. De asemenea, se mai văd ruinele unui vechi apeduct, construit zadarnic de turci pe vremea încheierii tratatului de pace în scopul de a câştiga râul Cerna şi Băile (Herculane). Înainte de *Topleţ* valea devine ceva mai largă. Acolo s-a aflat tabăra armatei noastre după bătălia de la Mehadia, atunci când a eliberat Orşova[17]. Este uimitor, cum de a reuşit armata să-şi primească bagajele, proviziile, muniţiile, artileria, furajele şi alimentele pe singurul drum ce vine de la Slatina (Timişului), străjuit de atâtea defileuri, cale de zece mile. De la *Jupalnic* am călărit în dreapta, de-a lungul fâşiei şi a potecii care formează graniţa pe uscat până la postul nostru de pază de pe o înălţime, pentru a vedea Orşova Veche. Aceasta este o localitate cu totul deschisă (nefortificată), mizerabilă şi mică, pe care turcii au primit-o de astă parte a Dunării pe temeiul ultimului tratat de pace[18]. Clădirea carantinei, care se află exact în faţa graniţei, este bine zidită şi spaţioasă. În apropiere de carantină se află o companie din regimentul de garnizoană în aşa-numita cazarmă Hahner, care are nevoie de reparaţii şi pare să fie foarte nesănătoasă. De la carantină am călărit până pe muntele Alion, dincolo de Cerna, anume până la locul unde fusese amplasată întăritura

[15] Drumul îşi datorează denumirea cu mare probabilitate faptului că pe aici trecuse împăratul Iosif al II-lea în cursul a două dintre călătoriile sale prin Banat (1768, 1773).

[16] Bătălia de la Mehadia dintre trupele habsburgice şi cele otomane a avut loc la 9–10 iulie 1738.

[17] Deşi despresurată de trupele habsburgice la 14–15 iulie 1738, acestea au fost totuşi nevoite să se retragă în timpul contraofensivei otomane, care va avea ca rezultat capitularea garnizoanei imperiale de la Orşova, la 15 august 1738.

[18] Este vorba de tratatul de pace de la Belgrad (18 septembrie 1739), prin care a fost stabilit şi hotarul din zona Banatului.

turcească din care s-a tras asupra cetăţii[19]. Urmele acesteia se mai pot vedea. Din acest loc se zăreşte în mijlocul Dunării, pe o insulă, cetatea Orşova, asemeni unei plombe. Din cauza înălţimii, ea se aseamănă cu un model de cetate. Ea a fost construită de noi şi a rezistat în anul 1738 unui asediu al turcilor deşi fusese violent bombardată de pe muntele Alion. Se pare că diferenţa prea mare de înălţime a luat proiectilelor cea mai mare parte din putere, astfel că armata imperială sub comanda răposatei Maiestaţi Imperiale, pe atunci duce la Lorena[20], după ce a obţinut fericita victorie şi i-a alungat pe turci din tabăra de la Cornea[21], a putut pătrunde până în valea de la Topleţ pentru a elibera cetatea Orşovei, ceea ce i-a şi reuşit de acea dată. *Cetatea Orşovei* este un fel de patrat, fiind prevăzută în întregime cu cazemate din zidărie şi creneluri de tragere. Este însă foarte mică şi neîngrijită. Dincolo de fluviu, pentru a apăra drumul, se află — sprijinit de munte — fortul Elisabeta, care a fost construit tot pe timpul stăpânirii creştine. Frontiera de-a lungul aşa-numitei graniţe uscate trece pe la jumătatea culmii muntelui şi este marcată prin vulturul imperial înălţat pe pari. De aici ar mai fi cam jumătate de oră până la aşa-numitul post de graniţă de la moara Vodiţei, cel mai înaintat post al nostru. De aici porneşte drumul de care spre Ţara Românească. Din această parte n-am putut ajunge acolo călare şi de aceea ne-am întors prin *Tufări*, o localitate imperială aflată pe valea Cernei, la *Mehadia*. Timpul înaintat nu ne-a îngăduit să vedem Băile (Herculane) aflate la distanţă de o oră şi jumătate. Prin urmare, vineri dimineaţa, în 16 (mai), am purces, trecând prin *Cornea, Teregova* şi *Slatina*, la *Caransebeş*, pe aici fiind singurul drum poştal şi cale de acces de la *Mehadia*. La *Cornea* am trecut călare peste câmpul de bătălie, care a putut fi recunoscut cu mare uruşinţă. Între *Teregova* şi *Slatina* trebuie să treci prin aşa-numita *Cheie*, care este un defileu foarte stâncos, cale de o oră şi jumătate. În cele mai multe locuri nu este mai lat ca o căruţă şi urmează cursul Timişului. Deoarece lotrii se folosesc de acest avantaj, aici sunt postate în permanenţă de-a lungul drumului trei pichete de pază ale regimentului de garnizoană. *Slatina (Timişului)* este ultima localitate din Graniţa Militară Româno-Ilirică[21a], aici începând Banatul aflat sub administraţie camerală. În stânga se află munţii cu mine, în care a fost trimis — pentru a asigura paza împotriva lotrilor — batalionul al III-lea din regimentul Eszterházy, care a fost dislocat în 21 de localităţi.

La *Caransebeş* am locuit în cazarma, care este întru totul identică în construcţie celei din Bozovici. Aici se află, în afara unei companii din regimentul de garnizoană, şi spitalul de batalion al regimentului Eszterházy. În rest, la *Caransebeş* este o bună cazarmă a cavaleriei având capacitatea unui escadron[22]. Aici se află încartiruit regimentul Savoia. Tot aici se mai pot vedea şi urmele fostului castel Kavran, care pare să fi dat localităţii numele[23].

[19] Este vorba de cetatea Orşova Nouă, aflată pe insula Ada-Kaleh, bombardată de trupele otomane în 1738.

[20] Francisc I Stephan (1708–1765), mare duce de Lorena şi Toscana, soţ al Mariei Tereza şi asociat de aceasta la domnie (1745–1765).

[21] Bătălia de la Cornea (4 iulie 1738) s-a soldat cu victoria trupelor habsburgice asupra celor otomane.

[21a] Eroare a lui Maximilian de Habsburg, deoarece Regimentul de Graniţă Româno-Iliric se întindea pe întreaga vale a Timişului, inclusiv Caransebeşul.

[22] Deşi figura pe lista monumentelor istorice, totuşi Cazarma Cavaleriei de la Caransebeş a fost demolată în anii 1986–1987.

[23] Confuzia între Căvăranul *(Karan, Kavran)* şi Caransebeşul medieval este frecventă chiar şi în prezent. Căvăranul a fost în Evul Mediu sediu al districtului omonim, aici fiind descoperite vestigii arheologice din sec. 12–15. Sebeşul (pe locul Caransebeşului de astăzi) a fost sediul districtului medieval omonim. Aflate la mică distanţă, deci uşor de confundat de către străini, alăturarea celor două denumiri de localităţi distincte au dus la apariţia toponimului Caransebeş (în sec. 17 este atestată şi forma românească *Căvăransebeş)*. Cât priveşte ruinele amintite de arhiducele Maximilian, credem că este vorba cu mare probabilitate de vestigiile cetăţii Caransebeş, a cărei demantelare a fost impusă Porţii prin tratatul de pace de la Karlowitz (1699).

Sâmbătă, în 17 mai, am purces prin *Lugoj*, unde se află o cazarmă în care este încartiruit escadronul al doilea din divizionul de colonel al regimentului Savoia împreună cu statul major, precum şi sediul unui Oficiu cercual, la *Timişoara*. Drumul într-acolo este foarte neted şi uşor de parcurs pe timp frumos, dar cu atât mai anevoios pe vreme rea, deoarece la suprafaţa este un pământ foarte negru. De aceea drumurile din Banat sunt şi atât de late, dacă se ia în calcul o lăţime de 24 de stânjeni[24]. Drumul trece însă mai ales prin terenuri pustii, prin tufărişuri amestecate cu păşuni.

La *Timişoara* am rămas să ne odihnim în ziua de 18 (mai), anume în duminica Rusaliilor, şi doar după amiază ne-am dus la Promenadă; acesta este aici locul cel mai frecventat de plimbare.

Luni, în 19 mai, după serviciul divin, ne-am dus să vedem fortificaţiile cetăţii, care este formată din 9 poligoane regulate şi tot atâtea bastioane. Dintre acestea, unul este detaşat şi trei dispun de şevaliere. În faţa curtinelor sunt cleşti, în faţa acestora raveline; în faţa bastioanelor sunt contragarde şi totul este înconjurat cu o anvelopă şi un avanşanţ. Totul este în foarte bună stare. La două bastioane sunt ridicate clădiri *en coupure*, dintre care una este cazarma cea mare, iar cealaltă aparţine Oficiului de aprovizionare. Nivelul de jos al ambelor clădiri rezistă loviturilor de ghiulea. Modul şi alegerea aşezării cetăţii par să nu fi fost prea fericite atât în ceea ce o priveşte direct cât şi ţinând seama de folosul ţării, deoarece cetatea nu apără Banatul, aflându-se în mijlocul lui şi în cadrul unui cordon de fortificaţii, dar prea departe de Petrovaradin şi prea aproape de Arad. Cetatea se află lângă râul Bega, pe un teren în pantă ce coboară lin, iar Bega este cea care, prin inundaţiile ei, urmează să fie forţa principală a cetăţii, aşa că *Timişoara* poate fi transformată într-o insulă aflată în mijlocul apei. La acest mijloc ar trebui să nu se recurgă însă prea devreme din raţiuni de sănătate a atmosferei. Se încearcă înlăturarea acestui neajuns prin echilibrarea adâncimii de la esplanadă, precum şi prin curăţirea şanţurilor. Garnizoana este formată din 7 companii ale întâiului regiment de garnizoană, 6 dintre ele fiind adăpostite în cazarma cea mare, iar una în aşa-numita Cazarmă vieneză. Datorită construcţiei sale frumoase, spitalul militar merită să fie văzut. E însă păcat, că subteranele sunt foarte umede, de aceea neputând fi folosite pentru bolnavi. Spaţiul, care cuprinde cu uşurinţă 400 de oameni, se umple cu totul toamna şi primăvara şi de aceea, pentru îmbunătăţirea situaţiei, s-a propus construirea unei clădiri pentru convalescenţi în suburbia numită odinioară Fabric. În vechiul castel de aici[25] este adăpostit arsenalul. După amiază am inspectat călare lucrările exterioare (de fortificaţie) şi canalul Bega, care trece prin faţa lor.

Marţi dimineaţa, în 20 mai, am vizitat clădirile militare, iar după amiază împrejurimile (cetăţii), prilej să călăresc — la fel ca şi ieri — cai de serviciu ai regimentului Savoia. Mai întâi am văzut maşina hidraulică[26], ce aduce în oraş singura apă pe cât se pare potabilă. Apoi am vizitat locul în care T. Gruber, specialistul hidraulic de aici[27], vrea să construiască o ecluză pentru vase, precum şi depozitul de lemne şi locul până unde vin plutele cu lemne, apoi grădina preşedintelui (Administraţiei Ţării Banatului) şi (cartierul) Iosefin. De aici ne-am întors acasă, iar seara am petrecut-o la preşedintele (Administraţiei Ţării Banatului)[28], după cum în seara precedentă fusesem oaspeţii generalului-comandant[29]. Oraşul *Timişoara* are străzi frumoase şi regulate, precum şi foarte multe clădiri ale (administraţiei) imperiale camerale şi militare, care îl împodobesc nu

[24] 1 stânjen vienez = 1,896 metri.

[25] Este vorba de Castelul Huniazilor, actualmente sediul Muzeului Banatului.

[26] Pompă hidraulică pusă în funcţiune în 1774, prin care se pompa apa într-un sistem de conducte, drept sursă de apă potabilă servind o fântână de mare adâncime. Prima pompă hidraulică de apă a fost dată în exploatare la Timişoara în anul 1732.

[27] Tobias Gruber (Grueber) (1744–1806), a fost în anii 1774–1778 *Bau- und Navigations-direktor* în Banat.

[28] Pompeius conte Brigido de Bresowitz (1729–1811), ultimul preşedinte al Administraţiei Ţării Banatului (1777–1778).

[29] Este vorba de generalul-locotenent Zettwitz.

puţin. Clădirea guvernatorului şi a generalului-comandant, care sunt cât se poate de frumos construite, se află în câte o piaţă. În cea dintâi piaţă[30] se mai află marea biserică-catedrală, lângă care a fost lăsat liber amplasamentul pentru construirea reşedinţei episcopale. De cealaltă parte (a pieţei) se ridică biserica greco-neunită şi locuinţa episcopului. În piaţa de paradă[31] se află corpul principal de gardă, deasupra acestuia cancelaria militară, apoi casa generalului-comandant şi a comandantului (cetăţii), precum şi marea biserică franciscană[32]. Locuitorii sunt aproape cu toţii germani şi mai ales austrieci, care îşi caută aici norocul, dar şi sârbi şi evrei din cei germani şi spanioli, care îşi împart aici sinagoga între ei. Aici se mai află foarte mulţi deţinuţi civili şi militari, în număr de circa 600, care, deşi prestează cea mai grea muncă şi sunt ţinuţi tot timpul în cazemate, se bucură totuşi de o sănătate mai bună ca ceilalţi (locuitori). O dovadă, că mâncarea puţină, mişcarea multă şi abţinerea de la hoinăritul noptatic sunt cel mai bun mijloc pentru a te apara de frigurile (febra tifoida — n.n.) de aici.

Drumul pe care am pornit spre *Szeged* miercuri, în 21 mai, trece prin *Comloşul (Mare), Mokrin* până la *Mala Kanjiža* de pe Tisa, pe teritoriul Banatului În lungul acestui drum se află mai ales localităţi recent colonizate, care oferă frumoase speranţe. La *Mala Kanjiža* se trece peste Tisa la *Velika Kanjiža,* care se află deja în Ungaria, în comitatul Bács. De aici am ajuns la Szeged, în comitatul Csongrád, unde, după ce am mâncat, am vizitat cetatea care, aşa cum arată acum, este cu totul neînsemnată. Mai mult, latura dinspre apă a pieţii (fortificaţiei) este descoperită. Aici se zăreşte începutul unei ameliorări şi a unei curtine întărite cu cazemate, care servesc drept adăpost la două companii din al III-lea batalion al regimentului Károly. Celelalte două (companii) sunt încartiruite într-o cazarmă aflată în suburbii. Szeged este un oraş liber regesc foarte mare şi populat, şi se afla pe Tisa. El este foarte activ în comerţul Ardealului şi Banatului cu Ungaria şi Germania, cele mai importante produse părând să fie vitele, slănina şi tutunul. Întreg comitatul (Csongrád) este format din numai 7 localităţi, care sunt însă foarte mari şi îşi asigură subzistenţa din creşterea vitelor.

Joi, în 22 mai, ne-am dus să vedem câmpul de bătălie de la Zenta[33] pe Tisa, la o depărtare de 5 ore (de Szeged). Aici nu se mai văd decât urmele întăriturilor turceşti, astfel putându-se constata pe teren inexactitatea descrierilor acestei acţiuni. Pe drumul de ducere şi de întoarcere a trebuit să trecem pe lângă o mlaştină care urma cursul Tisei; pe de altă parte, am văzut excelente păşuni şi câmpuri, în parte cultivate, în parte lăsate în pârloagă datorită prisosului (de produse agricole) şi a dificultăţilor de vânzare. Pe acestea creştea iarbă foarte înaltă şi trifoi. Fiind tocmai vremea amiezii, am văzut nenumărate vite care erau duse la adăpat.

Vineri, în 23 (mai), a trebuit să trecem Tisa din cauza inundaţiilor şi am călătorit pe apă până la *Szöreg,* de unde ne-am continuat drumul pe uscat până la *Arad,* trecând prin *Sânnicolaul Mare, Periam* şi *Fenlac. Aradul* se divizează de fapt în patru părţi. Prima este *Aradul Nou,* aflat în Banat. Ca şi celelalte localităţi aflate pe acest drum, *Aradul Nou* a devenit foarte mare şi pare să fie înstărit. Dincolo de şanţul Ţiganca, ce reprezintă linia de hotar, aflată deja pe teritoriul Ungariei, se află vechea cetate Arad, acum complet demolată. Molozul şi pământul de la aceasta este folosit la noua cetate. Aceasta se află într-un unghi făcut de Mures înspre interior, pe o limbă de pământ întreţinută prin muncă harnică şi cu împletituri. Planul ei, dar mai cu seamă comunicaţia între lucrările de artă şi subterane mi se pare excelentă. Păcat numai, că această (cetate) se află acoperita parcă de Timişoara. Singurul front atacabil este prevăzut cu lucrări exterioare, cele-

[30] Este vorba de Piaţa Unirii.

[31] Este vorba de Piaţa Libertăţii.

[32] Cu excepţia Bisericii Minorităţilor, demolată în 1910, toate celelalte clădiri există şi în prezent, unele într-o formă modernizată.

[33] Victorie a trupelor habsburgice comandate de prinţul Eugeniu de Savoia asupra oştilor sultanului (11 septembrie 1697).

lalte doar cu o anvelopă, iar terenul din fața frontului a fost nivelat în asemenea măsură prin excavări de pământ şi scoaterea lui pentru (fabricarea) cărămizilor, încât inamicul, fără să vină pe apă, nu are unde să se retranşeze. Zidăria cetăţii este complet terminată şi numai ici şi colo mai trebuie răsturnat pământ deasupra. În interior, cetatea este încă în întregime goală. Numai uliţele au fost trasate. Acum, în interior se construieşte o biserică şi o mănăstire pentru franciscanii care au trebuit să părăsească cetatea veche. *Vechiul oraş Arad,* unde se află sediul comitatului cu acelaşi nume, are câteva case noi, mari şi frumuşele. Oraşul este destul de mare, fiind locuit mai ales de germani şi români. Aici se află sediul unui episcop greco-neunit. Într-un soi de cazărmi, de altfel bune, este încartiruit un escadron din regimentul de cuirasieri Modena, iar în cazarma din cetatea veche şi în cazematele cetăţii noi o companie din regimentul d'Alton. În oraş se află şi o capelă greco-unită, precum şi şcoala principală a minorităţilor.

Sâmbătă şi duminică, în 24 şi 25 (mai), am rămas aici.

Luni, în 26 (mai), am purces la Gyula, un domeniu care aparţine moştenitorilor raposatului baron Harruker, unde am mâncat într-o locuinţă ofiţerească goală. Seara ne-am oprit la Székudvar, unde am dormit tot într-o astfel de locuinţă ofiţerească. (...).

Prof. dr. ing. Ion C. Hera-Bucur, *Monografia comunei Berevoiești — Muscel*, Editura Tehnică, București, 1996 [382 p. + XX planșe].

De pe meleagurile vechii așezări rurale a Berevoieștilor, în care se făcuse cunoscut, cu mai bine de 50 de ani în urmă, Vasile V. Caramelea, pentru interesul său pe tărâmul anchetelor sociologice, îndrumate de distinsul specialist Dimitrie Gusti, un alt fiu al locului, reputat cercetător în domeniul tehnologic, izbutește prin editarea prezentului studiu să îndeplinească un deziderat al înaintașilor săi. Și aceasta la capătul unor laborioase investigații și eforturi pentru a dobândi cunoștințele necesare prospectării izvoarelor istorice — în parte inedite, și a aduna noianul de date ce l-au ajutat să alcătuiască, cum ne-o mărturisește în *Prefață* „o lucrare complexă cu profil istorico-socio-economic". Ea cuprinde *13 capitole* și a fost prezentată de Valentin Borda sub sugestivul moto „Un act de cultură".

Monografia înfățișează de la început atât meritele acelora care au făcut cunoscut numele Berevoieștilor și dincolo de granițele țării și anume a lui *Mihai Tican Rumano*, prin scrierile și memorialele sale de călătorie, a lui *Vasile Caramelea*, pentru realizările din sfera sociologiei și a antropologiei culturale.

Discuțiile purtate în legătură cu bibliografia de specialitate evidențiază, printre investigațiile precedente lucrării de față, numeroase cercetări dintr-un larg spectru de preocupări cum sunt cele dedicate Muscelului, ale lui C. Rădulescu-Codin, sau studiul prof. univ. Petre Râmneanțu, de la Cluj, *Problema emigrării românilor din Transilvania în Principatele Române*, în care se referă la însușirile sero-antropologice ale locuitorilor din Berevoieștii-Ungureni, ce pot fi regăsite la sătenii din Berivoii Mari și Berivoii Mici în ținutul Făgărașului, așezări de baștină ale înaintașilor berevoieșteni.

Studiul lui Ion Hera-Bucur este bazat în principal pe surse documentare, catagrafii și alte izvoare documentare pe care le-a prospectat, unele aflate în străinătate, în Rusia, chiar și pe materiale epigrafice, note sau însemnări provenind fie de la V. Caramelea, fie de la distinsul dascăl localnic, Ion Amzică. Așa cum este conceput și realizat de autor, el constituie fără îndoială un material valoros, elaborat corespunzător cerințelor actuale în domeniul investigațiilor socio-istorice.

Pornind de la aspectele specifice *Cadrului natural*, abordate în cel de al doilea capitol, cititorului îi sunt restituite, treptat imagini despre *Berevoiești pe firul istoriei*, în capitolul al treilea, expunerea continuând cu atâtea secvențe din trecutul celor șase sate ale comunei.

Ceea ce impresionează de la primul contact cu lucrarea realizată de Ion Hera-Bucur, nu este numai cadrul larg al investigației, al datelor comunicate, ci și capacitatea sa de a sistematiza unele informații grupate sau sintetizate cu ajutorul unor hărți, scheme, schițe, tabele, prezente adesea în text, ca și a materialului ilustrativ. În legătură cu toate aceste aspecte trebuie subliniat, desigur, și meritul Editurii Tehnice, nu mai puțin a talentatei pictorițe Marieta Proca-Jinga, cea care a realizat crochiul așezării de la Berevoiești cu satele dispuse de o parte și de alta a Râușorului și a apei Bratiei, o sugestivă imagine de ansamblu a comunei, cum apare imprimată pe anvelopa cărții.

Pentru stabilirea principalelor repere și coordonate ale vechimii și evoluției vieții locuitorilor din arealul berevoieștean, nu au fost neglijate nici vestigiile arheologice aduse la lumină, care vădesc urme ale existenței umane încă din epoca neolitică, posibil chiar cu mai mult de 2 500 de ani înainte de era noastră.

În încercarea de a aduce noi mărturii în sprijinul demersurilor sale, autorul şi-a extins ancheta şi asupra toponimiei locurilor identificând aproape 250 de apelative, printre care *Drumul Arvaţilor, Piscul Negru Vodă* — sinonim cu Piscul Turnului ş.a. (cf. Anexa 1). De asemenea, Ion Hera-Bucur a utilizat şi sursele epigrafice conservate de monumentele lapidare răspândite pe teritoriul comunei, cea mai veche, de pe o piatră mormântală amintind decesul jupaniţei Stanca, la 1564. Totodată înscrisurile de odinioară păstrate la cele trei lăcaşuri de cult de la Berevoieşti, pe *Valea Satului* (a. 1584; 1756; 1835), din *Vatra Satului* (c. 1700) şi de la *Ungureni* (1769), s-au constituit şi ele în dovezi despre comunitatea megieşilor de aici.

În discuţiile purtate pentru stabilirea principalelor coordonate ale trecutului fiecărui sat, începând de la *Berevoieştii Pământeni,* la *Năpârteni,* la *Berevoieştii Ungureni, Măneşti, Oţelu, Bratia, Gămăceşti* (până în sec. XVII–XVIII numit Plăiaşul), autorul a pornit de la o temeinică bază documentară. Fără a stărui însă în chip deosebit asupra unor aspecte importante din existenţa aşezărilor berevoieştene, ca de exemplu structurările produse în regimul proprietăţii megieşilor, vădite în special din spre mijlocul sec. al XVII-lea, Ion Hera-Bucur a încercat în schimb să surprindă cu ajutorul surselor arhivistice, în *Tabelul 2,* atât evoluţia satelor cât şi a populaţiei în decursul veacurilor, până în 1992. Atenţia sa a fost îndreptată şi către *Străvechiul sat Colcotiva,* ce a fiinţat în sec. XVI–XVII, pe pârâiaşul omonim, afluent al Râuşorului, şi spre lăcaşul de cult de aici (din veac. XVII–XVIII), pierdut în negura vremurilor, ca şi asupra *Schitului Bândea* — clădit pe la 1720.

Vom observa însă, că în stabilirea cronologiei atestării aşezărilor din arealul comunei, ne referim de pildă la Berevoieştii Pământeni, datorită receptării unor informaţii din Colecţia *Documente privind istoria României* — şi nu din noua serie *Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească,* au fost preluate identificări, acum susceptibile de a fi amendate (de ex. localizarea satului Berevoieşti în actul din 25 iunie 1506, în text la p. 65).

Relativ la viaţa locuitorilor din zona supusă studiului său, la impactul unor evenimente în plan social, avem în vedere situaţia megieşilor căzuţi în rumânie, încă de la începutul sec. al XVII-lea, la jupâniţa Chiajna vorniceasca, apoi unii dintre aceştia eliberaţi, autorul ar mai fi avut la îndemână semnificative relaţii şi în actele din 1626 (în *DRH, B,* XXI, p. 48, doc. nr. 30 şi p. 124, doc. nr. 70, ş.a.).

Este evident însă faptul că o cercetare monografică, ca cea de faţă, ce abundă în amănunte nu numai pentru evul de mijloc, dar şi pentru epocile de istorie modernă şi contemporană, a putut îndrepta demersurile lui Ion Hera-Bucur mai ales spre timpurile mai noi, care au adus, treptat schimbări în traiul berevoieştenilor. Astfel se fac — printre altele — şi referiri la împroprietărirea sătenilor în vremea lui Alexandru Cuza, la situaţia unor clăcaşi şi cu deosebire la drepturile moşnenilor, autorul punând în evidenţă cu ajutorul a 23 de scheme genealogice, filiaţia diferitelor cete de neamuri, aşa cum au fost ele înregistrate, uneori pe o durată de peste două veacuri.

În cuprinsul lucrării s-a acordat totodată atenţie activităţii instituţiilor locale, *primăriei, şcolii,* evoluţiei social-economice, aspecte sanitare etc. Nu lipsesc nici referirile cu privire la participarea berevoieştenilor la Războiul de Independenţă (1877–1878), la cele două mari conflagraţii mondiale (1916–1918 şi 1941–1945), marcate şi de împrejurări ce şi-au pus amprenta în chip dramatic asupra vieţii locuitorilor.

Cât de departe au mers strădaniile lui Ion Hera-Bucur de a oferi cititorilor mai multe date din istoria locurilor şi în acelaşi timp mai uşor accesibile se poate constata din faptul că în textul său, de la p. 87–197, şi anume perioada de la Alexandru Cuza şi până în 1945, sunt întocmite 45 de liste, scheme, schiţe, tabele, deosebit de utile, cel referitor la dascălii şcolilor berevoieştene, pentru anii 1835–1995, totalizând numele a 104 cadre didactice.

În funcţie de vechimea satelor, de problematica existenţei locuitorilor sunt evidenţiate — de pildă pentru *Berevoieştii Ungureni* — consideraţii legate de emigranţii transilvăneni, în ce priveşte *Gămăceştii* (Plăiaşu) — precizări că aşezarea a fost înjghebată în mare parte cu locuitori

veniţi din habitatul de la *Colcotiva* şi cu rudari — o atenţie deosebită acordându-se şi aspectelor demografice.

Un capitol special (12) este dedicat *Mineritului*, date fiind exploatările de aproape 100 de ani a bogatelor surse de cărbune din zonă, activitate care a influenţat traiul multor familii din Berevoieşti.

Cel de al 13-lera capitol redă sintetic evenimentele petrecute în cei peste 50 de ani care au trecut de la al doilea război mondial şi reverberările lor în arealul comunei, în deosebi produse de *colectivizare*, cu schimbări ce au marcat modul de organizare a muncii şi de trai al sătenilor, cu rezultate obţinute în ce priveşte plantaţiile de pomi fructiferi sau în zootehnie şi în mici sectoare de producere a varului, a cărămizilor şi evident în sectorul minier.

Studiul asupra căruia ne-am oprit se încheie cu o privire de ansamblu relativ la Berevoieşti în anii tranziţiei observându-se greutăţile ce se fac simţite în anumite segmente din viaţa localnicilor, pe care Ion C. Hera-Bucur socoteşte că ei le vor depăşi folosind experienţa rezultată de-a lungul existenţei aşezării timp de mai bine de o jumătate de mileniu.

Postfaţa, urmată de indici şi anexe marchează sfârşitul elaboratului studiu pe care autorul îl închină memoriei părinţilor săi, Floarea şi Constantin Hera-Bucur, apreciind că prin apariţia lui comuna Berevoieşti şi-a găsit cartea sa de identitate.

Lucrarea va fi un preţios îndrumar deopotrivă pentru cercetători, cadre didactice, studenţi sau pentru un public mai larg, dornici să străbată prin veacuri căile cu împliniri şi suferinţe străbătute de localnicii berevoieşteni în îndelungata lor vieţuire în vatra străbună.

C. Bălan

Gheorghe Postică, Nicolae Constantinescu, *Căpriana. Repere istorico-arheologice*, Chişinău, Ştiinţa, 1996 [111 p. + 19 fig. şi pl. color + 88 fig. + 6 file cu secţiuni şi profile ale investigaţiilor].

Lucrarea a putut să vadă lumina tiparului ca urmare a acordului de colaborare dintre Academia Română, prin Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" şi Academia de Ştiinţe a Republicii Moldova, prin Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, cu susţinerea Ministerului Culturii al Republicii Moldova, Direcţia Principală Patrimoniu Cultural, Arte Plastice, şi de la Universitatea Liberă Internaţională din Moldova. Ea dezvăluie rezultatele fructuoase obţinute ca urmare a strădaniilor celor doi prestigioşi specialişti, Gheorghe Postică, acum vicerector la Universitatea Liberă, mai sus amintită, şi a lui Nicolae Constantinescu, doctor în istorie slujind de 42 de ani cercetările pe tărâm arheologic, din cadrul cunoscutei Instituţii Academice de la Bucureşti.

Investigaţiile întreprinse la m-rea Căpriana, unul din cele mai vechi lăcaşuri monastice din partea de răsărit a Moldovei, de pe Vişnevăţ, în ţinutul Lăpuşnei, au fost susţinute pe teren de o mai largă echipă de cadre universitare, alţi specialişti, studenţi şi elevi (14 nominalizaţi în *Preambulul* monografiei), dar şi de 40 de săteni localnici şi s-au desfăşurat pe o durată de patru luni (mai – august 1993).

Aşa cum remarca Prof. Dr. Petre Alexandrescu în al său *Cuvânt înainte*, angajarea lucrărilor arheologice la chinovia durată pe Valea Işnovăţului şi rezultatele lor preliminare poate fi considerată ca o nouă cale în promovarea raporturilor inter-româneşti.

Pentru a deschide o mai largă perspectivă asupra existenţei aşezământului monastic de la Işnovăţ (Vişnevăţ), din secularii codrii ai Bâcului, autorii — nu întâmplător s-au oprit şi asupra coordonatelor geografice şi a cadrului natural, în care a dăinuit peste vremi vechea ctitorie, zonă dominată de un adevărat masiv silvic. În acest areal sursele documentare atestă, încă de la 1420, o

poiană a lui Chiprian — toponimic, care, aşa cum precizează Gh. Postică şi N. Constantinescu, conduce către „viitoarea vatră mănăstirească a Căprianei", deci „în ambianţa Işnovăţului".

Date certe cu privire la lăcaşul de la Vişnevăţ, cum se desprinde din paragrafele celui de al doilea capitol al lucrării, sunt consemnate la 10 februarie 1429, când voievodul Alexandru cel Bun îi dăruieşte doamnei sale Marena şi fiului lor Petru voievod mănăstirea de aici cu locurile din jur „până în hotarul cneaghinei", precum şi Călinăuţii, şi la Botne, Vrăneştii ş.a., în total opt sate şi ţigani.

Pornind de la informaţiile cărţilor domneşti deja citate, dar şi de la actele din 1 aprilie şi 7 mai 1470, autorii au putut stabili mai exact relaţia existentă între hotarul prisăcii — poienii lui Chiprian — şi acela al locurilor în care a fost aşezată ctitoria de la Vişnevăţ, unde era egumen Chiprian, viitoarea mănăstire Căpriana.

Aşa cum se desprinde din demersul lui Gh. Postică şi N. Constantinescu, la 1470 lăcaşul se afla în stăpânirea Chiajnei, fiica lui Alexandru cel Bun şi a Marenei, mătuşa voievodului Ştefan cel Mare, care dăruia acum m-rii Neamţ o parte din domeniul de la Vişnevăţ, păstrând însă în posesiunea ei mănăstirea de acolo şi hotarul cneaghinei.

Fără a fi stăruit asupra informaţiei târzii — de la 1817 — consemnată de o inscripţie votivă de la m-rea Zografu, şi anume că Ştefan cel Mare ar fi fost şi el ctitor la Căpriana, autorii au urmat firul surselor sigure dinspre mijlocul sec. al XVI-lea, vreme în care aşezământul monastic începe să fie menţionat sub acest nume. Faptul este vădit cu certitudine de dania tetraevangheliarului ferecat de Petru Rareş cu doamna lui, Elena şi fiii lor pentru lăcaşul „numit Căpriiana" cu hramul Uspenia — Adormirea Maicii Domnului — în octombrie 1545.

Este posibil ca, încă de la 1541–1542, dacă se au în vedere şi datele pisaniei târzii, din 1820, mănăstirea să fi cunoscut ample lucrări de refacere, ceea ce se constată cu deosebire din investigaţiile arheologice care atestă aşezarea noii structuri de zidărie a lăcaşului Căprianei peste vechea fundaţie a bisericii Vişnevăţului. Astfel înălţată, chinovia din ţinutul Lăpuşnei va cunoaşte nu întâmplător — în etapa următoare un sprijin deosebit în domnia lui Alexandru Lăpuşneanu, devenind stăpânitoarea unui mare domeniu. Voievodul va fi de aceea înfăţişat în tabloul mural de la m-rea Zografu ca „înoitor al Căprianei".

La drumul străbătut prin timp de însemnata ctitorie, Gh. Postică şi N. Constantinescu aşază şi actul de închinare a ei la m-rea Zografu, în 1698, prin hotărârea voievodului Antioh Cantemir, raporturile cu lavra Athonită explicând, desigur, prezenţa acolo, până la o dată târzie, a chipurilor voievozilor Moldovei din tabloul mural menţionaţi mai înainte.

După 1812, când lăcaşul de obşte monahală de la Căpriana avea să treacă odată cu teritoriul translat de Poartă în stăpânirea Rusiei, lucrările de restaurare şi noi construcţii întreprinse în incintă, în special de la 1818–1820, i-au marcat nu numai existenţa, dar şi înfăţişarea. Este de altfel vremea în care mitropolitul exarh Gavriil Bănulescu-Bodoni urmărea să aşeze aici reşedinţa episcopală. Atunci a fost refăcută vechea biserică Adormirea Maicii Domnului (Uspenia) — hram dobândit din 1545, s-au început construcţiile la lăcaşul Sf. Gheorghe, ca paraclis de iarnă, ce a cunoscut apoi patronajul Sf. Nicolae, iar la corpurile de casă, la beciuri lucrările au continuat şi după 1862, când s-a zidit şi Stăreţia, ulterior, în 1903 fiind înălţată şi spaţioasa biserică Sf. Gheorghe. Acestea au condus la modificări ale aspectului întregului ansamblu arhitectural, cum remarcă autorii, aspecte ce se pot desprinde îndeajuns şi din materialul ilustrativ încorporat în studiul de faţă.

Excursul asupra trecutului mănăstirii (p. 11–33) este urmat, în cel de al treilea capitol (p. 33–100), de un adevărat „recital" arheologic care dezvăluie fructuoasele rezultate ale investigaţiilor întreprinse în 28 de secţiuni (casete), din trei sectoare, de-a lungul unui perimetru de 762 m liniari, săpături vizând cu deosebire vechea ctitorie a aşezământului monahal.

Parcurgerea lucrării pune în evidenţă nu numai informaţiile obţinute din cercetările de teren, ci şi concepţia celor doi specialişti în abordarea investigaţiilor, o adevărată metodologice care a făcut posibilă receptarea atâtor observaţii stratigrafice asupra solului incintei, a orizonturilor

din viața mănăstirii, de la prima fază de construcții până la acelea ale refacerilor. Rezultatele obținute sunt judicios înfățișate pe obiective, cel mai însemnat fiind acela ce a permis surprinderea temeliei primei biserici din sec. al XV-lea sau pe aceea a înnoirilor de la mijlocul veac. al XVI-lea, dar și a lucrărilor din 1819–1821.

Observațiile desprinse din cercetările arheologice abundă în date de microstratigrafie, de inventar, relevând fragmente de ancadramente, de ceramică, cahle ș.a., ce sunt judicios receptate în zeci de figuri și planșe cu profilele diferitelor secțiuni și a elementelor structive sau decorative aduse la lumină.

La capătul laborioaselor investigații — în Considerațiile finale ale lucrării — cei doi specialiști, Gh. Postică și N. Constantinescu consideră că, pe lângă datele valoroase obținute și a problemelor soluționate prin campania din 1993, unor hiatusuri sau îndoieli ce ar putea fi exprimate încă, li se vor da răspunsuri în viitoarele cercetări. În această ordine de idei remarcăm spre pildă că la nota 58, de la p. 105, pentru relația cu privire la *Chiajna*, fiica lui Alexandru cel Bun și a doamnei Marena sau în legătură cu *Stanciu cel Mare*, din Tulova, cel de al doilea soț al Chiajnei, era indicat să se citeze *Letopisețul anonim al Moldovei*, în care figurează informația despre decesul acestora (cf. *Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan*, ed. P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 19 — traducerea, informații cuprinse și în *Letopisețul de la Putna II, ibidem*, p. 64 — traducerea).

Fără îndoială, cercetările de felul monografiei Căprianei, sunt așteptate cu deosebit interes, cu atât mai mult cu cât ele poartă pecetea experienței unor distinși specialiști și pot sluji nu numai la adâncirea cunoștințelor pe tărâmul monumentelor istorice, dar și la receptarea de noi informații din existența de odinioară a țărilor române, a lumii evului de mijloc sau din epoca modernă.

C. Bălan

Costin Feneșan, *Cnezi și obercnezi în Banatul imperial, 1716–1778*, Editura Academiei Române, București, 1996, 255 p.

În ciuda titlului, care poate părea limitativ, și a ponderii mari pe care o ocupă analiza unor destine individuale de cnezi și obercnezi, cartea pe care Costin Feneșan o publică la Editura Academiei Române este, de fapt, o monografie. Ea tratează una din instituțiile administrative cele mai reprezentative pentru Banatul secolului XVIII — cea a cnezilor sătești. Este un subiect care s-a bucurat de foarte puțină atenție în istoriografie. Aici, mai mult decât în cazul altor subiecte, o abordare înnoitoare era de neconceput fără folosirea unor surse documentare noi. C. Feneșan își întemeiază monografia prioritar pe documente inedite din arhivele vieneze. O parte din ele (cca. 100 pagini de carte) sunt editate, la sfârșitul capitolelor cărții, încât avem de-a face și cu o lucrare documentară, în același timp. Cartea reconstituie, astfel, cu rigoare, într-o manieră în care fiecare afirmație este sprijinită cu documente, variatele aspecte ale istoriei instituției cneziale în secolul XVIII: adoptarea ei de către autoritățile habsburgice proaspăt înstăpânite în Banat, modul de funcționare, instituirea obercnezilor, raporturile cnezi-obercnezi, raporturile lor cu oficiile districtuale, raporturile dintre cnezi și sătenii de rând, locul cnezilor și obercnezilor în societatea românească a timpului, etc. Cum demonstrează cartea de care ne ocupăm, cnezii și obercnezii au fost implicați în toate problemele istoriei românilor bănățeni în secolul XVIII. În capitole distincte sunt analizate, prin prisma rolului pe care l-au avut cnezii și obercnezii, și aducându-se un plus de informație documentară, câteva aspecte importante de istorie a provinciei: lotria, răscoala românească din 1738 (p. 52–63), petițiile pe care românii le-au adresat împăratului Iosif II cu prilejul călătoriilor acestuia în Banat (p. 191–201), înființarea batalionului român de graniță din Banat în 1771–1772 (p. 202–244).

Cnezul şi cnezatul constituie una din instituţiile româneşti cele mai vechi. În Banat cnezii au funcţionat din evul mediu până la mijlocul secolului XIX. Stăpânirea habsburgică instaurată în Banat în 1718 a păstrat instituţia cnezială şi a înglobat-o în noul sistem de administrare districtuală. Însă de continuitate se poate vorbi doar în ceea ce priveşte numele. Pentru că una este clasa feudală a cnezilor din perioada de început, inclusiv din epoca regatului maghiar, şi altceva este categoria administrativă pe care o reprezintă cnezul în epoca otomană şi apoi în cea austriacă. Otomanii, care au impus această ruptură în evoluţia cnezatului, au avut meritul de a fi extins instituţia cnezului la întregul Banat, şi în zonele unde anterior nu au existat cnezi, inclusiv la satele sârbeşti colonizate în câmpie.

De fapt, austriecii au preluat această realitate de la otomani. Din considerente de ordin practic, ei au păstrat o instituţie care se arăta a fi cea mai potrivită în administrarea populaţiei locale din provincia nou cucerită. Dacă în satele cu colonişti germani administraţia comunităţii era încredinţată judelui *(Richter, Schulze),* în satele româneşti şi sârbeşti austriecii au permis funcţionarea pe mai departe a cnezilor *(chinez* în graiul românilor bănăţeni; *knez* în sârbă; *Knes* sau *Richter* în germană; *kenéz* în maghiară). Sub acest aspect, a existat în Banat, în secolul XVIII îndeosebi, o dualitate. Cum demonstrează lucrarea lui C. Feneşan, activitatea administraţiei locale în satele româneşti şi sârbeşti se desfăşura în mare parte după reguli şi cutume proprii. Avem de-a face cu o structură aparte, care aruncă o lumină nouă asupra adevăratelor dimensiuni ale centralismului habsburgic într-o provincie care îndeobşte este tratată ca model de acţiune centralizatoare şi uniformizatoare habsburgică. Desigur că raţiuni de ordin practic au fost cele care au condus la adoptarea acestei soluţii.

În epoca habsburgică cnezul a fost o instituţie de rang inferior a administraţiei locale. Ea a existat nu numai în satele româneşti şi sârbeşti; şi comunităţile orăşeneşti cu populaţie românească masivă (Caransebeş şi Lugoj) au avut cnezii lor proprii. Cnezul era ales de către comunitatea sătească din rândul ei pe o perioadă de timp limitată (de regulă trei ani) şi era confirmat în funcţie de administraţia districtuală. El era conducătorul obştii săteşti şi era veriga de legătură între sat şi administraţie. Obligaţiile cele mai importante pe care le avea erau: repartizarea şi strângerea dărilor şi a contribuţiei (impozitul pentru armată), asigurarea şi repartizarea supuşilor necesari la diferite munci de interes public, repartizările în cazul incartiruirii trupelor imperiale în sat, recrutarea pentru armată. Autoritatea sa asupra satului era deosebit de extinsă. Cnezul nu primea salariu, dar beneficia de scutire de dări şi robote pe timpul exercitării funcţiei. Cum rezultă din documente, comportamentul multor cnezi era arbitrar. Pentru a-şi spori averea, acoperiţi fiind de autorităţile districtuale, ei făceau numeroase abuzuri pe seama consătenilor lor.

Obercnezii nu aveau nimic de-a face cu instituţia românească. Instituţia obercnezilor a fost o creaţie a administraţiei habsburgice. Ea a fost instituită în 1718 şi a funcţionat până în 1776, când a fost desfiinţată. În fiecare din cele 11 districte câte au existat în Banatul imperial, au funcţionat unu sau mai mulţi obercnezi, în funcţie de mărimea districtului şi de numărul cercurilor care-l compuneau. Obercnezul era desemnat de Administraţia Banatului, pe baza unor propuneri înaintate ierarhic: fiecare sat care se afla sub autoritatea obercnezului înainta o propunere oficiului administrativ al districtului; pornind de la acestea, dar putând înscrie şi alte persoane, oficiul districtual întocmea o listă cu trei propuneri, care era înaintată Administraţiei Banatului, cea care îl desemna pe noul obercnez. Cel mai adesea, funcţia de obercnez era încredinţată unor foşti cnezi săteşti. El avea în subordine cnezii dintr-o anumită zonă. Era intermediarul între aceştia şi administraţia districtului. În această calitate el participa la sesiunile administrative *(Amtstag)* ale oficiului districtual. Spre deosebire de cnezi, obercnezii erau salariaţi; în plus, ei beneficiau şi de scutirile de care se bucurau cnezii săteşti.

Funcţia le asigura cnezilor şi obercnezilor numeroase avantaje şi mai ales sporirea averii, pe căi mai mult sau mai puţin licite. Ei dobândeau o poziţie socială înaltă în cadrul comunităţii

locale sau a zonei respective. Li se deschidea calea unei ascensiuni sociale deosebite şi, mai ales în cazul obercnezilor, posibilitatea promovării ca funcţionari ai oficiilor districtuale.

Cartea (p. 64–116) se ocupă în detaliu, în adevărate studii de caz, de câţiva cnezi şi obercnezi cu o evoluţie tipică pentru această categorie: obercnezii Paul Micu din districtul Ciacova şi Marcika Jurković din cercul Mureş (districtul Cenad), obercnezul Gavrilă Gurean din cercul Lunca (districtul Lugoj), cnezul Curea Pepa din Domaşnea (districtul Caransebeş), obercnezii Alexandru Petraşcu şi Martin Groza din cercul Lugoj. Sunt analizate dosarele lor, cuprinzând reclamaţiile sătenilor la adresa lor, declaraţii ale lor şi ale sătenilor, observaţii şi concluzii ale anchetelor autorităţilor administrative, etc. Sunt urmărite ascensiunea lor, abuzurile, conflictul lor cu sătenii, raporturile cu autorităţile districtuale şi cele de la Timişoara, etc. Sunt publicate actele de arhivă care privesc aceste persoane. Sunt documente extrem de interesante, mai ales pentru istoria socială a satului din Banat în secolul XVIII, care se pretează şi la analize de alt tip (cum ar fi, de exemplu, istoria mentalităţilor).

Un aspect extrem de important este acela al implicării cnezilor şi obercnezilor în viaţa economică a provinciei. Din textul lucrării (îndeosebi p. 45–48) şi din documentele publicate aici, vedem cum unii obercnezi şi cnezi iau în arendă predii sau pescuitul morunilor în Dunăre; cum se ocupă de construirea şi exploatarea de mori; încheie contracte de transport cu administraţia provincială. Unii dintre ei se numără printre acţionarii societăţilor de comerţ din Banat. Din enumerarea abuzurilor pe care le fac, reiese interesul lor pentru a-şi spori averea mai ales cu livezi şi vii, şi de asemenea, comerţul cu animale, ţuică etc. pe care-l practică. Conform unei surse de epocă, „în rândul lor (adică al obercnezilor şi cnezilor — n. V.A.) trebuie căutaţi oamenii cei mai avuţi din întreaga ţară" (p. 48). În Banatul habsburgic a existat o burghezie românească şi ar fi interesant de ştiut în ce măsură cnezii şi obercnezii au contribuit la formarea ei. Rolul economic al cnezilor şi obercnezilor în Banat este un subiect care credem că ar merita să fie studiat, pe documente de arhivă care aşteaptă să fie cercetate.

Capitolul final al cărţii se ocupă de o problemă căreia autorul încearcă să-i dea o rezolvare în acord cu materialul pe care se clădeşte cartea: *Cnezii şi obercnezii — o elită?* (p. 245 249). Concluziile sale sunt, credem, pertinente: dacă în privinţa statutului juridic cnezii şi obercnezii nu se deosebesc de ceilalţi locuitori, fiind cu toţii iobagi ai fiscului, în ce priveşte situaţia de facto, ei reprezintă o elită. Mai ales dobândirea funcţiei de obercnez deschidea calea spre ceea ce poate fi considerată o elită. Cum rezultă din documente, obercnezii, dar într-o oarecare măsură şi cnezii, reprezintă în această epocă elita socială şi economică a românilor din Banat. Dar, remarcă autorul — polemizând cu opinia conform căreia cnezii din secolul XVIII erau purtătorii de cuvânt ai populaţiei autohtone, cu rol în adoptarea reformelor în societatea românească —, „izvoarele cunoscute până acum nu ne îndreptăţesc să-i socotim drept o elită a purtătorilor ideilor naţionale ce se năşteau sub semnul iluminismului. Prea adânc ancoraţi în realitatea cotidiană a satului românesc şi prea mult legaţi de propria lor ascensiune socială şi economică, lipsiţi, pe de altă parte, în majoritatea covârşitoare a cazurilor, de o pregătire intelectuală adecvată unor judecăţi naţional-politice, obercnezii şi cnezii bănăţeni au rămas în tot cursul secolului al XVIII-lea ceea ce au fost dintotdeauna prin origine şi mentalitate: nişte ţărani. Nu e mai puţin adevărat că, tocmai mulţi dintre urmaşii acestei pături rurale înstărite vor fi cei care, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui următor, se vor ridica datorită pregătirii lor intelectuale în rândul celor ce au contribuit la renaşterea naţională a românilor bănăţeni" (p. 249).

Suntem în faţa unei cărţi de excepţie în istoriografia românească a ultimilor ani. Este şi meritul Editurii Academiei Române care, între puţinele cărţi de istorie pe care le scoate, a făcut loc şi uneia de calitatea acesteia. Aflăm cu această ocazie şi de existenţa Fundaţiei Elias, sub egida căreia a apărut cartea, fundaţie care pare să anunţe astfel că-şi reia rosturile de altădată.

Viorel Achim

Monique Bourin-Derruau, *Temps d'equilibres, temps de ruptures XIIIe siècle.* Editions du Seuil, Paris, 1990, 338 [346] p. + tabele + hărţi

Lucrarea doamnei Monique Bourin-Derruau *Temps d'equilibres, temps de ruptures –XIII siècle,* reprezintă cel de-al patrulea volum al seriei „Nouvelle Histoire de la France médiévale". Dacă, până la elaborarea lucrării de faţă, secolul al XIII-lea inspirase în general biografii consacrate regilor, autoarea îşi propune să insiste asupra a două aspecte mai puţin tratate în istoriografia franceză: diferenţele regionale pe de-o parte şi transformările comportamentale şi structurile mentale pe de alta.

Volumul are douăsprezece capitole: Cap. I *(Une diffusion nouvelle pour de nouveaux objets).* Cap. II *(La parole et l'écriture: nouvelles formes de diffusion pour une nouvelle culture).* Cap. III *(Recherches spéculatives et nouveautés techniques).* Cap. IV *(Multiple France: le Nord et le Midi).* Cap. V *(Croissance démographique et développement économique: variations régionales d'un thème général).* Cap. VI *(Les chemins divers du développement des campagnes).* Cap. VII *(Dynamismes urbains).* Cap. VIII *(Chronique des ambitions capétiennes (1204–1285).* Cap. IX *(Gouverner et administrer la France au XIIIe siècle: vers 1200–vers 1280).* Cap. X *(A côté du pouvoir royal: les barons, les clercs, les villes et les autres: vers 1200–vers 1280).* Cap. XI *(La première crise de croissance de l'État: le règne de Philippe IV et de ses fils: 1285–1328).* Cap. XII *(Une crise de croissance de l'économie: vers 1270–1348).*

Prima jumătate a secolului al XIII-lea înregistrează o serie de transformări importante pe toate planurile, marcând astfel o perioadă de echilibru. Unei îmbunătăţiri a nivelului de trai, cu transformări în structura habitatului, îi corespunde o răspândire mai largă a acelor obiecte de lux care până atunci aparţinuseră unei anumite categorii sociale. Din punct de vedere demografic, populaţia este în continuă creştere; astfel, se vor ridica noi ziduri pentru mărirea incintei cetăţii. Dar această creştere demografică nu rezolvă problema diferenţelor de densitate de la o regiune la alta (mai ales între Nord şi Sud) cu atât mai mult cu cât aceasta se regăseşte şi la nivel regional. În mediul rural noile inovaţii vor contribui la creşterea economică. Autoarea distinge trei tipuri de dezvoltare economică: unul bazat pe creşterea transhumantă a vitelor, altul reprezentat de cultura cerealieră practicată intensiv mai ales în zonele cu o mare densitate şi un al treilea tip de economie, dar care s-a bucurat de o mai mică răspândire, viticultura şi horticultura.

Oraşul se dezvoltă, în funcţie de regiunea în care se află, în jurul a doi poli: în nord în jurul catedralelor, care vor rămâne simbolul acestui secol, iar în Midi, oraşele se vor concentra în preajma castelelor. Şi la nivelul organizării puterii municipale apar o serie de diferenţe: oraşele septentrionale erau conduse de un primar, iar cele sudice de un guvern al consulilor. Diferenţe dintre nord şi sud se înregistrează în primul rând pe plan climatic, cu importante implicaţii asupra florei, faunei, alimentaţiei şi nu în ultimul rând a agriculturii. Şi situaţia evreilor este diferită: în nord, în 1182, erau expulzaţi pentru prima dată, în timp ce în sud ei sunt numiţi de principi în funcţiile publice. Abia în 1247 era enunţată prima acuzaţie de omor ritual în Midi.

Noile transformări nu ocolesc nici planul cultural; printre formele de comunicare se constituie acum literatura, iar pentru transmiterea culturii religioase — iconografia. Bazându-se pe diferite criterii, clericii încep să distingă mai multe categorii ale auditoriului, realizând o serie de predici pentru fiecare în parte. Dezvoltarea universităţilor şi mai ales avântul pe care-l cunosc facultaţile de drept precum şi apariţia literaturii orăşeneşti, relevă transformările petrecute în timpul celui de-al XIII-lea secol. Şcolii tradiţionaliste dezvoltată în nordul Franţei i se va opune şcoala din sud, axată pe baza comentariilor lui Averroes pe marginea lucrării lui Aristotel, ce limita atotputernicia lui Dumnezeu. În ceea ce priveşte disciplinele ştiinţifice şi domeniul experimental, ele cunoşteau o dezvoltare dar în exteriorul universităţii.

Şi pe plan politic, secolul al XIII-lea este un secol de echilibru, în acest răstimp domnind patru suverani. Prima jumătate a secolului este marcată de eforturile regalităţii de a-şi supune

marii vasali. Astfel, conflictul dintre Capeţieni şi Plantageneţi apare ca un conflict între suveran şi vasal având drept momente importante victoria lui Filip al II-lea August la Bouvines (1214) şi tratatul din 1259. Imaginea regalităţii n-ar fi totuşi completă, ne spune autoarea, fără a ţine cont de familia regală şi consilierii consultaţi de la o domnie la alta, asigurând prin continuitatea lor pe cea a coroanei.

În materie de guvernare, noutăţile aduse în această primă jumătate a secolului o constituie legătura dintre administraţia locală şi guvern, asigurată de acei balivi şi seneşali, recrutaţi din rân dul micii nobilimi, originară din Île-de-France. Chiar şi după supunerea marilor vasali, regele va fi nevoit să facă faţă protestelor clericilor, nemulţumiţi de sprijinul acordat de regalitate ordinelor cerşetoare, cât şi oraşelor atunci când erau obligate să suporte cheltuielile militare.

Ultimele decenii ale secolului vor înregistra primele semne ale declinului, constituindu se astfel într-o „perioadă de ruptură", faţă de restul secolului. Transformările de ordin climatic — o răcire a vremii — vor afecta în primul rând agricultura, în special declinul culturii grâului, impunând chiar şi o modificare a alimentaţiei. Populaţia din zona secetoasă va migra catre oraş, iar senioria se împarte între urmaşi ajungându-se la diminuarea ei. Această perioadă de decădere va corespunde domniilor lui Filip al IV-lea cel Frumos şi ale urmaşilor săi, ce deschideau seria neagră a suveranilor Capeţieni. Astfel „afacerile" ultimilor Capeţieni direcţi tind să umbrească lumina răspândită de aura sfântului lor strămoş Ludovic al IX-lea. Guvernarea este asigurată pe lângă familia regală şi reprezentanţii marilor nobili de acei legişti care reuşiseră să dobândească încrederea suveranului. Administraţia (atât locală, cât şi centrală) va creşte fără încetare. Regalitatea avea nevoie de noi venituri, iar Filip al IV-lea va marca începutul unei perioade în care regii au emis o monedă falsă.

Volumul mai oferă o cronologie a evenimentelor de la începutul secolului al XIII-lea pâna la sfârşitul domniei lui Carol al IV-lea (1328), arbori genealogici privind descendenţa lui Filip al II-lea August, şi nu în ultimul rând ample hărţi (ce ilustrează situaţia densităţii populaţiei, repar tiţia bogaţilor şi un plan al Parisului în timpul lui Ludovic al IX-lea). Lucrării nu-i lipsesc de asemenea o bibliografie şi un index.

Din perspectiva problemelor pe care autoarea şi-a propus să le abordeze, lucrarea aduce o contribuţie importantă la o mai bună cunoaştere a acestui atât de tulburat secol al XIII-lea.

Ecaterina C. Petrescu
studentă anul III, Istorie

Pinuccia F. Simbula, *Corsari e pirati nei mari di Sardegna*. Consiglio Nazionale delle Ricerche. Istituto sui rapporti italo-iberici, Cagliari, 1994, 491 p.

Lucrarea pe care o aducem în atenţia cititorilor în rândurile următoare reprezintă un adevărat model al genului. Autoarea ar fi putut imita numeroasele lucrări precedente din domeniu şi să prezinte numai anecdote multiple şi caracteristice pentru istoria războiului maritim de cursă şi a pirateriei. Evident că episoadele şi întâmplările, dramatice şi uneori romantice, trezesc curiozitatea şi menţin atenţia întreagă, dar această carte, mult mai bogată, pune laolaltă plăcerea provocată de lectura isprăvilor protagoniştilor cu exigenţele ştiinţei istorice.

Autoarea, alegând o perioadă fecundă, secolele XIV şi XV, a ştiut să adune şi să analizeze critic o bogată documentaţie scoasă din Arhivele Coroanei de Aragon de la Barcelona. Argumentaţia pe care o prezintă este solidă, la fel ca şi baza documentară, înrădăcinată adânc în timp şi spaţiu. Documente de natură economică privitoare la armamentele maritime sunt folosite alături de cele ce privesc legislaţia relativă la războiul maritim de cursă, al cărui cel mai vechi text datează din 1129, şi cu anchete şi hotărâri judecătoreşti a căror precizie aduce la lumină, de o manieră foarte vie, practicile şi uzanţele din acest domeniu. Cu o onestitate ştiinţifică demnă de

lauda autoarea oferă cititorului mai mult de o sută de pagini de documente prezentate de o manieră ireproşabilă. Cel care poartă numărul III, o procedură judiciară din 1387, este un exemplu elocvent în acest sens.

Dar cum pot fi deosebiţi piraţii de corsari? Este o întrebare la a cărei clarificare această carte are o mare contribuţie, fără a avea însă şi pretenţia de a o rezolva în mod absolut, deşi intervenţia puterii publice în armarea corăbiilor şi a flotelor, precum şi în reprimarea violenţelor de pe mare sunt prezentate ca un element fundamental. Instituirea amiralităţii în Aragon, atestată pe la 1230 şi urmată de o serie de ordonanţe, este o dovadă în acest sens, la fel ca şi integrarea corsarilor de profesie în flota regelui aragonez.

Documentaţia aruncă, de asemenea, o lumină foarte vie asupra spaţiului unde se desfăşoară evenimentele, căci autoarea a cartografiat zonele de activitate ale corsarilor şi ale piraţilor. Poziţia remarcabilă a Sardiniei era cunoscută, mai ales datorită lucrărilor lui F. C. Casula şi M. Tangheroni, dar era necesar să fie scoase în evidenţă în mod grafic rolul preponderent al oraşelor Caligari şi Alghero, la fel şi zonele unde atacurile au fost cele mai frecvente şi mai bogate în pradă: gurile fluviului Bonifacio, coastele provensale, strâmtoarea Messina, Mediterana Orientală. Tabelele anexate lucrării conţin o mulţime de informaţii despre tipurile de navă, mai ales cea denumită *cocca*, despre natura şi valoarea prăzilor, fără a fi uitată nici provenienţa bastimentelor, originea patronilor lor şi locurile de vânzare a prăzii.

Două exemple de operaţiuni reţin în mod special atenţia. Primul este intervenţia unui personaj celebru, Pedro Nino, autorul renumitei lucrări *Victorial*, pentru a restabili ordinea în Mediterana, mai ales în anul 1404. Celălalt este campania, desfăşurată între 29 iunie şi 20 august 1382, de către Sent Julià în largul coastelor Cataloniei şi Franţei, care a adus la Alghero o pradă de o valoare foarte mare. De asemenea nu lipsesc nici analizele unor documente ce cuprind plângeri ale victimelor pirateriei sau ale războiului de cursă.

De asemenea, autoarea subliniază faptul că războiul maritim de cursă şi pirateria au constituit instrumentul militar cel mai puţin costisitor pentru regatul catalano-aragonez în timpul războiului purtat pentru cucerirea Sardiniei. Captura de nave şi de bunuri a căpătat o importanţă decisivă pentru aprovizionarea teritoriilor de coastă cucerite, mai ales pentru acele enclave constituite din oraşele Cagliari şi Alghero.

Situaţia din Cagliari este diferită şi mai complexă decât cea din Alghero. Categoria cea mai importantă care participă la războiul de cursă este în ambele oraşe aceea a ofiţerilor regali care primesc ajutorul municipalităţii. Deosebite sunt însă modurile de interacţiune ale acestor componente ale puterii. În ceea ce priveşte armarea navelor la Caligari sunt uşor de observat puternice contradicţii între diferitele autorităţi. Aici se manifestă o confuzie evidentă în privinţa drepturilor asupra prazilor pe care le au guvernatorii şi ceilalţi funcţionari regali, în privinţa înarmării oraşului şi a navelor corsare şi pirotereşti etc. Alta este situaţia la Alghero, unde lucrurile sunt mult mai precise şi mai clare. Faptul este explicabil dacă avem în vedere că Alghero avea dimensiuni mai mici şi o numeroasă populaţie iberică venită aici imediat după cucerirea catalano-aragoneză, pe cand Cagliari era un oraş cu o veche tradiţie, cu un dezvoltat sentiment al rolului municipalităţii şi al apararii propriilor drepturi cetăţeneşti în faţa puterii regale şi a celei nobiliare.

Mai trebuie adaugat şi faptul că fenomenul războiului maritim de cursă şi al pirateriei, dificıl de delimitat cu multa claritate, a influenţat ın mod profund economia oraşelor Cagliari şi Algh ro, maı ales în perioada de la cumpana veacurilor XIV şi XV. Aici economia capătă un caracter asemanator cu cea din insulele Malta şi Pantelleria, precum şi cu cea din oraşele berbere de pe coastele Mediteranei din secolul XVI. Dar, evident că în acest sens nu pot fi propuse modele economice, mai ales că razboiul maritim de cursă şi pirateria sunt peste tot fenomene tranzitorii, nicaieri nu capata un caracter permanent.

În încheierea acestor câtorva rânduri, nu ne rămâne de adăugat decât faptul că această carte merită o larga audienţa în rândurile comunităţii internaţionale a istoricilor.

Eugen Denize

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugaţi să trimită studiile, notele şi comunicările, precum şi materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate. Ilustraţiile vor fi plasate la sfârşitul textului. Responsabilitatea asupra conţinutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie. Corespondenţa privind manuscrisele, schimbul de publicaţii se va trimite pe adresa redacţiei: B-dul Aviatorilor, nr. 1, Bucureşti, 71247.

ISSN 1222 4766

Lei 8 500